सरस्वतोभवन-अध्ययनमाळा [२८]

धात्वर्धविद्यानम्

लेखकः सम्पादकश्च

डॉ॰ मागीरणमसादिवपाठी 'बागीवा: बारबी'

निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

सम्मान-द-संस्कृत-विस्वविद्यालयः

स्व अ० अ०अक (२८]

मुख्यम् ३१-००

SVB Library S.No.-Subject Sansknt Grammar Sub. Code S (

SARASVATĪBHAVANA-STUDIES

[Vol. 28]

DHĀTVARTHAVIJÑĀNAM

Вy

DR. BHĀGĪRATHA PRASĀDA TRIPĀŢHĪ 'VĀGĪŚA ŚĀSTRĪ'

DIRECTOR, RESEARCH INSTITUTE
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya
Varanasi

Research Publication Supervisor

DR, BHĀGĪRATHA PRASĀDA TRIPĀṬHĪ 'VĀGĪŚA ŚĀSTRĪ'

Director, Research Institute,

Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya

VARANASI 1980 Published by —
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sønskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

[This thesis has been approved for the 'Vācaspati' (D. Litt.) degree of Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya and has been published out of generous grant from University Grants Commission, New Delhi]

Available At—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi-221002.

First Edition: 1000 Copies

Price Rs. 31-00

Printed by— Tara Printing Works Varanasi.

सरस्वतीभवन-अध्ययनमाला

[२८]

धात्वर्थविज्ञानम्

लेखकः सम्पादकश्च

डॉ॰ भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीदाः शास्त्री'

अनुसन्धानसंस्थाननिदेशकः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालथस्य

अनुसन्धानप्रकाशनपर्यवेक्षकः

श्वॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागोद्याः शास्त्री'

अनुसन्धानसंस्थाननिदेशकः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

वाराणस्याम्

१०३७ तमे वैक्रमाब्दे

१९०२ तमे शकाब्दे

१९८० तमे ख्रस्ताब्दे

प्रकाशकः— निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये वाराणसी ।

[अनुसन्धानप्रबन्धोऽयं सम्पूर्णानन्दसंस्कृतिविश्वविद्यालयेन 'वाचस्पतिः' (डॉ॰ लिट्॰) इत्युपाध्यर्थं स्वीकृतः, विश्वविद्यालयानुदानायोगतो लब्धेनाऽऽधिकसाहाय्येन सुदापितश्च]

प्राप्तिस्थानम्— विकयविभागः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी–२२१००२.

प्रथमं संस्करणम् : १००० प्रतिरूपाणि मूल्यम् : ३१-०० रूप्यकाणि

> सुद्रकः— तारा प्रिंटिंग वक्स वाराणसी//

प्रास्ताविकम्

एकोनविशत्युत्तरैकोनविशतिशततमे (१९२०) खीस्ताब्दे सरस्वतीभवनग्रन्थ-सरस्वतीभवनस्टडीज् मालाप्रवर्तनानन्तरं इत्याख्यायाः सरस्वतीभवनाध्ययन-मालाया दशखण्डेषु प्राच्यविद्यामाधारीकृत्य विदुषामाङ्गलभाषामया निबन्धाः एकादशे खण्डे भारविमहाकविमधिकृत्य संस्कृतभाषामयो विस्तृतो तत्र निवन्धः प्रकाशितः । अस्या अध्ययनमालाया द्वादशपुष्पे सर्वतः प्रथमं पण्डितवरेण्यानां श्रीमतां रामाज्ञापाण्डेयमहोदयानां 'व्याकरणदर्शनभूमिका' इत्याख्यो गवेषणामयो ग्रन्थः प्रकाशमानीतः। अस्यानुसन्धानात्मकस्य ग्रन्थस्य विरचनाय श्रीपाण्डेय-महाभागैः सरस्वतीभवनपुस्तकालयमध्यास्य तत्रत्या ग्रन्था अनुशीलिताः। तदानीं काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य संस्कृतविश्वविद्यालयतया गवेषणोपाधिमनभिलक्ष्य विरचितोऽसौ ग्रन्थः । गवेषणोपाध्यर्थं विरचिताः स्वीकृताश्च प्रबन्धा ग्रन्थमालाया अस्यास्त्रयोदशपुष्पादारभ्य प्रकाशिताः। 'पाणिनीयधातुपाठ-समीक्षा' इत्याख्येन गवेषणाप्रबन्धेन स्वनामधन्यानां श्रीमत्क्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्याय-महोदयानां निर्देशने प्रणीतेन गवेषणोपाध्यर्थं च स्वीकृतेन ग्रन्थमालाया अस्याश्चतुर्देश-पुष्पतया प्रस्फुटितेन समवापि महती प्रतिष्ठा। नवशतसंख्याका एव पाणिनीया घातवः प्रामाणिकास्ततोऽन्ये चाप्रामाणिका इति विलियम् ड्वाइट्ह्विट्नोमहोदयस्य स्थापना तत्र भारोपीयभाषायाः, भारेनीयभाषायाः, वैदिकभाषायाः, लौकिकसंस्कृत-प्रादेशिकभाषाणां च भाषायाः, पालिप्राकृतापभ्रंशभाषाणाम्, प्रयोगोपन्यासेन बाढं निराकृता।

उक्तो ग्रन्थो मुख्यतो धातुप्रयोगानिधकृत्य प्रणीत आसीत्। यथाप्रसङ्गं किचत् किचिदेव तत्रार्थाः प्रदिशिताः सन्ति। केषाञ्चन धातूनां बहवोऽर्थाः पाणिनिना स्वयं प्रतिपादिता धातुपाठे। संस्कृतवाङ्मये तेषामिष धातूनां बहवोऽर्था निर्दिश्यन्ते येषामेक एवार्थः पाणिनिना पिठतः। तेषां बह्वर्थत्वे कारणानि न प्रस्तूयन्ते। यद्यपि भाषा-विज्ञानजगति खलु 'अर्थविज्ञान' नाम्ना प्रसिद्धायां शाखायामर्थपरिवर्तनकारणानि गवेष्यन्ते, तथापि तत्रापि 'धात्वर्थविज्ञान'-नाम्ना विहितं नानुशीलनम्। एवं तावदुभयत्र न्यूनतां विभाव्य संस्कृतधात्वर्थानामनुशीलनाय 'धात्वर्थविज्ञानम्' इति विषयो विश्व-विद्यालयेन वाचस्पति (डी. लिट्.) इत्युपाध्यर्थकगवेषणाकार्यार्थं विनिर्धारितः।

गवेषकेण यथासम्भवं संस्कृतवाङमयं निर्मथ्य निरुपसर्गाणां सप्तपञ्चाराद्धातूना-मिहार्थविवेचना कृता । तुलनार्थमार्यवर्गीयाणां विविधानां भाषाणां धात्वर्था अपीह यथास्थलमुपन्यस्य विवेचिताः । केषु देशेषु ता भाषा भाष्यन्ते, भाष्यन्ते स्म वेति जिज्ञासूनां ज्ञानार्थमार्यभाषाचक्रपत्रमप्युपोद्धातानन्तरं संयोजितमस्ति । गवेषणाप्रवन्धे विवेचिता अर्थाः, समुद्धृताः श्लोकाः, धातवः, व्याकरणादिशास्त्रवचनानि, उद्धृता भाषाशब्दाः, विशिष्टशब्दाः, धात्वर्थबोधकानि प्रयोगोदाहरणानि, वेदोपनिषदादि-वचनानि, उद्धृतश्लोकानां चरणाश्चेह परिशिष्टेषु वर्णक्रमेण तथा व्यवस्थापिताः, यथा ग्रन्थगतविषयास्तत्र दर्पण इव प्रतिबिम्बिताः स्युः ।

सरस्वतीभवन-अध्ययनमालाया अष्टाविशतितमप्रसूनतया विश्वविद्यालयस्या-स्यानुसन्धानसंस्थानतः प्रकाशितेनानेन गवेषणाप्रवन्धेन विद्वज्जना नूनं प्रीणिता जिज्ञासुजनाश्च भृशमुपकृता भविष्यन्तीति बाढं प्रत्येमि ।

विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य वैत्तिकेन साहायकेन प्रबन्धस्यास्य मुद्रणं संवृत्तिर्मित विश्वविद्यालयस्यास्य पक्षतस्तत्रत्येभ्योऽधिकारिभ्यः साधुवादान् वितरन् विरमति

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये मार्गशीर्षपूर्णिमायां २०३७ वै० (२१-१२-८० स्त्री० रवौ) भागीरथप्रसादित्रपाठी 'वागीशः शास्त्री' निदेशकः अनुसन्धानसंस्थानस्य

भूमिका

वेदाङ्गेषु व्याकरणं मुखस्थानीयं स्वीक्रियते विपिश्चिद्भिः । तत्र बहुविधेषु कातन्त्र-चान्द्र-जैनेन्द्र-शाकटायन-हेमादिषु व्याकरणेषु सत्सु लोक-वेदोभयात्मकं पाणिनीयं व्याकरणमेव वेदाङ्गतया समाम्नायते । पदसाधुत्वलक्षणं नाम व्याकरणम् । प्रकृतिप्रत्ययविश्लेषणपूर्वकिमह शब्दा विविधन्ते । यत्र कचिदर्थविशेषे प्रत्यया विधीयन्ते तत्रार्थः संकेत्यते, न तु सर्वत्र । अत एव व्याकरणिनकाये पाणिनीयधातुपाठस्य द्विधा स्थितिनिरूप्यते—संहितापाठे 'भूसत्तायाम्' इत्येतादृशो नास्त्यर्थसंकेतः, पश्चाद् भीमसेनेन धात्वर्थाः किष्पता इति वेषाश्चिद् विदुषां मतम् । 'वेः पादिवहरणे' इत्यादिषु सूत्रेषु यद्यपि पाणिनिना धातूनामर्था निर्दिश्यन्ते, तथापि बहुत्र समुपलभ्यमानेषु धातुपाठमातृकापाठेषु 'पादिवक्षेपे' इत्येतादृशा वर्तनीदृशा पाणिनीयार्थभ्यो भिन्ना अर्था दृक्पथमवतरन्तीति बाढं समसाधीह ग्रन्थोपोद्घाते श्रीवागीशशास्त्रिणा ।

यद्यपि व्याकरणदर्शने 'फलव्यापारयोधीतुराश्रये तु तिङः स्मृताः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्' इति वैयाकरणभूषणसारादिदिशा फलव्यापाररूपो धात्वर्थः प्रदर्शितः, 'आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते' इति वानयपदीयकारेण भर्तृहरिणा धात्वर्थस्य साध्यत्वेनाभिधीयमानस्य क्रमरूपत्वात् क्रियात्वमाख्यातम्, तथापि पाणिनीयधातुपाठस्थधातूनामर्थान् आधारीकृत्य व्याकरणशास्त्रे शास्त्रान्तरे लभ्यते कश्चन ग्रन्थः। व्याकरणसाहित्यमीमांसादिशास्त्राणां व्याख्याकृद्भिः पाणिनिर्निर्दिष्टाद् घातोरर्थाद् भिन्नार्थत्वे प्रतीयमाने व्याख्याग्रन्थेषु 'अनेकार्था हि धातवः' 'धातूनामनेकार्थंत्वात्' इत्यादीनि वचनान्युपन्यस्यन्ते हेतुदान-मन्तरा। वेदार्थनिश्चयविधौ यथा मीमांसाशास्त्रमवतीर्णं तथैव शब्दार्थज्ञानाय निरुक्तशास्त्रमाविर्भूतमासीत् । कश्यपः कस्मात् ? पश्यकात्, तदेवं शब्दोऽयं वर्णविपर्ययेण सिध्यति । तर्कुः कस्मात् ? कर्तनात्, एषोऽपि शब्दो वर्णविपर्ययेण निष्पद्यत इत्येतादृशी निरुक्तप्रवृत्तिर्दृश्यते निर्वचनपूर्वकमर्थनिश्चयार्थम् । किन्तु तत्र निघण्टुसंगृहीता निश्चिता वैदिका शब्दा एव निरुच्यन्ते । निर्वचनविधिना शब्दार्था अपि व्यज्यन्ते । निरुक्तकारप्रभृतीनामेवंविधे प्रयासे सत्यपि शब्दानां धातूनां च बह्वर्थतायाः कारण-विवेचनमविशष्यत एव । भाषाविज्ञानक्षेत्रे 'अर्थविज्ञान'-शाखायाः पल्लवनं दृश्यते । तत्रापि मन्ये, धातूनाधारीकृत्य कश्चित् स्वतन्त्रो ग्रन्थो नाद्याविध प्रकाशितः।

अस्य विश्वविद्यालयस्यानुसन्धानसंस्थानिनदेशकेन वागीशशास्त्रीत्युपाह्वेन डाॅ. भागीरथप्रसादित्रपाठिना प्रणीतिमदं 'धात्वर्थविज्ञानम्' नाम तूनमसाधारणी समुपलब्धः । इह समुपलब्धानां पाणिनीयापाणिनीयानां सर्वेषां धातुपाठानां धात्वर्था यथाप्रसङ्गमुपन्यस्ताः । वैदिकं वाङ्मयं तस्योपजीवकमनुजीवकं तस्यायजीपकदम् पर्यजीपकं विपुलं संस्कृतवाङ्मयं च निर्मथ्य श्रीत्रिपाठिना धात्वर्था गवेषिताः । उपसर्गमन्तरा धातोरनेकार्थाः प्रस्तुताः । पवनार्थकस्य पूञ्धातोविनाशरूपोऽर्थः कथं भवति, 'पूत्रो विनाशे' इति वात्तिके धातोरस्य विनाशरूपोऽर्थो ज्ञायते । किन्तु

संस्कृतवाङ्मये तादृशः प्रयोगः कोपलभ्यते, अत्र हि पिवत्रीकरणात् सर्वथा भिन्नस्य तस्यार्थस्य विपर्यस्ततायां को हेतुरिति सर्वमिह ग्रन्थे प्रतिपादितम् । लक्षणादिना धातोरर्थाः कथं परिवर्तन्त इति अर्थतौल्ये 🗸 तृ धातुर्विलोकनीयः । प्रायः सर्वत्र भारोपीयभाषाणां धात्वर्था निरूपिताः । एतादृशस्य ग्रन्थरत्नस्य प्रस्तुतये बहिष्ठां प्रशंसामर्हन्तं श्रीत्रिपाठिनमहमभिनन्दयन्, अनुरुणिध्म यत् स संस्कृतशेविधसमृद्धचर्थ-मेतादृशग्रन्थान्तरप्रसूनोपहारेण सरस्वतीचरणार्चनं विद्ध्यादिति ।

वाराणस्याम् मार्गशीर्षपूर्णिमायाम् २०३७ वै० १ (२१-१२-८० स्त्री० रवौ) **बदरीनाथगुक्लः** कुलपतिः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्याल**य**स्य

प्रवृत्तिनिमित्तम्

एकोनषष्ट्युत्तरैकोर्नावशितशततमात् (१९५९) स्त्रीस्ताब्दात् १९६३तमं वत्सरं यावत् 'पाणिनीयधातुपाठसमीक्षा' इति गवेषणाप्रबन्धप्रणयनसमये मदीये मानसे धातूनामर्थपरिवर्तनविषयेऽपि समजिन चिन्तनबीजम् । १९६४ तमे स्त्रीस्ताब्दे विश्वविद्यालयेनानेन वाचस्पति (डी० लिट्०) इत्युपाध्यर्थकस्यानुसन्धानस्य कृते यद्यपि 'कृत्तद्धितसमीक्षा' इति विषयो विनिर्द्धारितः, स च त्रिभिर्वर्षेमया गवेषितः, 'तद्धितान्ताः केचन शब्दाः' इति पुस्तकमपि तिन्नष्कृष्टभूतं प्रकाशितम्, तथापि तदानीन्तनैरनुसन्धानसंस्थानसंचालकैः स्वनामधन्यैः पण्डितश्रीबलदेवो-पाध्यायमहाभागैस्तदीयां विषयैकदेशतामालोच्य वाचस्पति (डी० लिट्०) इत्युपाध्यर्थकगवेषणाप्रबन्धतया परीक्षार्थमुपस्थापनाय विषयान्तरवरणं संकेतितम् । अनुपदमेव सेवातो विनिवृत्तानां तेषां स्थानमलङ्कृर्वद्भिः पण्डिताग्रगण्यैः स्वनामधन्यैः श्रीबदरीनाथशुक्लमहोदयैः साग्रहमहं विषयान्तरवरणाय संप्रेरितः ।

भाषातत्त्वार्थतत्त्वयोर्मध्येऽर्थतत्त्वम् (Semantics) न पर्याप्तमालोचितं तृत्तग्रन्थप्रणयनपूर्वकं तत्त्वज्ञैः। विशेषतो धात्वर्थतत्त्विचारपक्षस्तैरस्पृष्ट एव लक्ष्यानुसारीति विभाव्य धात्वर्थतत्त्वपर्यालोचनदृशा 'धात्वर्थविज्ञानम्' इति स्वीकृतं विषयान्तरमनुसन्धातुमारब्धम्। यद्यपि गवेषणाप्रबन्धोऽयं १९६९ तमे स्त्रीस्ताब्दे वाचस्पति (डी० लिट्०) इत्युपाध्यर्थमङ्गीकृतः, तथापि दशवर्षाणामनन्तरमिदानीं प्रकाशमानीयतेऽसौ सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयात्। १९७० तमात् स्त्रीस्ताब्दा-दारभ्य विश्वविद्यालयेऽस्मिन् ममैवानुसन्धानसंस्थाननिदेशकपदमासीनत्वात् पूर्वर्वितन-मण्यात्मीयमेतमविगणय्य परवर्तिनोऽन्ये गवेषणाप्रबन्धाः पूर्वमेव प्रकाशिता मया। मन्ये, समतीतेऽपि दशवार्षिकेऽवधावेष ग्रन्थो विद्वद्भिः प्रत्यग्र इव समास्वादिषण्यते।

क्षीरस्वामिरचितायां क्षीरतरिङ्गण्यां समाश्रितो धातुपाठ इह प्राधान्यतोऽभ्यु-पगतः। पाणिनीयधातुपाठसमीक्षावदेव धातुसंख्यापि तत्रत्यैव विनिर्दिष्टा। अनुबन्ध-रिहतो धातुः प्रथमतो निर्दिश्यते, परतस्तु धातुनिर्देशकचिह्न(√)पुरस्सरं प्रकोष्ठे धातु-पाठपिठतोऽसौ सानुबन्धो निधीयते। ग्रन्थमध्येऽपि सर्वत्र तथैव प्रयुज्यते धातुः √पच्, √भज्, √दिश् इति दृशा, न तु पचिः पचितर्वेति सरण्या। काशकृत्स्न-शर्ववर्म-चन्द्रगोमि-जैनेन्द्र-वोपदेव-मैत्रेय-सायणादिभिः पिठता भिन्ना अर्था यथायथमारम्भे पर्यालोच्यन्ते। ध्वनिविज्ञानदृशा धातौ धात्वन्तरसंक्रान्तिस्ततोऽर्थसंक्रान्तिश्च यथासम्भवं समीक्षिते।

वेदादारभ्य संस्कृतवाङ्मयस्य मुख्या ग्रन्थास्तट्टीकाग्रन्थाश्च धात्वर्थदृष्ट्या परिगृहीताः । एवं तावदिहोपसर्गमन्तरा धातूनामनेकार्थकत्वं विवेचितम् । अर्थपरि-वर्तनविषये यथाशक्ति कारणान्यपि गवेषितानि । प्रमुखास्वार्यभाषासु परिवर्तिता अपरि- वर्तिता वा धात्वर्था अपीह पर्यालोचिताः। वैयाकरणानां भाषातत्त्वविदां टीकाकाराणां च मतानि यथास्थलं समीक्षितानि। कान्चिन निदर्शनानीह प्रस्तूयन्ते—'नीलकण्ठकृतो निन्दार्थो न समझसः' (४४ पृ०); 'ये ये गत्यर्था इत्युक्तिनं समझसा' (४९ पृ०); 'संपूर्वस्य ख्याधातोः प्रयोगो नेति न्यासकारो भ्रान्तः' (४६ पृ०); ''श्रुतसागरसूरिणा 'गृणन्ति—जानन्त' इत्यर्थो विहितः, तन्न मनोरमम्'' (५९ पृ०); ''नीलकण्ठस्तु करोतीति व्याख्यानमाह, तन्न युक्तम्, धर्मपापयोराचरणविषयत्वात्' (७४ पृ०); 'गाय गायत्रमुक्थ्यम्' इत्यत्र सायणः 'यथा मेघो वृष्टि विस्तारयित तद्वत्' इत्याह, तन्न मनोरमम्, आस्ये निर्माणानन्तरं श्लोकस्य ध्वननमेव विस्तार इति ्वत् धातोः शब्दार्थकत्वात्'' (९० पृ०); ''केचिद् ओल्डनबर्गादयोऽभ्यधुः, तन्न हृदयावर्जकम्'' (९० पृ०); ''किच्द् ओल्डनबर्गादयोऽभ्यधुः, तन्न हृदयावर्जकम्'' (९० पृ०); ''जय-मङ्गलस्तु भेदिमममजानान आह—'अनेकार्थत्वाद् धातूनां बन्धिरत्र करणे वर्तते'' (१३८ पृ०); सायणस्तु भेदिमममदर्शयन्नाह—'भिनरत्र स्तुत्यर्थे वर्तते, धातूनामनेका-र्थत्वात्'' (१५० पृ०) इति।

व्याकरणशास्त्रे 'अनेकार्था हि धातवः' इति वचनमवलम्ब्य समाधीयते धातूनामनेकार्थता । यद्यपि वात्स्यायनेनोदितं न्यायभाष्ये—'यदसंकेतिवधानार्थं व्याकरणम्' इति, तथापि प्रकृति-प्रत्यय-प्रत्ययार्थिवचारं हित्वा धात्वादीनामर्थिवचारो न विजृम्भितस्तत्र । कोशाद् आप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च शब्दार्थिसिद्धिः । महामुनिना पाणिनिनापि सूत्रितम्—'प्रधानप्रत्ययार्थंवचनम्, अर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्' (१, २, ५६) इति । इदमेव संस्मृत्य केचन धातुपाठगतधातूनामर्था न पाणिनिर्दाशता इति समामनन्ति, भीमसेनेन पश्चात् संनिवेशिता इति निश्चिन्वन्ति । एतदर्थमपि व्याकरणशास्त्रे शब्दार्थंपरिवर्तनविषये न क्वापि केनापि कृतं विवेचनम् । सोपसर्गं-धात्वर्थंविषयेऽपि तथैव—

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥

इत्यभ्युपगम्य सन्तोषः क्रियते । उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र कथं नीयते ? 'तत्र को हेतुः' इत्यादिजिज्ञासया कस्यापि विपश्चिदपश्चिमस्य तदानीन्तनस्य वैयाकरणसत्तमस्य ग्रन्थप्रणयने प्रवृत्तिर्नाभूद इति चित्रम् ।

अर्थस्य व्याकरणेतरप्रमाणत्वेऽपि पाणिनिना धातुपाठे धातूनामर्थसंकेतो व्यधायीति महाभाष्याद् (१,३,७) बाढं सिध्यति । तत्र कियन्तो धातवः पाणिनीयाः कियन्तश्च पश्चात् संनिवेशिता इति भिन्नोऽनुयोगः । पाणिनिना धात्वर्थसंकेतोऽवश्यं कृतः । कुतो न पुनर्वेयाकरणानां ग्रन्थरचनाप्रवृत्तिर्जाता धात्वाद्यर्थानवलम्बमानेति समुदिता जिज्ञासा मम स्वान्तिन्शान्ते तिमिरिचते निर्दीप्तिदीपसंनिभा । पाणिनेः 'अर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्' (१,२,५६) इति वचनेन शब्दार्थनिर्धारणे लोकस्य प्रामाण्य-

मवधाय, 'कोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च' इत्यत्र च व्यवहारस्य शक्तिग्रहत्वं विचार्यं जातः समाधिदीधितिप्रचारः—अर्थनिर्णये लोकः = लोकव्यवहारो मूर्द्धन्य इति । लोकव्यवहार-प्रचिलता धातूनां केचन मुख्या अर्था धातुपाठे संनिवेशिताः । अप्रसिद्धानाम् अप्रचिलितानां चार्थानां विवरणप्रसङ्को 'अनेकार्था हि धातवः' इति समाधानस्यानायासिद्धत्वाद् विपुलतमसंस्कृतवाङ्मयगवेषणपूर्वकम् अत्यायाससाध्यस्यार्थपरीक्षणस्य विचार उपेक्षितः ।

भाषाणां तदर्थानां च संघटने लोकप्रवृत्तिरेव कारणम् । 'लोकसंग्रहमेवापि संपत्रयन् कर्तुमहंसि' (३,२०) इति श्रीमद्भगवद्गीतायामपि तादृश एव निर्देशः । लोकः खलु परिवर्तनशीलो नवनवं कामयते विचारजातम्, विनिमयते च तदर्थं मिथः । प्रसादविषादरूपं जन्ममृत्युक्रममनुभवन् स भावाविष्कारपरिपाटीशाटीं विविधकोणे रङ्गै रञ्जयतीति केषामविदितम् ? इदमेव सर्वं पर्यालोच्य मया वेदात् प्रभृति लौकिकसंस्कृतपालिप्राकृतप्रदेशिकभाषागतधातुप्रयोगाणां तदर्थानां च पर्यालोडन-पूर्वकमर्थपरिवर्तनविचारं कर्तुमारिमभ । तत्रभवद्भिराचार्यप्रवर्शः प्राच्यप्रतीच्योभय-विधविद्यापारङ्गतैस्तदानीन्तनोपकुलपित्तिः डा० गौरीनाथशास्त्रिमहाभागैरितत्रसाधारणपरामर्शपूर्वकं साधीयों निर्दिष्टो विधिरिति तदर्थं ते कोटिशो वन्दनीयाः । आचार्यशिरोमणिभिरनुसन्धानसंस्थानस्य तदानीन्तनैः सञ्चालकैविद्वद्धौरेयैः श्रीबदरी-नाथशुक्लमहाभागैरहं बहूपकृत इति तदर्थं तेषां कृतज्ञतां विज्ञापयामि । विश्वविद्यान्लयीयपुस्तकालयस्य सरस्वतीभवनस्य कर्मचारिभः सोत्साहं साहाय्यमकारि ग्रन्थप्रदानादिरूपमिति ते सर्वे साध्वादार्हाः । शारदावकाशे पुस्तकालयस्याऽच्वात्वान्यपापां श्रीमत्क्षेत्रशचन्द्रचट्टोपाध्यायमहोदयानां गुणलुब्धानां संग्रहात् पुस्तकान्युपादाय निरवरोधं समपादि परिशीलनम् ।

ग्रन्थस्योपक्रमोपसंहारसूत्रधाराणाभिदानीन्त्तनकुलपतीनां पण्डितश्रीबदरीनाथ-शुक्लमहोदयानामुपकारभारं शिरसा विभिम्, यैर्भूमिकाविन्यासेन ग्रन्थकार आत्मेव सभाजितः। गवेषणाप्रवन्धस्यास्य प्रकाशनार्थं पूर्वोपकुलपतिभिः श्रीकरुणापित-त्रिपाठिभिः कुलसचिवैश्च श्रीविश्वम्भरनाथित्रपाठिभिरहं संप्रणोदित इति कृतज्ञतां ज्ञापयामि तयोः।

ग्रन्थस्यैतस्य रचनाकाले सहधर्मिण्या संस्कृतभारत्या श्रीमत्या रेखादेव्या सर्वविधं सौविध्यमुपनीतम्, विघ्नाश्च समुत्सारिता येनाहमेकाग्रिधया प्राभवं प्रणेतुमेतिमिति साधुवादैः सभाजयामि ताम्। परिशिष्टेषु विविधसूचीनिर्माणविधौ श्रीवाचस्पित-त्रिपाठिना, श्रीवास्तोष्पितशास्त्रिणा, श्रीआशापितशास्त्रिणा च क्लोकानुक्रमणिकाऽ-क्षरानुक्रमेण योजितेति ते शुभाशीराशिभिरभिनन्द्यन्ते।

प्रकाशनाधिकारिणो डाँ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिनो मुद्रापणतत्परता नूनं प्रशंसार्हेति तदर्थं शुभाशंसनानि वितीर्यन्ते । ईक्ष्यसंशोधनप्रक्रमे केचिदंशाः श्रीराम-गोविन्दशुक्लेन, डाँ० जानकीप्रसादद्विवेदिना, डाँ० उमाशंकरत्रिपाठिना चेत्यनुसन्धा-

नाधिकारिभिः कार्यालयपण्डितेन च श्रीपरमेश्वरपाण्डेयेन सोत्साहं पठिता इत्येते सर्वे मङ्गलमोदमवाप्नुयुः । पर्यन्ते तारामुद्रणालयसञ्चालकः श्रीरमाशङ्करपण्ड्या ग्रन्थमुद्रण-यागसंभारधारी लघु कार्यनिर्वर्तनोत्को तूनमविस्मरणीय इति विज्ञापयति

अनन्तचतुर्देश्यां २०३७ वै० (२३-९-१९८० खीस्ताब्दे) बी० ३/११५, शिवाला, वाराणस्याम्

विदुषामाश्रवः भागोरथप्रसादत्रिपाठी 'वागोशः शास्त्री' निदेशकः अनुसन्धानसंस्थानस्य

Continued by the first of the second second

पातनिका

इह ग्रन्थे सप्तपञ्चाशत्संख्याकान् धातूनिधकृत्य तदर्थपरिवर्तनादिकारणपरीष्टौ प्रवर्तनेयं मदीया। विविधप्रसङ्गेषु भूयोभूयः प्रयुज्यमानस्य शब्दस्य निकाममर्थपरिवर्तन्संभावना । प्रयोगस्तु विज्ञायते लक्ष्यग्रन्थानां पारायणेन। यद्यपि 'महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवत्मी सामवेदः, एकविशतिधा बाह्मच्यम्, नवधाऽऽथवंणो वेदः, वाकोवाक्यमितिहासः पुराणम् इत्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः, तथापीह चतुर्षु वेदेषु केवलमृग्वेदः, इतिहासे वाल्मीकीयरामायणं महाभारतं च, मनुस्मृतिः, केचन काव्यग्रन्थाश्च सटीकाः पारायणीकृताः।

महाभाष्यकारेण भगवता पतञ्जलिना व्याकरणाध्ययनप्रयोजनानि वदता— यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दाते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलित कर्हिचित्^२॥

तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणिमिति प्रतिपादितम् । निरुक्तेऽयं क्लोकः 'यद् गृहीतमिविज्ञातम्' इत्येतन्मात्रभेदेनाविकलो दृश्यते । तत्र गृहीतं शब्दतः, अविज्ञातमर्थत इति नागेशः । कैयटकाले न तावान् दृश्यतेऽभिनिवेशोऽर्थपित्ज्ञान इत्याह स 'अविज्ञातम्—अविदितस्वरादिसंस्कारत्वाद् अर्थापिरज्ञानाद् वा' इति । सर्वेषां धातूनामर्थपिरज्ञानं याथातथ्येन कर्तुमशक्यिमित्याह महाभाष्यकारः—'को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थान् आदेष्टुम्' इति [२,१,१ (२५ पृ०)] । अनेकार्थत्वादिति भावः । तत्र धातूनामनेकार्थत्वम्—'कुर्दखुर्दगुर्दगुद क्रीडायामेव' इति नियमार्थादेवकाराद् विज्ञायत इति कैयटः । 'अनेकार्था अपि धातवः' इति तत्र तत्र भाष्योक्तेरित्यपि बोध्यम् इति नागेशः । एवंभूतानि यद्यपि महाभाष्ये तट्टीकाकारादिग्रन्थेषु च बहुनि वचनानि लभ्यन्ते, तथापि 'सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इत्यादिरूपेणाव्यवस्थान

१. द्रष्ट० वान्द्रियैज : भाषा, २२६ पृ० ।

२. स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्तुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ तुल्लनीयोऽयं श्लोकः वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषोद्धृतः (९४६ पृ०)— मन्त्रार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः । सर्वलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये ॥

३. कः पुनरत्र शेत्यर्थः (महाभाष्यम्-५,३,५५;४५३ पृ०) । प्रदीपः—शेतेरनेकार्थत्वात् प्रश्नः । यो यत्रेति—स्थानार्थः शेतिर्यथा जलार्य इत्यत्रेति भावः (४५४ पृ०) । अनेकार्थत्वाद् धातूनां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः (प्रदीपः १,३,१) । 'धातूनामनेकार्थत्वात् समीहितसिद्धेः'—तत्त्वबोधिनी (३७६ पृ०) ।

वारणाय किं गमकिमिति न निर्दिश्यते । पाणिनिना तु 'अर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्' (१, २, ५६) इति वदता लोकप्रामाण्यस्य गमकत्वमभ्युपगतम् । समतीते च लोक-व्यवहारे केषाञ्चन शब्दानामर्था विस्मर्यन्ते—'वहवोऽपि हि शब्दा येषामर्था न विज्ञा-यन्ते—जर्भरी, तुर्फरीत्' (महाभाष्ये २, १, १; २७ पृ०)। अर्थाविज्ञाने निष्फलः शब्द-प्रयोगः, तस्यार्थगत्यर्थत्वात् (द्र० महाभाष्यम्-२,१,१;५३ पृ०)।

भगवता पाणिनिना धातूनामनेकार्था अङ्गीकृताः—'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' (१,३,२३), 'गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृत्रः' (१,३,३२), 'संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः, (१,३,३६), वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' (१,३,३८), 'भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः' (१,३,४७), 'लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च, १ (१,३,७०), 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (२,३,५१), 'अदोऽनन्ने' (३,२,६८), 'सिध्यतेरपारलोकिके' (६,१,४९), 'घृषिशसी वैयात्ये' (७,२,१९), 'वृद्धः स्थूलबलयोः' (७,२,२०), 'कृच्छुगहनयोः कषः' (७,२,२२), 'णेरध्ययने वृत्तम्' (७,२,२६), 'वो विधूनने जुक्' (७,३,३८), 'मीनातेर्निगमे' (७,३,८१), 'श्योऽस्पर्शे' (८,२,४७), 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८,२,५८) इत्यादिषु सूत्रेषुपसर्गप्रयोगमन्तरा । १

इहेदानीं प्रसङ्गेन पाणिनिकृतमर्थनिर्देशनं धातूनामस्ति नवेत्यपि विचार्यते । महाभाष्यकारेण तु (१,३,७) 'चुदू' इत्यस्मिन् सूत्रे—''अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयिति—'नैवज्ञातोयकानामिदिद्विधिर्भविति' यदयिमिरितः कांश्चिघ्नुमनुपक्तान् पठिति—'उवुन्दिर् निशामने' 'स्कन्दिर् गतिकोपणयोः' '' इति धातूनां पाणिनिप्रदिश्तिरोऽर्थं आश्रुतः । पाणिनिर्यद्यपि धात्वर्थनिर्देशमुद्धरित—'मृपस्तितिक्षायाम्' (१,२,२०), 'आधिपि नाथः' (२,३,५५), 'तनूकरणे तक्षः' (३,१,७६), 'प्रजने वीयतेः' (६,१,५५), 'क्षियो निवासे' (६,१,१९७), 'नाञ्चेः पूजायाम्' (६,४,३०), 'अञ्चेः पूजायाम्' (७,२,५३), 'घुपिरिवच्यव्दने' (७,२,२३), 'छुभो विमोहने' (७,२,५४), 'दिवो विजिगीपायाम्' (८,२,४९), 'सेधतेर्गतौ' (८,३,११३) इति, तथापि कितपुचित् स्थलेषु विद्यत एव विप्रतिपत्तिः । 'वेः पादिवहरणे' (१,३,४१), इत्यत्र क्रम्धातोरर्थः 'पादिवहरणे' इति निर्दिश्यते, किन्तु संप्रत्युपलभ्यमाने धातुपाठे 'पादिवक्षेपे' इति दृश्यते; 'भुजोऽनवने' (१,३,६६) इत्यत्र भुज्धातोरेकतरोऽर्थः 'अवने' इत्याख्यातः, किन्तु धातुपाठे 'अभ्यवहारे' इति लभ्यते; 'वृणोतेराच्छादने' (३,३,५४) इत्यत्र धातोः 'आच्छादने' इत्यर्थः किन्तु धातुपाठे 'वरणे' इति लभ्यते।

एकमाहुरनेकार्थं बाव्दमन्ये परीक्षकाः ।
 निमित्तभेदादेकस्य सार्वार्थ्यं तस्य गद्यते ॥ वा० प० २, ३६१ ।

२. सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु (वार्त्तिकं प्रथमम्)—कीलहार्नसंस्करणं द्र० महाभाष्यस्य ।

३. 'आत्वे णौ लीयतेरुपसंस्थानं प्रलम्भनशालीनीकरणयोः' इति प्रथमं वात्तिकम् (६,१,४८)।

४. 'सिध्यतेरज्ञानार्थस्य' इति तत्र वार्त्तिकम् ।

५. 'रञ्जेर्णी मृगरमणे' (६,४,२४) इति वात्तिककारेणापि विविधार्थी ऊरीक्रियन्ते ।

एवं तावद् धातुपाठे सर्वेषां धातूनां पाणिनिर्निर्देष्टा एवार्था यथावदुपलभ्यन्त इतीह संशीतिरुपस्थिता, पाणिनिद्वारकस्य समानस्य पथो लाघवस्य च समाश्रयणात् । अवनाभ्यवहारयोरवनं ज्यायः । 'वृणोतेराच्छादने' इत्यत्र लोकप्रसिद्धमर्थमङ्गीकृत्य 'वरणे' इत्यर्थो न समादृतोऽनेकार्थकः । एवमेव 'पादिवक्षेपे' इत्यत्रापि ज्ञेयम् । अलाघवेऽपि लोकप्रचलितोऽर्थोऽङ्गीकृत इति भाति ।

लक्षणयाऽर्थपरिवर्तनम्

प्रकृतमनुसरामः । यद्यपि महाभाष्यकारेणार्थपरिवर्तनस्य नामार्थारोपस्य प्रविश्वाद्यस्वारः प्रकाराः — "चतुभिः प्रकारैरतिस्मन् 'सः' इत्येतद् भवित— १. तात्स्थ्यात्, २. ताद्धम्यात्, ३. तत्सामीप्यात्, ४. तत्साहचर्यादिति । १. मञ्चा हसन्ति, गिरिवंद्यते, २. जिटनं पीनं ब्रह्मदत्त इत्याह, ३. गङ्गायां घोषः, ४. कुन्तान् प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशयेति" (४,१,४८; ७३ पृ०) इति, तथापि नैतानङ्गीकरोति स धातूनामनेकार्थत्वे । "बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति । तद्यथा—'विषः प्रकिरणे दृष्टः, छेदने चापि वर्तते—'केशश्यश्रु वपित' इति । ईिंडः स्तुतिचोदनायाच्यासु प्रेरणे चापि वर्तते—'अग्नर्वा इतो वृष्टिमीट्टे, मस्तोऽमुत्तश्च्यावयन्तीति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते—'पृष्टं कुरु, पादौ कुरु' । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते—'कटे कुरु' 'घटे कुरु' 'अश्मानिमतः कुरु' । स्थापयेति गम्यते । एविम्हापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाहः तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियानिवृत्तिम्' इति धातूनां बह्वर्थान् प्रदिशतवता महाभाष्यकारेण (१,३,१), 'चतुर्भः प्रकारैरतिस्मन् स इत्येतद् भवित' इतिविदिहानेकार्थत्वे न प्रदिशतः कोऽपि प्रकारः ।

नागेशभट्टस्तु—'न च धातूनामनेकार्थत्वाद् धातुर्न कापि लाक्षणिक इति वाच्यम्, अनुपपत्तिप्रतिसन्धानापूर्वकप्रतीतिविषयार्थमादायैवाऽनेकार्थत्वस्वीकारात्। यस्त्वनुप-पत्तिप्रतिसन्धानपूर्वकप्रतीतिविषयो यथा भूधातोर्गमनादिस्तत्र लक्षणैवेत्याशयात्' र

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
 अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः।।
 सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
 शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः।।

इति वाक्यपदीये (२,११७-१८) चतुर्दश हेतवो दशिताः । अभेदपक्षेऽपि सारूप्याद् भिन्नार्थाः प्रतिपत्तिषु । नियता यान्त्यभिव्यक्ति शब्दाः प्रकरणादिभिः ॥ वा० प० २, ३१८ ।

३. 'क्रच्छ्रगहनयोः कषः' (७,२,२२) इत्यत्र 'क्रच्छ्रं दुःखं तत्कारणं च लक्षणया गृह्यते, कषतिहिंसार्थः' इति तत्त्वबोधिनीकारः (५०६ पृ०)।

१. शब्दशक्तिपरीक्षाप्रकरणे गोतमोऽप्याह—'सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोग-साधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः' (२,२,६१) इति । तस्य भावस्तद्धर्मस्तदभावेऽपि तदुपचारस्तच्छब्दव्यवहार इत्यर्थः । स्व तद्धर्मारोपेण । आरोपनिमित्तानि च सहचरणादीनि ।

इत्याह (१,३,१ महाभाष्ये)। 'पूत्रो विनाशे' (८,२,४४) इति वाक्तिके पूत्रो धातोर्विनाश-रूपस्यार्थस्यानुपपत्तिप्रतिसंधानापूर्वकप्रतीतिविषयार्थतेत्यनेकार्थतासिद्धान्तः समाश्रीयते वैयाकरणैः—'अनेकार्थत्वाद् धातूनां पूत्र विनाशार्थः' इति कैयटः। तत्त्वबोधिनी-कारोऽप्येतद्वचनमेवानुकरोति—''धातूनामनेकार्थत्वात् 'पूत्र पवने' इत्यस्य विनाशेऽपि वृत्तिः' इति (५०२ पृ०)। वस्तुतस्तु वेदादौ पापादिविगमे पूञ्धातोः प्रयोगः। शोधनेन पापादिविनाशरूपः सोऽर्थः क्रमशो विनाशे रूढो जातः। महाभारते (१४,७१,१६) इत्यत्र स तथा दृश्यते। परवितिभर्वेयाकरणैस्तस्य परिवर्तनकारणमजानानैर्धातूनाम-नेकार्थत्वात् कृतं समाधानस्। एवं तावदर्थानामैतिहासिकपरीक्षणेन भवित रूढेरर्थ-कारणज्ञानस्। द्रष्ट० वृत्-धातौ वृत्तशब्दस्य मरणरूपोऽर्थः।

'न चैकस्य धातोरर्थत्यागपूर्वकमर्थान्तरे वृत्तौ शब्दार्थसंवन्धनित्यताहानिरिति वाच्यम्, धात्वन्तरत्वात्' इत्याह नागेशो मञ्जूषायाम् (८३६ पृ०)। तत्र कुञ्चिका— 'धातूनामनेकार्थत्विमत्यस्याप्ययमेवाशयः' इति (८३७ पृ०); कला—'अर्थेक्येऽपि शब्दभेदे तत्त्ववदर्थभेदेन शब्दैक्येऽपि तत्त्वादित्यर्थः' इति (८३८ पृ०)। वस्तुतस्त्वेकस्यैव भूधातोः सत्ताप्राप्त्यादयोऽनेकार्था आरोपनिमित्तानां भेदेन, रुख्या वा। किन्तु तेषामर्थपरिवर्तनकारणानवगमाइ भिन्नाः प्रकृतयः समाश्रीयन्ते वैयाकरणैः।

'ननु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वे लक्षणोच्छेद इति चेन्न, योगिनां सर्वार्थवाचकत्व-ज्ञाने सत्यप्यस्मदादीनां तदभावात्। किञ्च, अन्वयाद्यनुपपत्तिज्ञानपूर्वकशक्यत्वेन गृहीता-र्थसंबन्धज्ञानेनोद्वुद्धशक्तिसंस्कारवोधे लक्षणेति व्यवहारात्। तच्छिक्तसंस्कारश्चेदृशे स्थले जन्मान्तरीणोऽपि। वस्तुतस्तात्पर्यानुपपत्तिरेव तद्वीजम्। अन्यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ घोषादिपद एव मकरादिलक्षणापत्तिः, तावताप्यन्वयानुपपत्तिपरिहारात्। एवं रूढिप्रयोजनान्यतरदिप तत्कारणमनुभववलात्' इति सञ्जूषायां (११४ पृ०) नागेशेन साधु प्रत्यपादि। अयं सिद्धान्तो वाक्यपदीये (२, ३६१; २५५)—

> एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः । निमित्तभेदादेकस्य सार्वार्थ्यं तस्य गद्यते ॥ सर्वशक्तेस्तु तस्यैव शब्दस्यानेकधर्मणः । प्रसिद्धिभेदाद् गौगत्वं मुख्यत्वं चोपचर्यते ॥

इत्यत्र निमित्तभेदात् सर्वार्थतारूपो दृश्यते । आरोपिनिमित्तानि त्वनन्तानीति न तत्र शक्यते कर्तुं परिगणनम् । न्यायदर्शनादौ तु तत्परिगणना निदर्शनार्थम् । वस्तुतस्तु तात्पर्यानुपपत्या तत्तदुपपदसमिभव्याहारेणाऽऽरोपार्थज्ञानम् । तादृशतादृशोपपदानि चानन्तानीत्यनन्ता अर्था धातोः शब्दस्य वा । तेषां तादृशप्रवृत्त्यनिभज्ञतया केचन वैयाकरणा उपपदसाहाय्येनोपलब्धमर्थं तस्य धातोनित्यतया मन्वते । धारणपोषणार्थंकस्य धाधातोर्दानरूपोऽर्थोऽप्यङ्गीक्रियते क्षीरतरिङ्गण्यां कविकल्पद्वमे क्रियारत्तसमुच्चये च ।

यद यह माना जाए कि बाट्यों के आधारभूत अर्थ और उनसे उद्भत कुछ गौण अर्थ होते हैं, तो समस्या ऐतिहासिक वन जाती है—भाषा (वान्त्रियैज), २१२ पृ० ।

कर्तृव्यापाराणामानन्त्यादर्थानामानन्त्यम्

√अग् इति धातोनींपलभ्यन्ते तिङ्ख्पाणि । अग्निशब्दमूले √अग्धातुर्निश्चयतः संनिविष्टः । कर्त्रनुगतो व्यापारः । कस्यापि कर्तुर्भवन्त्यनेके व्यापाराः । अग्निशब्दः खिल्वह निदर्शनार्थतया ग्राह्यः । इह द्युति-तिर्यग्गिति-दाह-ताप-नाश-ग्रहणादयो भूयिष्ठा व्यापाराः समवस्थिताः । वैयाकरणैर्लक्ष्यभूतशब्दो यस्मिन्नर्थे समिधगतस्तच्छब्दानुमितो धातुरिप तिस्मन्नेवार्थे पठितः । अत एव कारणादनूनकैरिप वैयाकरणैस्तस्य तस्य धातोः समाना अर्था न प्रतिपादिताः । तत्तच्छब्दानां यावन्तो व्यापारास्तैर्लक्षितास्तावन्त एवार्था निर्दिशताः । केनचन तनीयांसो व्यापाराः साक्षात्कृता इति तथार्थाः संकीतिताः; अपरेण तु भूयिष्ठाः साक्षात्कृता व्यापारा इत्यर्था अपि तथा निर्दिष्ठाः । अग्नेभीसनाद्यर्थत्वेऽपि न व्यधायि केनापि तदुल्लेखः √अग् इति धातौ । काशकृत्स्नेनैव तदादानार्थो निरूपितो नेतरैः । रक्षणकान्त्याद्येकोनविशत्यर्थस्य 'अव्' इति धातो-र्मूले तथार्थकस्य जलवाचकस्य 'अप्' इति शब्दस्य संभावना । व्याप्तर्थक आप् इति धातुरिप तं शब्दमिससंबद्धनाति । धातूनामर्थपरीक्षणावसरे धातोरनेकार्थानां मूले कारणिमदं मया समिधगतम् । ग्रन्थप्रारम्भे केचन धातवस्तदर्थाश्च तया दृशा परीक्षिता अपि । भूयिष्ठानां धातूनां च तिङन्तप्रयोगानुपलब्धिरिप नामाधारेण धातु-कल्पनां प्रपुष्णाति । अनेनैव क्रमेण च धातोर्मूलार्थानुसन्धाने दृष्टिर्लब्धा स्यात् ।

क्वचिद् घात्वर्थः प्रत्ययेनाभिभूतः

'आचारादीप्सिताः प्रजाः' इति मनु० (१,१५६) कुल्लूकभट्टेन 'ईप्सिताः' इत्यस्यार्थो विहितः 'अभिमताः' इति । वस्तुतोऽस्मिन्नुदाहरणे धात्वर्थः प्रत्ययार्थेनाभिभूतोऽस्ति । सन्-प्रत्ययस्येच्छार्थं एवेह व्यक्तः । ॄिचिकीिषतशब्देऽप्येवमेवावधेयम् । अस्मिन् ग्रन्थे बहुत्र सिद्धान्तोऽयं परीक्षितः ।

अर्थनिर्णयसंबन्धे टीकाकाराः

'अव रक्षणादौ' इत्यत्र वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याष्टीकाकारो ज्ञानेन्द्रसरस्वती— ''आदानम्—ग्रहणम् । न चात्र दानमेवार्थोऽस्त्वित वाच्यम्, 'भागे वृद्धौ ग्रहे वधे' इत्येवमर्थानां विशिष्य वोपदेवेन गणितत्वात्'' इत्यभिधाय धातोरस्य दानरूपमर्थं प्रत्यादिशत् । ऋग्वेदे (१,१८१,१) तु लभ्यते दानार्थो धातोरस्य—'अवितारा जना-नाम्'—दातारौ (सा०) । महाभाष्यकारात् परवितनो लक्षणैकचक्षुष्का वैयाकरणा लक्ष्यानुसन्धानमन्तरा कल्पनाकोटिमाटीकयन्तो व्यस्मार्धुर्वेदादील्लक्ष्यग्रन्थान् इति जाता गितस्तेषां वोपदेवपर्यन्ता । एवमेवेह ग्रन्थे बहुत्र परीक्षितम् । टीकादिकाराणामा-लोचनाप्रसङ्गे ग्रन्थस्यास्य १५.१; १९.७; २२.१०; ३१.३; ५०.१३ कण्डिका द्रष्टव्याः ।

भाषान्तरसंक्रान्त्याऽर्थपरिवर्तनम्

मनुस्मृतौ (४,८६)—

दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः। तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः॥ इत्यत्र कुल्लूकभट्टेन वाह्यति = 'व्यापादयति' इत्यथीं दिशतः । संस्कृतवाङ्मये वह् धातुर्व्यापादनार्थको न कापि लभ्यते । अर्थपरिवर्तनकारणमिविचन्वाना विद्वांसः 'अनेकार्था हि धातवः' इत्युक्तिमवलम्ब्य संतोषमावहन्ति । भारते वर्षे पर्यनुयोगस्य महती प्रतिष्ठा कस्याविदिता नाम । व्याकरणशास्त्रे तु सा पदे पदे दृश्यते । अर्थनिणय-प्रसङ्गे तस्या विलोपो नूनं महते क्लेशाय कल्पते । कस्मिन्नपि ग्रन्थे पुरातनेऽधुनातने वा 'वाहयित' इत्यस्य व्यापादनार्थकारणं न स्फुटीक्रियते । अस्मिन् ग्रन्थेऽर्थपरिवर्तनकारणानां प्रस्फोरणाय यथामित प्रयासः समाश्रुतः । द्र वह् धातोरन्तिमा कण्डिका । एवं तावदर्थपरिवर्तन इमानि कारणानि लभ्यन्ते—

- १. उपपदसंनिधानेन (तत्तत्पदसमभिव्याहारेण)।
- २. प्रसङ्गात् (विविधप्रसङ्गेषु प्रयोगाधिक्येनाधिका खल्वर्थपरिवर्तनसंभावना)।
- ३. रूढ्या (द्र० ११.२ अ. इति कण्डिका) ।
- ४. मिथो धात्वादिसंक्रमणेन (द्र० सप्तमो धातुः)।
- ५. भाषान्तरशब्दस्वरूपसंक्रमणेन ।

इतोऽप्यन्यानि बहूनि कारणानि शक्यन्ते विचेतुम्।

अर्थानां विविधानि परिवर्तनानि प्रायिख्यपु वर्गेषु विभाज्यन्ते पाश्चात्त्यमनी-षिभिः—१. अर्थसंकोचः २. अर्थविस्तारः, ३. अर्थादेशश्चेति। विशेषार्थं प्रति धात्वर्थादिगमने नामार्थसंकोचो यथा करणार्थंकस्य कृधातोहिंसा-दयोऽर्था इति । इतो वैपरीत्येन तु विशेषार्थतः सामान्यार्थं प्रति क्रमणे नामार्थविस्तारो यथा विलेखनार्थंकस्य कृषधातोराहरणोत्पादनपीडेत्यादयोऽर्थाः। अर्थद्वयस्य समानव्यापकत्वे सामीप्यादेकस्य स्थानेऽपरस्याऽऽदेशो नामाऽर्थादेशः । (यदा शब्द आधाराद् आधेयम्, कारणात् कार्यम्, चिह्नाच्च चिह्नितं द्रव्यं प्रति प्रसरेत्, तदायं भवति)। प्रायोऽर्थादेशकारणेनैवार्थविकासोऽर्थसंकोचश्च भवत इति स्पष्टम्। अर्थादेशस्य भवन्ति विविधानि रूपाणि । तानि च वैयाकरणैर्विभिन्नेरभिधानैरुच्यन्ते— १. रूपकम् (Metaphore), २. अङ्गस्याङ्गित्वेन स्वीकरणम् (Synecdoque), ३. पदार्थस्य स्थाने गुणवाचकशब्दस्य प्रयोगः (Metonymie), ४. शब्दानामशुद्धः प्रयोगः (Catachrèse) इत्यादीनि । अर्थादेशस्य तात्स्थ्यात्, ताद्धम्यात्, तत्सामी-प्यात्, तत्साहचर्याद् इति महाभाष्योक्तानि, सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानेत्यादीनि गोतमोक्तानि कारणानि प्रतिपादितान्येव । सिद्धान्ततो विशेषार्थपिक्षया सामान्यार्थो भवति प्रभविष्णुरित्यज्ञातरूपेणैकस्यार्थस्य स्थानेऽपरस्यार्थस्य प्रयोगो जायते ।

अर्थनिर्णये व्याख्यानां साहाय्यम्

परम्परावबोधाय व्याख्याः साभिनिवेशं समाश्रयणीयाः। कचित् कचित् तासामालोचनापि करणीया। अर्थपरिवर्तने सामाजिकस्थितिः प्रधानं कारणम्। तत्र व्याख्या निकामं सहायिका इति ता नावहेलनीया अर्थनिश्चयविधौ।

१. द्रष्ट० भाषा (वान्द्रियैज), २३६ पृ०।

सेण्टपीटर्सबर्गादिकोशस्खलतयः

सेण्टपीटसंबर्गप्रभृतिकोशानां श्रूयते महान् यशोडिण्डिमः। यद्यपि बहूपकृताः संस्कृतभाषाप्रणयिजनास्तस्य कोशस्य निर्माणेनेति नास्ति संशीतिलेशः, तथापि तत्र दोषाणामभावो न शक्यते वक्तुम्। १. तत्रोपयोजितग्रन्थानां संस्करणानि सम्प्रति दुर्लभानीति मूलपुस्तकेषूद्धरणानां संप्राप्तिर्नं जायते सरलम्। २. महाभारतोद्धरणानि तत्र पर्वाध्यायश्लोकक्रमपूर्वकं नोपन्यस्तानि । तेषां क्रमः पर्वश्लोकोभयरूपः कालिकाता-संस्करणमवलम्बत इति साम्प्रतमुपलभ्यमानेषु पुस्तकेषु मूलोद्धरणगवेषणा न शक्यते विधातुं सर्वैः। ३. उद्धरणान्यपि यथामूलं नाङ्गीकृतानि । यथा—√ग्रह् धातुप्रसङ्गे रघु० (४,८) इति संख्याकः श्लोक इत्थमुपन्यस्यते तत्र—'सर्वस्य लोकस्य मनोऽग्र-हीत्' इति । नेदं साधीयो रूपं तदीयम् । स श्लोकस्त्वत्थमुपलभ्यते रघुवंशे—

निह सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः। आददे नातिशीलोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः॥ इति।

अर्थनिणंयविषयेऽपि यथेच्छमाचरितं पीटर्सबर्गकोशे । तत्र तत्तद्ग्रन्थव्याख्या-समाश्रयपूर्वकमेव निणंयो न गृहीतोऽर्थानाम् । मन्ये, वेदार्थपरम्पराया विच्छिन्नतया वेदानामनेके शब्दार्था इदानीमप्यविज्ञाताः । किन्तु तदितरलौकिकसंस्कृतवाङ्मयस्य विद्यते काचिदविष्क्रथा परम्परा । भारतीयविद्विद्भिस्तत्र महान् प्रयत्नः समास्थितः । शब्दार्थनिण्यप्रसङ्गे कस्यचिदपि परम्परानधीतस्य महाणंवे निमग्नस्य दौष्कस्येव गतिभंवेत् । थियोदोरवेनफाइमहोदयः—

> विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः। आक्रन्दद् भीमसेनं वै येन यातो महाबलः॥

इत्यत्र महाभारते (३,१५७,११) ग्रहशब्दस्यार्थं चोरितवस्तु (Booty) लोप्त्रमिति निर्णीतवान् । महाभारते तु जटासुरः सहदेवं निगृहीतवान्—'प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन् गृहीत्वा च पाण्डवान्' इति । किन्तु 'सहदेवो यत्नेन तत्तोऽपक्रम्य, कौशिकम्—कोशादागतं खड्गं च विक्रम्य, रिपोर्ग्रहम्—ग्रहणं मोक्षयित्वा'इत्यर्थः ।

इह ग्रन्थे

व्याख्यासु कोशेषु वा यद्यपि निर्दिश्यन्ते तेषां तेषां शब्दानां ते तेऽर्थाः, तथाप्यर्थ-परिवर्तनस्य कारणानि न प्रस्त्यन्ते । निरुक्ते निर्वचनपद्धत्याऽर्थनिणंयपद्धतिर्नृनं महनीया । किन्तु कस्यचिच्छब्दस्य परिवर्तितानामर्थानां संबन्धे विचारो नोपलभ्यते तत्रापि । बेकनाटशब्दिनर्वचनप्रसङ्गे मौनमास्थितं यास्केन । अर्थस्यैतिहासिकप्रशङ्खला-वबोधनाय वैदिकलौकिकसंस्कृत-पालिप्राकृतापभ्रंश-प्रादेशिकभाषाः, भारोपीयधातव-स्तदर्थाश्च समास्थिताः । तदाधारेण धात्वर्थानां परिवर्तनस्य कारणानि निर्दिष्टानि । यद्यपि धात्वर्थानां पौर्वापर्यनिश्चयस्तु दुष्करः, तथापि सोऽपि कचित् कचिद् यत्नेन निर्धारितः ।

भाषाणां प्रयोगः

ग्रन्थेऽस्मिन् पाणिनीयधातुभिस्तदर्थेश्च सार्घं तुलनार्थमार्यभाषाणां धातवः शब्दा-स्तदर्थाश्च प्रदिश्ताः सन्ति यथास्थलम्। तिवतरा केवलं मुण्डारीभाषा प्रायोजि सकृत्। तत्र चतुष्पष्टिभीषा अष्टादश चोपभाषा इति संभूय तासां द्वयशीतिरुपयोजिता। विशिष्ट-शब्दसूच्यां तदीयानि नामानि प्रयोगस्थलानि संक्षेपाश्च विलोकनीयाः। भारोपीयभाषा-नाम्नेह यस्या भाषायास्तारकचिह्नाङ्किता धातवः शब्दा वा प्रदिश्ताः सन्ति, सा वस्तुतः कस्यापि देशस्य भाषा नास्ति। भारतीयानां यूरोपीयाणां च समग्राणामार्यभाषाणामाधारेण या मूलभाषा किल्पता तत्त्वज्ञः सैवेह भारोपीयभाषापदेन व्यवहृता। तारकचिह्नैर्नाम तच्छव्दा विनिर्दिष्टाः। किचिद् विश्वार्यभाषार्थेऽपि भारोपीयभाषापदं व्यवहृतम्। भारोपीयभाषातो भिन्नेषु स्थलेषु प्रयुक्तं तारकचिह्नं प्रादेशिकभाषा-प्रयोगसूचकमवगन्तव्यम्। भारोपीयभाषापरिवारिवषयकज्ञानार्थिमह भाषाचकं प्रस्तु-यते। जिज्ञासूनां ज्ञानवर्थनाय नूनं सेत्स्यतीदिमिति मे विश्वासः।

भारोपीयभाषापरिवारः

भारोपीयमिति भारतीयानां यूरोपीयाणां च भाषाणां परिवारविशेषाभिधानम्। आर्यन् इति, जेफैटिक् (Japhetic) इति, संस्कृतम् इति, इण्डोजर्भनिक् इति वाभिधानान्यपि भारोपीयभाषाणां कृते प्रयुज्यन्ते, तथापि साम्प्रतं भारोपीयमिति नामधेयमेव तदर्थं व्यवहारपदवीं प्रतिपन्नम् । तच्च सामान्यतः सप्तसु प्रमुखशाखासु वर्गीकृतम्—

१. भारतीयम् [इण्डिक् (हैन्दवम्)]—संस्कृत-पालि-प्राकृतापभ्रंश-हिन्द्यात्मकम्; २. पारसीकम् (इरानियन् उताहो पर्सिक्)—अवेस्ता, पहलवी, पासि, पर्सियन् इत्याद्यात्मकम्; ३. केल्टिक्; ४. ग्रीक्; ५. इटालिक्—लैटिन्, ओस्कन्, उम्ब्रियन्, रोमान्स् इत्यादिकम्; ६. स्लावो-लैटिक्—रसन्-लिथुआनियन्-लैटिश्-प्रभृतिकम्; ७. ट्यूटानिक् आहोस्विद् जर्मनिक्—जर्मन् इंग्लिश् इत्यादिकं कुलम्।

नामकरणम्

कारणानां निर्वेशनेन विज्ञानम् । अतो 'धात्वर्थविज्ञानम्' इति शीर्षकं वृतं निवन्धस्य । यूरोपे त्वयं शाखा शब्दशाखस्य —'सिमैन्टिक्स्' इति नाम्ना प्रसिद्धा । (Transliteration) वर्णान्तरीकरणेन सीमान्तकादीनि, अनुवादेन वर्णान्तरीकरणेन चोभयरूपेण 'आशयाम्नातकम्' — आशयः — अर्थः, तस्य आम्नातकम् — उपदेशः (द्र० मनु० १२,१०८, भट्टि० १८,५) इत्यादीनि च मदन्विष्टानि नामानि नाङ्गीकृतानि । अत्र मयेह कियत् साफल्यमासादितमितीह प्रेक्षका एव प्रमाणम् इति विज्ञापयति

विदुषामाश्रवः भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

१. द्रष्ट० भाषाविज्ञान पर भाषण, द्वितीयो भागः, २३७-२५६ पृ० ।

२. "अर्थिविकास के अध्ययन करने वाले विदेशी पण्डितों ने ज्ञान की इस शाखा का नाम "सिमैण्टिक्स्" दिया है, मैं सीमान्तकशास्त्र कहूँगा। अनहद नाद की चर्चा करने वाले से इससे अधिक उत्तम शब्द की आशा न रखें। सीमान्तक अर्थात् असीम का निर्देशक— अनहद!" ——आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी: भारतीय साहित्य, जनवरी, १९६०।

भारोपोय -(इठडोजमीनक्)- भाषाचक्रम्

उपपरिवार:	शाखा	मण:	भाषा उपभाषाश्च	प्रमुख स्थानम्
	हैन्दवी (इपिडक्)	संस्कृत:	संस्कृतम् (वैदिकं लौकिकं च); पालिः, प्राकृतम्, (अवन्तीया, महा- राष्ट्रिया, मागवी, अर्धमागवी), प्राच्या, श्रीरसेनी, कश्मीरीया, कोहिस्तानी, लहँदा (हिन्दकी, जटकी, मुलतानी), सिन्धी (लाड़ी), मराठी (देशी, कोङ्कणी), उड़िया, विहारी (भोजपुरी, मागधी, मैथिली), बंगाली, आसामी, पीरस्त्यहिन्दी (अवधी, बघेली), पाश्रात्यहिन्दी (हिन्दुस्तानी, उर्दू, दिस्खनी, बजमाषा, बुन्देली, कनौजी), राजस्थानी (मारवाड़ी, जयपुरी), गुजराती (भीली), पंजाबी, पहाड़ी (नेपाली), सिहली	भारतम्
		संस्कृतेतर:	शीना-खोबर-काफिरी-प्रभृतयः	चित्राल्-काफिरिस्तान- प्रभृति
	पारसीका (ईरानियन्)	पौरस्त्यः पाञ्जात्यः पारसीको बा	अफगान-(परतो)-बऌ्च (बलोच-), गल्चा अवेस्तन, बैक्ट्रियन्, पुरा॰ पर्सियन्, पहलवी (पजेन्द, पर्सि, हुज्वरेश्), न॰ पर्सियन्, कुर्दिश्, ऑसेतिक	अफगानिस्तान- बलूचिस्तान-प्रभृति पसिया, कुर्दिस्तान काकेसिया
1	अमेंनियन्		अमेंनियन् (पुरातनी, शास्त्रीया, नवीना च)	अमें निया
	फ्रीजियन्		फिनियन्	पुरातन-फिजिया
	सिथियन्		सिथियन्	दक्षिणं कुरुवर्षम् (रूस)
थ्राको इल्छिरियम् बाल्टो-स्छाविक्	स्लाविक् उताहो स्लावोनिक् वाल्टिक् उताहो लैट्टिक्	पौरस्त्यः दाक्षिणात्त्यः पाञ्चात्त्यः	थ्रासियन्, इल्छिरियन्, अल्बेनियन् (गुएग्, तोस्क्)। चर्चस्छाविक् उताहो पुरातनबल्गीरयन्, रसन् (विशाल-, भ्रेत-, छघु-, रस्नियाक् अथवा स्थेनियन्), बल्गेरियन्, सेवॉ-म्रोटियन् (सर्वियन्, कोटियन् अथवा होवितियन्), स्लोवेनियन्। पुरातन-प्रशन्, छिथुआनियन्, लेट्टिश्	बाल्कन् पेनिन्सुला रसिया, सर्विया, बल्गे- रिया, तुर्कों, मान्तेनेग्रो इत्यादि। रसिया-, लिथुआनिया-, बाल्टिक्-प्रदेशाश्च।
	योक्		[पुरातनी आयोनिक् अथवा महाकाग्यभाषा, नवीना आयोनिक्, एटिक्, डोरिक्, ईओलिक्, एताभिः सर्वाभिः सार्धम्—बीओशन् (Boeotian), लेस्बियन्, ग्रेस्सालिन्, अर्केदियन्, एलियन्, सिप्नियन्] नवीन ग्रोक् (रोमानिक्, नेओ-हेल्लेनिक्)।	ग्रीस्, तथा एशिया माइनर्।
	ओस्को- उम्बियन्		ओस्कन्, उम्बियन् ।	इटली
	सैबेल्यिम्		मरूसिनियन्, मस्प्यन् (Marsian), पीलिनियन्, पाइसेनियन्, सेवाबाइन्, वेस्टिनियन्, वोल्सियन् । फिलैरियन्, (फेलैनियन्), लेनूबियन्, प्रोनेस्टिनियन्]	3 · · · · · · · · · · · · · · · · · · ·
	लैटिनियन्	ॐटिन् तथा रोमान्स् अथवा रोमानिक्	लैटिन्, फेंच्, प्रोबांशल्, फ्रांको प्रोबांशल्, कैटलैन्, स्पेनिश् (अण्डैत्यू- जियन्, अरगॉनीज्, ऑस्ट्रियन्, कस्तिलियन्, लीओनीज्) पोर्तुगीज् (गेलिशियन्), इटालियन् (तुस्कन् आहोस्विद् आदर्श-इटैलियन्), रीटो-रोमानिक्, (रोमांश्, लडीन्), स्मेनियन्।	इटली, फ्रांस्, स्पेन्, पोर्तु- गाल्, स्विट्जर्लैण्ड, हमानिया।
-	कंटिनेन्टल् (महाद्वीपीया)		गालिश् (गेलिक्)	पुरातन-गौल्
	इन्स्यूलर (द्वीपीया)	किप्तिक अथवा बिटॉनिक्	कानिश्, वेल्श्, अमीरिकन् उताहो बेटॉन्	कार्नवाल्, वेत्स्, ब्रिटॅनी
		गधेलिक्	आयरिश्, स्कोंच् गेलिक् अथवा ऍर्स, मङ्क्स्	आयर्लैण्ड्, स्काट्लैण्ड, आयले ।
	पूर्ववर्तिनी		गाथिक् अथवा मीसो-गाथिक्	पुरातनजर्मनी इत्यादि।
	स्कैपिडनेवियन्		पुरातन नार्स अथवा पुरातनी आइस्लैण्डिक्, स्वीडिश्, डेनिश्, नार्वेजियन्	स्कैपिडनेविया, आइस्लैण्ड
	पश्चिमवरितनी	उच्चा	पु० उ० जर्मन् (फ्रांकाइश्, अल्भानिक्, ववेरियन्), म० उ०- जर्मन्, जर्मन्	बर्मनी, आस्ट्रिया ।
	***************************************	निमा	पु० सैक्सन्, पु० नि० फ्रांकाइश्, नि० जर्मन, प्लॅत्-दॉयच्, डच्, फ्लैमिश्, फ्रीजिक् अथवा फ्रिजियन्। ऍग्लो-सैक्सन् (पु० इॅग्लिश्), म० इॅग्लिश्, इॅग्लिश्, स्काटिश्।	जर्मनी, हॉलैण्ड बेल्जियम्, इंग्लैण्ड

विषयानुक्रमिएाका

विषयाः		पृष्ठसंख्या
प्रवृत्तिनिमित्तम्	••••	(क–घ)
- पातनिका		(ङ−ਠ)
भारोपीय-(इण्डोजर्मनिक्) भाषाचक्रम्		
१.√अग् १/७८७ कुटिलायां गतौ	••••	१–२
२.√अर्ह् १/७३१ पूजायाम्	••••	₹ – ५
३.√अव् १/५९६ रक्षणगति०	• ••••	4-8
४.√आप् (आप्लृ) ५/१४ व्याप्तौ	••••	e, – १०
५ √आस् (आस्) २/११ उपवेशने	••••	१०–११
६.√इ (इण्) २/३४ गतौ	••••	११-१२
७.√इन्घ् (जिइन्धो) ७/११ दीप्तौ	••••	१२
८.√इष् (इष) ६/७२ इच्छायाम्	••••	१३
९.√ईक्ष् (ईक्ष) १/६०५ दर्शने	••••	१३-१ ४
१०.√ईर् (ईर) २/८ गतौ कम्पने च	••••	१४–१५
११.√कृ (डुकुञ्) ८/९ करणे		१५–२६
१२.√कृप् (कृपू) १/७५४ सामर्थ्ये	••••	२६–३१
१३.√कृष् (कृषे) १/९७५ विलेखने	••••	३१– ३६
१४.√कृ ६/१२८ विक्षेपे	••••	३ ६–३८
१५.√र्कम् (क्रमु) १/४६९ पादविक्षेपे	••••	३८–४०
१६.√ऋ्रा (ऋ्रा) १/८४१ आह्वाने रोदने च		४०-४२
१७.√क्षिप् (क्षिप) ६/५ प्रेरणे	••••	४२–४५
१८.√ख्या २/४० प्रथने	••••	४५-४७
१९.√गम् (गम्लृ) १/९६७ गतौ		४७-५३
२०.√गाह् (गाहू) १/६४१ विलोडने	••••	५३–५५
२१.√गृघ् (गृघु) ४/१३३ अभिकाङ्क्षायाम्	••••	५५-५७
२२.√गृ ९/२७ शब्दे	••••	५७–५९
२३.√ग्रह् (ग्रह) ९/६१ उपादाने	••••	५९–६८
२४.√चम् (चम्) १/४६४ अदने	••••	६८–६९
२५.√चर् (चर) १/५४८ गत्यर्थः, भक्षणेऽपि		६९–७६
२६.√चि (चिञ्) ५/५ चयने	••••	७६–७८
२७.√छिद् (छिदिर्) ७/३ द्वैधीकरणे		७९-८०
२८.√जन् (जनी) ४/२९ प्रादुर्भावे	****	८०-८२
• • • • •		

२९.√जप् (जप) १/३९६ व्यक्तायां वाचि मा		
३०.√ज्ञा ९/३६ अवबोधने	नस च	८२–८४
३१.√ढौक् (ढौक्ठ) १/९४ गत्यर्थः	••••	८४–८६
३२.√तन् (तनु) ८/१ विस्तारे	•••	22-62
३३.√तप् (तप) १/९७ संतापे	••••	८८–९१
३४.√तृ ९/५४ प्लवनतरणयोः	44.4	९१–९५
३५.√दा (डुदाञ्) ३/९ दाने	••••	९५ –९६
३६.√ दिश् (दिश) ६/३ अतिसर्जने	••••	९७–१००
३७.√वृश् (दृशिर्) १/९७३ प्रेक्षणे	****	₹००–०३
३८.√द्ध १/९३० गतौ	••••	१०३–०७
३९.√धा (डुधाञ्) ३/१० धारणपोषणयोः	**** 3	१०७–०९
४०.√घू (घूज्र) ५/९ कम्पने		१०९-१३
४१.√धृ १/९०४ धारणे	••••	११३–१५
४२.√नश् (णश) ४/८१ अदर्शने	••••	११५–२०
४३.√नी (णीञ्) १/८८६ प्रापणे	••••	१ २०–२ १
४४.√नुद् (णुद) ६/२ प्रेरणे	••••	१२१–२५
४५.√पच् (डुपचष्) १/९८१ पाके		१२५–२६
	Yoşkı fişsi	१२६–२८
४७. /पा १/९०९ पाने		१२८–३०
		१३०–३२
४९.√प्लु (प्लुङ्) १/९४३ गतौ		१ ३२–३४
५०.√बन्ध् (बन्ध) ९/३७ बन्धने	•••	१३४–३६
५१.५/ब (बच्च) २/२७ बन्धन ५१.५/ब (बच्च) २/२२	****	१३६–३९
५१.√ब्रू (ब्रूज) २/३३ व्यक्तायां वाचि ५२.√भज् (भज) १/९८२ सेवायाम्	••••	१३९–४०
५३ √भू १/१ सत्तायाम्	****	१४१–४३
५४.√मन् (मन) ४/६३ ज्ञाने	••••	१४३–५०
५५.√वह्र (वह) १/९८८ प्रापणे	****	१५०-५२
५६.√वृत् (वृतु) १/७५० वर्तने	****	१५२–५५
५७.√वृष् (वृषु) १/७५१ वृद्धौ ।	****	१५५–६०
वर्ध १०/ छेदनपूरणयोः	****	१६०–६३
Tartor Petrol Called State Called		

परिशिष्टानि

१. भूयो भूयः प्रयुज्यमानानामप्यपरिवर्तितार्थानां धातूनां सूची	१६५–६६
२- प्रयुक्तधातुसूची	१६७–७१
३. उद्धृतपाणिनीयसूत्रसूची	१७२
४. उद्धृतोणादिसूत्र-वार्त्तिक-महाभाष्य-काशिकादिसूची	१७३–७४
५. उद्धृतनिघण्टुनिरुक्तसूची	१७५
६. ग्रन्थान्तरवचनानि	१७५
७. उद्धृतभाषाशब्दसूची	१७६–८६
८. विशिष्टशब्दसूची	१८७–९१
९. उह्लिखितधात्वर्थंसूची	१९२–२१८
१०. धात्वर्थंबोधकप्रयोगोदाहरणसूची	२१९–३५
११. उद्धृतवेदोपनिषदादिवचनसूची	२३६–४५
१२. उद्धृतश्लोकपादानुक्रमसूची	२४६–७७
१३. संक्षेपसहिता ग्रन्थग्रन्थकारसूची	२७८–८५
१४. सहायकग्रन्थसूची	२८६–९०
१५. शद्धिपत्रम्	२९१

धात्वर्थविज्ञानम्

रघुनाथं शिवं नत्वा गौरीनाथं गुरुद्वयम्। धातूनामर्थविज्ञानं तन्यते लक्ष्यसाधनम्॥

१. § √अग् (अग) १/७८७ कुटिलायां गतौ (प) । कुटिलगत्यर्थंकस्यास्य धातोर्नोपलभ्यन्ते तिङ्ख्पाणि । ऋग्वेदे (१, १२, ६) 'अग्निनाग्निः सिमध्यते' इत्यत्रा-ग्निशब्दप्रयोगः । अग्निशब्दमूले √अग्-धातुर्निश्चयतः संनिविष्टः । 'अङ्गेर्नलोपश्च' इत्युणाद्यनुसारेण प्रकृतशब्दस्य √अङ्ग् (अगि)-धातोर्व्युत्पादनप्रसङ्गे नलोपविधिः । वस्तुगत्या √अग्, √अङ्ग इत्यादीनां धातूनां मिथः संक्रमः । √अग्-धातुसंबद्धानां साक्षाद् आहोस्विद् असाक्षाद् विकासमापन्नानां धातूनां व्यूहो नातिविस्तृतः ।

अग्राग्निप्रत्यग्रादिशब्दानां मूले ्रअग्-धातोविद्यमानत्वस्य निदिध्यासनेन सूल्बणं प्रतीयमानत्वात्, रस्य नेश्च प्रत्ययत्वात् । यो ध्वनिरनेकत्र समानरूपेणा-नुगतः, स एव ध्वनिध्वंनिसमूहो वा धातुरूपत्वेन निश्चेयः । भवति, बभूव, अभूत्, भूतिर्भूतम्—इत्यादिस्थलेषु 'भू' इति, 'भव्' इति च द्वे प्रकृती प्रतीयेते । कतरा ग्राह्योति द्वापरः । एवं विचिकित्सायां क्त-क्तिन्-विशिष्टस्य शब्दस्य ध्वनयोऽवधेयाः सादरम् । तत्र धातोर्वास्तिवकं स्वरूपं दृश्यते । तदेव समनुध्याय कल्पिता धातवः शब्दविद्भिः; भूतिः, भूतम् इत्यत्र भूधातोः सुव्यक्तत्वात् । यद्यपि विद्यन्ते भूयांस्य-पवादस्थलानि हतगतमूर्त्तप्रभृतीनिः, तथापि प्राज्यस्य प्राथम्येन सह्यता । अग्नि-रित्यस्य र्अङ्गः (अगि)-धातोर्व्युत्पादने गौरवम्, तदर्थकस्य र्अग्-धातो-विद्यमानत्वात् ।

 [√]अक् (अक) १/७८६ कुटिलायां गतौ (प)। √अख् (अख) १/६८० गतौ (प) काक्व। √अम् (अग) १/४१० व्याप्तो (आ) काक्व। √अम् (अग) १/२२६ गति-क्षेपणयोः (प)। √अङ्क् (अिक) १/८४ लक्षणे (आ)। √अङ्क् (अगि) १/१५४ गत्यर्थः (प)। √अङ्क् (अघि) १/१०५ गत्याक्षेपे (आ)।

धातोरनेकार्थानां कथं संभव इति जिज्ञासा । अर्थनैयत्यं भाषाया व्यवस्था-पकतासूचकम् । अत्रोच्यते, कर्त्रनुगतो व्यापारः । कस्यापि कर्तुर्भवन्त्यनेके व्यापाराः । अग्निशब्द एव निदर्शनार्थतया ग्राह्यः । इह द्युतितिर्यंगति-दाह-ताप-नाशन-ग्रहणा-दयो भूयिष्ठा व्यापाराः समवस्थिताः । वैयाकरणैर्छस्यभूतशब्दो यस्मिन्नर्थे समधिगतस्तच्छब्दानुमितो धातुरपि तस्मिन्नेवार्थे पठितः । अत एव कारणादनूनकैरपि वैयाकरणैर्धातोस्तुल्यार्था न प्रतिपादिताः । तत्तच्छब्दानां यावन्तो व्यापारास्तै-र्छक्षितास्तावन्तोऽर्था निदर्शिताः । केनचन तनीयांसो व्यापाराः साक्षात्कृता इति तथार्थाः संकीर्तिताः; अपरेण तु भूयिष्ठाः साक्षात्कृता व्यापारा इत्यर्था अपि तथा व्याहृताः । निरीक्ष्यताम्, अग्नेर्भासनाद्यर्थत्वेऽपि न व्यधायि केनापि तदुल्लेखः । काशकृत्स्नेनैव किलाऽऽदानार्थो निरूपितो नेतरैः ।

मेदिनीकोशानुसारेण 'अग्र'-शब्दो नवस्वर्थेषु प्रयुज्यते । ते चेमे भ-१. पुर-स्तात्र, २. उपरि, ३. पलपरिमाणम्, ४. आलम्बनम्. ५. समूहः, ६. प्रान्तः, ७. अधिकम्, ८. प्रधानम् (द्र० प्राग्रम्, प्राग्रयम्), ९ प्रथमम् इति । अभारोपीय-भाषायाम् 'अग्रो' (Agro) अथवा ऑग्रो (Ogro) इति शब्दस्यार्था भवन्ति-१. निशितः कण्टकः, २. उच्चम्, प्रथमम्, ३. अग्रम् इति वाल्देपाँकर्नीः । अवेस्ता-भाषायाम् अग्र-(Agra)-शब्दस्त्रीनर्थानभिव्यनक्ति-१. उच्चम्, २. परिधिः, ३. स्थानं चेति । विद्यमानेष्वप्येतेष्वर्थेषु न कोऽपि वैयाकरणतल्लज उपस्थापितवानर्थानिमान् अग-धातुप्रसङ्गे वै । हेत्रचात्र वैरल्यमेवैतेषामर्थानाम् । नैते ह्यतुगता अनेकत्र । आधिक्यतोऽनुषक्तोऽर्थस्तु कुटिलगतिरेव सर्वत्रेति तदुल्लेखः। निरुक्ते (१/१३) 'अग्र' इति नद्यर्थकः । एषोऽङ्गल्यभिधायकोऽपि (निरु० २/५) । अग्रुशब्दस्योक्तार्थौ कुटिल-गत्यात्मकौ । नदी वहत्यैव कुटिलम् । अन्तरेणारालतामङ्गलिरप्यनहीऽनुष्ठातुं शक्तय-पेक्षाणि कर्माणि । एवञ्जातीयकेषु कार्येषु कुटिलगतिमत्ताँ तदीया सुनिभालनीया । निघण्टुरुपस्थापयति संग्रामार्थकं शब्दम्—'अग्मन्' इति । एतदीयः संग्रामरूपोऽर्थ इङ्गति कुटिलगत्यर्थकताम् । व्यालीढान्तरणे रणे वृजिनगमनं नितान्तमपेक्ष्यते । एवमेव 'अग्र'-शब्दस्योच्च-प्रथमपरिधिरूपा अर्था अवधेयाः । उच्चताप्तये सामान्यजनाः-ग्राह्या नतगतिराश्रयणीया भवति । धातोर्गतिमात्रार्थकत्वे सति, गमने = ज्ञाने नूनं प्राथम्येनोच्चता । हिन्दीभाषायाम् √∗अगरना अग्रगमनाथिका, √अगुआना (<अग्रगू-) अग्रकरणार्थिका चेति घातुद्वयी लभ्यते । √अग्र्-घातोः प्रतिपादितचरा अर्था बोधनीया ऋत उपसर्गयोजनायाः ।

अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च ॥ ३ ।
 आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् ।
 अधिके च प्रधाने च प्रथमे चामिधेयवत् ॥ ४ । मेदिनी० १२३ पृ० (चौ० सं०) ।

२. आ नखाग्रेभ्यः--बृहदारण्यकोप० १, ४,७।

^{3.} Vergleichendes Wöterbuch der Indogermanischen Sprachen herausgegeben und bearbeitet.

ऋघातोरेव सकाशात् स्वामि-प्रतोद-कर्मं ठादिवाचका अर्य-आर-आर्यशब्दा व्युत्पद्यन्ते । अयमर्यशब्दः सूर्येश्वरवाचकतां गच्छन् पूजनीयार्थंको १० जातः । आदौ कर्षणादिरूपार्थेऽस्य प्रसिद्धिः प्रायः सर्वास्वार्यभाषासु । 'नावमरित्रपरणीम्' (१०, १०१, २) इत्यृग्वेदे कर्षणादिरूपोऽर्थः । लैटिनभाषायाम् 'अरतुम्' 'अरात्रुम्' चेति शब्दौ हलवाचकौ । ग्रीकभाषायाम् 'अरात्रोन्' इति । चेकभाषायामस्य रूपमस्ति 'ओरद्लो' इति । इह तकारस्य स्थाने दकारः, रेफस्य स्थाने च लकारो जातः । लिथुआनिया-भाषायां हलवाचकः शब्दः—'अरक्ल्-स्' इति । ब्रिटेनस्य कार्निश्भाषायाम् 'अरद्र' इति, वेल्सभाषायाम् 'अरद् देति, नारवेभाषायाम् 'अरद्र' इति

```
१. अरम्—ऋ० १, ६६, ३ = अलम्, भूषणम् (सायणः)।
२. अरम्—ऋ०१,७०,३=अलम्, समर्थम् ( ,, )।
३. अरहम् —ऋ॰ १, १२९, ३ = अरणशीलम्, गमनस्वभावम् (सायणः)।
    नावमरित्रपरणीम् — ऋ ० १०, १०१, २ = कर्षंणादि रूपेणारित्रेण (सायणः) ।
    अरित्रम्---ऋ० १, ४६, ८ = गमनसाधनं नौरूपम् (सायणः)।
    अरिता—ऋ० २, ४२, १ = कर्णधारः (सायणः)।
       ,, —ऋ० ९, ९५, २ = जनास्तीरं प्रापयन्नाविकः (सायणः) ।
५. अरित्राः -- ऋ० १०, ४६, ७ = तारकाः (सायणः) ।
    अर्यपत्नीः---ऋ० ७, ७, ५ = अर्यः सूर्यः पतिर्यासां ताः (सायणः) ।
६. अर्य-ऋ० ४, १६, १७; ८, १, ३४ = स्वामिन्निन्द्र (सायणः)।
    अर्या—ऋ० १, १२३, १ = अरणीया पूजनीया (सायणः)।
    आर्यंन्ति—ऋ० ८, १६, ६ = आर्यमिमज्ञमीश्वरं कुर्वन्ति (सायणः)।
    आराणाम्—ऋ०८, २०, १४ = आर्याणां स्वामिनाम् (सायणः)।
    आर्यः--ऋ० ५, ३४, ६ = स्वामी (सायणः) ।
    आरया—ऋ०६, ५३, ५ = सूक्ष्मलोहाग्रो दण्डः प्रतोद इति आरा इति चाख्यायते
            तया (सायणः)।
   आर्याणि-ऋ० ६, २२, १० = कर्मयुक्तानि (सायणः)।
९. अर्थम् —ऋ० ८, ३३, १४ = ईश्वरम् (सायणः) ।
```

आर्यन्ति—ऋ० १०, ४८, ३ = अर्यमीश्वरं कुर्वन्ति (सायणः)।

१०. ऋ० १, १२३, १।

च लभ्यते । नारवेभाषायामस्य शब्दस्यार्थो धान्यसंपत्तिरित्यपि जातः, हलकर्षणा-दिना तदुपलब्धेः । तस्मिन् काले कृषिर्धान्यं च संपत्तेर्मुख्ये साधने अभूताम् । अत एव लैटिनभाषायां धनार्थे व्यवहृतः 'पिक्यूनिआ' इति शब्दोऽपि 'पेकुस् < सं० पशु'-शब्दाल्लब्धजिनः । चिकित्सकेभ्यो वाक्कीलेभ्यश्च दीयमानो द्रव्यराशिः 'फी' (भारतस्थेषु पाश्चात्त्यविद्यालयेषु 'फीस्') इत्यपि 'पिक्यूनिया'-शब्दप्रभवः । अयं 'फी' इति शब्दः प्राचीनाङ्गलभाषायां 'फे' इति, एँग्लो-सैक्सनभाषायां च 'फेओह' इति व्यवह्रियते । एतदर्थोऽपि पशुः संपत्तिश्चेति । गौथिकभाषायामेष 'फइहु' इति रूपेणोपलभ्यते । एतानि सर्वाणि रूपाणि लैटिनभाषायाः 'पेकुस् < सं० पशु'-शब्द-जानि । आधुनिकजर्मनभाषायामेष 'फी' (Vieh) इति विद्यते' । गमन-कर्षणप्रतोदैः कर्णधारता, स्वामित्वं च प्राप्य पूज्यता ।

√ अर्ह्-धातोरथा अपि √ऋधातोरिव दृश्यन्ते । 'सोमानां प्रथमः प्रोति-मर्हंसि' इति (१,१३४,६) ऋग्वेदे प्राप्तिरूपोऽर्थः । गमनम् = प्रापणम् । अर्जनो-पयोगो दाने व्यज्यत इति दानार्थो जातस्तदीयः । दानेन प्रशंसां लभते । प्रशंसया योग्यताप्रख्यातिः । तया सामर्थ्यम् , सामर्थ्येन च पूजनम् ।

धर्मान्नो वक्तुमर्हसि---मनु० १, ३ = योग्यो भवसि (मन्वर्थ०)।

- ६. धासिमर्हामसि--ऋ० ४, ५५, ७ = अर्हामः, समर्था भवामः (सायणः) ।
- ७. पुरोऽभिनदर्हन्—ऋ० १०, ९९, ७ = पूज्यः सन् (सायणः) ।
  अर्हन्तिश्विद्यमिन्धते—ऋ० ५, ७, २ = पूज्याः, पूजयन्तो वा सन्तः (सायणः) ।
  अर्हन्तो ये—ऋ० ५, ५२, ५ = पूज्याः (सायणः) ।
  ये चार्हन्ति—ऋ० ८, २०, १८ = पूजयन्ति (सायणः) ।
  द्रष्ट०—ऋ० ५, ८६, ५; १०, ६, ७७; २, २३, १५; १०, ९२, ११ ।
  अर्हयेत् प्रथमं गवा—मनु० ३, ३ = पूजयेत् (मन्वर्थं०) ।

रं. एफ्० मैक्स मूलर : लेक्चर्स् ऑन् दि साइन्स् ऑव् लैंग्वेज्, २९२–२९३ पृ०।

२. सोमानां प्रथमः प्रीतिमर्हसि—ऋ० १, १३४, ६ = प्राप्नोषि (सायणः)। कलां नार्होन्त षोडशीम्—मनु० २, ८६ = प्राप्नुवन्ति (मन्वर्थं०)। स्वामी तद् द्रव्यमहंति—मनु० ८, ३१ = प्रहीतुमहंति (मन्वर्थं०)। पाणिच्छेदनमहंति—मनु० ८, २८० = लभते (मन्वर्थं०)।

३. सा इद्वाधयमर्हित-ऋ० १०, ८५, ३४ = दद्यात् (सायणः)।

४. इमं स्तोममर्हते—ऋ० १, ९४, १। अर्हः प्रशंसायाम् (पा० ३, २, १३३) इति छटः शत्रादेशः।

५. अर्हनिदं दयसे—ऋ० २, ३३, १०-अर्हन् = अर्ही योग्य एव सन् (सायणः) । अर्हन्नग्ने—ऋ० ७, १८, २२ = योग्यः (सायणः) । अग्निरर्हन्—ऋ० २, ३, १; मनसा नो अर्हन्—ऋ० २, ३, ३ = यागयोग्यः सन् (सायणः) ।

अनेकत्र स्थलेषु विशेषपदानां सान्निध्यादप्यर्था भवन्ति विभिन्ना इति ते नावबोधनीयाः शुद्धाः । 'दण्डानर्हन्ति धर्मतः' इति मनौ (२,४५) दण्डसंयोगेन धारणरूपोऽर्थः प्रकृतधातोर्जायते । नास्ति स्वातन्त्र्येण सोऽर्ह् धातोः ।

*भारोपीयभाषायां मूलघातुः 'अल्गुह' इति । तदर्थस्तु—औचित्यं योग्यता वेति । अवेस्ताभाषायां वैदिकभाषाया हकारो जकारत्वेनोच्चार्यते । तेन तत्र 'अर्हति' इत्यस्य 'अरॅजैति' (Arejaiti) इति रूपं संपद्यते । तत्र चैष समादरे पूजायां योग्यतायां च प्रयुज्यते । मूल्यार्थकस्य संस्कृतभाषागतस्य 'अर्घ' इति शब्दस्य 'अवेस्ता'-भाषायां तस्मिन्नेवार्थे 'अरॅजह्' (Arejah) इति व्यवहारः । मुण्डारीभाषायाः प्रार्थनार्थकः 'आर्जि' इति धातुस्तुलामर्हति ।

पालिभाषायां द्वौ धातू समिधगम्येते—-√अरह् इति √अग्घ् इति च। प्रथमस्य तावद् योग्यतारूपोऽर्थः (सुत्तनिपा० ४३१, ५५२; जात० १, २६२), द्विती-यस्य तु मूल्ययोग्यतार्थः (जात० १, ११२)।

प्राकृतभाषायामिष धातुद्वयी—् अरिह इति, ्रअग्व इति च। प्रथमो धातुस्तावद् योग्यतापूजाद्वयार्थकः (महा०; भग०); द्वितीयस्तु योग्यतायाम् (णाया०), उचितमूल्येन विक्रये, समादरे (सुपा०) चेत्यर्थत्रये व्यवह्रियते।

संस्कृतभाषायामिष समुपलम्भोऽर्घधातोः । पाणिनीये संप्रदाये नास्य संप्राप्तिः । वोपदेवः समुदल्खित् कविकल्पद्भमे । प्रयुक्तोऽयं महाभारतादिग्रन्थेष्—

कलां नार्घन्ति षोडशीम्—महाभार० सभा० ३८, २६ (ईजर्टनसं० पूना-संस्करणम्)।

परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि—पञ्चत० १,८८। हकारस्य घकारत्वेन विपरिणामे √अर्ह् < √अर्घ् इति । √अंह् > √अङ्घ्, √रंह् > √रङ्घ् इति । लोकेऽपि बहुशो हकारस्य स्थाने घकारध्वनिः श्रूयते सिहसिहासनयोः । भारोपीयभाषायामपि कण्ठ्यो वर्णो दिशितस्तालव्यतां परामृशन्निति ।

३. § √अव् (अव) १/५९६ रक्षणगितकान्तिप्रीतितृष्त्यवगमप्रवेशश्रवण-स्वाम्यर्थयाचनिक्रयेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनिहिसाऽऽदानभागवृद्धिषु (प)। अस्य धातोरेकोनिविशितिरर्था लभ्यन्ते संस्कृतधातुपाठेषु। ते चेमे—१. रक्षणम्, २. गितः, ३. कान्तिः =शोभा, ४. प्रीतिः, ५. तृप्तिः, ६. अवगमः, ७. प्रवेशः, ८. श्रवणम्, ९. स्वाम्यर्थः, १०, याचनम्, ११. क्रिया, १२. इच्छा, १३. दीप्तिः, १४. प्राप्तिः, १५. आलिङ्गनम्, १६. हिंसा, १७. आदानम्, १८. भागः, १९. वृद्धि- स्वेति। एते क्षीरस्वामि-मैत्रेय-सायण-जैनेन्द्र-शाकटायन-हेमचन्द्राणां मतेन। चान्द्र- व्याकरणे तु 'रक्षणे' इत्येक एवार्थो हश्यते। एवमेव काशकृत्स्नकातन्त्रव्याकरणयोरिप 'पालने' इत्येक एवार्थः। वोपदेवस्य पाणिनीयसंप्रदायाभिमता एवार्थाः। इह कान्तिः = शोभा, द्युतिः =तेजः, स्वाम्यर्थञ्च = स्वामित्वम् इति। निघण्टौ (२/८) णिजन्तः 'आवयित' इत्यत्तिकर्मा, अवितस्तु (२/१४) गितकर्मा।

आपोऽमृतमौषधं जीवनं च । अद्भिविनाऽरक्षणं मरणं च । तदुक्तम् ऋग्वेदे (१, २३, १९) 'अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये। देवा भवत वाजिनः' इति । अप्सु = जलेषु, अन्तः = मध्ये, अमृतम् = पीयूषं वर्तते । तथा च तैत्तिरीय-संहितायाम् (५, ६, २, १-२) अपि 'अमृतं वा आपः' इत्युदितम् । काशकृत्स्न-धातुव्याख्याने (१/२२८ a) √अप् इति, √अप् (१ २२८ b) इति च धातू पाल-नार्थकौ । 🗸 अव्व (१/२२७ d) बन्धने पालने चेति । एवं तावदेतस्य धातोर्म्ले प्राणरक्षकः 'अप्' इति शब्दो विज्ञेयः । तत एवान्येऽथीः समुन्नीताः । 'आकाशाद वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी' इति श्रुतेरद्भयः सकाशाद् 'अवनिः' जायते । जलस्यानन्तरं सर्वेषां प्राणिनां परिपालिका तावदविनः। एतावतां भूरीणामर्थानां कल्पना शक्यते कर्नुं कामिप दृश्यमानां संज्ञामाधारीकृत्य । क्रियायाः कर्तृनिष्ठत्वात् तन्मुले कर्तृकर्मादिव्यापारप्रभावो नैसर्गिक इति सर्वेषामर्थानां मूले जलवाचकोऽ-बिति शब्दस्ततक्चावनिः । प्राकृतभाषायां पकारस्य विकासो वकारत्वेन समाश्रूयते । संस्कृतभाषायामिप ताहशी प्रवृत्तिर्नास्ति दुरापा। शुक्लयजुर्वेदे (१४,१) हश्यते तूपरशब्दः—'अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः' इति । 'तूपरः = श्रुङ्गोत्पत्ति-कालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः' इति महीधरभाष्यम् । तूपरशब्दस्य पकारो लौकिक-संस्कृते विकासमापद्यमानो वकारत्वेनोपलभ्यते। यद्यपि तत्र पकारस्य स्थाने बकारेण भाव्यम्, तथापि वकारस्थानस्य दन्तोष्ठत्वात् तत्र केवलस्यौष्ठस्य प्राधान्येन पकारो वकारत्वेनापि परिणमते । एष एव तूपरशब्दो लौकिकसंस्कृते 'तूवर' इति समासाद्यते ।

वेदेष्वयं धातुः प्राधान्येन दृश्यते रक्षणार्थंकः । चान्द्रे व्याकरणेऽपि तथा। रक्षणं पालनं स्वाम्यर्थं इत्यनर्थान्तरम्। व्याख्यातं च सायणेन 'यो रायोऽविनः'— ऋ०१,४,१० इत्यत्र अविनः = रक्षकः स्वामी वेति। सर्वेषामेकोनिवशत्यर्थानां मूले रक्षणम्। एतेषु केचन समानार्थंकाः। प्रीतितृप्तिशब्दौ तुल्यार्थौ, 'प्रीञ् तर्पणे, तृप प्रीणने' इत्याद्युपलम्भात्। गितः प्राप्तिः प्रवेशश्च, कान्तिर्द्युतिश्च। यद्यपि व्याख्यातारः कान्तिः = शोभा, द्युतिस्तेज इति भेदं दर्शयन्ति, तथापि 'शोभाकान्ति-द्युतिश्छिवः' इत्यादौ स्थूलतस्तदभिन्नतैव। नास्ति शोभा तेजो विना, शोभया विना च तेजः। सूर्ये तेजोऽपि शोभाऽपि चेति 'अविः' इति तद्वाचकः शब्दः।

१. अजातश्रङ्को गौ: कालेऽप्यश्मश्रुनी च तूवरौ' (अ० को० ३, ३, १६५)।

२. ऋ० १, ३३, १४; १, १०२, ४; ३, ३५, ३; ४, ३२, ४; ५, ५, ९, ७, ४१, ३; १, ४, १०; १, ६१, १०; १, १००, ८; १, १३५, ४; १, १६८, १; १, १८३, ५; १, २५, १९; ५, ८३, ४; १०, १०३, ११; १०, १०७, ११; २, ४०, ५; १, ३४, ५; १, १०९, ७; ८; ५, ४०, ७; ७, ८३, ५; ८, ८, २०; ८, ५७, ४; ८, ५९, ३; १, ३१, ८; १, ४७, ५; १, ११७, २३; १, १८१, ७; ७, ८३, १; ८, ८, २१; ८, ८५, ९; ८, ३५, ११; ३५, ११; ३५, ३०; काजा० १, ६, १, २।

संपूर्णा व्यापारा अस्य धातोर्विवृता अपां पृथिव्याच्च सकाशादितीतोऽपि भूयिष्ठाः शक्यन्ते विवरीतुम् । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्धास्तत्त्वबोधिनीटीकाकारो ज्ञानेन्द्र-सरस्वती ''आदानम् = ग्रहणम्, न चात्र दानमेवार्थोऽस्त्वित वाच्यम्, 'भागे वृद्धौ ग्रहे वधे' इत्येवमर्थानां विशिष्य वोपदेवेन गणितत्वात्" इत्यिभधाय धातोरस्य दानार्थं प्रत्यादिशत् । ऋग्वेदे (१, १८१,१) लभ्यते दानार्थः—'अवितारा जनानाम्' = 'दातारौ' इति सायणः । महाभाष्यकारात् परवितनो लक्षणैकचक्षुष्का वैयाकरणा लक्ष्यानुसन्धानमन्तरा कल्पनाकोटिमाटीकमाना व्यस्मार्धुर्वेदादींल्लक्ष्य-ग्रन्थान् इति जाता गतिस्तेषां वोपदेवपर्यन्ता ।

वेदेषु चत्वारोऽर्था अधिकाः सन्ति—१. स्वीकृतिः , २. वर्त्तनम् , ३. प्रेक्ष-णम् , ४. भक्षणम् , (५. दानं च) इति । अस्यैकोनविंशतिरूपेष्वर्थेषु केवलं पञ्चानाम् अर्थानां नोपलम्भः संस्कृतवाङ्मये । ते च—१. याचनम्, २. क्रिया, ३. इच्छा, ८. आलिङ्गनम्, ५. भागश्च । अविशिष्टानामर्थानां प्रयोगा एवं ज्ञेयाः—

१ रक्षणे—'अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मां उ देवा अवता हवेषु'─ऋ० १०,११,१०३=रक्षत [सा०] ।

२. गतौ--'अथ स्मा न उदवता'-ऋ० २, ३१, २=उदगमयत् । अवितरत्र गत्यर्थः [सा०] । 'गाव उपावतावतम्'-ऋ० ८, ७२, १२=उपागच्छत् [सा०] ।

३. कान्तौ=शोभायाम्, दीप्तौ—अविः = सूर्यः (अ० को० ३, ३, २०७)।

४. प्रोतौ—'सक्षदवसे महे मित्रं नावसे'—ऋ० १, १२९, १०=त्वत्प्रीतये [सा०]। 'प्रावन्तु जूतये विशः'—ऋ० १, १२७, २=प्रकर्षेण प्रीणयन्तु [सा०]।

. प. तृष्तौ—'हवतेऽत्रसे हविष्मान्'—ऋ० १, १८३, ५ = रक्षणाय युष्मत्तर्पणाय वा [सा०]; 'अवन्नवन्तीः'—ऋ० ७, ४६, २ = स्तोत्रैस्तर्पयन्तीः [सा०]; १, १८५, ४; १, १५, २, ६; 'अस्माकमविता भव'—ऋ० १, १८७, २ = तर्पंयिता [सा०]; १, १८७, ७ ।

६. अवगमे—गतिः प्राप्तिर्ज्ञानम् । प्राकृतभाषायां (विसे०८३) 'अवण' = ज्ञानमनुभवो वा ।

७. प्रवेशे—प्रवेशो गत्यर्थंकः । देशवाडीप्राकृतभाषायाः प्रसङ्गपारिजातनामके ग्रन्थे 'आलार अव्वम जन्ठरा' (३/७) अव्वम = प्रविष्टः ।

८. श्रवणे—'अग्नीपर्जन्याववतं धियम्'—ऋ० ६, ५२, १६=श्रृणुतम् [सा०] । 'शंसं नासत्यावतं मम'—ऋ० १, १८२, ४—शंसम् = स्तुतिम्, अवतम् = रक्षतम् [सा०] । 'श्रृणुतम्' इति वागोशः ।

१. दाष्ट्यवसेऽग्नये दाष्ट्यवसे—ऋ० १, १२७, ४ = स्वीकाराय [सा०]।

२. प्राव—ऋ० १, १०२, ३ = प्रेरय, वर्तय [सा०]।

३. आवयः--ऋ० ८, ४५, ४८=हश्यमानाः [सा०]।

४. जम्मैस्तृष्वन्नमावयत्—ऋ० १०, ११४, ८ = अमक्षयत् । आवयतिरत्तिकर्मा [सा०] ।

५. अवितारा जनानाम् —ऋ० १, १८१, १ = दातारौ [सा०]।

- ९. स्वाम्यर्थे—'यो रायो ऽविनः'-ऋ० १, ४, १० = स्वामी [सा०]। १०. दोप्तौ (द्र० कान्तौ)।
- ११. अवाप्तौ—'अन्या वो अन्यामवतु'-ऋ० १०, ९७, १४ = प्राप्नोतु [सा०]
- १२. हिंसायाम्—'जम्भैस्तृष्वन्नमावयत्'–ऋ० १०, ११४, ८=अभक्षयत् । आवयत्तिरत्तिकर्मा [सा०] । भक्षिश्च हिंसार्थंको भवति—'भक्षेरहिंसार्थंस्य न' (वा) ।
- १३. आदाने—आदानम्=ग्रहणम् । भक्षणस्य ग्रहणार्थोऽपि । अत एव शास्त्री विश्वबन्धुर्लिखति—'ग्रहणादनप्रकारक–' इति (वै० प० को०) ।
  - (ख) दाने—'अवितारा जनानाम्'—ऋ० १, १८१, १=दातारौ [सा०]।
  - १४. वृद्धौ—'उदवा'-ऋ० ७, ४१, ३=फलयुक्तां कुरु [सा०] ।

अवोपसर्गः प्राकाश्यार्थंक आविश्चापि धातोरस्यार्थं प्रकटयतः । अवोपसर्गो दुर्गादासानुसारेण त्रिष्वर्थेषु—१. निश्चयः, २. असाकल्यम्, ३. अनादरश्चेति । शब्दरत्नावल्यनुसारेणाष्टस्वर्थेषु—१. आलम्बनम्, २. विज्ञापनम्, ३. व्यापनम्, ४. शुद्धः, ५. अल्पम्, ६. परिभवः, ७. नियोगः, ८. पालनं चेति । नगर्या नाम्न्यपि प्रयोगोऽस्याः—अवन्तिः, अवन्तिका, अवन्ती वेति ।

अविनशब्दो विशेषणवचनः संज्ञावचनश्च । संज्ञायां पृथिवीवाचकः, जल-वाचकः, अङ्गुलिवाचकश्च—१. 'यत्सीं महीमविनम्'-ऋ० १, १४०, ५=भूमिम् [सा०] । २. 'गा न व्राणा अवनीः' ऋ० १, ६१, १०=रक्षणहेतुभूता अपः [सा०] । 'सनात् सनीळा अवनीः'-ऋ० १, ६२, १०=अङ्गुलयः । अवनयोऽङ्गुल्यो भवन्त्यवन्ति-कर्माणि [निरु० ३,९] । विशेषणं यथा—'यो रायोऽविनः'-ऋ० १, ४, १०=रक्षकः स्वामो वा [सा०] ।

सान्तोऽवस्-शब्दोऽपि दृश्यत ऋग्वेदे प्रीति-गमन-रक्षण-तृष्ति-स्वीकृत्यन्न-वचनः । प्रीतौ-'सक्षदवसे महे मित्रं नावसे'-ऋ० १, १२९, १०=त्वत्प्रीतये [सा०] । गमने-'वक्षदवसे'-ऋ० १, १३५, ४=गमनाय रक्षणाय वा [सा०] । रक्षणे—'त्वाम-वस्युरा चक्रे'-ऋ० १, २५, १९=रक्षणेच्छुः [सा०] । तृष्तौ—'ह्वतेऽवसे ह्विष्मान्'-ऋ० १, १८३, ५=रक्षणाय युष्मत्तर्पणाय वा [सा०] । स्वीकृतौ—'दाष्ट्यवसेऽज्नये दाष्ट्रचवसे'-ऋ० १, १२७, ४=स्वीकाराय [सा०] । अन्ने—'जुहूरेऽवसे महि'-ऋ० १, ४८, १४='अवः' इत्यन्ननाम । अवसे=अन्नाय [सा०] ।

अविशब्दस्य सूर्यार्थमितिरिच्य कूप-शैल-मूषिक-वायु-कम्बल-प्रकारार्था मन-नीयाः । कूपस्यानेकेऽर्था भिवतुं शक्नुविन्ति—खननम्, अधिकारः (स्वाम्यर्थः), आधारः, प्रवेश इत्यादयः । एवमेव शैल-मूषिक-वायु-कम्बल-प्राकाराणामिप व्यापा-रान् अभिलक्ष्य तादृशा अर्था विज्ञेयाः । अविकाशब्द ऋग्वेदे मेषवाचको वा योनि-वाचको वा—'गान्धारीणामिवाविका'-ऋ०१,१२७, ७=अवयो मेषाः । यद्वा 'अविका'=अत्यर्थं तर्पयन्ती योनिरिव [सा०] । भारोपीयभाषायां मूलधातुरस्ति—अजू=श्रवणे, रक्षणे, अवधाने च । पुरातन-चर्चस्लावोनिकभाषायाम् 'उम' इति शब्दो ज्ञान-(निर्णय)-रूपार्थकः । लैतिन— अवुस्=िपतामहः । तुलनीयः संस्कृतभाषामयो नाट्योक्तौ पितृवाचक आवुकशब्दः ।

४. § ्रआप् (आप्लृ) ५/१४ व्याप्तौ (प०) । अस्य धातोर्मूले संनिविष्टोऽ-न्तिरक्षवाचकोऽपशब्दः, जलवाचकोऽपशब्दश्चे । वियद आपश्च व्याप्नुवन्ति विश्वमिति ता व्याप्त्यिकाः । यद्यपां व्यापाराः सन्ति भूयिष्ठाः पालन-तृष्त्यानन्दगतिप्रभृतयः, तथापि पाणिनिनेह जलस्य व्याप्तिरूपोऽर्थो मुख्यतो गृहीतः ।

जलस्य गत्यर्थकतारूपं व्यापारमभिलक्ष्य घातुरेष प्रापणे प्रयुज्यते । ऋग्वेदे (९, ११४, ११) 'यत्राप्ताः कामाः' इत्यत्र प्राप्त्यर्थकः ्र आप्-धातुः । धनस्य प्राप्यितारो बन्धवो भवन्तीति तस्मिन्नर्थे वेदात् प्रभृति प्रयुक्तोऽयम् । ऋग्वेदे (२, २९ ४) इत्यत्र 'हये देवा यूयमिदापयः' इति मन्त्रव्याख्यायां सायणो लिखति—'धनस्य प्राप्यितारो बन्धवः' इति । तत्रायं शब्दः पुत्रार्थको मित्रार्थकश्चापि । मनुस्मृतौ (८, ६४) 'नार्थसम्बन्धिनो नाप्ताः' इत्यत्र 'आप्त'-शब्दो मित्रार्थकः । पुत्रा मित्राणि वा खलु पालयन्त्याज्ञामिति तत्राज्ञार्थकोऽपि—'पुरुषैराप्तकारिभः' (९, १२) । मनुष्यः सह बन्धुत्वे यथार्थदिशता यथार्थवादिता वा नातिक्रामित मनुष्यमित्याप्तशब्दो दृश्यते

१. द्रष्टव्य उभयोः संक्रमः—'आप्त्यः'-ऋ० १, १०५, ९ = अपां पुत्रः [साः०]; पनित आप्त्यो यजतः—ऋ० ५, ४१, ९ = आप्त्यः [सा०]; आप्त्यो अभ्ययुध्यत्—ऋ० १०, ८, ८ = आप्त्यस्य पुत्रोऽपां पुत्रो वा [सा०]। य उस्त्रिया अप्याः—ऋ० ९, १०८, ६ = अप इत्यन्तरिक्षनाम।

२. आप—ऋ० १, १२२, ९ = व्याप्नोति [सा०]। एमेनमाप—ऋ० १०, ३२, ८ = आमिमुख्येन व्याप्नोति [सा०]। बोध्यापिरवसो नूतनस्य—ऋ० ३, ५१, ६ = व्याप्तः [सा०]; नासुष्वेरापिर्नं सखा न जामयः—ऋ० ४, २५, ६ = व्याप्तः [सा०]। द्रष्ट० १०, ११४, ७; १, १३२, २।

३. सद्य आप—ऋ० ४, ५१, ७ । द्रष्ट० ४, १, ९; ४, २३, २; ५, ४२, ६; ७, ९९, २ । आपि: पिता प्रमति:—ऋ० १, ३१, १६ = प्रापणीय: [सा०] ।

४. पृणन्नापि:—ऋ० १०, ११७, ७ = बन्धु: [सा०]; ८,४५,१८; पितापिर्यजत्यापये— ऋ० १,२६,३ = आपि:=बन्धु:,आपये=बन्धवे [सा०];६,२१,८;८,२०,२२;८, २१,१३;८;६,४४,१०;६,४५,१७। [आप्तः शक्तोऽर्थंदः—मनु०२,१०९ = बान्धवः (मन्वर्थं०)]।

५. य आपिर्नित्यो वरुण प्रिय:--ऋ० ७, ८८, ६=बन्धुः । औरसः पुत्र इत्यर्थः [सा०] ।

६. आपि:—ऋ० ३, ५१, ९ = सखा [सा०]।

७. कुर्वन्तो हवमाप्तानाम्---भट्टि० ७, ६१ = स्निग्धानाम् [जय०]।

८. परावतो ये दिधिषन्त आप्यम्—ऋ० १०, ६३, १= ज्ञातेयम् = मनुष्यैः सह बन्धुत्वम् [सा०]।

तदर्थकः । यथार्थदर्शने दक्षता । अप्सु रक्षणशीलतायाः सत्त्वात् क्वचिदयं धातुर्लभ्यते पालनार्थे । यथा मनुस्मृतौ—

स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः। स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुःपाद्यापुश्चराचरम्॥१,६३।

यद्यपि रघुवंशे (५, ४) 'यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तम्' इत्यत्र मिल्लिनाथेन 'प्राप्तम् = स्वीकृतम्' इत्यर्थो लिखित आप्धातोः, तथापि नायं साक्षाद् धात्वर्थः, किन्तु तात्पर्यार्थो वेदितव्यः । मनुस्मृतौ (१, १५६) 'आचारादीप्सिताः प्रजाः' इत्यत्र कुल्लूकभट्टेन 'ईप्सिताः' इत्यस्यार्थो विहितः 'अभिमताः' इति । वस्तुतोऽस्मिन्नुदाहरणे धात्वर्थः प्रत्ययार्थेनाभिभूतोऽस्ति । सन्-प्रत्ययस्येच्छार्थं एवेह व्यक्तः । ऋग्वेदे (१, २४, ६) बलार्थेऽपि प्रयोगः—'नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीः' = बलम् [सायणः] ।

एवं तावदेष धातुः सप्तस्वर्थेषु लक्ष्यते प्रयुज्यमानः—१. व्याप्ती, २. प्राप्ती, ३. बन्धुत्वे, ४. यथार्थदिशितायां यथार्थवा। दतायां वा, ५. दक्षतायाम्, ६. पालने, ७. बले चेति । भारोपीयभाषायामस्ति मूलधातुः √अप्=प्राप्ती; उपस्थितौ; √एप् प्राप्ती, उपस्थितौ, ग्रहणे चेति । अवस्ताभाषायाम्—अपयेइति = आपयिति—वाल्देपाकर्नीः । आपयंतहे—अवस्ता (यस्त ९, ३१) = आपयतः । आयप्तम्—अवस्ता (यस्त ९, ३) = आपम् ।

५. § √आस् (आस) २/११ उपवेशने (आ)। गतिनिवृत्त्यर्थंकस्य स्था-धातोरर्थात् स्तोकमान्तर्यम्। 'तत्रासीनः स्थितो वापि' इति। मनुस्मृतेः (८,२) उदाहरणेन तत्स्पष्टता 'आसीनः' इत्यस्यार्थः 'उपविष्टः' इति (मन्वर्थः)। इह 'आसीनः' इति पदेन 'उपवेशनम्', 'स्थितः' इति पदेन च गतिनिरोध उत्थाना-वस्थेत्यर्थः। भट्टिकाव्ये (८,९३) 'आसाञ्चक्रे दशाननम्' इत्यत्र, आख्यात-चन्द्रिकायाम् (१,१,५) 'आस्ते' इत्यत्र च √आस्-धातोरर्थो गतिनिवृत्तिः।

उपवेशनं निर्व्यापाराद् उपेक्षासूचकम्—'यानमासनमेव च' (मनु० ७, १६०) उपेक्षणम् (मन्वर्थ०) । गतिनिवृत्ताविष तथा । गीतायां स्तब्धशब्देन गर्वोऽभिव्य-ज्यते (१६, १७) । आपूर्वकस्थाधातोः 'था' इति वर्णविगमेन √आस्-धातोः कल्पना, अस्योपवेशनार्थेन सह स्थित्यर्थस्यापि सत्त्वात् । आ + √'स्था' √आस् 'आ + √सद्' इत्येषां ध्वनिग्रामा विवेचनीयाः । आपूर्वकसद्-धातोरप्युपवेशन-मर्थः—'आ वो वहन्तुः सीदता'—ऋ० १, ८५, ६=उपविशत (सा०) ।

एतस्य सप्तस्वर्थेषु दृश्यते प्रयोगः। ऋग्वेदे (७, ५५, ६; ९, २५, ४; १०, १७, ४; १, ४८, ६; १०, २५, २; १०, ६५, ७) १. गतिनिवृत्तिरर्थः। तत्रैव (७,

१. 'रचुराष्टैः सिमयाय योगिभिः'—रघु० ८, १७—आसाः = यथार्थंदर्शिनो यथार्थंवादिनश्च
 [संजी०]। 'हिंस्रेषु दीक्षासधनुः कुमारः'— मिट्ट० १, २४ = अविसंवादि [जय०]।

२. प्राजकश्चेद् भवेदाप्तः--मनु० ८, २९४ = कुशलः [मन्व०]।

३. तुल्रनीय आस्धातोर्वर्तनरूपोऽर्थः (ऋ. १, १०५, ११) ।

३२, २; १०; ६३, १; ९, १०, ७) २. उपवेशनमर्थः । ऋग्वेदे (१०, २१, ३) 'त्वे धर्माण आसते' इत्यत्र ३. सेवनार्थं उपासनार्थो वा धर्मशब्दसंनिधानकारणात् । 'यत्रामृतास आसते' (ऋ०९, १५, २) इत्यत्र (ऋ०२, १३, ४) इत्यत्र च ४. निवासरूपोऽर्थो विहितः सायणेन । 'सुपर्णा एत आसते' (ऋ०१, १०५, ११) इत्यत्र ५. वर्तनमर्थः, गतिनिवृत्त्याद्यर्थस्य सत्तार्थतोऽभिन्नत्वात् । तत्रैव (३, ४, ११) ६. आश्रयरूपोऽर्थोऽपि । ७. मनु० (७, १६०) उपेक्षणम् ।

भारोपीयभाषायां सेद, क्ष्-स् इति धातू उपवेशनार्थकौ सूचितौ। ग्रीक्-भाषायाम् 'ऍस्तै' (=उपविशति) इति, होम० 'एइति' (=उपविशति), इति च । अवेस्ताभाषायाम् 'अंहॅन्ते (= आसते) इति, आङ्हते (<आस्ते) इति च—यस्न ९, २२। पालिभाषायामयम् √अच्छ्-रूपेणोपलभ्यत इति 'अच्छिति' (विनय० १, २८९) प्रयोगो विज्ञेयः । प्राकृतभाषायां तु 'आस' (पि० ५७८) इति, 'अच्छ' (णाया० १, १) इति चोभे सुरक्षिते प्रकृती । भारतीयासु भाषासु प्रायः' स> छ्' इति, ईरानीयभाषासु च (स्> ह्) इति विकासो लक्ष्यते।

६. § √इ (इण्) २/३४ गतौ (प)। सर्वेषु सकर्मकधातुषु लक्ष्यते गिति-रज्ञनहरणकरणादिषु, ध्यानस्मरणादिष्विप सा मानसी। आगमनिर्गमनोध्वेगमना-दीनि गतिविशेषाः । गतिरिति सामान्योऽर्थः । सामान्यानाम् अर्थानां विशेषोऽर्थो नाम—'अर्थापकर्षः' । विशेषाणामर्थानां सामान्यमर्थं प्रति संक्रमो नाम—'अर्थोत्कर्षः । ऋग्वेदे (२, ३६, ६) 'नम एत्यावृतम्' इत्यत्र १. गमनमर्थः । 'पुरस्तादेति मायया' (ऋ०३, २७,७) इत्यत्र २. आगमनमर्थः (तुल० ४, २२, १)। 'त्वदेति द्रविणं वीरपेशा' (ऋ० ४, ११, ३) इत्यत्र 'त्वत्' (=त्वत्तः) इति पदसंनिधानेन 'एति' इत्यस्य ३. 'निर्गच्छति' इत्यर्थः । तात्पर्यार्थं च कल्पयति सायणः—'उत्पद्यत इत्यर्थः' इति । एवं तावन्निर्गमनं नामोत्पत्तिः । भट्टिकाव्ये (११, १७) 'दुःखेन लोकः परवानिवागात् समुत्सुकः स्वप्ननिकेतनेभ्यः' इत्यत्रापि 'निकेतनेभ्यः' इति पञ्चम्यन्त-पदोपस्थितेः 'अगात्' इत्यस्यार्थः 'निर्गतवान्' इति (जय०) (तुल० ऋ० १, १००, ३)। 'अर्थो विशां गातुरेति' (ऋ० १०, २०, ४) इत्यत्र ४. ऊर्ध्वगमनमर्थः, गातोर्गमनशीलस्याग्नेरूर्ध्वगमनशीलत्वात् । अत एव 'तनूनपात्' इति, 'शिखावान्' इति च नामनी । 'वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति' (ऋ० ५, ३७, ३) इत्यत्र ५. 'अनुग-मनमर्थः, पत्न्याः पत्युरनुगमनशीलत्वात् । शिष्यो गुरोरनुगमनशील इति भट्टिकाच्ये (६, ५५) 'इत्यः शिष्येण गुरुवत्' इतीहाप्यनुगमनमर्थः (द्रष्ट० जय०)। मनुस्मृतौ (१२, २२) 'तान्येव पञ्च भूतानि पुनर्प्येति भागशः' इत्यत्र ६ अधिष्ठानमर्थः, जीवस्य तत्राधिकरणपूर्वकं स्थितत्वात्। ये ये धातवो गत्यर्थास्ते ते प्राप्त्यर्थाः, ऋग्वेदे (६, ४७, ११) 'वितर्तुराणो अपरेभिरेति' इत्यत्र ७. प्राप्त्यर्थः 'अपरेभिः' इति संनिधानेन, अपरेभिः = अपरैः सख्यं प्राप्नोतीति प्रसङ्गात्। भट्टिकाव्ये (१०, ५८) 'जलनिधिमीयुरतः समेत्य मायाम्' इतीह ८. ज्ञानमर्थः, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति जयमङ्गलः। तत्र तत्र पदार्थेषु बुद्धेर्गतिर्भवति ज्ञानम्। एतेषु सर्वेष्वष्टस्वर्थेषु धातुः स्वकीयं सामान्यमर्थं न जहाति । ऋग्वेदे (४, ५०, ८) 'तस्मै विशः स्वयमेवा नमन्ते यस्मिन् ब्रह्मा राजिन पूर्व एति' इत्यत्र सायणेन 'एति' इत्यस्य ९. 'वर्तते' इत्यर्थः कृतः, 'यस्मिन् राजिन ब्रह्मा वर्तते' इत्यस्यैवौचित्यात् । एवमेव प्रसङ्गतोऽन्येऽप्यर्था ऊहनीयाः । अनुयुङ्गानेन सह गत्यर्थकधातौ प्रयुक्ते सित तस्याभिगमन-मेवार्थः पृच्छतः संमुखं स्थितेरुचितत्वात्, पृष्ठादिदेशस्थस्य पृच्छां कुर्वाणस्य शिष्टाननुगृहीतत्वात् (मनु० २, १९५)।

यूरोपीयभाषासु ईरानीयभाषायां चैष धातुर्गमनार्थक एव । *एड् = गमने । लिथुआनी—'एइमि (एइनु) । अवेस्ता—अएइति, पु० पर्सि०—ऐतिय् = गमने । ई $\sqrt$ अय्, $\sqrt$ अज्, $\sqrt$ या इत्येते चत्वारो धातव इधातुमभिसंबध्नन्ति ।

७. § √इन्ध् (जिइन्धी) ७/११ दोप्तौ (प)। यद्यपि √इन्द् (इदि) परमैश्वर्ये, √इन्ध्, √एध् चेत्येतेषां त्रयाणां धातूनां मिथो विकासरेखा सुस्पष्टा, तथापि √इन्ध् √एध् इत्यनयोः शाब्दिकम् आर्थिकं च संक्रमणं मननीयम्, √इन्घ् धातोर्वर्ध-नार्थेऽपि प्रयुक्तत्वात् । ऋग्वेदे (८, ७४,४) 'इध्यते' इत्यस्य स्थाने 'एघते' इति पाठमेदोऽपि दृश्यते । माध्यन्दिनसंहितायां (२०, २३) सान्तः 'एथः' इति शब्दो लभ्यते (तुल० मैसं० १, ३, ३९; तैसं० १, ४, ४५, ३; शौसं०७, ९४,४)। अस्मिन्नेधश्शब्दे वृद्धचर्थकस्य 🗸 एध्-धातोः संक्रान्तिः सुस्पष्टा । करणेऽसुन् (उणा० ४, १८९)। इह पाणिनीयेन केनचित् सूत्रेण √इन्ध्-धातुगस्य नकारस्य लोपो न शक्यते कर्तुमित्यगत्या तल्लोपो निपातनात् क्रियते। पद्धतिरेषाऽपि नैध्रशब्दं निसर्गतः √ इन्ध्-धातोर्व्युत्पाद्यमानं बोधयति । दीप्त्यर्थकत्वादेष शब्दो हठाद् √ इन्ध्-धातुना सह संबध्यते। भानुजिदीक्षितेन त्वयमेध्-धातुतो ब्युत्पादितः। तेनेदमेव तथ्यमभिलक्ष्य तादृशं व्युत्पादितम् आहोस्विद् ($\sqrt$ इन्ध्—बाहुलकाद् नलोपो गुणश्च) इति रायमुकुटकृतपदचन्द्रिकागतवचनस्य प्रत्याख्यानेतत्परतायां प्रयासोऽ-यमनुष्ठितः स्यादिति नैतदनिर्विवादम् । 'वध्यस्य देहे स्वयमेधितश्चेत्' (भट्टि० १२, २४) इत्यत्र णिचि नकारस्य लोपत्वादेध्-धातो रूपस्य प्रतीतिः। 'अग्निरेधितः' इत्यस्य अग्निर्वीधतः' इत्यर्थकरणेनापि नासङ्गतिः, दोप्त्यर्थस्य प्रसङ्गतो लभ्यत्वात्। भट्टिकाव्ये (६, ३७) 'समिन्धानोऽस्त्रकौशलम्' इत्यत्र जयमङ्गलेन सुस्पष्टं १. 'संवर्धयन्' इत्यर्थः कृतः। ऋग्वेदे सर्वत्र २. दीप्त्यर्थकोऽयं धातुः (तुल्र० १, ४४, ८; इ, १३, ५; २, २५, १०; ४, ८, ५; ६, २, ३; ७, ८, १; १०, १२८, १)।

१. डॉ॰ स्मिथः सर्वानेव ग्रीकशब्दान् 'ए' इत्यस्माद् धातोर्व्युत्पादयति, सर्वान् लैटिनशब्दांश्व 'हि' इत्यस्माद् धातोः । द्रष्ट॰ एफ्॰ मैक्स् मूलर । दी लेक्चर्स ऑन् दि साइन्स् ऑन् लैंग्वेज् (प्रथमभागः) ४४२ पृष्ठ॰ ।

२. यं सुरिरर्थी पृच्छमान एति-ऋ० ७, १, २३ = अभिगच्छति [सा०]।

८. § इष् ('इष) ६/७२ इच्छायाम् (प) । इह धातौ 'इण् गतौ' इत्ययं संनिविष्टो धातुरिति दैवादिक इषधातुर्गत्यर्थकः । ये ये गत्यर्थास्ते ते ज्ञानार्था इतीहेच्छार्थके धातौ ज्ञानेच्छाक्रियाणां कामं समन्वयः । गतिः = प्राप्तिः । ऋग्वेदे (१०, १७७, १) 'मरीचीनां पदिमच्छिन्ति वेधसः' इत्यत्र 'मरीचीनां पदं तदुपासनया प्राप्तुवन्ति' इत्यर्थं इतीहेच्छा नाम १. प्राप्तिः । मनुस्मृतौ (१२, ३६)—

येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् । न च शोचत्यसंपत्तौ तद् विज्ञेयं तु राजसम् ॥

इत्यत्रापीच्छा नाम प्राप्तिः। ऋग्वेदे (१, १०९, १) 'मनसा वस्य इच्छन्' इत्यत्र २. कामनार्थः व्राप्तिः १, ६, ७, ३; जैसं० ३, ७, ९)। प्रार्थनाऽप्यिभलाष एव। ऋग्वेदे (१०, १०८, १) 'किमिच्छन्ती सरमा' इत्यत्र ३. प्रार्थनारूपोऽर्थः। प्रार्थनोत्तरं याचनोत्तरं वा दानस्य स्वीकारः। 'आम्' 'ओम्' 'बाढम्' वेत्यादिरूपेणाभ्युपगमे निश्चयोऽपि क्रियाऽपि च। यथा 'इच्छ स्नेहेन दीव्यन्ती'—(भट्टि० ७, ७८)=४ अङ्गोकुरु (जय०)। 'वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्षिव-च्छत' (ऋ० ७, १०४, १) इत्यत्र सायणे ५. 'अन्विच्छत' इत्यर्थो विहितः (तुल० ५, ३०, १; २; ७, ९८, १)। अन्विच्छा तु चतुष्वंथेषु दश्यते—(क) उद्यमः (मनु० ४, १३७), (ख) निश्चयः (मनु० ८, १८७), (ग) निरूपणम् (मनु० ८, १९०), (घ) करणम् अनुष्ठानं वा (मनु० १०, ५३; गोता० २, ४८)। इत्थं चैष धातुर्ज्ञानेच्छाक्रियासु पर्यवसितः।

इच्छिति-गच्छिति-पृच्छिति-यच्छित्यादिगतं 'च्छ'-वर्णव्रजं मन्यन्ते भाषातत्त्वविदः स्वतन्त्रप्रत्ययम् । तं तु ते 'स्को'-रूपेणोपस्थापयन्ति । इह प्रत्यये ककारस्तालव्यो न तु कण्ठद्यः । पुरातनबल्गारिया-भाषायां संस्कृतभाषाया इच्छितः 'इस्कित'-रूपेण दृश्यते प्रयुज्यमानः । अवेस्ताभाषायां तु 'च्छ' इति नावलोक्यते—'इसैति'=इच्छिति [इसैति = अन्विष्यति] । पालिभाषायां [धातुमञ्जरी ४६०, सद्नीति ८७२] लक्षण-ग्रन्थानुसारेण 'इच्छिति' इत्यस्य स्थाने 'इस्सिति' इत्यस्यापि प्रयोगः (तुल० अवेस्ता-भाषायाः 'इसैति') इति ।

९. § √ईक्ष् (ईक्ष) १/६०५ दर्शने (आ)। इह गत्यर्थकस्य √ई १/३१७ इत्यस्य, गतिहिंसादर्शनार्थकस्य च √ईष् (ईष) १/६०६ इति धातोर्लक्ष्यते संक्रमः।

१. इहोदितपाठो न समीचीनः, 'तीषसहलुभरुषरिषः' (पा० अ० ७, २, ४८) इत्यत्र विकल्पात् 'यस्य विभाषा' (७, २, १५) इत्यनेन 'क्ते' इडभावः सिद्ध एव । द्रष्ट० तीषसहेत्यत्र महाभाष्ये प्रदीपोद्द्योतः ।

२ 'तेषामिष्टानि विहितानि धामशः' (ऋ०१,१६४,१५) इत्यत्रेष्टशब्दस्याभिमतमर्थः । इह √यज्—धातोः क्ते प्रत्यये निष्पन्नस्य 'इष्ट'-शब्दस्यार्थस्य च संक्रान्तिर्ध्यानीया (तुल० ऋ०१,१६२,१५ 'इष्टं वीतमिग्र्तम्') ।

३. 'बुद्धौ शरणमन्विच्छ'—गी० २, ४८ = प्रार्थयस्व (शां० मा०), अनुतिष्ठ (श्री० व्या०)।

१. दर्शनम् = ज्ञानम् । 'हरोश्च' इति वात्तिके सुस्पष्टमिदम् । 'नेता चेत् साधु पश्यित' इत्यत्र मनुस्मृतौ (७, २५) ज्ञानमर्थो दर्शनस्य । 'एकान्ते पश्य भगवन्' (वा० रा० २, ५४, २६) इत्यत्र 'ज्ञात्वा निर्दिश' इति तिलकटोका (तुल्ल० महाभारते १२, १३, १९, १६) । ज्ञानानन्तरिमच्छा संकल्पो वा 'ईक्षतेनिशब्दम्' (ज्ञ० सू० १, १, ५) इत्यत्र, छान्दोग्योपनिषदि च तन्मूलम्—'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति'— ६, २, ३)। वाल्मीकीयरामायणेऽपि वाञ्छार्थः—

तत्त्वेतत् समितक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छसि । मैथिलोमिप या हि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम् ॥ २, ३८, ११ ।

इह तिलकटीकायां 'वाञ्छिसि' इत्याकूतम् । दर्शनस्य ३. पर्यालोचनमप्यर्थः (द्र० महाभारते ४,७,१६; १२,१७९,१० नील०)। 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः' (पा० अ०१,४,३९) इति पाणिनीये सूत्रे शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः काशिका-याम्। दर्शनं नाम ४. सामर्थ्यम् ऐश्वर्यं वा। सायणेन 'ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्' इत्यत्रग्वेदीये मन्त्रे 'ईशिसे' इत्यर्थो व्यधायि।

भारोपीयभाषायां मूलघातुः √'ऑक्'=दर्शने । ऑक्-स्=अक्षि । तत्र 'अक्षि'शब्दोऽस्य घातोर्मूले दर्शितः । अवेस्ताभाषायाम् 'अशि'=अक्षि (तुल० लिथुआ०—
अिक, पुरा० बुल्गा०—ओसि, अर्मे०—अस्-क्' इति, ग्रोक—'ओस्स' इति) । तुल०
अवे० ऐवि-आवस्शयेइन्ति (<ईक्षयन्ति), ऐवि-आवस्श्तर (<ईक्षितर्) । 'अक्'
इत्यस्य द्वित्वप्रवृत्त्या घातुरेष इति जूलियसपाकर्नीः (७७६ पृ०) ।

१०. $\S$ $\sqrt{\$}$ र् (ईर) २/८ गतौ कम्पने च (आ)। $\sqrt{\$}$ ड्, $\sqrt{\$}$ र्, $\sqrt{\$}$ र्, प्रभृतिधातुषु गत्यर्थकः $\sqrt{\$}$ धातुः संनिविष्टः। क्षेपणार्थे वर्तमानश्चौरादिक ईर्धातुर्गत्यर्थकस्यास्यैव प्रपञ्चो वेदितव्यः। कम्पनमिप गतेर्भेद एव। 'रुशदीर्ते पयो गौः' (ऋ०९,९१,३) इत्यत्र १. गतिरर्थः । 'ईरते घृतं वा³' (ऋ०१०,९९,४) इतीह २. प्रेरणारूपोऽर्थः। 'यस्य सुभ्वः साकमोरते' (ऋ०१,५२,१) सुभ्वः = स्तोतारः स्तुतौ प्रवर्तन्त इति ३. प्रवृत्तिरर्थः। 'अमृतत्वमीरिरे' (ऋ०३,६०,३) इह सायणः वेवत्यं प्रापुरिति ४. प्राप्तिरर्थः। चुरादौ स्वार्थणिजन्तस्य ५. उच्चारणमर्थः — 'चन्द्ररथा सुनृता ईरयन्ती' (ऋ०३,६१,२); 'महीं सुष्टुतिमीरयामि' (ऋ०२,

१. ईक्षेण्यासो अह्यो न चारवः—ऋ० ९, ७७, ३-ईक्षणीयाः=दर्शनीयाः (सा०)।

२. व्वसयन्तो वृथेरते—ऋ० १, १४०, ५ = सर्वतो गच्छन्ति [सा०]।

३. अस्मे वाजास ईरताम्—ऋ० ४, ८, ७ = यज्ञार्थं प्रेरयन्तु [सा०]।

⁽तुल० मिट्ट० १२, ६; १५, ९३) गिरः स्तोमास ईरते—ऋ० ८, ४३, १ = प्रेरयन्ति [सा०]। ईरय गा इषण्यम्—ऋ०, ९, ९६, ८ = प्रेरय [सा०]। वाच ईरयम्—ऋ० ९, ६२, २६ = प्रेरयम् [सा०]; १, ११३, १२।

३३, ८) = प्रकर्षणोच्चारयामीति सायणः । मनुस्मृतौ (११, ३५) 'न शुष्कां गिर-मीरयेत्' इत्यत्राप्युच्चारणमर्थः । रघुवंशे (९, ८) 'अपरुषा परुषाक्षरमीरिता' इत्यत्र 'उक्ता' इति मल्लिनाथः । वस्तुत इह धातोः प्रेरणारूपोऽर्थं एव 'सुष्टुतीम्' 'गिरम्' इत्यादिकमंसंनिधानेनोच्चारणे पर्यवसितः, गिर ईरणस्योच्चारणाभिन्नत्वात् । 'ये अग्ने नेरयन्ति' (ऋ० ५, २०, २) इत्यत्र ६. दानमर्थः, 'हे अग्ने ! ये जना वृद्धाः परवादि-लक्षणैर्धनैः समृद्धाः सन्तः, 'ते = तुभ्यं नेरयन्ति' इति प्रसङ्गेन चतुर्थ्यन्तयुष्मच्छब्दो-पात्तत्वाद् दानार्थंकत्वस्यौचित्यात् ।

११. § √क् (डुक्क्ज्) ८/९ करणे (उ) । हिंसार्थकयोः √क् ५/ √कॄ ९/ इत्यनयोः, विक्षेपार्थकस्य √कॄ (कॄज्) इत्यस्य चेह संक्रमः । करणार्थकोऽयं √क्ष्वातुः क्रियासामान्यवाची (द्रष्ट० वाक्यप० उपग्र० १४ प्रकीर्णटोका) इति सर्वेषु धातुष्वनुगतस्तेषां विवरणं कर्त्तुमहीति—पचित =पाकं करोति, गच्छित =गमनं करोति, भवित =सत्तां करोति, शेते =शयनं करोतीित । इत्थं करोतिना सर्वधात्वर्थानुवादः शक्यते कर्तुम् । संस्कृतवाङ्मय एष द्वेधा प्रयुज्यमानो विविधानर्थानाख्याति—१. कस्यचिदुपपदस्य साहाय्येन, २. उपपदस्य साहाय्यं विना चेति । इह तावत् प्रथममुपपदसाहाय्येन जाता विविधा अर्था विविच्यन्ते—

११-१. ऋग्वेदे (८, ९३, ८) 'इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः' इत्यत्र दामने = स्तोतृभ्यो धनादिदानायैव, कृतः = प्रजापतिना सृष्ट इति प्रसङ्गात् कृधातो- रुत्पादनमर्थः ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद् वैक्यः पद्भूचां जूद्रो अजायत॥

(寒0 १0, ९0, १२)

मन्त्रेऽस्मिन् 'कृतः' इत्यस्य 'बाहुत्वेन निष्पादितः' इत्यक्षरार्थः । वस्तुतस्तु 'बाहुभ्यामुत्पादितः' इत्यर्थः, अन्तिमचरणे 'अजायत' इति क्रियया तथैव दर्शनात् । 'सहिश्चत् सहीयान् देवो जोवातवे कृतः' (ऋ०१०,१७६,४) इत्यत्र जोवातवे = जीवनहेतवे यागाय, कृतः = ब्रह्मणा सृष्ट इति प्रासिङ्गकोऽर्थः । व्यापारो भावना सैवोत्पादनापि च सा क्रिया' इति वैयाकरणभूषणसारे भट्टोजिदीक्षितकारिकागतस्य क्रियाशब्दस्योत्पादनमर्थः । 'तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात्' (मनु०२,२२८) इह यद्यपि 'कुर्यात्' इत्यनेन पूर्णतया जायते भावाभिव्यक्तः, तथाप्यभिप्रेतिक्रयायाश्चित्रो-पस्थापने कुर्यादिति नितरामसमर्थं पदम् । एवं स्थितो कृधातुसंबद्धस्य 'प्रियं इत्यस्य भाविचित्रमुपस्थापनीयम् । सेवादिभावोत्तरं प्रोतिरुत्पद्यत इति कृधातुरिहोत्पाद-नार्थंकः । प्रियं कुर्यात् = प्रीतिमुत्पादयेद् इति तदर्थः ।

११-२. हिवष्पदसंनिधानेन कृतशब्दः पक्वार्थमभिव्यनिक्त—'दक्षिणे संगृभीता कृतानि' (ऋ० १, १००, ९) । अन्नपदसंनिधानेनापि तथार्थो मनुस्मृतौ (९, २१९)—

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः। योगक्षेमं प्रचारंचन विभाज्यं प्रचक्षते॥

कृतम् = संस्कृतं (सिद्धं) च तदन्नं चेति कृतान्निमिति तात्त्विकोऽर्थः । इह कृतान्नपदेन खल्वोदनसक्त्वादि गृह्यते मन्वर्थमुक्तावल्याम् । 'सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिल्ठैः सह' (मनु० १०, ८६) इत्यत्रापि तथैव वेदित्तव्यम् ।

११-३. ऋग्वेदे (१, २४, ९) 'कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्यत्' इत्यत्र पापपद-संनिधानेनानुष्ठानमर्थः कृधातोः (द्रष्ट० ऋ० १, २४, १४) । 'धर्मक्रियात्मचिन्ता च' (मनु० १२, ३१) इत्यत्र धर्मपदसांनिध्येन क्रियाया अभिप्रायस्तावद् अनुष्ठानम् । आचरणरूपार्थस्यापीहैव गतार्थता (द्रष्ट० ऋ० १०, १३५, ६)।

११-४. रज्जुपदसांनिध्येन कृधातोरथों बन्धनिमिति । तथा चर्ग्वेदे (१, १४१, ८) 'रथो न यातः शिक्वभिः कृतः' इत्यत्र सायणः—'कृतः = बद्धः' इति । 'अस्पृ- श्योदकं सम्यङ् मुनिः स्थित्वा कृताञ्जिलः' (वा० रा० १, ३, २) इतीह करयोजन- पूर्वकमञ्जलिरचनारूपव्यापारे ग्रथनं बन्धनं वाऽभिलक्ष्यत इति 'बद्धाञ्जलिः' 'रचिता- ञ्जलिः' वा तदर्थः । वा० रा० (२, २५, ३८)—

औषधों च सुसिद्धार्थां विशल्यकरणों शुभाम्। चकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभिजजाप च॥

इत्यत्र 'रक्षाहेतुत्वेन बबन्ध' इति तिलकटीकायां रामः।

११-५. ऋग्वेदे (६, २०, ३) 'कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः' इत्यत्र कृतम् = दत्तं ब्रह्म = अन्नं येन स्तीतृभ्यः स इति दानरूपोऽर्थः कृधातोर्दृश्यते, स्तीतृभ्य इति चतुर्थ्यन्तपददर्शनात् । 'अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान्' (वा० रा० १, ६७, २७) इत्यत्र 'दत्तकल्याणसंदेशपत्त्रान्' इति तिलकटीका । इह शासनं नाम कल्याणसंदेशपत्त्रादि । तत्संबद्धा प्रासिङ्गकी विशिष्टा क्रियाऽस्ति 'दानम्' इतीत्यस्मात् कारणात् कृधातोर्दानमर्थः । एवमेव 'सिललस्योदकस्य वा करणम्' इत्यत्र सिललपदसंबद्धाया-

१. 'कुरुष्व सिललं राजन् प्रतिज्ञामपवर्जय'—वा० रा० १, ४४, ७ ।
'मगीरथस्तु राजिषः कृत्वा सिललमुत्तमम्'—वा० रा० १, ४४, १७ ।
'कृतोदकः श्ची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह'—वा० रा० १, ४४, १८ ।

२. 'क्टल्वोदकं ते भरतेन सार्धम्'—वा० रा० २, ७६, २३। 'उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः'—वा० रा० २, १०२, ७। 'अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ'—वा० रा० २, १०२, ७। 'योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजां कारयेत् करान्'—महाभार० ४, ९, १८=दापयेत् [नी०]। 'कृतान्तः कुरुते फलम्'—महाभार० २, ३२, १२=ददाति [नी०]। 'कृतोत्तरोऽस्मिन्'—महि० १२, २३ = दत्तोत्तरः [जय०]।

स्तादृश्या एव क्रियाया औचित्यात् । क्रियासामान्यवाचकः कृषातुः सर्वेषां धातूनामर्थात् प्रकटियतुं प्रभवति, किन्तु तदितरे धातवः कृषातोरथैं दर्शियतुं न क्षमा याथातथ्येन तेषां निश्चितार्थंकत्वादिति क्वापि 'दत्त्वोदकम्' 'उदकं दत्त्वा' 'दीयतामुदकं पितुः' इत्येतादृशानि वचनानि नोपलभ्यन्ते । उपलब्धौ सत्यां च तादृशिवस्तृतार्थस्य विरहः स्यात्, क्रियासामान्यवचनेन कृषातुनैव प्रकरणागतानामन्येषामप्यर्थानामुपस्थापनसौकर्यात् ।

११-६. ऋग्वेदे (७, ६२, १) 'क्रत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत्' इत्यत्र क्रत्वा = सर्वस्य कर्ता, कृतः = संपादित इत्यर्थः । वाल्मोकिरामायणे (२, १, २२) 'लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः' इत्यत्र कृतः=संपादितः, कल्पः=सामर्थ्यं येन स इति । महाभारते (२, ८३, २) 'कारितः' इत्यस्यार्थो नीलकण्ठेन कृतः 'संपादितः' इति ।

११-७. ऋग्वेदे (७, ११, ४) 'अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्याग्निविश्वस्य हिवषः कृतस्य' इत्यत्र संस्कारोऽर्थः , 'हिवषः' इति पदसंनिधानात् । एवमेव 'प्र यत्कृते चमसे ममृ जद्धरी' (ऋ० १०, ९६, ९) इत्यत्रापि, 'चमसे' इति प्रसङ्गात् संस्कारार्थो ज्ञायते । 'दक्षिणे संगृभोता कृतानि' (ऋ० १, १००, ९) इत्यत्र हवींधीति पदसंनिधानात् तथार्थः । तुळ० 'कृतमुखः' (अ० को० ३, १, ४) = कृतम् = संस्कृतं मुखमस्य [भानु०] ।

११-८. ऋग्वेदे (६, ५८, ३) 'कामेन कृत श्रव इच्छमानः' इत्यत्र श्रवः हिवर्लचणमन्नम् इच्छमानः = इच्छन् सन्, कामेन = पश्वादिविषयेण स्तोतृभिः कृतः = वशोकृतोऽसोति प्रसङ्गः । इह कामपदसंनिधानेन तथार्थः । वा० रा० (२,९,३१) 'रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यिति ते सुतः' इति कुञ्जायाः कैकेयों प्रति वचनम् । चतुर्दश-वर्षाणि वनं प्रति रामे प्रवाजिते तव सुतो भरतो दृढमूलः = वशोकृतमूलबलः स्थास्यतीति प्रसङ्गः । एवमेव 'ऐहिष्ट तं कारियतुं कृतात्मा' (भिट्टि० १,११) इत्यत्र वशीकृतात्मेत्यर्थः । 'कामेन कृतो अभ्यानलकंम्' (ऋ० ६,४९,८) = वशीकृत इति सायणः, कामेन = काम्यमानेन फलेनेति प्रसङ्गात् । [तुल० 'वशिक्रया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम्' —अमर० ३,२,४ इत्यत्र 'मूलैः = ओषिधिभर्यंद् वशीकरणम्' इति क्षीरस्वामी मूलकर्मत्यर्थमाह । 'मूलकारिका' इति च वात्स्यायनः कामसूत्रे]।

११-९. 'यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजः' (ऋ०७, ८३,३) इत्यत्र ध्वजपद-संपर्कात् कृधातोरुच्छ्रयरूपोऽर्थो युक्तियुक्तः।

 ^{&#}x27;केशान् जानाम्यहं कतुं पिषे साधु विलेपनस्'—महाभार० ४, ९, १८=संस्कर्तुम् [नी०]।
 'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छिति। शरीरमेतत् कुरुते यद् वेदे कुरुते तनुम्॥'
—महाभार० १२ं, २७०, २ = संस्कुरुते [नी०]।
 'गुरुणाऽथर्वेविदा कृतक्रियः'—रघु० ८, ४ = कृताभिषेकसंस्कारः [संजी०]।

११-१०. 'कृते योनौ वपतेह बीजम्' (ऋ० १०, १०१, ३) इत्यत्र योनिः = सीता । सीतायां बीजवपनस्य प्रसङ्गादिह कृथातोः कर्षणमर्थः । तथा च 'सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तारण्या अकृष्टे' इत्यापस्तम्बमुद्धरन् सायणो द्रष्टव्यः ।

११–११. ऋग्वेदे (८, ४,३) 'यथा गौरो अपा कृतम्' इत्यत्राप्संनिधानात् कृधातोरर्थः संपूर्णता । 'अपा=अद्भिः, कृतम्=संपूर्णम् इति सायणः । 'कोष्ठागारायुधा-गारैः कृत्वा संनिचयान् बहून्' (वा० रा० २,३,४४) इत्यत्रापि कृधातुः संपूर्त्यर्थकः ।

११-१२. ऋग्वेदे (१, २८,२) 'यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता' इत्यत्र जघनपदसंनिधानाद् विस्तारोऽर्थः कृधातोः ।

११-१३. 'येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि' (२, १२, १४) इत्यृग्वेदे 'नश्वराणि भुवनानि' इति प्रसङ्गात् कृधातोः स्थिरीकरणमर्थः ।

११-१४. 'प्र वां मन्मानृचसे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि' (७, ६१, ६) इत्यृग्वेदे स्तोत्राणीति प्रसङ्गात् कृधातोः समूहीकरणमर्थः ।

११-१५. 'असौ यः पन्था आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः' (१, १०५, १६) इत्यृग्वेदे 'पन्थाः' इति प्रसङ्गात् कृषातोनिर्माणमर्थः । हरिवंशे 'मायया मायिनां वरः' इति प्रसङ्गान्निर्माणमर्थः—

आकाज्ञे दिक्षु सर्वासु योत्स्यामहमरिन्दम । इत्युक्त्वाऽथ रथं चक्रे मायया मायिनां वरः ॥

(२, ९६, ४३)

उक्तपदप्रसङ्गाभावेऽर्थनिर्णयस्यासम्भवः स्यादुपनतः, स्थापनाद्यर्थानामपि प्रसङ्गोपात्तत्वात् । नैषधे (२२, ११४) तु स्पष्टं निर्माणमर्थः कृधातोः—

> निरन्तरत्वेन विधाय तन्वि ! तारासहस्राणि यदि क्रियेत । सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्तस्तदा त्वदास्यश्रियमाश्रयेत ॥

तारासहस्राणि निरन्तरत्वेनैकोकृत्य यद्यन्यः सुधांशुः क्रियेत = निर्मीयेतेति भावः । अस्यार्थस्योत्पादनार्थेन गतार्थता विज्ञेया ।

११-१६. ऋग्वेदे (१, १३६, ४) 'तथा राजाना करथो यदीमहे' इतीह सेवनमर्थः, अस्मिन् मन्त्रे 'तं देवासो जुषेरन्' इत्यंशगतसेवनरूपस्यार्थस्य प्रसङ्गात्।

११-१७ क्रिया खलु व्यापारमात्रम् । 'समासेन चिकीर्षितम्' (मनु० ७, २०२) इत्यत्र कृधातोरर्थं इच्छार्थंकसन्प्रत्ययार्थाभिभूतः । चिकीर्षितम् = अभिप्रायम् इति कुल्लूकभट्टः ।

अकृतं च कृतात् क्षेत्रात्—मनु० १०, ११४—अकृतम् = अनुप्तसस्यम्, कृतात् = उप्तसस्यात् (मन्व०)। फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद् यो न कारयेत्—याज्ञ० २, १५८—कुर्यात्=कृषेत्, कारयेत् = कर्षयेत्।

११-१८. 'अभिषद्य तु यः कन्यां कुर्याद् दर्पेण मानवः' (मनु० ८, ३६७) । यो मनुष्योऽहङ्कारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव कन्यां विकुर्वीत=नाशयेदित्यर्थः । कुर्यादित्यनेन विकृतिरूपाभीष्टिक्रयायादिचत्रोपस्थापनं नैव जायते । कन्यारूपोपपदस्य साहाय्येन तस्य व्यज्यते तादृशोऽभिप्रायः । 'अङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशनम्' इत्येतादृशस्यार्थस्य प्रकल्पना तु 'तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हेति षट्शतम्' इत्युत्तरार्थश्लोकेन जायते । एवमेव (मनु० ८, ३६९) 'कन्यैव कन्यां या कुर्यात्' इत्यत्राप्यङ्गुलिप्रक्षेपेण विकारापादनमर्थः । लोकेऽप्येतादृशोऽर्थो दृश्यते ।

११-१९. 'वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः' (९, ६७) इति मनुस्मृतौ 'चक्रे' इत्यस्यार्थः—'प्रावर्तयत्' इति । वेनद्वारकस्य भ्रातृभार्यागमनरूपवर्णसंकरस्य प्रारम्भात् । 'योऽस्यात्मनः कारियता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते' (मनु० १२, १२) इत्यत्रापि तादृश एवार्थः । अत एव 'कारियता=प्रवर्तयता' इति कुल्लूकभट्टः ।

११-२०. कृघातोरर्थो विवाहः, दारपदस्य संनिधानेन दारार्थिक्रयायाः पाण्युपपीडनार्थंकत्वात् । तथा च वाल्मीकीये रामायणे (१, १८, ३७)—

अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति । चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥

इत्यत्र दारिक्रयाया विवाहार्थोऽवगन्तव्यः । रघु० (५,४०) 'दारिक्रयायोग्यदशं च पुत्रम्' इत्यत्रापि मल्लिनाथेन दारिक्रयाया विवाह इत्यर्थो व्यधायि । 'तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतिक्रयौ' (मनु० ९, १०२) इत्यत्र दारपदाभावेऽपि स्त्रीपुंसयोविशेषणात् ताहशोऽर्थः ।

११-२१. 'तिस्मिस्तावत् तपः कुर्याद् यावत् तुष्टिकरं भवेत्' (मनु० ११, २३३) इत्यत्र कृषातोरावर्त्तनमर्थः, पूर्वतः क्रियमाणस्य तपसः पुनः करणं नाम—आवर्त-नम् इति ।

११-२२. 'रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम' (वा॰ रा॰ १, २,३२) इत्यत्र कृधातोर्वर्णनमर्थः , चरितपदसमभिव्याहारेण तस्य वर्णनरूपस्यार्थ-स्यौचित्यात् ।

११-२३. 'प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सिललिक्रियाम्' (वा० रा० १, ३, १६) इत्यत्र 'सिललेन क्रिया' 'सिललेख्पा क्रिया' 'सिललेख्य क्रिया' वेत्यनेन विग्रहेण न जायते सुस्पष्टताऽर्थस्य । कृधातोः सामान्यमर्थमभिलक्ष्य विशिष्टार्थसंगतिनं भवित सर्वजनकल्पा। एवं स्थितो कृधातोः पूर्वं प्रयुज्यमानविशेषणशब्दस्य क्रियया तद्भुद्ध्या वा नार्थबोधदुक्त्हता। वेणीसंहारे (पुण्यपत्तनसं० १८६७ ई०) 'वृकोदरस्योदकक्रियां कुरु' इत्यत्र 'उदकक्रिया'-शब्दप्रयोगः। उदकक्रियायाः सामान्यतोऽर्था

निबन्धनमर्थो वा । यथा वा० रा० (१, ३, ३९) 'तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्मगवा-नृषिः' इत्यत्र तिलकटीकायां निबबन्धेत्यर्थः ।

भवन्ति—आचमनम्, जलपानम्, स्नानम्, पादप्रक्षालनिष्यादयः। जलिकयाया विशिष्टोऽथों भवति जलाञ्जलिः, तिलाञ्जलिरिति वा। क्रियाशब्दात् पूर्वं तत्र सिललशब्दप्रयोगः। इह तस्य प्रासिङ्गिको क्रिया दानिमिति। कृधातोः क्रियासामान्य-वाचकत्वाज्जलदानस्य सामान्यमुपकरणम् अञ्जलिरिति। मरणोत्तरजलाञ्जलि-(जलदान)-साहचर्येण तिलानामिप ग्रहणम् इत्यनेन प्रकारेण सिललिकयाया अथों जलाञ्जलिस्तिलाञ्जलिक्चेति।

११-२४. 'अरवहत्तरिमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तत' (वा० रा० १, ४०, ११) इत्यत्रार्थशब्दः प्रयोजनपरकः । कृताः=सम्पन्ना' अर्थाः प्रयोजनानि येषां ते कृतार्था इति तत्सांनिध्येन कृधातुः संसिद्धवर्थकः । अयमर्थो द्वितीयप्रघट्टकीयस्यार्थस्य प्रायः संवादी ।

११-२५. यद्यप्यमरिसहेन (३,३,१५७) क्रियायाः शिक्षार्थो द्शितः , तथापि स्वातन्त्र्येण प्रसङ्गमन्तरा प्रयुक्तः स न तमर्थं प्रकाशयतीत्यनुभवः । 'कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यन्ति राक्षसाः' (वा० रा० १,२१,९) इत्यत्रास्त्रपदसमिभिव्याहारेण कृतशब्दार्थोऽभ्युपेयते 'शिक्षत-' इति । इह कृथातोः शिक्षार्थः । एवमेव 'सम्पूर्णा कृतिवद्यानां गुहा केसिरणामिव' (वा० रा० १,६,२१) इत्यत्र 'अभ्यस्तशस्त्रशास्त्रादिवद्यानाम्' इति तिलकटीकायां विद्यापदसांनिध्येन कृथातो-रभ्यासोऽर्थः । 'रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान्' (वा० रा० २,१०५,१४) इत्यत्र 'कृतात्म'-शब्दगत आत्मशब्दो बुद्धिवाचक इति कृथातुः संस्कारार्थपरः । संस्कारश्चेह शिक्षा । यद्यपि रघु० (३,२९) 'क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदिति' इत्यत्र क्रियाशब्दस्यार्थः प्रसङ्गमन्तरा स्वातन्त्र्येण शिक्षेति प्रतीयते, तथापि न शक्यते वक्तुं तथा, 'विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्' इति द्वितीये श्लोकपादे विपूर्वकनीधातोः शिक्षार्थपरकत्वात् तत्प्रसङ्गनेहापि क्रियाशब्दार्थः शिक्षेति । तुल० 'कृतहस्तः (अ० को० २,८,६८)—कृतः=अभ्यस्ता हस्तो यस्य (भानु०)। 'कृतपुरङ्कः' (अ० को० २,८,६८)—कृतः=अभ्यस्तः पुङ्काः=पुङ्कायुकः शरो येन (भानु०)।

११-२६. वा० रा० (२, ६२,६) 'राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः' इति शुनःशेपवचनं विश्वामित्रं प्रति । राजा=अम्बरीषः कृतकार्यः =समाप्तकार्यः स्यात् । इदानीम् इन्द्रद्वारा यज्ञपशोरपहरणेन यज्ञोऽसमाप्तः । तत्समाप्त्यर्थं शुनःशेपक्रयस्तित्पतुः तकाशात् । स च शुनःशेपः प्राणरक्षार्थं विश्वामित्रं प्रार्थयते । इह प्रसङ्गादेव समाप्तिरूपस्यार्थस्यावगमः ।

१. 'कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनिष्टं तदन्यसाधारणत्वात्'—यो० सू० २, २२।

आरम्मो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।
 उपायः कर्मं चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ।।

आख्यातं तूपचारादिति व्याख्यातवता क्षीरस्वामिनेतरेऽर्था ऊरीकृताः । वस्तुतस्तूपपद-सान्निच्यादनन्ता अर्था इति कः शक्नुयात् कर्तुं गणनाम् ।

११-२७. वा० रा० (२, ६६, ६) 'एतद् दर्शय भद्रं ते कृतकामी नृपात्मजी' इति विश्वामित्रवचनं जनकं प्रति । जनको विश्वामित्रमाजुहाव । पृष्टेन च तेन राम-लक्ष्मणकर्तृका धनुषो दिहक्षा प्रकटिता—'नृपात्मजी प्राप्तकामी स्त इति धनुर्देशय' इति । इह कृधातोरथं: प्रापणमिति । एवमेव 'कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः' (वा० रा० १, ७७, १४) इत्यत्र रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नानां लब्धभार्यत्वं लब्धास्त्रत्वं च विज्ञापितम् ।

११-२८. वा० रा० (२, ७६, १४) 'सोऽहं गुरुवचः कुर्वत् पृथिव्यां न वसे निशाम्' इति परशुरामवचनं रामं प्रति । यदा पूर्वं मया काश्यपाय वसुन्धरा दत्ता, तदा मां सोऽन्नवीत्—मम विषये न वस्तव्यमिति । अहं परशुरामो गुरुवचः कुर्वत् = पालयन् पृथिव्यां न वसे निशामिति भावः । एवं तावदिह प्रसङ्गाद् वचःपदसिन्नधानाच्च कृथातुः पालनार्थंकः । एवमेव 'बालो बतायमैक्ष्वाकश्चिरं राज्यमकारयत्' इति वा० रा० (२, १२, ६५) ज्ञेयम् ।

११-२९. तमसातटे सुप्तान् पौरजनान् हित्वा रामस्य ससीतलक्ष्मणस्य प्रस्थान-समये सारथिस्तं रथम् उदङ्मुखं स्थापयामासेति वा० रा० (२, ४६, ३४) 'उदङ्मुखं तं तु रथं चकार' इत्यत्र कृधातोरथं: स्थापनमिति ।

११-३०. वा० रा० (२, ४९, १६) 'काले कृतां तां मनुजैर्धन्विनामभिकाङ्-क्षिताम्' इत्यत्र स्वीकरणमङ्गीकरणं वार्थः । 'निशोऽपि सोमेतरकान्तशङ्कामोङ्कार-मग्रेसरमस्य कुर्याः' इति नैष० (२, ७५) 'कुर्याः' इत्यस्याङ्गीकुर्वित्यर्थः प्रकाशटीकायां समीचीनः, प्रणवमस्य वेदस्याग्रेसरं स्वीकुर्वित्यर्थंस्यौचित्यात् ।

११-३१. 'नाराजके जनपदे कारयन्ति सभा नराः' इति वा० रा० (२, १२, ६५) 'आयोजयन्ति' इत्यर्थस्ताहशप्रसङ्गात्।

११-३२. 'न मन्त्रं बहुधा कुर्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत्' इति महाभारते (४, ४, ४८) कुधातोर्भेदनमर्थः, बहुधा = बहुप्रकारेणेति पदसमिभव्याहारात्।

११-३३. महाभारते (५, ४२, ३१)-

यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् । अतिरिक्तमिवाकुर्वन् स श्रेयान् नेतरो जनः ॥

इह क्रधातोः प्रकाशनमर्थः । एवमेव तत्रैव (१२, १२०, ८) 'अर्थकामः शिखां राजा कुर्याद् धर्मध्वजोपमाम्' इत्यत्र राजधर्मस्य साररूपतया वर्णनप्रसङ्गे धर्मध्वजो-पमायाः शिखायाः प्रकाशनं प्रकटनं वाऽभिप्रेतम् ।

- निक्षेपणे चापि दृश्यते—कटे कुरु, घटे कुरु, अश्मानिमतः कुरु, स्थापयेति गम्यते (महा-भाष्ये १, ३, १) इति ।
  - 'कुरु करे गुरुमेकमयोघनं बहिरितो मुकुरं च कुरुष्व मे'—नैष० ४, ५९ = स्थापय [पु०] 'पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकाम्'—नैष० १६, ८३।
    - 'दुधाव निर्नंमस्कारान् राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान्—मट्टि० ९, ६०≔अग्रतः स्थापितान् [जय०]

११-३४. 'हर्षेण महता युक्तः कृतसंज्ञो वृकोदरे' इति महाभार० (७, १३७, ४०) कृधातोर्ग्रहणं ज्ञानं वार्थः, संज्ञायाः = सङ्केतस्य गृह्यमाणत्वात् ।

११-३५. नियमपूर्वंकविद्यास्वीकारे वक्तुरपादानसंज्ञा भवतीति 'आख्यातो-पयोगे' (१, ४, २९) इति पाणिनीयसूत्राज्ज्ञायते । महाभार० (१२, २, ४)—

स बालस्तेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः। चकाराङ्गिरसां श्रेष्टाद धनुर्वेदं गुरोस्तदा॥

इह 'अङ्गिरसां श्रेष्ठाद् गुरोर्धनुर्वेदं चकार' इति पञ्चमी। गुरुरूपवक्तुरिप सुस्पष्टमुल्लेखः। धनुर्वेदपदाद् विद्याया अपि निर्देश इत्येतेषां सर्वेषां साहाय्येन कृथातोर्थः—'अध्ययनम्' इति निश्चीयते।

११-३६. 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३, २, २४) इति पाणिनीये व्याकरणेऽनुवृत्तः कृधातुर्विसर्गे वेदितव्यः, शकृत्पदसंनिधानात् ।

११-३७. 'शब्ददर्दुरं करोति' इत्यत्राष्टाध्याय्याम् (४, ४, ३४) प्रकृतिप्रत्यय-विभागपूर्वकं ज्ञानार्थकः कृधातुः । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यास्तत्त्वबोधिनीटीकाकारस्तु 'प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः, अभिधानस्वाभाव्याद् व्युत्पादन एवायं प्रत्ययः' इत्यभिहितवान् । अयमर्थो मर्द्शितार्थेन सह संवदत्येव । इह शब्दपदसंनिवानेनैताहशार्थः, शब्दमुच्चारयतीत्यर्थे वैयाकरणार्थकस्य शाब्दिकरूपशब्दस्य प्रयोगाभावात् ।

११–३८. 'हाहेति कुर्वतस्तस्य प्रहृष्टास्ता वराङ्गनाः' इत्यत्र हरिवंशे कृधातोरर्थ आविष्करणं प्रकटनं वा, हाहेति पदसंनिधानाच्चीत्काराद्यर्थानामसंभवात् ।

११-३९ 'भूवादयो धातवः' (१, ३, १) इति सूत्रे 'बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति' इति प्रसङ्गे महाभाष्यकारेण निर्दिष्टम्—'करोतिरभूतप्रादुर्भावे हृष्टो निर्मेली-करणे चापि वर्तते—'पृष्टं कुरु' 'पादौ कुरु' उन्मृदानेति गम्यते' इति । स्नानवेला-प्रसङ्गेऽयमर्थो विज्ञेयः ।

११-४०. 'जयस्तम्भं चकार सः' (रघु० ४, ५९) इत्यत्र परिवर्त्तनरूपोऽर्थः कृथातोः, जयस्तम्भत्वेन परिवर्तनात्।

११-४१. 'वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु' (५, ४४) इति रघु० कृघातोरर्थः क्रीडेति । कित्रुलगुरुणा कालिदासेन मेघदूतस्य द्वितीये रलोके तु 'क्रिया' इत्यस्य स्थाने क्रीडाया एव प्रयोगं कृतवता साधीयोऽयों दिशतः—'वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेचणीयं ददर्श' इति ।

११-४२. 'कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव' (४, १) इत्यभिज्ञानशाकुन्तले कृथातोरभिधानमर्थः संजायते, कथापदसमभिव्याहारात् (तुल० वा० रा० २,९७, ५)।

 ^{&#}x27;कलापिवैशम्पायनान्तेम्यश्च' (पा० अ० ४, ३, १०४) इत्यत्र काशिका—'प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते, न तु शिष्यशिष्याः' इति । तत्र च पदमञ्जरी—'अत्र करोतिरध्ययने वर्तते' इति ।

२. विशेषस्तु 'बुन्देलखण्ड की प्राचीनता' इत्यस्मदीयग्रन्थे 'करना की तूती' इत्यत्र (१०१ पृ०) द्रष्टव्यः ।

हुरघु० (३, २१) 'चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम्' इत्यत्र 'नृषेण चक्रे युवराजशब्दभाक्' (३, ३५) इत्यत्र च ख्यापनार्थः कृधातोः, नामशब्दयोः' समभिव्याहारात् । किरा-तार्जुनीये 'भवता तस्य कृतः कृतावधेः' (२,४६)=परिभाषितकालस्य [घण्टा०] । इति परिभाषार्थः√कृधातोः ।

११-४३. '(मद्गुरोः) क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे' (३, ४४) इत्यत्र रघुवंशे कृधातोर्यज्ञार्थः, गुरुपदसंनिधानेन क्रियायाः क्रतुहोमप्रभृतयोऽर्थाः। सति दुर्जनादि-सांनिध्ये तदर्थाः स्युः परपीडादयः।

११-४४. 'तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा' (१, १४) इत्यत्र नैषधीये चरिते चित्तपदसंनिधानात् कृधातोरथीं विचारो विवेचना वा संपद्यते ।

११-४५. नैषधीये चरिते (१८, ६०)-

पीततावकमुखासवोऽधुना भृत्य एष निजकृत्यमर्हति । तत् करोमि भवदूरुमित्यसौ तत्र संन्यधित पाणिपल्लवम् ॥

इत्यस्मिन् पद्ये 'ऊरुम्' इति पदसंनिधानेन, 'तत्र संन्यधित पाणिपल्लवम्' इति च प्रसङ्गेन कृधातोरर्थः संवाहनं जायते । नैष० (१८, १३४) 'सेवया व्यजन-चालनाभुवा भूय एव चरणौ करोतु वा' इत्यत्र मिल्लिनाथो जीवातुटोकायामाह— 'धातूनामनेकार्थत्वात् सेवताम् इत्यर्थः' इति । प्राचीनैराचार्येविश्लेषणमिवधाय खल्वेतावन्मात्रं व्याख्याय कृतकृत्यता स्वकीया समाश्रुता ।

११-४६. भट्टि० (११, २३)—

चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानाम् । सहोषितानां पतिभिर्लघुत्वम् ॥

इह क्रधातोरर्थः सूचनं लघुत्वपदसामर्थ्यात् । यद्यप्येतेन पदेन क्रधातुः प्रकाशन-रूपमर्थमपि शक्नोति सूचियतुम्, तथापि 'आबद्धनेत्राञ्जनपङ्कलेशस्ताम्बूलरागं बहुलं दधानः' इति दर्शनात् पैशुन्यरूपार्थस्यैवौचित्यात् ।

एवं तावदन्यपदसंनिधानलभ्याः षट्चत्वारिंशदर्थाः परीक्षिता इह कृधातोः— १. उत्पत्तिः, २. पाकः, ३. अनुष्ठानम्, आचरणम्, ४. बन्धनम्, ५. दानम्, ६. संपा-दनम्, ७. संस्कारः, ८. वशीकारः, ९. उच्छ्रयः, १०. कर्षणम्, ११. संपूर्णता, १२. विस्तारः, १३. स्थिरीकरणम्, १४. समूहीकरणम्, १५. निर्माणम्, १६. सेवनम्, १७. इच्छा, १८. नाशः, १९. प्रवर्तनम्, २०. विवाहः, २१. आवर्तनम्, २२. वर्णनम्, २३. अञ्चल्ठः, २४. संसिद्धः, २५. शिक्षा (अभ्यासः), २६. समाप्तिः, २७. प्रापणम्, २८. पालनम्, २९. स्थापनम्, ३० अञ्जीकारः, ३१. आयोजनम्, ३२. भेदनम्, ३३. प्रकाशनम्, ३४. ग्रहणम् (ज्ञानम्), ३५. अध्ययनम्, ३६. विसर्गः, ३७. प्रकृति-

१. कृतलक्षणः-अ० को० (३, १, १०)-कृतम्=उच्चारितम्, लक्षणम्≔नामास्य [मानु०]।

प्रत्ययिवभागपूर्वकं ज्ञानम्, ३८. आविष्करणम्, ३९. निर्मलीकरणम्, ४०. परि-वर्त्तनम्, ४१. क्रीडा, ४२. अभिधानम्, ४३. यजनम्, ४४. विचारः, ४५. संवाहनम्, ४६. पैशुन्यं चेति ।

निदर्शनमात्रा अर्था इमे । कृधातोरर्थानां नास्तीयत्ता । ताहशानां ताहशा-नामुपपदानां संनिधानेन ताहशास्ताहशा अर्थां जायन्ते ।

सांप्रतमुपपदसंनिधानमन्तरा कृधातोर्विशुद्धा अर्था निर्दिश्यन्ते । तेषामुपपदानां संनिधानाभावे विशुद्धा अर्थास्ते प्रतीयन्ते । वस्तुतः क्रियासामान्यवाचकस्य कृधातोः स्फटिकस्येव रङ्गराहित्यमिव स्वार्थेतरार्थराहित्यम्—

११-१. (अ) उपपदमन्तरा कृधातोर्हननमर्थः प्राथम्यं भजते । हिसार्थक-कृधातोः संक्रान्तिरादावेव प्रत्यपादि मया । ऋग्वेदे (१, १६८, ३) 'हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे' इत्यत्र कृतिरर्थः कर्तनो । 'इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या' (ऋ० २,२१,३)='वृत्रहननादिरूपाणि' इति सायणः । 'अभाग्या तत्र जीवामि कर्तव्ये सित पाण्डव' (महाभार० ४,२०,२९) इत्यत्र 'मर्तव्ये' इति नीलकण्ठेनार्थः कृतः । हिसार्थककृधातो-रिप सिध्यतीदं रूपम् । एवमेव 'एष मे क्रियमाणाया भारतेन तदा विभो' (महाभार० ५, १७७, ४१ इत्यत्र 'हिस्यमानायाः' इति 'संभूय तस्य नृपतेः समारब्धाश्चिकींब-तुम्' (महाभार० ७, ५५, २८) इत्यत्र 'अपकारं कर्तुम्' इति, 'आशाकृतश्च राजेन्द्र तपो दीर्घं समाश्चितः' (महाभार० १२, १२८, ४) इत्यत्र च '–हतः' इति नीलकण्ठेनार्था दिश्वताः, व्युत्पत्तिस्तु हिसार्थकात् क्रयादिकात् कृधातोर्दश्चिता । एतेषु रूपेषूभयोध्वित्यत्वभाज्ये सत्यिप संक्रमणे प्रयोगभूयिष्ठस्य करणार्थंकस्य कृधातोः प्रवेश उद्गाढं प्रतीयते । महाभारते (५, ७८, ५) एक एव ताहशो लभ्यते प्रयोगो येन करणार्थंक-कृधातोहिंसार्थंकत्वं सिध्यति निर्भरम्—

'कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ।'

नीलकण्ठेनेह 'कृण्वन्ति=हिंसन्ति' इत्यर्थं प्रतिपादयताऽस्य व्युत्पत्तिरिप हिंसार्थंकात् कॄघातोर्मेता, तन्न समीचीनम्, तनादौ हिंसार्थंकस्य कस्यापि कृधातोरसत्त्वात् ।

११-२. (अ) रूढ्या केचिच्छब्दाः स्वकीयमर्थं हित्वा नवीनमर्थं प्रकाशयन्ति । 'कृतम्' इत्यस्यार्थो भवति—विहितम्, अनुष्ठितम् इत्यादिः । एतादृशी प्रवृत्तिरिष दृश्यते तत्रार्थपरिवर्त्तनमूले । कृते सित पर्याप्तता जायते । पर्याप्ततायां च सत्यां निषेधप्रवृत्तिः सांसिद्धिकी । रघुवंशे (११, ४१) 'सारतोऽयमथवा गिरा कृतम्' इत्यत्र पर्याप्तमर्थः । अलंशब्दयोगे तृतीयावच्चेह तृतीया विभक्तिः, निषेधिक्रयां

१. 'एष देवो विपा कृतोऽति हरांसि धावति'—ऋ० ९, ३, २, इत्यत्र प्रासिङ्गिकसोमपद-संनिधानेन कृधातोरर्थः—'अभिषवः'।

^{&#}x27;वीतहोत्रा कृतद्वसू' (ऋ० ८, ३१, ९) = याचमानकृतधनौ [सा०]।

२. कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तश्वर यथासुखम्'—महामार० १२, २८८, ११=छिन्न-[नील०]।

प्रति करणत्वात् । धूर्तंविटसंवादे (७८ पृ०) 'कृतमञ्जिलना' इति शोभनः प्रयोगः । तत्रैव (८९ पृ०) 'कृतं पाद्येन' इत्ययं प्रयोगोऽपि तथैव । 'अथवा कृतं सन्देहेन' शाकुन्तले 'कृतमश्वेन' इत्यत्र च कृतशब्दस्य पूर्वं प्रयोगः । 'कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः' (२, १७) इत्यत्र च किरातार्जुनीयेऽपि यथास्थिति प्रयोगः । 'कृतमिति निषेधार्थमव्ययं चादिषु पठ्यते' इति मिल्लनाथः, किन्तु नोपलभ्यते गणपाठेऽयं शब्दः । गणरत्नमहोदधौ (१, ५) दृश्यते चादिगण एषः । तहृत्तौ च 'कृतमिति निवारणनिषेधयोः, वत्स कृतं साहसेन' इत्यपि व्याख्यातम् । रघुवंशटोकायां (११, ४) सोऽवश्यं निर्दिशति वर्धमानम्— "कृतं निवारणनिषेधयोः' इति गणव्याख्याने" इति । वाल्मीकीयरामायणे (१, १९, ७) 'कृतश्रमो निरुत्साहः' इत्यत्र 'कृतवृथाप्रयासः' इति तिलकटोकया निर्दिश्यमानं तस्य बीजं दृश्यते । गणरत्नमहोदधौ चादिगणे पठितत्वादस्यासमस्तता ज्ञायते । इह वाल्मीकीयरामायणे तु समासो दृश्यते ।

११-३. (अ) कदाचित् सादृश्येन जायतेऽर्थविस्तारः । निमित्तार्थंकश्चतुश्र्यंर्थंकश्च 'कृते' इति शब्दो दृश्यते प्रयुज्यमानः परत ऋग्वेदात् । कान्तकृतशब्दस्य सप्तम्यन्तं रूपिमदमसंशयम् । अस्य योगे षष्ठीविभक्तिरिप 'कर्तृकर्मणोः
कृति' इति सूत्रेण विधोयते कृदन्तमभिलक्ष्य' । क्विचच्च सा समस्यतेऽपीत्येतस्याव्ययत्वं कादाचित्कं सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । 'अर्थे' इत्यस्य शब्दस्य सादृश्येन
प्रयोगारम्भः । कान्तकृतशब्दस्यार्था भवन्ति—कार्यम्, फलम् इत्यादयः ।

११-४. (अ) क्तान्तकृतशब्दो भाववचनो मूलतः कार्यार्थंकः। तच्च कार्यं साहाय्यरूपमनुग्रहरूपं वा कालेनोपकारपरं संजातम्। अयमुपकारार्थं आधिक्येन 'कृतज्ञ'-शब्दे दृश्यते—'शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः' (वा० रा० २, १, २५) इत्यत्र 'परेणाल्पमिप कृतम्=उपकारं जानाति तथा' इति तिलकटोकायाम्। जानातरभावे केवलस्य कृतशब्दस्यात्युपकाररूपोऽर्थो विद्यत एव, यथा वाल्मीकीये रामायणे (२, ३९, २३)—'न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं नापि संग्रहः' इत्यत्र।

११-५. (अ) 'यद्येष हेतुस्तव खादने स्यान्न ते वेदः कारणं नार्यधर्मः' इति महाभारते (१२, १४१, ८९) कारणम्=प्रमाणम् इत्यर्थः । यद्यपि प्रसङ्गतो वेदानां प्रामाण्यं शक्यते ज्ञातुम् इत्ययमर्थादेशः, तथापि कारणशब्दः प्रमाणपरो न प्रसिद्धः ।

१. सत्काराही कृते तव-वा० रा० २, १२, १७।

२. निह ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम—वा० रा० १, २५, १७। यत्कृते पितरः पुत्रान् जनयन्ति शुर्माथनः—वा० रा० १, ६२, ९। स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वने प्रस्थापियष्यति—वा० रा० २, १२, ८३। यत्कृते व्यसनं मम—वा० रा० २, १३, १९। अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते—भगवद्गी० १, ३५।

यदा व्रजित संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा—वा० रा० २, २, ३६ ।
 सर्वा देवान् नमस्यन्ति रामस्यार्थे मनस्विनः—वा० रा० २, २, ५२ ।

११-६. (अ) हरिवंशपुराणे (२, ५०,२) 'कन्यार्थे चागतः कृष्णस्तत्रापि न कृतोऽतिथिः' इत्यत्र कृषातुः क्रियासामान्यवाचक इति विशिष्टमर्थं नाभिव्यनिक्त । अतिथि प्रति प्रयुज्यमानो भाव आतिथ्यम् । अतिथि प्रति प्रयंगाणया क्रियया तस्य आसनोदक्तदानादिरूपयाऽर्चनं विधीयत इत्यातिथ्येनार्चनरूपस्तदर्थः ।

११-७. (अ) हरिवंशपुराणे (२, ६५, ३२) 'कृतिरेषा हि भद्रं ते पारिजातस्य सुप्रभे' इत्यत्र कृतिशब्दार्थो न सारल्येन शक्यो व्याख्यातुम् । 'पारिजातस्य एषा कृतिः' इत्यनेन कार्यम्, चेष्टा, व्यापार इत्यनेकेऽर्थाः प्रतीयन्ते । पारिजातस्य शक्तिमत्ता सुविज्ञातेति सामर्थ्यं कृतेरर्थः । स्वभावोऽपि तदर्थो विज्ञेयः ।

व्याख्याताः सर्वेऽप्यर्थाः प्रायो विशेषीकृता इत्यर्थसंकोचो नामेह वेदितव्यः । विशिष्टानामर्थानां साधारणोकरणे त्वर्थविस्तारो जायते । अर्थबाहुल्यमूलेऽस्य धातोः क्रियासामान्यवाचकत्वं निमित्तमिति नास्तीयत्ताऽर्थानामेतदीयानाम् ।

भारोपोयभाषायामस्य मूलरूपं √*'कुएर्' इति । एष घातुस्तत्र करणे निर्माणे चार्थे प्रयुक्तः । लिथुआनिया-भाषायां 'कुर्ति' इति 'केरेति' इति च प्रयोगद्वयं करणेऽर्थे लभ्यते । अवेस्ताभाषायां 'कॅरॅनओइति' (< कुणोति—वैदि०) इति प्रयोगोऽपि तथा । यथा—'स्कन्नं से मनो कृतूइदि' (अवेस्ता, यस्न), कृतूइदि (< कृणुधि—वैदि०) । अत्र मनसो दौर्मनस्यं व्याख्यातम् ।

१२ § √कृप् (कृप्) १/७५४ सामर्थ्यं (आ) । प्रकृतधातोः संबन्धः कृधातुना सुस्पष्टं ज्ञायते । एतस्य बहुत्र करणरूपोऽर्थोऽपि दृश्यते । √कृ+प्, √कृ+ष्, √कृ+ष्, √कृ+ड्, √कृ+त्, √कृ+श् इत्येतादृशेषु धातुषु लभ्यते वर्णोपजनः । चुरादौ पठितौ दौर्बल्यावकल्कनार्थकौ कृपधातू अस्यैव प्रपञ्चरूपौ ।

१२-१. 'कृतिरेषा हि भद्रं ते पारिजातस्य सुप्रभे' इत्यत्र हरिवंशपुराणे (२, ६५, ३२) क्रियासामान्यवाचकस्य कृधातोः सामर्थ्यमर्थो दिशितपूर्वः । भौवादिकः सामर्थ्यार्थंकः कृप् धातुरकर्मकः, कृधातुस्तु सकर्मक इति तयोभेंदः । स्वार्थणिजर्थंकस्तु प्रकाममभिव्यनक्ति कृधातोरर्थम् । ऋग्वेदे (१०, १८४, १) 'विष्णुर्योनि कल्पयतु' इत्यत्र 'ऋतून् कल्पयाति' (१०, २, ४) इत्यत्र च 'करोतु' इति सायणः । 'पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै' (ऋ० १०, ५२, ४) इत्यत्र 'पर्यालोच्य कुर्याव' इत्यर्थः । ऋग्वेदे (१, १७०, २) सकर्मकत्यापि प्रयोगः— 'तेभिः कल्पस्व साधुया'=साधुत्व कल्पयेत्यर्थः । अयं करणार्थो रचनोत्पादनरूपो वेद्यः । ऋ० (१०, ११४, ५) 'एकं

तुल० 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यनेन विहितोऽनुप्रयोगः । तथा—भ्रमयाञ्चकार (रघु० ६, १३); आनयाञ्चक्रे (वा० रा० २, ३, २४) इत्यादौ ।

२. द्रष्ट० नैषध० (४, ८८; १६, ९४; २०, १४७) इत्यत्र प्रकाशटोका; मनु० (७, १२५) इत्यत्र मन्वर्थं०; रघु० १७, ९ इत्यत्र च सञ्जीवनी ।

३. तुल्र∘ महामारते (२, २९, ७) 'क्लृक्षानि' = कृतानि (नील०) ।

सन्तं बहुधा कल्पयन्ति' इत्यत्र 'कुर्वन्ति' इत्यर्थे रचनोत्पादनं वा दृश्यते । 'यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्' (तैसं ० ७, २, ७, १) इत्यत्र, 'कल्प्ता प्रीति परा प्रभुः' (भट्टि० ९, ४५) इत्यत्र च जननमर्थः । मनुस्मृती (१, ८७) 'पृथक् कर्माण्यकल्पयत्' इत्यत्र निर्माणरूपोऽर्थः । 'इदं शास्त्रमकल्पयत्' (मनु० १, १०२) इत्यत्र रचनार्थः । ऋग्वेदेऽपि (८, ५८, १) दृश्यते सः 'यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः' इत्यत्र ।

१२-२. क्षीरकर्मादिना वेषादि रचनाप्रसङ्गेऽयं छेदनार्थकोऽपि जातः । अत एवैष छेदनार्थः केशनखरमश्रूणां प्रसङ्ग एव दृश्यते । मनु० (७, १२५) 'क्लृप्तकेशनखरमश्रूः' इत्यत्र कल्पनम्=छेदनमर्थः । चरकसंहितायाम् (५, ९९) 'केशरमश्रूनखादीनां कल्पनं संप्रधानम्' इत्यत्रापि कर्तनमर्थः कल्पनस्य । मृच्छकटिके (१७ पृ०) 'किप्पिज्जन्त < कल्प्यमानम्' इत्यस्य च्छेद्यमानमित्यर्थः । तत्रैव (२३२ पृ०) 'केस-कप्णा' इत्यस्य कर्तनादिना रचनार्थः । अयं छेदनार्थो हिन्दीभाषायां विच्छद्या-पाकरणरूपेण खुण्टनरूपेण वा प्राप्यते '्रक्पटना' इति घातोः । 'कल्पना' इति घातुस्तु द्वैधीकरणार्थकः सकर्मकः । पश्चान्नापितार्थे जातो रूढः कल्पकशब्दः (द्रष्ट० शब्द-माला), कर्तन्यर्थे कल्पनीति शब्दः कोशेषु दृश्यते, न तु संस्कृतवाङ्मये । प्राकृत-भाषायाः पण्ह० (प्रश्नव्याकरणसूत्रे), विपाकश्रुते (१, ४), अपभ्रशमाषायाश्च समराइच्चकहा-नामके ग्रन्थे (३७१) कर्तन्यर्थकः कप्पणोशब्दो लभ्यते रूढः ।

१२-३. अपरतश्च क्षौरादिना वेषादिरचनाप्रसङ्गे द्वितोयोऽथीं हस्तिसज्जना-रूपोऽपि । कल्पना=हस्तिसज्जनेति । किन्तु केशनखादीनां प्रसङ्ग एव कल्पनस्य च्छेदार्थं इव नायमर्थोऽत्रैव रूढः । रघु० (५, २८) 'रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम्' इत्यत्र केवलं सज्जार्थः । भट्टि० (१४, ८९) 'चक्लृपे चाश्वकुञ्जरम्' इत्यत्र 'सज्जी-कृतम्' इति जयमङ्गलः । द्राविडादिप्रदेशेष्विप रचनाया गृहप्राङ्गणादिसज्जनाया अर्थेऽद्यापि कल्पना-शब्दप्रयोगो विधोयते ।

१२-४. पाणिनिना दिश्चितोऽर्थस्तु सामर्थ्यम् । संपन्नतेत्यनर्थान्तरम् । ऋग्वेदे नोपलभ्यतेऽस्य धातोरकर्मकप्रयोगः । 'अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व' (ऋ० १०, १०, १२); 'यथावशं तन्वं कल्पयस्व' (ऋ० १०, १५, १४) इत्यादौ समर्थयस्वेत्यर्थः । अथवंवेदे (५, १९, १५) 'नास्मै सिर्मातः कल्पते' इत्यत्र भौवादिकः प्रयोगः सामर्थ्यार्थंकः । मनु० (७, १५) 'भयाद् भोगाय कल्पन्ते' इत्यस्य 'समर्था भवन्ति' इत्यर्थः 'ब्रह्मभूयाय कल्पते' (मनु० १, ९८) इत्यत्र 'संपद्यते' इत्यर्थः । णिजन्तः प्रयोगस्तु संपादनार्थंकः—'केवलेन चरणेन कल्पितम्' (रघु० १९, ७) । वस्तुत एष सत्तार्थंक एव । अत एव 'सामर्थ्यमिह कल्पते' (वा० रा० २, ४३, २०) इत्यत्र तिलकटोकायां 'विद्यते' इत्यर्थः कृतः । भट्टि० (८, ६९) 'अकल्प्स्यदुद्यतिः सर्वा' इत्यत्र जयमङ्गला-याम् अभविष्यदित्यर्थः ।

कल्पना = हस्तिसज्जना (अ० को० २, ८, ४२) । पश्च क्लृप्ता महायज्ञाः—मनु० ३, ६९=अनुष्ठेयतया स्मृताः (मन्वर्थं०) ।

१२-५. 'षट् त्रिंशांश्च चतुरः कल्पयन्तः' (ऋ० १० ११४, ६) इत्यत्र सोम-प्रसङ्गात् पूरणार्थः । तथा च 'एतांश्चत्वारिंशत्संख्याकान् ग्रहान् कल्पयन्तः≔सोमेन पूरयन्तः' इति सायणः । एवमेव 'विद्वान्येभिर्देवां ऋतुभिः कल्पयाति' इत्यत्राप्या-पूरणमर्थः ।

१२-६. एतस्य धातो रचनार्थः क्रियार्थो वा पूर्वं दिशतः । इदानी विधि-विधानं वार्थो दश्येते । विधानं नाम व्यवस्थापनम् । मनु० (१, ११२) 'महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम्' इत्यत्र कल्पशब्दस्यार्थो विधिरिति । एवमेव (द्र० ३, १४७) । यद्यप्यस्य धातोः करणार्थेनैवास्यार्थस्य गतार्थता, तथापि व्यवस्थापनार्थस्य वैशिष्ट्यादिह पार्थक्येन कृतं व्याख्यानम् । इत एव कारणाद् व्यवस्थाप्रधानं शास्त्रं कल्पशास्त्ररूपेण प्रथितम् । इयमेव व्यवस्था न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने च दृश्यते । प्राकृतभाषायाम् (आचा० सू०, अ० १, २) अयमर्थः 'किप्पय' इत्यत्र द्रष्टव्यः ।

१२-७. अविधौ विधिना, अव्यवस्थायां व्यवस्थया साहश्यप्रतीतिर्जायत इत्य-यमेव विधिरूपोऽर्थः पश्चात् साहश्यार्थजनको जातः । पाणिनिना तदर्थकः प्रत्ययो विहितः 'ईषदसमाप्तौ कल्पव्देश्यदेशोयरः' (५, ३, ६७) इति सूत्रेण । नायमर्थो लभ्यत ऋग्वेदे । वाल्मोकीयरामायणे (२, २, २७) 'देवकल्पस्य' इत्यत्र देवसहशस्येत्यर्थः । (रघु० ५, ४१) 'बभूवुरुद्यानिवहारकल्पाः' इतीह कल्पाः=सहशा इति मिल्लनाथः । प्राकृतभाषायां 'केवलकप्पं' इत्यत्रापि सहशम् इत्यर्थः (आवमः पण्ह० २, २) । नूनमयमर्थः परतो विकासं प्राप्तः ।

१२-८. प्रवर्तनरूपोऽर्थो वाल्मीकीयरामायणे (२, ६७, २७), महाभारतादौ (१२, ३२८, ८) च रूभ्यते—

नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः। देवताभ्यर्चनार्थाय कल्प्यन्ते नियतैर्जनैः॥

यद्यपीह नानार्थाः कल्पयितुं शक्यन्ते दानादयः, तथापि तत्रैव चतुर्विशे इलोके वाल्मीकिनैवार्थो निर्णीतः—'नाराजके जनपदे योगक्षेमः प्रवर्तते' इति इलोकयता । महाभारते (१२, ३२८, ८)—

अवतीर्य महीं तेऽथ चातुर्होत्रमकल्पयन् । संयोजयन्तो विप्रांश्च राजन्यांश्च विशस्तथा ॥

इत्यत्रापि चातुर्होत्रप्रवर्त्तनरूपोऽर्थः सुस्पष्टः ।

१२-९. पालनार्थकोऽयं वाल्मीकीयरामायणे (२, ९१, ६५) एव लभ्यते --

कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्च मृगपक्षिणः। बभूवुः सुभृतास्तत्र नातो ह्यन्यमकल्पयन्।।

अकल्पयन्=अभुञ्जन् (तिलकः)।

१२-१०. वार् रा० (२, ५२, ६३) 'एष मे प्रथमः कल्पो यदम्बा मे यवीयसी' इत्यत्र रामचन्द्रोक्तौ प्रयोजनरूपोऽर्थो निर्विवादं ज्ञायते (तुल० महाभारते २, ४०, ३७ प्रयोगार्थे कल्पशब्दः)।

१२-११. महाभारते (५, ३६, ५७)— न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तम् । योगश्लेमं कल्पते नैव तेषाम् ॥

इत्यत्रौचित्यार्थकांऽयं धातुः । 'कल्पते=गुज्यते' इति नीलकण्ठः । अयमर्थः प्राकृतभाषाया गच्छाचारपयन्नो (१) इति ग्रन्थे, व्यवहारसूत्रे (८) च लभ्यते 'कप्पिय' इत्यत्र । पंचासकप्रकरणे (१८, ३०) कप्पशब्दोऽप्युचितार्थकः ।

१२-१२. षष्ठे प्रकोष्ठेऽस्माभिन्यंवस्थार्थो दिशतः । न्यवस्थार्थकोऽयं धातुः परतो निश्चयार्थको जातः । महाभारते (५, ३३, ५) 'अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्पो जातु दर्शने' इत्यत्र कल्पशब्दोऽसंशयार्थकः ।

१२–१३. रघु० (१०, ४५) 'अचिराद् यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुनः' इत्यत्र 'उपहृतम्' इत्यर्थो यज्ञप्रसङ्गाद् विज्ञेयः ।

१२-१४. रघु० (१२,४)—

तस्याभिषेकसंभारं किल्पतं क्रूरनिश्चया। दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्वभिः॥

इत्यत्र कल्पितम्=संभृतम् इत्यर्थः संभारशब्दसाहचर्यात् ।

१२-१५. मनु० (७, १२८) 'तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रं कल्पयेत् सततं करान्' इत्यत्र ग्रहणम्=स्वीकरणमर्थः । नैषध० (२१, १०) 'कल्प्यमानममुनाऽऽचमनार्थं गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि' इत्यत्रापि ग्रहणम्=स्वीकरणमर्थः ।

प्राकृतभाषायां केचन नवीना अर्था उपलभ्यन्ते संस्कृतवाङ्मये दुर्लभाः—

१२–१६. कप्प≕अधिवासः (वृह० १) ।

१२–१७. कप्प=प्रक्षालनम् (पिंड० २६६; २७१; ३०५; गच्छ० २, ३२) ।

१२-१८. कप्प=आचारः, व्यवहारः (वव० १; पव० ६९) ।

इह प्रसङ्गतो भौवादिकस्य ्रेकृप् ८ ्रक्रप् धातोः, चौरादिकयोश्च चिन्तन-दौर्बल्यार्थंकयोधात्वोरर्था अपि परीक्ष्यन्ते। एतेषां त्रयाणां धातूनां विभागः कारण-वशात् कृतः। घटादौ कृपा-गत्यर्थंकस्य पाठः धित्तवार्थमिति 'धिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३, ३, १०४) इति कृपाशब्दिनिष्पत्तिः। अर्थोऽपि कृप् (कृप्) धातुवद् दृश्यते। ऋ० (१, ११३, १०) 'अनु पूर्वाः कृपते वावशाना' इत्यत्र 'अनुकृपते=अनुकल्पते=समर्था भवति' इत्यर्थः। 'वनानामकृपन्त पूर्वीः' (ऋ०९, ८५, ११) इत्यत्र 'उपकल्पन्ते' इत्यर्थः। एवं प्रकारेणेह कृपार्थंको गत्यर्थंको वा धातुः सामर्थ्यार्थे लभ्यते। अवल्कनार्थं-कस्य चिन्तनार्थंकस्य वा चौरादिकस्य कृपधातो रूपाणि लकारिविशिष्टान्येवेति तेषां सिन्नवेशः पूर्वमेव कृतः, अर्थभेदश्च विणतः। दौर्बल्यार्थकश्चौरादिकः कृपधातुरदन्त इति तत्र 'कृपो रो लः' (८, २, १८) इति सूत्रं न प्रवर्तते। अतस्तस्य लत्वहीनानि कृपयत्तीत्यादीनि रूपाणि भवन्ति। तेषामर्थः सामर्थ्यमपि भवति।

अथेदानीं कृपा-(क्रपा)-नुपूर्वीकस्य घातोरथी लिख्यन्ते-

'क्रक्षमाणमक्रपेताम्' (ऋ० ८, ७६, ११)=अनुकल्पयेताम् इति सायणः। 'गिरो वेनानामकृपन्त पूर्वीः' (ऋ० ९, ८५, ११)=उपकल्पन्ते (सा०)। 'उतो कृपन्त धीतयः' (ऋ० ९, ९९, ४)=कल्पयन्ति=समर्था भवन्ति (सा०)। 'मर्तानां चिदुर्वशीरकृप्रन्' (ऋ० ४, २, १८)=ताभिरानोताभिगोभिः क्लृप्ताः समर्था अभवन् (सा०)। 'अया कृपा न जीर्यति' (ऋ० १, १२८, २)=अनया सामर्थ्यलक्षणया कल्पनया (सा०)। 'देवो देववाच्या कृपा' (ऋ० १, १२७, १)=कृपया सामर्थ्यलक्षणया (सा०)। 'यं कृपा सूदयन्त इत्' (ऋ० ८, २३, ८)=स्वसामर्थ्येन (सा०)। एतेषु सर्वेषूदाहरणेषु सामर्थ्यां लक्ष्यते। चतुर्थेऽनुच्छेदे प्रतिपादितोऽयमर्थः।

१२-१९. 'विश्वे देवा अकृपन्त' (ऋ०१०,२४,५)=युवामस्तुवन् (सा०)। 'जानन्तो रूपमकृपन्त विप्राः' (ऋ०१०,१२३,४)=स्त्वन्ति (सा०)। 'गिरो वेनाना-मकृपन्त पूर्वीः' (ऋ०९,८५,११) इत्यत्रापि 'गिरः' इति प्रसङ्गाद् अभिष्टुवन्तो-त्यर्थः। 'त्वं कृपा पावक रोचसे' (ऋ०६,२,६)=अभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या (सा०)। 'कृपमाणमकृणुतं विचक्षे' (ऋ०१,११६,४)=स्तुवन्तम् (सा०)। 'अगच्छतं कृपमाणम्' (ऋ०१,११९,८)=स्तुवन्तम् (सा०)। एतेषु सर्वेषूदाहरणेषु स्तुति-रूपोऽर्थो लभ्यते। 'कृपणे परादात्' (ऋ०१०,९९,९) कृपणे=स्तोत्रे (सा०)।

'ज्योतिश्चकृपन्त घोभिः' (ऋ० ४, १, १४) इत्यत्र 'यज्ञमकुर्वन्' इति सायणः । यद्यपि सोऽत्र सामर्थ्यार्थंकस्य कृपूधातो रूपमूरीकरोति, तथापि घटादिपिठतस्य धातो- ध्वंनिरिह स्वीकर्तुमुचितः । 'कृपयतो नूनमत्यथ' (ऋ० ८, ४६, १६) इत्यत्र करोते-रर्थः । 'युद्धं कल्पयतः शत्रोः' इति सायणः । 'कृपनीलम्' (ऋ० १०, २०, ३) इत्यत्र कृपशब्दस्य कर्मार्थः ।

१२-२०. 'बृहस्पतिनाकृपयद्वलो गाः' (ऋ० १०, ६८, १०) इत्यत्र 'प्रायच्छत्' इति सायणः । 'सर्वताता ये कृपणन्त रत्नम्' (ऋ० १०, ७४, ३)='प्रयच्छन्ति याचन्ते वा' इति सायणः ।

१२-२१. दीप्त्यर्थकोऽप्ययम् । ऋग्वेदे (६, १५, ५) 'पावकया यश्चितयन्त्या कृपा' इत्यत्र कृपाशब्दस्तृतीयान्तो दीप्त्यर्थकः । 'कृपा तन्वा रोचमानः' (ऋ०७, ३,९)=दीप्त्या (सा०)। 'स्तवानो देव्या कृपा' (ऋ०८,२३,५) इत्यत्र देव्या= द्योतमानया कृपा=ज्वालयेत्यर्थः।

१२-२२. दैन्ये कार्पण्ये वा वृत्तिः—'कृपणम्' (पैसं० १९, ४१, ५) । तुल्र० सैंटपीटर्सवर्गसंस्कृतकोशप्रभृ० । वा० रा० (२, १२, ७२) 'कृपणं बत वैदेही' इत्यत्र कृपणशब्दस्य 'कष्टम्' इत्यर्थः । तत्रैव (२, ३२, २८) द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत्' इत्यत्र 'दीनेभ्यः' इत्याकूतम् । प्राकृतभाषायां खिष्पधातुदौर्बल्यार्थकः— खिष्पइ (संक्षि० ३५) इति ।

१२-२३. दैन्यं हष्ट्वा दयोद्भव इति दयार्थकोऽयं जातः ! कृपाशब्दो दया-नुकम्पार्थकः प्रसिद्धः । घटादयः षितः । षित्त्वात् 'षिद्भिद्धदादिभ्योऽङ्' (३, ३, १०४) । कृपाणशब्दे कृपेति दयार्थंकः । क्षीरस्वामी त्वेतस्य व्युत्पत्तिप्रसङ्ग आहामरकोशो-द्घाटने—कल्पत इति कृपाणः । सुधायां भानुजिदीक्षितस्तु—'कृपां नुदित' इत्याह । वस्तुतस्तु कृपायाम् अणकः=कृत्सितः (तु० 'पापाणके कृत्सितैः'—पा० २, १, ५४) इति कृपाणः, कृपाणकः । ऋग्वेदे (१०, २२, १०) 'कार्पाणे शूर विज्ञवः' इत्यत्र कृपाणेन साध्ये युद्धे कार्पाणशब्दप्रयोगः ।

१२-२४. दैन्याक्रान्ते याचनाभावना । कृपणशब्दस्य नामधातोयाचनार्थः— 'तत्तदिग्नर्वयो दधे यथा यथा कृपण्यति' (ऋ०८,३९,४)=स्तोतृभिर्याच्यत इति सायणः । तुरु० 'सर्वताता ये कृपणन्त रत्नम्' (ऋ०१०,७४,३)।

१२-२५. तृतीयान्तस्य 'कृपा' इति धारार्थंकस्याद्वितीयमुदाहरणम् ऋग्वेदे (९, ६४, २८) 'दिवद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा । सीमाः शुक्रा गवाशिरः' इति । अस्मिन्नर्थे वैमत्यं दृश्यते व्याख्यातृणाम् । सायणेन तु धारार्थः कृतः, न तु दीप्त्यर्थः । 'दिवद्युतत्या रुचा' इत्यनेन द्योतमानदोप्त्यर्थस्य प्रतिपादनात्, सोमानां प्रसङ्गाच्च 'कृपा' इत्यस्य धारयेत्यर्थः समीचीनः । सा च धाराऽऽकारोऽपि ।

एवं तावत् पञ्चिविशितिरथी अस्य धातोः । ते चेमे—१. करणम् (रचना, उत्पादनम्), २. छेदनम्, ३. सज्जा, ४. सामर्थ्यम्, ५. पूरणम्, ६. विधिः, ७. साद्यम्, ८. प्रवर्तनम्, ९. पालनम्, १०. प्रयोजनम्, ११. औचित्यम्, १२. निश्चयः, १३. उपहारः, १४. संभारः, १५. ग्रहणम् (स्वीकरणम्), १६. अधिवासः, १७. प्रक्षालनम्, १८. आचारः (व्यवहारः) १९. स्तवः, २०. दानम्, २१. दीप्तः, २२. दैन्यम् (कार्पण्यम्), २३. दया, २४. याचना, २५. धारा चेति ।

जूलियसपॉकर्नीमहोदयेन √श्र्म्कल्(ऍ)प्—इति भारोपीयधातुर्दिशतः । लातिन-भाषायामेतस्यार्थद्वयी—'स्कल्पो'=लालसा गात्रविघर्षणं चेति । लिथुआनियाभाषायां दोप्त्यर्थकः—'स्कलेम्प्ति'=दोप्तिः (घर्षणोज्ज्वलनम्) । अवेस्ताभाषायां क्लृप्त्यर्थकः— 'हु-कॅरॅम' (hu kərəpta) < सुक्लृप्स । तत्रान्योऽप्यर्थो लभ्यते 'आकारः इति— हु-कृफस् (यस्न ९, १६) < सुकृप्=शोभनाकारः (पुरुषः) । अयं शब्द ऋग्वेदोयेन दोप्त्यर्थकेन कृप्-शब्देन तुलनीयः ।

१३ ६ √कृष् (कृष) १/९७५ विलेखने (प) । अयं तौदादिकोऽिं वर्तते । एतेन घातुना करणार्थंककृधातोः संबन्धो घनिष्ठः । विकरणाभावे लटो लोटश्च मध्यमपुरुषैकवचने 'कृषे' (ऋ०८, ३२, ३; १०, ४९, ७; १०, ५०,५) इत्यत्र, 'कृष्व' (ऋ०२, २३, १४) इत्यत्र चानुपूर्व्या कृष्धातोभ्रीन्तिर्जायते । कृधातुवर्णन-प्रक्रमे वर्णोपजनोदाहरणानि प्रस्तुतानि सन्ति, तानि तत्रैव विलोकनीयानि ।

१३-१. इह ्र कृष्धातु विलेखनरूपस्यार्थस्य प्राधान्यं भजते । पाणिनिनापि प्रतिपादित एष एवार्थः । विलेखनमाकर्षणम् । ऋग्वेदे 'दिवि यवं वृकेण कर्षथः' (८, २२, ६) इत्यत्र 'पुनश्च तस्मै विलेखनं कुरुथः' इत्यर्थः । 'कृषिन्नरफाल आशितम्, (१०, ११७, ७) इत्यत्र च कृषिकरणरूपोऽर्थः । (तृ० आख्यातच० २, ४,

१७२) । फालाद्याकर्षणेन कृषिकरणरूपमर्थं हित्वा केवलमाकर्षणार्थंकोऽयं जातो धातुऋँग्वेदे 'हर्ति सु कर्ष विषित्तं न्यञ्चम्' (ऋ० ५, ८३, ७)–हितम्=मेघं वृष्ट्यर्थमाकर्षयेति तदर्थः।

एवमन्यत्रापि कृष्यन्तराकर्षणार्थे प्रयुक्त एषः—'गोधा तस्मा अयथं कर्षदेतत्' (ऋ० १०, २८, १०; ११) इति । 'कृष्णया बाधितो विशा'—ऋ० ८, ७३, १८= आकर्षया (सा०) । गीतायां (१५,७) 'प्रकृतिस्थानि कर्षति' इत्यत्रापि कृतिभिन्न-माकर्षणम् (द्र० शाङ्करभाष्यम्) । 'अनुत्वा रोदसी उभे क्रक्षमाणमकृपेताम् (ऋ० ८, ७६, ११)=शत्रून् विलिखन्तम् इत्यर्थः ।

१३–२. कृषिभिन्नस्य विलेखनस्य प्रयोगादेव पश्चात्तन ऋग्वेदांशे कृषधातोः सगभ्यंकर्मकप्रयोगोऽवाप्यते—'अत्तेमी दोव्यः कृषिमित्कृषस्व' (ऋ०१०,३४,१३) कृषि कृषस्व' इति कृषिशब्द इह स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तो वेदितव्यः । आङ्गलभाषाया-मिदं 'कॉग्नेट आब्जेक्ट' इति कथ्यते । यथा—'ही रेन ए रेस्', 'आई ड्रीम्ट ए ड्रीम', 'राम फौट् ए गुड फाइट्'। इह 'रेस्' 'ड्रीम्' 'फाइट्' च ताहशानि कर्माणि येषां क्रिया अपि साधीयस्तदाकृतयस्तदर्थवोधिकाश्च । संस्कृतभाषायामेताहृश्यः क्रियाः स्वकीयमर्थं हित्वा क्रियासामान्यवाचककृधातोर्थं प्रकाशयन्ति । यथा—'युद्धं युद्धवान्' 'चिति चितवान्' 'सृति सृतवान्' इत्यादयः । 'सहस्रशोऽसौ शपथानशप्यत' (भट्टि०३,३२) इत्यत्र यद्यपि √शप् धातुराक्रोशार्थंकस्तथापि सगभ्यंकर्मणा सहोपस्थितत्वात् क्रियासामान्यवाचकस्य कृधातोर्थं प्रयुक्तः । 'हुत्वाऽग्नौ विधिवद्धोमान्' (मनु०११,११९) इत्यत्रापि हुधातुः कृधात्वर्थको विज्ञेयः । एवमेव 'कृषि कृषस्व' इत्यत्र 'कृषस्व=कृष्ट' इत्यर्थंमाह सायणः ।

१३–३. कृषिप्राधान्येन पश्चात् तन्मयो संस्कृतिर्जाता । कृष्या खलूत्कृष्टता-बोधो जायते स्म । ऋग्वेदे (१०, ५०,५) 'त ओमात्रां कृष्टयो विदुः' इत्यत्र कृष्टि-शब्देन मनुष्य भैऋषिर्वा गृह्यते । 'दिवीव पञ्च कृष्टयः' (ऋ० १०,६०,४;११,१९०,६)=निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । यद्वा देवमनुष्यादयः (सा०) । 'शवसा पञ्च कृष्टोः (ऋ० १०,१७८,३) इत्यत्र 'पञ्चविधान् कृष्टीन् मनुष्यान् प्रति' इति तदर्थः । शत्रूणां कर्षकत्वादिष कृष्टिशब्दप्रयोगः—'भरेभरे पुरोयोधा भवतं कृष्ट्योजसा' (ऋ०७,८२,९) इति । लौकिकसंस्कृते विद्वदर्थकोऽयं जातः—'कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः' (अ० को०२,७,६)। यूरोपदेशेऽपि संस्कृतेविकासोऽजिन कृषिमास्थाय । लातिनभाषायां कुल्तूरशब्दो दृश्यते संस्कृतिवाचकः । स च कृष्यर्थकात् 'कुल्त' इति धातोब्युत्पन्नः । आङ्गलभाषायां कल्ट्, किल्टवेट्-इत्यादयः शब्दाः सन्ति कृष्यर्थकाः । कल्चरशब्दस्तु विद्यते संस्कृत्यर्थकः ।

१३-४. कृष्-धातोर्व्युत्पन्नस्य कृष्णशब्दस्य श्यामवर्णरूपोऽर्थो मननीयः । ऋग्वेदे (१, १४०, ३) 'कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सिक्षता उभा तरेते अभि मातरा १. तु० अयं वा कृष्णोऽश्विना (ऋ० ८, ८५, २) = कृष्णो नाम मन्त्रद्रष्टा ऋषिः । एवमेव ८, ८५, ४ इत्यादौ द्रष्टव्यम् ।

शिशुम्' इत्यत्र सायणव्याख्या पर्यालोचनीया—'अस्य=अग्नेः, मातरा=मातृस्थानीये उत्पादियत्र्यो, उभा=उभे अरण्याख्ये मातरौ, वेविजे=चलतः; मथनोपक्रमे, कृष्ण-प्रुतौ = अग्निसंपर्कात् कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यौ प्रापयन्त्यौ वा भूमि तथा, सक्षितौ= समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छन्त्यौ, एवंभूते मातरौ' इति । इहाग्निसंपर्कात् कृष्णवर्णता प्रतिपादिता । अग्नेः सप्त जिह्वाः सन्तीत्थं प्रसिद्धाः—

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता चैव सुधूम्प्रवर्णा। उग्रा प्रदीप्ता च कृपीटयोनेः सप्तैव कीलाः कथिताश्च जिह्वाः॥ इति ।

इह काली, सुलोहिता, सुधूम्रवर्णा चेति जिह्वात्रयी कृष्णवर्णं विवृणोति । अतिलोहितवर्णः खलु कृष्णतामुपैति । कालीत्यनेनाग्नेः कृष्णता सुस्पष्टा । पश्चादेषा कृष्णता धूमे समारोपिता। यद्यपि धूमस्य पर्यायः नवापि नास्ति कृष्ण इति, तथापि नामलिङ्गानुशासने (१, १, ५४) 'कुष्णवर्त्मा' इत्यग्निपर्यायस्य व्याख्यायां क्षीर-स्वामी—'कृष्णः≔धूमो वत्मीऽस्य' इति प्रतिपादयति । 'वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशन्तं वोती होतारं दिव्यं जिगाति' (ऋ०६,६,१) इत्यत्र तु वनस्य दग्धृत्वात् कृष्णवत्म मः । 'अग्निः शोचिष्मां अतसान्युष्णन्कृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूम' (ऋ०२, ४, ७) इत्यत्र 'कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्यथाकराः कण्टकादयो येन ताहृशः सन्' इति कृष्ण-व्यथिपदस्यार्थः । दाहे सर्वेषां पदार्थानां जायते कर्षणमित्यग्नेर्मार्गस्य कर्षणरूपत्वा-दादो स कृष्णवर्त्मा समाख्यातः (द्र० ऋ० १, १४०, ४; १, १४१, ७; ७, ८, २; ८, २३, १९)। पश्चाद इङ्गालेषु धूमे वा सा समारोपिता श्यामतेति ताहशं वर्णं हुहित्वा तत्रापि कृष्णशब्दप्रयोगों विधीयते काकादिषु—'यत्ते कृष्णः शकुन आतुतोद' (ऋ० १०, १६, ६), 'क्रुष्णः क्वेतोऽरुषो यामः' (ऋ० १०, २०, ९), 'आ क्रुष्ण ई जुहुराणो जिर्घात'='कृष्णवर्णो मेघः' इति, 'कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्' (ऋ०१,७२,२)= 'कृष्णवर्णः, वृषभः=मेघः' इति । कृष्णवर्णत्वाद् रात्रेर्नामधेयं कृष्णीति वर्तते— 'रिणक्ति कृष्णोररुषाय पन्थाम्' (ऋ० ७, ७१, १) इतीह । तादृशवर्णत्वाद् राक्षसा-नामपीदमभिघानं लभ्यते—'यः कृष्णगर्भा' (ऋ० १, १०१, १); 'इयानः कृष्णो दशिभः सहस्रैः' (ऋ०८,९६,१३) इत्यादौ । पश्चात् स वर्णपरकः कृष्णशब्दो निकृष्टार्थको जातः—'स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः' (ऋ०२, २०,७)='निकृष्टजातीः' इत्यर्थ इति ।

यूरोपीयासु कासुचिद् भाषासु नप्रत्ययिवधुरा अपि शब्दा हश्यन्ते । लिथु-आनियाभाषायाः 'केशिस्' इति शब्दस्यार्थः कृष्णश्वेतचिह्नयुक्तम्' इति । 'केशें' इत्यस्य चार्थः—'चित्रवर्णा गौः' इति, 'केशिस्'=चित्रवर्णी वृषभः इति, 'केशिलस्'= 'गोलकपोतः' इति । 'कृष्णप्रतौ वेविजे अस्य सक्षिता' इति (१, १४०, ३) ऋग्वेदीये-नाभिप्रायेण लिथुआनियाभाषागतस्य 'किश्लिस्' इति शब्दार्थस्य सुसंवादः । एत- स्यार्थोऽस्ति—'अग्नेर्भस्म' इति । स्वीडिश्-नार्वे-भाषयोः 'हर्र्' इति शब्दोऽप्यग्नि-भस्मार्थकः । एँग्लो-सैक्सन्भाषायाम् –हेअर्डं-हर्,, हेयर्ड्ः, नवीनोच्चजर्मनभाषायां हॉलैण्डभाषायां च 'हर्डर्, हेर्डर्' इति शब्दा वडवानलज्वालार्थकाः ।

इदानीं तत्रत्यानामन्यासां भाषाणां शब्दास्तुलनीयाः । पुरातनप्रशन्-भाषायाम्-'किर्सनन्'=कृष्णम्; पु० बुल्गा०-क्रश्न (Crsnv) इति, कुरुवर्षीयभाषायाम्—'स्योर्यन' (Cerenv) इति, सेर्बो-क्रोटन्-भाषायाम्—'क्रन्' इति सर्वे कृष्णार्थंकाः (द्रष्ट० इन्दो-गर्मनिशेस् ऐतिमोलोगिशेस् वर्त्तरबूख् इति करेशो जूलियस्पाकर्नीसंगृहीतः) । हिन्दो-रूसीशब्दकोशे वरान्निकोवसंपादिते कालिका-(श्यामता; कज्जल)-वाचकः 'कोलाॅत' इति शब्दोऽपि तुलनार्हः ।

१३-५. विलेखनं नामाऽऽकर्षणम् । फालाकर्षणपूर्वकं वापेन धान्योत्पत्तिः । उत्पादनरूपोऽयं परिणामः कृष्धातुनैव प्रकटोक्रियते । ऋग्वेदे (१०, ११९, ११) 'दिवि मे अन्यः पक्षोऽधो अन्यमचीकृषम्' इत्यत्र 'उदपादयम् आस्थापयम्' इत्यर्थः ।

१३-६. कृष्धातुर्विलेखनरूपं स्वकीयं विशिष्टमर्थं जहाति । विलेखने फालाकर्षणसाह्दयेन कृष्यर्थत्यागपूर्वकं सामान्यं कर्षणं गृह्यते । मनु० (३, ६६)—

> मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि। कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद् यशः॥

'महद् यशः कर्षन्ति' इत्यत्र विलेखनरूपमुख्यार्थस्य बाघे यशःप्रसङ्गादन्योऽर्थो लक्ष्यते । यद्यपि महाभारतेऽयं रलोको मनाग् विपर्यस्तत्तया पठितः ', तथाप्य- नितमं पादद्वयं नास्ति भिन्नम् । तत्र 'कर्षन्ति च महद् यशः' इत्यत्र 'कर्षन्ति' इत्यस्यार्थोऽकारि नीलकण्ठेन 'आहरन्ति' इति । अयमर्थो घातोर्मूलार्थात् कामं भिन्नो नास्ति । कुल्लूकभट्टेन मनुस्मृतिटोकायामर्जनरूपोऽर्थः प्रतिपादितः— 'अर्जयन्ति' इति । न भवत्याहरणं यशसः । नीलकण्ठकृत एषोऽर्थस्त्वाकर्षणस्य पर्यायतां दर्शयति । आदौ कीर्तनं तत आहरणमन्ततश्च समर्जनम् ।

१३-७. कृषौ फालाऽऽकर्षणे विभिन्ना व्यापारा लक्ष्यन्ते । तत्र फालाऽऽकर्षणाद् भूदरविदारणरूपो व्यापारो लभ्यते । ततश्च पोडार्थः । तथा च मनु० (७, १११)—

> मोहाद् राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया। इति तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ।। ७, ११२। अवृत्तिकर्षिता हि स्त्रो प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि। ९, ७४।

इह सर्वत्र स्वार्थे णिज् बोध्यः।

१३-८. आकर्षणेनाग्रदेशस्य सामीप्यं पृष्ठदेशस्य च दवीयस्त्वम् इति नेदोयसि देशे भूभागसंकोचो निविवादम् । एष संकोच इतोऽन्यत्राऽऽरोप्यते । भगवद्गीतायां

- वृत्ततस्त्विविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यि।
   कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद् यशः॥ ५, ३६, २९।
- २. कर्षणं भीषणं चैव युद्धे चैव बलक्षयम् महाभार० १५, ७, ४।

(१५, ७) 'मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति' इत्यत्र कर्षतीत्यस्य संकोच-यतीत्यर्थः कृतो नीलकण्ठेन। शाङ्करभाष्ये तु 'आकर्षति' इति ।

१३-९. महाभाष्यकृता भगवता कृषेरर्थः प्रतिविधानरूप आख्यातः—'यदसौ भक्तबीजबलीवर्दैः प्रतिविधानं करोति स कृष्यर्थः । आतश्च प्रतिविधानेऽपि वर्तते' यदहरेवासौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव तत् कर्मं न प्रवर्तते' इति (महाभाष्ये ३, १, २६; ८८ पृ०) ।

१३-१०. ववचित् सादृश्येऽपि न भवति तादृशोऽर्थः । धनुष आकर्षणं भवति प्रत्यश्चायाम् । तत्सादृश्यं भ्रुवोः कल्प्यते कविभिः । एवं सत्यपि तत्र तादृशमाकर्षणं न भवति । भट्टि० (११, २६)—

नेत्रेषुभिः संयुतपक्ष्मपत्रैः कर्णान्तकृष्टैक्रकेशशूलाः।

इत्यत्र धनुषः साम्येऽपि कृष्टपदं विश्रामार्थपरम्, कर्षणरूपस्य तादृशव्यापारस्या-भावात् । अत एव जयमङ्गलो व्याख्यत्—'कर्णान्तकृष्टैः≔कर्णान्तिवश्रान्तैः' इति ।

१३-११. कृषौ विलेखनप्रसङ्ग उपितष्ठमानेष्वनेकेषु व्यापारेषु हलादिकृतं खननमप्यन्यतमम् । शतपथब्राह्मणे (१, ८, १, ३; १३, ८, ३, १०) कर्ष्शब्दः खात-कस्य कुल्याया वा वाचकः (द्र० अ० को० ३, ३, २२१) । महाभाष्ये (६, १, १५९) हलरेखार्थे 'हलकर्षः' इति शब्दः लौिकके संस्कृते कर्ष्शब्दो जीविकार्थे च प्रयुक्तः (द्र० अ० को० ३, ३, २२१) । वार्ताऽत्र कृषिरिति रमानाथः, जीविकेति भरतः ।

१३-१२. क्रीडादिषु कृता रेखादयो भवन्ति लक्ष्यार्थंकाः । आँग्लभाषायां तद् गोल (Goal) इति भण्यते । ऋग्वेदे (१, ११६, १७; ९, ३६, १; ७४, ८) कार्ष्मशब्दो मूलतो हलरेखार्थंकस्ततो लक्ष्यार्थंको जातः । सायणस्तु 'आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्मेवातिष्ठदर्वता जयन्ती' (ऋ० १, ११६, १७) इत्यत्र कार्ष्मशब्दः काष्ठवाचीति प्रत्यपादयत् । अन्यत्र (ऋ० ९, ३६, १) तु स कार्ष्मं च्युद्धमितरेतरकर्षणादिति व्याख्यत् । तन्मतानुसारेण स संग्रामो यज्ञाख्यः । इत्तरत्र (ऋ० ९, ७४, ८) तु स कार्ष्मशब्दं काष्ठावचनम् आख्याति—'आणि धावन्तो यां गन्तुमिच्छन्ति तस्यां काष्ठायाम् । सोमः काष्ठायाम् च्द्रोणकलशे पत्तीत्यर्थः' इति ।

१३-१३-मनु० (२, २१५) 'बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमि कर्षति' इत्यत्र देहाद् भिन्नमात्मानम् इन्द्रियग्रामोऽधरोकतु नार्हतीति मुख्यार्थस्य बाधे सित प्रसङ्गात् पारवश्यरूपोऽर्थो लक्ष्यते । यतोऽतिबल इन्द्रियगणः शास्त्रनियमितात्मानमि पुरुषं परवशं करोति ।

१३-१४. महाभारते (१३, ९४, ३४)--

ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु। ग्रुनः कर्षतु वृत्त्यर्थे यस्ते हरति पुष्करम्॥

द्रष्ट० रत्फ टो० एच्० ग्रिफिथ्: हिम्न्स् ऑव् दि ऋग्वेद।

इत्यत्र वहनं नयनं वार्थः । बुन्देलीयभाषायामेतदर्थंकः 'कड़ोरबौ' इति धातुः । अस्यार्थः—कस्यचन वस्तुनस्तादृशं नयनं यत् तस्य कोऽप्यंशः पृथिवीं स्पृशन् गच्छेत्, किच्चदंशक्च नेतुर्हस्तेऽङ्गान्तरे वा लग्नो भवेत् ।

१३-१५. महाभारते (३, २७८, २१)---

चकर्षं महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः। निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान्॥

इत्यत्र कृष्धातुर्गत्यर्थकः । चकर्ष=चचालेत्यर्थः ।

१३-१६. महाभारते (१, १५२, ३०)-

अद्य गात्राणि ते कङ्काः श्येना गोमायवस्तथा। कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे॥

इत्यत्र कृष्धातुर्विदारणार्थः । कर्षन्तु=विदारयन्त्वित्यर्थः । निहतस्य प्राणिनो गात्राणि श्येनादयो विदारयन्ति ।

१३-१७. महाभारते (३, ६१, ११)-

पोड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन्। प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात्।।

इत्यत्र स्वार्थे णिजन्तः कृष्धातुस्त्रोटनार्थकः । कर्षयन्=त्रोटयन्नित्यर्थः ।

१३-१८. कर्षणाधारेण भिन्नभिन्नानां पदार्थानां संज्ञा क्रियते । मासं० (६, २८); कसं० (२, १६) कर्षः (पामे० कार्षः) इत्याज्यवाचकः । कर्षः=१. षोडशमाषकपरिमाणम् (कर्षः > खरोंच-हि०), २. विभीतकवृक्ष इति शब्दरत्नावली; कर्षणः = 'असती' इत्युणादिकोषः । (कर्षणो) कर्षणो वा=१. क्षोरिणीवृक्षः, २. खलीनः । महाभाष्ये (३, १, २६) 'हश्यन्ते कंसकर्षण्यश्च' इत्यत्र कर्षणोशब्दो रज्जु-वाचकः । बुन्देलीयभाषायां 'कसन' इति व्यपदिश्यते । कर्षणो=पतद्ग्रह इति (द्र० अमरकोषोद्घाटने २, ६, १३९) । मनःकर्षणात् कर्षिणीशब्दो मनोहारिण्यर्थकः (अयं त्रिलिङ्गः) । रघुवंशे (१९, ११) 'द्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणोः पानभूमिरचनाः प्रियासखः' इत्यत्र ताहशोऽर्थः ।

१४. § √कृ ६।१२८ विक्षेपे (प) । करणार्थंककुधातोरत्र संक्रान्तिः, चकार, करिता, करिष्यित, अकारीदित्यादौ 'कर्' इत्यस्योपलम्भात् । 'यो अश्वस्य दिध-क्रान्णो अकारीत् सिमद्धे अग्ना उषसो-न्युष्टौ' (४, ३९, ३) इत्यत्रग्वेदे दिधकान्णः = देवस्य (स्तुति-)प्रसङ्गेऽकारीदित्यस्याकार्षीदित्यर्थः । यद्यपि 'सर्वे विधयरछन्दिस वैकल्पिकाः' इति सिजभावे सित रूपिमदं कृधातोर्भवितुमर्हेति, तथापि प्रथमप्राप्तस्य कृधातोरकारीद् इति रूपस्य दर्शनादर्थस्य संगतत्वाच्च कृधातोरेव स्वीकर्तन्यं रूपं तदिति ।

१. कृषायवः (पैसं० ९, ६०, ११) = अनडुहः।

१४-१. मूलतोऽयं विक्षेपणार्थंकः । किरणानां प्रक्षेपणं प्रसिद्धम् । ऋ० (१०, २७, ५) 'किरणः समेजात्' इत्यत्रान्तर्णीतमत्वर्थंत्वाद् आदित्योऽर्थः किरणस्य 'यां मिहमिकरत्' (ऋ० १, ३२. १३) इत्यत्र वृष्टेः प्रक्षेपणमिनिहतम् । प्रक्षेपणं गतिविशेषः ।

१४-२. 'गामश्वं रथ्यमिन्द्र सं किर' (ऋ०६,४६,२) इत्यृग्वेदे दानमर्थः कृधातोः, गोरश्वस्य च प्रक्षेपणं नाम दानम् । परहस्तगमनरूपो गतिविशेषः सोऽपि । एवमेव 'आ यथा मन्दसानः किरासि नः' (ऋ०८,४९,४) इत्यत्रापि दानमर्थः; 'नः= अस्मभ्यं यजमानेभ्यः' इति चतुर्थीविभक्त्युपादानात् ।

१४–३. प्रशंसायाः करणम् = किरणं नाम स्तुतिः । कथनादौ मुखाद् वायोः प्रक्षेपणं भवत्येव । 'ध्रुवासो अस्य कीरयो जनासः (ऋ०७, १००, ४) इत्यत्र 'कीरयः = स्तोतारः' इति स्तवनमर्थः कृधातोः । एवमेव 'कीरिश्चिद् हि त्वा हवते (ऋ०६, ३७, १) इत्यत्रापि स्तुतिकर्तृत्वेन भरद्वाजः प्रोच्यते । अस्मादेव विक्षेपणार्थं-कात् कृधातोः संशब्दनार्थंकस्य $\sqrt{$ कृत् धातोर्विकासो निश्चेयः, तकारोपजनस्यानेकत्र दर्शनात् । $\sqrt{$ कृ+त् = $\sqrt{$ कृत्(कृती)छेदने । करणार्थंककृधातोहिंसार्थंस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

१४-४. कीर्यंते (=श्रूयते ?) शब्दोऽस्मिन्निति कर्णः (ऋ०६, ७५, ३; १०, ८०, ३)। (उणा०३, १०) इति 'न' प्रत्ययः कृथातोः। चुरादौ तु भेदनार्थस्य $\sqrt{$ कर्ण् इति धातोः पाठः।

१४-५. 'दिशश्च पुष्पैश्चकर्शविचित्रैः' (भट्टि॰ ३, ५) इत्यत्र च्छादनमर्थः कृधातोः, तृतीयान्तपुष्पशब्देन तथैव प्रतीतेः ।

१४-६. 'दृष्टचैव चित्तप्रशमं किरन्तम्' (भट्टि० १२, १) इत्यत्र जयमङ्गलः 'किरन्तम् = प्रकाशयन्तम्' इत्याह, चित्तप्रशमस्य दृष्टवस्तुवद् विकिरणाभावे प्रकटन-रूपस्यार्थस्य सङ्गतत्वात् । एवमेव कथनमि वाण्याः प्रकाशनमात्रम् इति नैषधकारेण प्रकटनार्थे 'कथयेत्' (३, ५९) इति प्रयोगो व्यधायि ।

१४-७. प्राकृतभाषायामेष प्रसारणार्थंकोऽपि (सेतुबन्ध० ४, ५८; १४, ५७) ।

१४-८. विक्षेपणस्य सूक्ष्मा भवन्ति विविधाः प्रकाराः । बाणवृष्टिः, वृष्टिः, जलसेचनम्, पुष्पाणां विकिरणिमत्यादयः सर्वे भावा भवन्ति प्रकाशिता विक्षेपणार्थकेन कृधातुना । 'किरज्छरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान्' (महाभार० ४, ५८, ७३), 'किरन्त-मेव स शरान् दहशे पावकाशिनः' (महाभार० १४, ७४, १८) इत्यादिना बाणवृष्टिः; 'तत्र सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः' (महाभार० ३, १४३, २०), 'वारिधरस्य वारि किरतः' (अमरु० ११) इत्यादिना वृष्टिः, 'किरिद्धरिव तत्रस्थान् नागान् पुष्पाम्बुवृष्टिभिः' (महाभार० १, २७, ७) इत्यादिना पुष्पादिविकिरणभावा व्यक्तीभवन्ति । हिन्दीभाषायां

१. तुल० 'मृदु तस्य मुदेऽकिरद् गिरः'—नैष० २, ५० = उवाच ।

२. तुल० 'किरती लवने' (पा० अ० ६,१,१३६) । 'हिसायां प्रतेश्व' (पा० अ० ६,१,१३७)।

शूर्पोत्पवनार्थे √'केराना' इति क्रियोपलम्भः। अस्यां क्रियायां शूर्पीन्दोलनपूर्वकं तत्रत्यमन्नं तथा विकीर्यते तत्रैव, यथा महल्लघुकणविभागः स्यात्।

भारोपीयभाषायां $\sqrt{*(स्)}$ केर्-, (स्) केर्-, स्क्रे इति मूलधातुः । तदर्थश्च- उच्छालनम्, सर्वतश्चोत्कूर्दनम् इति । आसेतनभाषायां 'क़लिन' (Kalin) इत्यस्यार्थो भवति राशिरिति ।

१५. § √क्रम् (क्रमु) १/४६९ पादविक्षेपे (प) । गतिविशेषोऽयम् । सीमिता गतिः सा पादविक्षेपणार्थिकैव । तेन 'ये ये गत्यर्थास्ते ते ज्ञानार्थाः' इति सामान्य-गत्यर्थीभावान्नैष ज्ञानार्थं उपलभ्यते क्वचित् ।

१५-१. ऋ० (८, ६३, ९) 'उरु क्रमिष्ट जीवसे' इत्यत्र क्रम्धातोः पदिनधान-रूपोऽर्थः । 'उरु क्रिमिष्टोरुगायाय जीवसे' (ऋ०१, १५५, ४) इत्यत्रापि स एवार्थो विक्रमणरूपः । श्रीमद्भागवतपुराणे (८, १०, २१) 'पृष्ठे त्वधर्मं क्रमणेषु यज्ञम्' इत्यत्र पादिविचोपोऽर्थोऽवगन्तव्यः ।

चरणार्थे पदार्थे वायं प्रयुज्यमानो लभ्यत ऋग्वेदे—'द्वे इदस्य क्रमणे' (ऋ० १, १५५, ५) इति । मनु० (१२, १२१) 'मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे, क्रान्ते विष्णुं बलं हरेत्' इत्यत्र क्रान्तशब्दश्चरणवाचकः ।

१५-२. ऋ० (२, ११, ८) 'मातृभिर्वावशाना अक्रान्' इत्यत्र क्रमधातोरर्थः— इतस्ततः संचारकरणम् इति । इतस्ततो भ्रमणार्थको महाभारतेऽयं प्रयोगो लभ्यते 'नागः प्रभिन्न इव नड्वलेषु चङ्कम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति' इति (५, २३, २३) इतस्ततो गमनार्थे भट्टिप्रयोगः (८, २५) 'क्रममाणैनिशाचरैः' इति ।

१५-३. एष धातुः क्रमणे गमनेऽर्थे वा दृश्यते—'अक्रान् देवो न सूर्यः' (ऋ०, ९. ६४, ९) इति, 'हरिरक्रान्' (ऋ० ९, ६९, ३) इति, क्रमणाय (ऋ० ६, ७०, ३) इति च । भट्टि० (९, २३) 'हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीत्' इत्यत्र 'अक्रमीत् = गतवान्' इति जयमङ्गलः । गोक्रमणात् (भूशुद्धिः) इति याज्ञ० (१, १८८) ।

१५-४. 'सोमासो राये अक्रमुः' (९, १०, १) इत्यृग्वेदे क्रम्**धातो**रर्थः **आगमनम्** इति ।

१५-५. 'आ' इत्युपसर्गपूर्वंकस्य क्रम्धातोराक्रमणरूपोऽर्थः प्रसिद्धः, न तूप-सर्गमन्तरा । यद्यप्युपसर्गा द्योतका एव भवन्तीति धातूनामेव ते तेऽर्था भवन्ति न तूपसर्गाणाम्, तथापि प्रायस्तेषां साहाय्येन प्रकटयन्ति धातवस्तथार्थान् । ऋ० (१०, ७७, २) 'आदित्यासस्ते अक्रा न वावृधः' इत्यत्र 'अक्राः' = 'आक्रमणशीलाः' इत्यर्थः । रघु० (१, १४) 'क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना' इत्यत्र 'आक्रम्य' इति मल्लिनाथः । रघु० (१४, १७) 'संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन' इत्यत्र

१. संस्कृतभाषायाम् 'अवस्करः' इत्यत्र 'स्कर्' इति लम्यते ।

२. संस्कृतभाषायाम् 'उत्करः' इति शब्दो राश्यर्थकः।

'क्रान्ताः = आक्रान्ताः' इति (संजी०) । 'लोकः सर्वाश्रयः क्रमः' (महाभार० १३, १७, १२९) इत्यत्र सर्वाक्रमणाद् रुद्रस्य नामधेयं क्रम इति । महाभार० (१३, १४९, २२) 'मेधावी विक्रमः क्रमः' इत्यत्र त्रिपादेन सर्वाक्रमणाद् विष्णोर्नामधेयं क्रम इति ।

१५-६. अत्युपसर्गपूर्वंकस्य क्रम्धातोरितक्रमणरूपोऽर्थ उपसर्गमन्तरैव दृश्यत ऋग्वेदे (९, ९७, ४०) 'अक्रान्त्समुद्रः' इत्यत्र ।

१५-७ पादिवक्षेपणेन प्रवर्तनरूपस्यार्थस्य प्रक्रमः । ऋ० (१०, १२३, ३) 'चक्रमाणाः' इत्यस्य 'प्रवर्तमानाः' इत्यर्थो व्यथायि सायणेन । महाभारते (१३, ८३, ४०) 'न तत्र क्रमते मृत्युर्नं जरा न च पावकः' इत्यत्र क्रम्धातोः प्रवृत्तिरूपोऽर्थो विज्ञातव्यः । महामुनिपाणिनिना 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' (१, ३, ३८) इति सूत्रेण वृत्त्युत्साहवृद्धचर्थेषु विहितमात्मनेपदं क्रम्धातोः । तत्र सूत्रे वृत्तिरप्रतिबन्धः । स च प्रवृत्तिरेवेत्यृग्वेदे महाभारते चोभयत्र लभ्यत आत्मनेपदम् । 'क्रममाणोऽरि संसदि' इति भट्टिकाव्ये (८, २२) 'अप्रतिबन्धेन प्रवर्तमानः' इति जयमङ्गलः ।

१५-८. एकतस्तु पादिवक्षेपणस्य लाक्षणिकोऽर्थः प्रवर्तनिमिति, अपरतश्चोत्साह इति । उत्साहसूचकं पादिविक्षेपणं विघ्नबहुलक्षेत्रं प्रतीति क्रम्धातोरुत्साहरूपोऽर्थः । ऋ० (१, १२१, १) 'प्र यदानिङ्वश आ हर्म्यस्योरु क्रंसते अध्वरे यजत्रः' इत्यत्र 'क्रंसते = क्रमते, स्वयमेवोत्सहते' इत्यर्थः । उत्साहार्थे विद्यमानस्य क्रम्धातोरात्मनेपदं विधीयते 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' (१, ३, ३८) इति पाणिनीयेन सूत्रेण । 'कष्टाय क्रमणे' (३, १, १४) इति पाणिनीये सूत्रे 'क्रमणे' इत्यस्यार्थः 'उत्साहे' इति ।

१५-९. उत्साहस्ततोऽप्रतिबन्धेन प्रवृत्तिस्ततश्च वृद्धिरिति । क्रमते (आ॰ च॰ १, १, ११; ३, ३, ७०) वृद्धाविति भट्टमल्लः ।

१५-१०. उत्पूर्वंकस्य क्रम्धातोरुत्क्रमणमर्थः । उत्क्रमणम् = उपरिगमनम्, उल्लङ्कनम् उत्पतनं वा । उपसर्गाद् ऋतेऽपि दृश्यत उल्लङ्कनरूपोऽर्थः—

सागरक्रमणे मन्त्रं मन्त्रयामः परन्तप ! नाध्यवास्यद् यदा कश्चित् सागरस्य विलङ्कानम् ॥ —महाभार० ३, २८२, ५८ ।

हनूम-द्भीमसेनयोः संवादे भीमो हनूमन्तमाह महाभारते (३, १४७, ९)— 'क्रमेयं त्वां गिरिं चैव हनूमानिव सागरम्' इति ।

कृष्णस्य स्तवनप्रसङ्गेऽर्जुनस्तमाह महाभारते (३, १२, २६)— शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परन्तप ! त्रिभिविक्रमणैः कृष्ण ! क्रान्तवानसि तेजसा ॥ इति ।

१५–११. भट्टि० (२, ९) 'क्रमं बबन्ध क्रमित्तुं सकोपः' इत्यत्र क्रम्धातो-इत्पत्तनमर्थः । १५-१२. यद्यपि क्रम्धातोः पादिवक्षेपणमर्थस्तथापि सगोत्रीये कर्मणि (कॉग्नेट ऑब्जेक्ट) तस्य क्रियासामान्यवाचकता जायते । यथा भागवतपुराणे (३, १६, २)—

एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च। कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्नकातामितक्रमम्।। इति।

१५-१३. 'कल्पे विधिक्रमौ' इत्यमरात् क्रमशब्दः कल्पार्थंकः । क्रमः = क्रम-णम् । अयमेव क्रमो नाम विधिः ।

१५-१४. क्रमः = अनुक्रमः = पर्यायः । अनूपसर्गमन्तराऽनुक्रमरूपोऽर्थं इह व्य-ज्यते । रघु० (११, २४) 'लोकमन्धतमसात् क्रमोदित्तौ' इत्यत्र क्रमशब्दः पर्याय-वाचकः । मेदिनीकोशे (मे ४) 'क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च' इत्यत्र क्रमशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः प्रदिशताः ।

१५-१५ मेघदूते (उ० ४६) 'नीचैगँच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण' इत्यत्र क्रमशब्दः परिपाटीवाचकः, अनुक्रमेण परम्पराबोधात्। एवमेवान्येऽर्था अपि बोद्धव्या गवेषणेन।

१५-१६. प्राकृतभाषायां संस्कृतभाषातिरिक्ताश्चत्वारोऽन्येऽर्था लभ्यन्ते— १. प्रसरणम्, २. सत्ता (विसे० २४६); ३. संगतिः, ४. आधिक्यं च—'कमइ' (पिंड. २३१; पव. ६१) इति ।

एवं तावद् एकोनविंशतिरर्था दृश्यन्ते क्रम्धातोः—१. पदिनधानम् (पाद-विक्षेपः), २. इतस्ततो भ्रमणम्, ३. गमनम्, ४. आगमनम्, ५. आक्रमणम्, ६. अति-क्रमणम्, ७. प्रवर्तनम्, ८. उत्साहः, ९. वृद्धिः, १०. उत्लङ्घनम्, ११. उत्पतनम्, १२. करणम्, १३. विधिः (कल्पः), १४. पर्यायः, १५. परिपाटी, १६. प्रसरणम्, (१७. सत्ता, १८. संगतिः, १९. आधिक्यम्) चेति ।

१६. § √क्रुश् (क्रुश) १/८४१ आह्वाने रोदने च (प) । √क्र+√रु+√शंस् (स्तुतौ) इत्येतेषां त्रयाणां धातूनां संक्रान्तिरिह लक्ष्यते । एते त्रय एव शब्दार्थंकाः । यद्यपि शब्दार्थंकस्य √कु इति धातोः, रोषार्थंकस्य √रुष् (श्) इति धातोश्च संयोगेनैष क्रुश्धातुर्निष्पन्नो भवितुमर्हति; रोषश्च हिंसायां परिणमते, तथापि कातन्त्रधातु-पाठस्य चुरादिगणे √क्रुंश् (१६५ Р) धातोरवाप्तिः √क्र+√रु+√शंस् इत्येतेषां संक्रमणं पुष्णाति । एवं तावत् √क्रुश्धातोः क् [क्रु] इत्यंशो रोदनम् [तुल० कुररशब्दः], रुश् इत्यंशश्चाऽऽह्वानं व्यनक्ति । आह्वानं च द्वेधा—रक्षार्थम्, युद्धार्थं वेति । 'कृष्णश्चाणूरमाह्वयते' इत्यत्रत्यमाह्वानं स्पर्धासूचकम् । इह प्राधान्यतो लक्ष्यते रोषः ।

अवेस्ताभाषायामेष संस्कृतभाषावदाह्वानक्रन्दनार्थयोः प्रयुक्तः—'क्स्रओ-सइति' इति । भारोपीयमूलघातुरस्ति—√∗(स्)क्(ऑ)रौक्—जू० पाकर्नीः ।

१६-१. ऋ० (१०, २७, १८) 'क्रोशनासः' इत्यत्र प्रजापतेराह्वानमर्थः । 'इन्द्रं क्रोशन्तोऽविदन्नना मधु' (ऋ० १०, ९४, ४) इत्यत्रापि 'इन्द्रम् आह्वयन्तः [एते ग्रावाणः]' इत्यर्थः । 'अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु' (ऋ०४,३८,५) इत्यत्र 'तद्-वैरिणोऽनुक्रोशन्ति' इत्यर्थः । इहानुक्रोशे स्पर्द्धात्मकमाह्वानं लक्ष्यते । धातुरूपेषु नोप-लभ्यते क्वापि रोदनमर्थः । 'रुदती च क्रोशन्ती' (१,५४,७) इत्यत्र वाल्मीकीये रामायणे [क्रुष्टाः (९,७,९) इत्यत्र च महाभारते (=आहूताः-नील०)] √रुद् इति धातोः पार्थक्येन कृतः प्रयोग इति रोदनार्थः पश्चात्तनो ज्ञायते । वस्तुत इमावर्थौ क्रिमकौ सन्ताविप निर्भरं संक्रान्ताविति सरलतया विश्लेषणं तयोर्दुःशकम् । रक्षार्थंक आह्वाने कन्दनस्य संसर्गो नैसर्गिकः । आह्वानस्य तनीयानिप परिवर्तितो भावः कन्दनाय कल्पते ।

क्रोशनं नाम 'हा पितभ्रांतरनाथाहं ह्रिये' इत्येताहशं क्रन्दनम् । मनु० (३,३३) 'हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात्' इत्यत्र कुल्लूकभट्टेन कृतं ताहशं व्याख्यानम् । अव्यक्तशब्दादिष्वप्यस्य प्रयोगो वाल्मीकीयरामायणे (२, ५६, ९) 'एष क्रोशित दात्यहस्तं शिखी प्रतिकूजित' इति । महाभारते—

उदक्रोशन् परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा । तानुच्चैः क्रोशतः सैन्यान् श्रुत्वा स हरियूथपान् ॥ ३, २८७, ७ । मयेषा तपसा प्राप्ता क्रोशतस्ते जलाधिप । इत्युक्तवा तामुपादाय स्वमेव भवनं ययौ ॥ १३, १५४, ३१ ।

इत्यत्र प्रथमे क्लोके क्रोशनेन सह 'उच्चैः'-शब्दप्रयोगः स्यात् स्पष्टार्थः, आह्वाने तारस्वरस्य प्राधान्यात् । द्वितीये क्लोके तु वाल्मीकीयरामायणवदव्यक्तशब्दकारिणः समुद्रस्य क्रन्दनेऽस्य प्रयोगः ।

१६–२. महाभारते (१३, ३४, २५) 'अथ यो ब्राह्मणान् क्रष्टः पराभवित सोऽ-चिरात्' इत्यत्र 'क्र्ष्टः' इत्यस्य 'रुष्टः' इत्यर्थः इत्यनेन रोषोऽभिव्यज्यते । एवं ताविदह धातौ √रुश् (ष्)-धातोः संक्रमणस्य नूनं पुष्टिः ।

१६-३. ऋ० (१०, १४६, ४)--

गामङ्गैष आह्वयति दार्वङ्गैषो अपावधीत्। वसन्नरण्यान्यां सायमकुक्षदिति मन्यते॥

'सायंकाले = रात्रौ, अरण्यान्याम् = महारण्ये निवसन् मनुष्यो नानाविधं पिक्ष-मृगादिशब्दं श्रण्वन्, अकुक्षत् = किश्चत् तस्करादिः आक्रोशित, इति भीतः सन् मन्यते' इति प्रासिङ्गकोऽभिप्रायः । रात्रौ महारण्येऽसहायो मनुष्यो भयात् पर्ष-वचनानि वदित, शापं (=गालिदानं) च करोत्येव । ऋग्वेदीयोऽयमेव प्रयोगो धातोरस्य रोदनार्थे मूलम् । 'क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात्' (ऋ० १०, २८, ४) इत्यत्र सुस्पष्टं क्रोष्टा=श्रुगाल इति । तस्य च 'फे' इत्यव्यक्तशब्दपूर्वकं रोदनं प्रसिद्धमेव (तुल० फेरुफेरवशब्दौ) ।

१. तुल० 'यतो यदि क्लोशमनु ष्वणि'--ऋ० ६, ४६, १४-क्लोश इति मयनाम ।

भयपूर्वक आह्वाने विह्वलतयाऽश्रृण्यपि मुच्चति मानव इति क्रुश्धात् रोद-नार्थकः। महाभार० (१, १२६, २९)—

चुक्रुशुः पाण्डवाः सर्वे भोष्मः शान्तनवस्तथा । विदुरो ज्ञातयश्चैव चकुश्चाप्युदकक्रियाः ॥

इत्यत्र √कृश्धात् रोदनार्थः । लोकेऽपि मृतसंबिन्धिनो रोदनेन सह तस्य नाम-ग्राहमाह्वानमपि कुर्वन्ति । तत् 'आह्वानपूर्वकं रोदनम्' नाम । इहापि खलु विवादः— लोके रोदनपूर्वकमाह्वानम् उत वाऽऽह्वानपूर्वकं रोदनमिति ।

१६-४. हिन्दोभाषायां √कोसना इति धातुर्दुर्वचनार्थकः (शापार्थकः) । संस्कृतभाषायां त्वाङ्पूर्थंकस्य कृश्धातोरेताहशोऽर्थः, न तु त्तद्विकलस्य—'शापाक्रोशौ दुरेषणा' इत्यमरः । हिन्द्यामयमर्थविस्तारः । बुन्देलीयभाषायां √खुंस (बौ०) [<√खुंस अक्कांसे—धातुमञ्जरी ८६७ (पालिधातुः), धातुपा० ६२५; <√क्रुंश्—कातन्त्रे १६५<√क्रुंश्] इति धातुर्नाम क्रोधार्थे प्रयुज्यते ।

१७ $\$ \sqrt{}$ क्षिप् (क्षिप) ६/५ प्रेरणे (उ) । निवासगत्यर्थकस्य $\sqrt{}$ क्षिघातोः संक्रान्तिरह विज्ञेया । पकारस्योपजनताऽन्यत्रापि लभ्यते— $\sqrt{}$ कृप्, $\sqrt{}$ रुप् इत्यादिषु ।

१७-१. ऋ० (४, ४०, ४) 'क्षिपणिम्' इत्यत्र क्षेपणमर्थः । 'क्षिपः' (ऋ० ३, २३, ३) इत्यत्र 'अङ्गुलयः' इत्यर्थः, क्षिप्यन्ते कर्मकरणार्थमिति व्युत्पत्तेः । 'क्षिप्रा जूणिनं वक्षति' (ऋ० १, १२९, ८) इत्यत्र जूणिः = सेना, क्षिप्ता = प्रेरितेत्यर्थः ।

१७-१. (क) प्रेरणिमदं विविधं भवित । व्युत्पत्त्यनुसारेण शस्त्रं तथा न प्रेयंते यथा खल्वस्त्रम् । हस्तावलग्नमेव शस्त्रं शत्रोः शिरःकर्त्तनाय प्रभवित, अस्त्रं तु प्रक्षिप्तं सत् तथा कर्तुं पारयित । इह क्षिप्धातोविविधाः प्रयोगाः प्रस्तूयन्ते तथाविधाः—

- (अ) धनुषो ज्यायाः सकाशाद् इषुक्षेपणे—ऋ० (१०, ५१, ६) 'गौरो न चोप्नो-रिवजे ज्यायाः' इत्यत्र 'क्षिप्नुः = इषुक्षेप्ता' इत्याकूतम् । ऋ० (४, ५८, ६) 'मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः' इत्यत्र चोपकाद् = व्याधाद् इत्यर्थः । वा० रा० (१, ५६, ६) 'ऐषीकं चापि चिच्चेप कुपितो गाधिनन्दनः', महाभार० (४, ३३, ३०) 'सुशर्मा सायकांस्तीक्षणान् क्षिपते च पुनः पुनः', वा० रा० (१, ३०, १७) 'चिक्षेप परमकुद्धो मारीचो-रिस राघवः' इत्यत्र बाणप्रेरणम् । 'तं क्षिपन् योजनं मृतम्' इति भट्टि० (६, ११५) 'प्रेरयन्' इति जयमङ्गलः ।
- (आ) भुजचरणादिप्रेरणेऽप्येष हश्यते—'भुजांश्च पीनानिभतः क्षिपन्ती' (वा० रा० ५, ११, ११ सैण्ट पीटर्स०), 'चरणौ क्षिपन्ती' (मृच्छक० ९, १९) इति । शरीरस्थं सदिप भुजचरणं क्षिप्यते प्रेयंत इत्यर्थः । हरिवंश० (२, ३०, ३३) 'क्षेपणैः' इत्यस्य 'आस्फालनैः' इत्यर्थमाह नीलकण्ठः कृष्णचाणूरयोर्मल्लयुद्धप्रसङ्गे ।

तावुभाविप संश्लिष्टी यथा शैलमयौ तथा । क्षेपणैर्मुष्टिमिश्वैव वराहोद्भूतिनःस्वनैः ॥

१७-२. मौर्व्या धनुष्कोटावायोजने क्षिप्धातोर्व्यवहारः—ऋ॰ (४, २७, ३) 'क्षिपज्ज्यां कृशानुरस्ता मनसा भुरण्यन्' इत्यत्र 'ज्यां (धनुषः कोटौ) मौर्वी क्षिपत् = चिक्षेप' इत्यर्थः ।

१७-३. ऋ० (१०, १८२, १-३) 'क्षिपदशस्तिमप दुर्मतिम्' इत्यत्र 'अशस्तिम्= अयशस्विनं शत्रुम्, क्षिपत् = क्षिपतु = अस्मत्तः प्रेरयतु' इति दर्शनेन दूरीकरणरूपोऽर्थो विज्ञायते । महाभार० (१२, ३, ७) 'न चैनमशकत् क्षेप्तुं हन्तुं चापि गुरोभंयात्' इत्यत्र 'क्षेप्तुम्=दूरीकर्तुम्' इति नीलकण्ठः परशुरामसेवापरस्य कर्णस्य प्रसङ्गे । भट्टि० (१०, ६७) 'अधिजल्ठिं तमः क्षिपन् हिमांशुः' इत्यत्र 'अपनयन्' इति जयमङ्गलः ।

१७-४. विकिरणार्थेऽपि प्रयोगः—ऋ० (१०, १६, १) 'मा स्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम्' इत्यत्र 'इतस्ततो विक्षिप्तां (विकीणां) मा कुरु' इत्यर्थः ।

१७-५. ऋ० (५, १०, ७) 'स क्षेपयत्स पोषयत्' इत्यत्राग्निसंपर्कात् क्षेपण-स्यार्थो विनाश इति । महाभार० (१२, १२०, १०) 'मृजावान् स्यात् स्वयूथ्येषु भौमानि चरणै: क्षिपेत्' इत्यत्र क्षिप्धातोरथों नाश इति । दूरे तथा प्रक्षेपणं यथा न पुनिरिन्द्रयार्थेविषयतां प्रपद्यते । 'ताः क्षिपेरन् प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि ताहशे' (महाभार० ३, २९, ३०) इत्यत्र, 'मृजावान् स्यात् स्वयूथ्येषु भौमानि चरणैः क्षिपेत्' (महाभार० (१२, १२०, १०) इत्यत्र, 'क्षिपन्त्यघं महदिप वेणुगुल्मिमवानलः' इत्यत्र च नाश- रूपोऽर्थः क्षिप्धातोर्निर्णीयते ।

१७-६. मनु० (३, ८८) 'क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि' इत्यत्र क्षिप्धातोः क्षेपणमर्थो नास्ति । बल्किक्षेपणप्रसङ्गाद् दानमर्थस्तस्य । यद्यपि प्रेरणं गतिविशेषः, तत्र च दानस्यापि गतार्थता, तथापि प्रेरणं सामान्यम्, दानं च विशेषः । प्रेरणेन दानरूपार्थ- विशेषस्य न स्पष्टता । सामान्यतो विशिष्टमर्थं प्रत्यारोपे तावद् अर्थसंकोचो जायते ।

१७-७. समज्ञातोऽपसारणं प्रेरणं वाऽऽक्षेपः=निन्दा । मभार० (१२,२८७,२६)-

निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसंभाविता नराः । दोषैरन्यान् गुणवतः क्षिपन्त्यात्मगुणक्षयात् ॥

इत्यत्र 'क्षिपन्ति=निन्दन्ति' इति समामनित नीलकण्ठः । महाभार० (१२,३४२, १६) 'क्षिप्तः' इत्यत्र 'आक्षिप्तः' इति [नील०] । 'चिक्षेप च स तं धीमान् वाग्भि-च्य्राभिरच्युतम्' (१४, ५५, २०) इति महाभारते निन्दितवान् इति [नील०] एवमेव (१४,६१,३१) इत्यत्रापि 'निनिन्द' इत्यर्थमाह् सः । 'क्षिपतां कार्यिणां नृणाम्' (मनु०८,३१२) इत्यत्र 'आक्षिपताम्' इत्यभिप्रैति कुल्लूकः । एवमेव (८,३१३) 'यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्तैः' इत्यत्र 'आक्षिप्तः' इत्यर्थमाह् सः । आङ्त्युपसर्गमन्तरापि क्षिप्धातोर्भत्सैनमर्थः । विद्यमानदोषस्याभिधानं परीवादः, अविद्यमानदोषस्याभिधानं निन्देति कुल्लूकभट्टः (मनुस्मृतौ २, २००) मन्वर्थमुक्तावल्याम् आतस्थे । पा० अ० (५,४,४६) 'अतिग्रहाव्यथनचोपेष्वकर्तरि तृतीयायाः' इत्यत्र 'क्षेपः=निन्दा' इति ।

१७-८. मनु० (८, २७०) 'वाचा दारुणया क्षिपन्' इत्यत्र आक्रोशरूपोऽर्थः कृतः क्षिप्धातोः कुल्लूक भट्टेन । आक्रोशः=शापः=गालिदानिमत्यर्थः । यद्यपि निन्दाशापयोः स्थूलो भेदो न शक्यते ज्ञातुं सर्वैः, तथापि निन्दा नामाविद्यमानदोषस्याभिधानम्, गालिदानं तु 'अकरणिः' 'अजीवनिः' 'अजनिनः' इत्यादि दुर्वचनम् । श्रामिष्ठा शुक्राचार्यपुत्रोमेवमेवाऽऽक्षिपत्—'एवंविधैः सुपरुषैः क्षिप्त्वाऽऽचार्यसुतां सतीम्' (श्रीमद्भाग० पु० ९, १८, १७) इति । एवं सत्यपि क्षिप्धातुप्रयोगेण निन्दा वाशापो वेति नैतत् सुस्पष्टमवगम्यते । मम मतानुसारेण तु गालिदानमुग्रवाचा भवित निन्दाऽपि तथा । किन्तु क्षिप्धातोनिन्दार्थप्रसङ्गे वाण्यादिशब्दः प्रयुक्तो न दृश्यते, गालिदानार्थे तु लभ्यते । एवं दृश्या 'चिक्षेप च स तं धीमान् वाग्भिष्ग्राभिरच्यृतम्' (महाभार० १४, ५५, २०) इत्यत्र नीलकण्ठकृतो निन्दार्थो न समञ्जसः, उग्रवाचा गालिदानस्यैवोपयुक्तत्वात् ।

१७-९. हरिवंशपुराणे १ (१,२५,४०) सोमोत्पत्तिकथनप्रसङ्गे 'आक्षिपत्' इत्यस्यार्थो नीलकण्ठेन 'तिरश्चकार' इति कृतः । समीपमागतस्यापि जनस्योपेत्तणम् इति क्षेपणेन मनसः सकाशादनादरो जायते । श्रीमद्भागवतपुराणे (३,१५,१७) 'अन्तर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनां गन्धेन खण्डितिधयोऽप्यनिलं क्षिपन्तः' इत्यत्र क्षिप्-धातुस्तिरस्कारार्थकः ।

१७-१०. हरिवंशपुराणे २ (२, २८, ९८) 'क्षिप्तः' इत्यत्र 'धिक्कृतः' इति नीलकण्ठः । धिक्कारोऽपि तिरस्काराभिन्न एव । किन्तु तत्रोभयोविद्यते सूक्ष्मभेदः । सन्मार्गानवलम्बनेन यस्तिरस्कारः स धिक्कारः ।

१७-११. महाभारते (५, ७५, ९)-

नास्मिन् जनेन रमसे रहः क्षिपिस पाण्डवः। नान्यं निशि दिवा चापि कदाचिदभिनन्दसि॥

इत्यत्र 'क्षिपसि=नयसि कालम्' इति नोलकण्ठः । अस्मिन् वने जनेन ब्राह्मण-समूहेन क्षिपसि=नयसि, कालमिति शेषः । हिन्दीभाषायां √खेवना इति √खेपना इति च धातुद्वयी कालक्षेपार्थे ।

१७-१२. महाभारते (१३, ६२, ७४) 'दाता दशानुगृह्णाति दश हन्ति तथा क्षिपन्' इत्यत्र चिप्धातोरथीं हरणम् इति ।

- जातमात्रः स भगवान् देवानामक्षिपद् वपुः ।
   ततः संशयमापन्ना इमामकथयन् सुराः ।।
   अक्षिपत् = स्वतेजसा तिरश्वकार (नील०) ।
- स तामाह प्रसज्जन्तीं क्षिप्तः क्रोधेन दानवः।
   अहं वै द्रुमिलो नाम सौमस्य पतिर्ल्जितः।।

१७–१३. हरिवंशपुराणे (३, १२४, १२) हंसबलभद्रयोर्युद्धप्रसङ्गे— भूयश्च गदया हंसं चित्तेप च बली किल । सोऽपि हंसो गदां गृह्य रथातृ तस्मादवापतत् ॥

इत्यत्र क्षिप्धातोरर्थः 'त्रहारः' इति । 'बली=रामः, गदया हंसं चित्तेप= प्रजहार' इत्यर्थः ।

१७–१४. 'क्षेपणिः' इति प्रयोगदर्शनेन विज्ञायते क्षिप्धातुर्नीकाचालनार्थ-कोऽपि । हिन्दीभाषायां तु √खेवना इति धातुः प्रव्यक्तं नौकाचालनार्थको विराजते ।

१७-१५, याज्ञवल्क्यस्मृतौ (१, २३०)-

यवैरन्ववकीर्याय भाजने सपवित्रके । शक्तो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ॥

इत्यत्र क्षिप्धातोः प्रस्यन्दनं स्थापनं वार्थो निर्गलति ।

१७-१६. 'स्रजमिप शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया' इति शाकुन्तले (७, २४), 'वैकक्षिकं तत् । यत् तिर्यंक् क्षिप्तमुरिस' इत्यमरे (२, ६, १३६) च क्षिप्-धातोरथों निवेशनम् इति दृश्यते ।

१७-१७. 'तदा भृत्ये दोषान् क्षिपति' इति हितोपदेशे (२) क्षिप्धातोरथं आरोप इति, दोषप्रसङ्गात् ।

एवं तावद् इह क्षिप्धातोरर्थाः सप्तदश संजाताः—१. क्षेपणम् (प्रेरणम्), २. आयोजनम्, ३. दूरीकरणम्, ४. विकिरणम्, ५, विनाशः, ६. दानम्, ७. निन्दा, ८. शापः, ९. तिरस्कारः, १०. धिक्कारः, ११. कालयापनम्, १२. हरणम्, १३. प्रहरणम्, १४. नौचालनम्, १५. प्रस्यन्दनम् (स्थापनम्), १६. निवेशनम्, १७. आरोपश्चेति।

१८. § √्रूब्या २/४९ प्रथने (प०) । प्रकथनम् = प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः । अयमर्थः क्षीरस्वामिपाठानुरोधेन । मैत्रेयसायणादयस्तु 'प्रकथने' इत्याहुः । वोपदेव-मतेन 'ख्यातौ कथने' इत्यर्थः । संस्कृतवाङ्मये √्रूब्या, √चक्ष् (चिक्षङ्), √क्शा चेत्येतेषां त्रयाणां मिथः संक्रमो दृश्यते । आर्धधातुके 'चिक्तङः ख्याज्' (पा० अ० २, ४, ५४) चक्ष्घातोः स्थाने 'ख्या' इत्यस्य 'वशा' इत्यस्य च प्रयोगो भवति । √ख्या इत्यस्य द्वित्वे 'चख्य' इति ध्वनिः 'चच्च' इति ध्वनेः साम्यं विभित्त–चच् > चक्श्, चख्य् इति । अद्यत्वेऽपि वङ्गादिप्रदेशेषु 'चक्षुः' इत्यस्य 'चोक्ख' इत्युच्चारणं लभ्यते । एवं तावत् त्रयाणामेवार्थाः परस्परं मिलिता विभावनीयाः ।

१८-१. ऋग्वेदे √चत्त् (चिक्षङ्) धातोरथीं मूलतो दर्शनम् (१, १०८, १), प्रकाशनम् (१, २४, १२) वा । प्रकाशनेन ख्यातिर्विज्ञापनं चेत्यादयोऽथीं बुध्यन्ते । ऋग्वेदे √ख्याधातोरथीं दर्शनिमिति । 'यदाजिमभ्यख्यदर्यः' (ऋ०४, २४,८) इत्य-त्राभिदर्शनमर्थः (द्र०४, २, १८) । 'नमः ख्यात्रे' इति वात्तिकभाष्यानुरोधेन ख्याधातुः

सार्वधातुकमात्रविषयः । आर्धधातुके तु 'चक्षिङः ख्याज्' (२, ४, ५४) इति ख्यादेशे-नाभीष्टसिद्धिः । प्रकृत ऋग्वेदे सार्वधातुकरूपत्वात् ख्याधातोरर्थसिद्धिः—'अभि-पश्येत्' इति सायणः । संपूर्वस्य ख्याधातोः प्रयोगो नेति न्यासकारो भ्रान्तः, ऋ० (९, ६१, ७) इत्यत्र 'समादित्येभिख्यत' इति संपूर्वकख्याधातोः सार्वधातुके प्रयोगात् ।

१८-२. ऋग्वेदे (४, १४, १)--

'प्रत्यग्निरुषसो जातवेदा अख्यद् देवो रोचमाना महोभिः।'

इत्यत्र द्योतमानो विह्नस्तेजोभिर्दीप्यमाना उषसो लक्षीकृत्य प्रवृद्धो भवतीति प्रासिङ्गकोऽर्थः । एवं तावद् इह √ख्या धातुः प्रवृद्धचर्थकः । प्रवर्द्धनेन प्रकाशा-धिक्यम्, प्रकाशनेन च प्रवृद्धिर्लक्ष्यते ।

१८-३. ऋग्वेदे (५, ३,९०)-

'अन्तर्ह्यां व्यदुमे अस्य घेने अथोप प्रैद्युधये दस्युमिन्द्रः' इत्यत्र 'नमुचिरसुरः स्त्रीर्युद्धसाधनानि चक्रे । इन्द्रेण सह योद्धं प्रहितवान् इत्यर्थः । इन्द्रस्तासां मध्ये नमुचेः प्रीणियत्र्यौ सुरूपे द्वे स्त्रियौ गृहमध्ये निदधे' इति प्रासिङ्गकोऽर्थः । 'अन्तः≔गृहमध्ये, अख्यत्=निदधे' इति शब्दार्थः । गृहमध्ये प्राकाशयद् इत्यनेन अस्थापयदित्यर्थविस्तारः ।

१८-४. दर्शनं ज्ञानम् । ऋग्वेदे (१,८१,९) 'अन्तर्हि ख्यो जनानाम्' इत्यत्र जनानामन्तर्दर्शनं नाम ज्ञानम् इति ख्याधातुर्ज्ञानार्थः । पश्यिस, जानासीति सायणः । महाभारते (३,९०,१३) 'आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः' इत्यत्र 'ज्ञायते' इत्यर्थः ।

१८-५. प्रसिद्धिर्नाम प्रकाशनम् । महाभार० (१२, ९३, ९४) 'जमदिग्निरिति ख्यातः' इत्यत्र ख्याधार्तुर्विख्यात्यर्थकः । ऋग्वेदे (१, ४, ३) 'मा नो अति ख्य आ गिह्र' इत्यत्रातिपूर्वकः ख्याधातुः प्रकथनार्थकः । 'मा प्रकथय' इति सायणः । सुविज्ञातमेव वस्तु प्रसिद्धिमेति । प्रसिद्धम् = सर्वैः सुविज्ञातम् । वा० रा० (३, २२, ३२ सेण्टपोटर्स०) 'ख्यातो लोकप्रवादोऽयम्' इत्यत्र ख्यातः=प्रसिद्ध इत्यर्थः । 'आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि' (भट्टि० ६, ९७)=विख्यातमिति जयमङ्गलः ।

१८–६. कथनं नाम भावप्रकाशनम् । इह √ख्याधातुः प्रायेण णिजन्तो हरुयते । मनु० (११, ९९) 'स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयाद् मा भवाननुशास्त्विति' इत्यत्र 'कथयन्' इति कुल्ळूकभट्टः । भट्टि० (१५, ८६) 'विभीषणेन सोऽख्यायि राघवस्य महारथः' इत्यत्र 'कथितः' इति जयमङ्गळः ।

१८-७. कथनाद् घोषणाया यद्यपि नास्ति भेदः, तथापि भिन्नो व्यापारस्तस्मात्, घोषणाया उच्चैर्घृष्टत्वात्, कथनस्य चातथात्वात्। महाभार० (५, १८८, १५)— 'ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो ह्येष ममेति वै' इत्यत्र णिजन्तः ख्याधातुर्घोषणार्थः। मनु० (७, २०१) 'प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च' इत्यत्रापि सोऽर्थो विज्ञातव्यः।

१८-८. सूचनाऽपि स्थूलतः कथनाभिन्ना । किन्तु सूक्ष्मदृष्ट्या तत्रापि भेदः । णिजन्तः ख्याधातुः सूचनार्थो महाभारते (३, २७०, ३)—

आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते।
सा जानती ख्यापय नः सुकेशि
परं परं पाण्डवानां रथस्थम्॥

इत्यत्र घोषणार्थः कथनार्थो वा नास्ति ।

१८-९. कथनम्, सूचना, घोषणेत्यादयोऽर्था उच्चारणं समाश्रयन्ते । उपदेशोऽपि न शक्यते कर्तुमुच्चारणं विना । 'दिशिष्ण्चारणक्रियः' इति महाभाष्यकारेणा-प्युक्तत्वात् । हरिवंशपुराणे (३, ८, ४)---

सदा सत्यं तपश्चैव धर्मश्चैव विवर्धते। सिद्भिराचरितं यच्च क्रियते ख्यायते च यत्॥

इत्यत्र ख्याधातुरुपदेशार्थः । 'ख्यायते = उपिदश्यतेऽन्येभ्यः' इति नीलकण्ठः ।

१८-१०. मनु० (१२, ३६)--

येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम्। न च शोचत्यसंपत्तौ तद् विज्ञेयं तु राजसम्॥

इत्यत्र ख्याघातुः श्रचर्थकः । श्रोः=शोभा, लक्ष्मीश्च । इह शोभार्थः, पञ्चित्रशे सप्तित्रिशे च श्लोके लज्जार्थस्योक्तत्यात् । निन्द्यकर्मणा लज्जा, अनिन्द्येन च शोभेति समञ्जसता । वस्तुतोऽयमर्थः प्रसिद्धचर्थाभिन्नः ।

एवं तावत् ख्याधातुर्देशस्वर्थेषु दृश्यते प्रयुज्यमानः—

१. दर्शनम्, २. प्रवृद्धिः, ३. निधानम्, ४. ज्ञानम्, ५. प्रसिद्धिः, ६. कथनम्, ७. घोषणा, ८. सूचना, ९. उपदेशः, १०. शोभा चेति ।

१९ § √गम् (गम्लृ) १/९६७ गतौ (प) । गतिसामान्यवाचक एषः । उत्क्षेपणा-पक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि कर्माणि गतिमेवेङ्गन्ति । संयोगानुकूलव्यापारोऽसौ बोद्धव्यः । गति हित्वा प्रायः सर्वेष्वेवार्थेष्वेतस्य धातोरर्थापकर्षो भवति ।

१९-१. ऋ० (१, १, ४) 'स इद्देवेषु गच्छति' इत्यत्र √गम्धातुर्गत्यर्थः । गत्यर्थे √गमधातुः सुप्रसिद्धः (द्र० आख्यातचन्द्रिका भट्टमल्लस्य २, ३, १०४) ।

१९–२. गमनोद्यममात्रेऽपि गम्धातुप्रयोगो हश्यते । रामादोनां चतुर्णां पुत्राणां विवाहानन्तरं दश्चरथो मिथिलाधिपमापृच्छ्य गन्तुमुद्यतोऽभून्न तु गतवान्, यतो हि तदनन्तरं विदेहेन बहु कन्याधनं दत्तम् । यथा वा० रा० (१, ७४, २–३)—

विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् । आपृष्ट्वैव जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु । गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ।।

१९–३. इतरशब्दसंनिधानेन √गम्धातोरर्था भवन्ति विविधाः । ऋ० (१, १०५, ४) 'क्व ऋतं पूर्व्यं गतम्' इत्यत्र वर्त्तनम्=सत्तार्थः । 'हे अग्ने ! त्वदीयं पूर्व्यम्= पूर्वकालिकम्, ऋतम्=भद्रं स्तोतृभ्यः कृतं श्रेयः क्व गतम्=कुत्रेदानीं वर्तते' इत्यर्थः ।

१९-४. ऋ० (१, ११९, ४) 'युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्गतम्' इत्यत्र √गम्-धातुर्निमज्जनार्थः, समुद्रस्य प्रसङ्गात् । एवमेव 'समुद्रमव्यथिर्जगन्वान्' (ऋ० १, ११७, १५) इतीहापि समुद्रशब्दसंनिधानाद् निमज्जनमर्थः ।

१९-५. ऋ० (१, ११६, २५) 'अस्तिमविज्जिरिमाणं जगम्याम्' इत्यत्र √गम्धातोः प्राप्तिरर्थः । जिरमाणम् = जराम्, जगम्याम्=कण्टकराहित्येन प्राप्नुयाम् । 'एतैः
सर्वेर्गम्यते बुद्धिनेत्रैः' इत्यत्र महाभारते (१२, २७०, ४७) 'अधिगम्यते' इति नीलकण्टः । उपसर्गाणां द्योतकत्विमह् निकामं सिध्यति । अध्युपसर्गमन्तरापि प्राप्त्यर्थो
गम्यते गम्धातुना । 'संसिद्धि परमां गताः' (गीता ८, १५) = प्राप्ताः (शा० भा०),
'रजिस प्रलयं गत्वा' (गीता १४, १५) इत्यत्र प्राप्येति शाङ्करभाष्यं म० व्या०
श्रीधरी व्याख्या च । एवमेव 'यद् गत्वा न निवर्तन्ते' (गी० १५, ६) इत्यत्र शाङ्करभाष्ये 'प्राप्य' इत्यर्थः कृतः । मनुस्मृतौ (११, ९७) 'शूद्रत्वं च स गच्छिति' इतीह्
समाप्नोति (=सम्यग् आप्नोति) इति कुल्लूकभट्टः । णिजन्ते गम्धातोः प्रयोगेऽिष लभ्यतेऽयमेवार्थः—महाभार० (१४,७,२७) 'गमियष्यामि शक्रेण समतामिष ते ध्रुवम्'
इत्यत्र प्रापयिष्यामीत्यर्थः । गमनेन पूर्वंदेशसंयोगात् तत्प्राप्तः, उत्तरदेशिवयोगानुकूल-व्यापारात् ततो निवृत्तिर्जायते । अत एव 'ये ये गत्यर्थास्ते ते प्राप्त्यर्थाः' इति व्या-ख्याकाराः समामनन्ति ।

१९-६. पाणिनीये 'प्राग् वहतेष्ठक्' (४, ४, १) इति सूत्रे कात्यायनीयं वार्ति-कम्—शग्छतौ परदारादिभ्यः इति । परदारान् गच्छतीति पारदारिकः, गृहतल्पं गच्छतीति गौहतिल्पकः । इह √गम्धातुः संभोगार्थकः । ऋ० (१, १७९, १) 'पत्नी-वृंषणो जगम्युः' इत्यत्र 'वृषणः = सेकारः पुरुषाः, जगम्युः = गच्छेयुः संभोगं कुर्युः इति सायणः । मनु० (८, ३७६) 'ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपाधिवौ' इत्यत्र, 'पितितौ भवतो गत्वा' (मनु० ९, ५८) इत्यत्र, 'पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम्' (याज्ञ० २, २८९) इत्यादिस्थले च संवासार्थको √गम्धातुः, संयोगानुकूलव्यापारस्य √गम्धातोदरिरादिप्रसङ्गेन तथार्थात्।

१९-७. अवपूर्वको √गम्धातुर्ज्ञानार्थः । अवोपसर्गाद् ऋतेऽपि स ह्रयते ज्ञानार्थे । महाभारते (५, १९०, ३)—

स राजा भूय एवाथ ज्ञात्वा तत्त्वमथागमत्। कन्येति पाञ्चालसुतां त्वरमाणो विनिर्ययौ॥

'कन्येति अगमत्' इत्यत्र √गम्धातुर्ज्ञानार्थकः । महाभारते (१२, १०५, २३)-'ततो गच्छसि सिद्धार्थः पीडचमानं महाजनम्' इत्यत्र, महाभारते (१२, २६१, ६)—

न मया सहशोऽस्तीह लोके स्थावरजङ्गमे । अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यः सहेति वै ॥ इत्यत्र 'अवगच्छेत्' इत्यर्थः । एवमेव (महाभार० ३, ५४, ५)— तामवस्थां तदाकारां सख्यस्ता जग्मुरिङ्गितैः । ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ॥ न्यवेदयत् तामवस्थां दमयन्तीं नरेश्वरे ।

इत्यत्र दमयन्त्याः सख्यस्तस्या नलानुरक्तामवस्थाम् इङ्गतैर्जग्मुः=अवगत-वत्यः । क्वचित् पुस्तकेषु तु 'जग्मुः' इत्यस्य स्थाने 'जज्ञः' इति पाठो दृश्यते । स समीचीनो न भाति, पुरातनेषु संग्रहेषु तथाऽदर्शनात् । महाभाष्ये (८, १, १) चतुर्दशे च पृष्ठे 'कथमनुच्यमानं गंस्यते' इत्यत्र 'नित्यता वीप्सा वा गम्यते' (महाभाष्ये ८, १, १; चतुर्थपृष्ठे) इत्यत्र, (महाभाष्ये ८, १, १; अष्टमे पृष्ठे) 'गम्यते सोऽर्थः' इत्यत्र चाव-गतिर्गम्धातोरर्थः । 'गतिः स्त्री मार्गदशयोज्ञाने यात्राभ्युपाययोः' (मेदि० ते १४), 'गतं विज्ञानयातयोः' इति च (मेदि० ते १५) ।

अन्तर्गमनेन कस्यचिद् वस्तुनो हृदयं ज्ञायत इति $\sqrt{1}$ म् धातुर्दृश्यते ज्ञानार्थे । गत्यर्थंकस्य $\sqrt{2}$ (इण्) धातोरवोपसर्गपूर्वंकस्य ज्ञानार्थः । किन्त्वेवमेव सर्वेषां गत्यर्थंकानां धातूनां ज्ञानार्थों भिवतुं न शक्नोति । $\sqrt{3}$ अञ्च्, $\sqrt{3}$ अञ्च्, $\sqrt{3}$ अप्, $\sqrt{3}$ अप्, $\sqrt{3}$ अप्, $\sqrt{3}$ अप्, $\sqrt{3}$ अप्, $\sqrt{3}$ अप्, $\sqrt{3}$ स्त्यादोनां बहूनां धातूनां ज्ञानार्थों न हश्यत इति 'ये ये गत्यर्थास्ते ते ज्ञानार्थाः' इत्युक्तिर्नं समञ्जसा । गताविप भेदाः । क्विचिद् गमनं साधारणम्, क्विचच्च विशिष्टम् । $\sqrt{1}$ म्म्, $\sqrt{2}$ स्त्यादयो धातवः साधारणगत्यर्था इतीह् ज्ञानार्थंसंभवः । $\sqrt{3}$ स्त्यादयो धातवो गतिविशेषार्था इति तत्र न ज्ञानार्थंसम्भवः ।

१९-८. व्युपसर्गपूर्वकस्य व्यत्युपसर्गपूर्वकस्य वा √गम्धातोः कालक्षेपोऽर्थः । इण्धातोरिप सोऽर्थो बोधनीयः । कालक्षेपः, कालव्ययः, कालयापनं वा । वाल्मीकीय-रामायणे (१, ६३, ११) 'अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश्च' इत्यत्र √गम्धातुः चेपार्थकः । 'काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छिति धीमताम्' इत्यत्र पञ्चतन्त्रोक्ता-विप तथार्थः ।

१९-९. प्राणिनां जीवनचोपार्थेऽपि प्रयुज्यमानो लभ्यते धातुरेषः । महाभारते (५, १४, २७)—

न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद् दुष्टचेतसः। न ह्योब स्थास्यति चिरंगत एव नराधमः॥

इत्यत्र 'गतः' इत्यस्य 'मृतः' इत्यर्थः । संप्रत्यपि लोके क्तप्रत्ययिविशिष्टोऽयं शब्दो मृत्योरर्थे प्रयुज्यते । हरिवंशपुराणे (३, २४, १०)—

नावेदविद्वानागच्छेन्नापि रौद्रं व्रतं चरेत्। न च त्यागेन गच्छेत गृहधमं च न त्यजेत्॥ 'अवेदविद्वान् गृहधर्मं न आगच्छेत्, कृत्स्नं वेदमप्राप्य गार्हंस्थ्यं न कुर्या-दित्यर्थः । न च त्यागेन=परिव्राजेन, गच्छेत = भ्रियेत' इति नीलकण्ठः । तदुक्तं मनुस्मृतौ (६, ३७)—

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् । अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षीमच्छन् व्रजस्यधः॥ इति ।

१९-१०. श्रीमद्भगवद्गीतायां (१५, ४) 'यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः' इत्यत्र गतिविशेषो न(म प्रवेशोऽर्थः । मधुसूदनव्याख्यायां 'प्रविष्टाः' इत्यर्थः । नीलकण्ठ-व्याख्यायां श्रीधरव्याख्यायां च 'प्राप्ताः' इत्याकृतम् ।

१९-११. वा० रा० (५, ६८, २४) 'नाम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ' इत्यत्र √गम्धातुः सङ्गार्थकः । 'तौ रामलक्ष्मणौ मम (हनूमतः) पृष्ठगतौ≔पृष्ठलग्नौ= पृष्ठारूढौ वा नृसिहौ त्वत्सकाशम् आगमिष्यतः' इति हनूमतः सीतां प्रति वचनम् ।

१९-१२. महाभारते (५, १५९, ९)--

य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः। न स कालं न वा देवान् एनसा गन्तुमर्हति॥

इत्यत्र 'आत्मनो दुश्चरिताद् यो नरोऽशुभं प्राप्नुयात् स कालं देवान् वा एनसा गन्तुम् = उपालब्धुं नार्होत' इत्यर्थः । इह √गम्धातुरुपालम्भार्थकः । गन्तुम् उपालब्धुम् इति तिलकटोका । वस्तुत इह 'एनसा=दोषेण, कलङ्कोन' वा गमनम् उपालम्भो दुर्वाक्यमिति हलायुधः । उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनम् इति चरके (विमानस्थानेऽष्टमोऽध्यायः) । 'एनस्' इति पदसंनिधानात् प्रकरणपर्यालोचनाच्चायमर्थो विज्ञातो भवति ।

१९-१३. महाभारते (१२, ९, २)-

साधुगम्यमहं मार्गं न जातु त्वत्कृते पुनः। गच्छेयं तद् गमिष्यामि हित्वा ग्राम्यसुखान्युत॥

इत्यत्र ग्राम्यसुखानि हित्वा तद् 'गिमिष्यामि=स्वीकरिष्यामि' इति नीलकण्ठः । अभ्युपपूर्वको √गम्बातुः स्वीकृत्यर्थकः, 'अङ्गोकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः' इत्य-मरकोशात् (१, ५, ५) । इहोपसर्गमन्तरैव सोऽथों विज्ञायते ।

१९-१४. महाभारते (५, ४३, ५८)-

'तस्य पर्येषणं गच्छेत् प्रत्यिथिषु कथञ्चन'

इत्यत्र प्रत्यिष्षु पर्येषणं 'गच्छेत्=कुर्यात्' इति नीलकण्ठः । अन्येषां प्राप्त्या-दीनामर्थानां नेहौचित्यम् । एवं तावद् √गम्धातुः करणार्थकः ।

१९-१५. महाभारते (४, ९, २२)-

मूर्छ्नं त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते । न चेदिच्छति राजा त्वां गच्छेत् सर्वेण चेतसा ॥ इत्यत्र 'गच्छेत् = स्पृहयेत्' इति नीलकण्ठः । 'राजा त्वां **सर्वेण चेतसा गच्छेत्'** इतीह सर्वेण चेतसा गमनं नाम स्पृहा ।

१९-१६. महाभारते (१३, ९३, ८७)—

दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतर पद्मिनीम्'

इत्यत्र √गम्धातुरवतरणार्थंकः । वीप्सायामिहोक्तिः—अवतरावतरेति । अयं प्रसङ्गः—'पशुसखसहायास्तु बिसार्थं ते महर्षयः । पिद्यनोमिभिजग्मुस्ते सर्वे कृत्याभि-रक्षिताम्' (१३, ९३, ७५), 'स्थितां कमिलनोतोरे कृत्यामूचुर्महर्षयः' (१३, ९६, ७६) इत्याभ्यां क्लोकाभ्यां महर्षीणां तोरप्राप्तिः सुस्फुटेति विप्रकर्षाभावात् तेषां तत्र गमनं न संभवित । नीलकण्ठेनापि 'गच्छ' इत्यस्य 'अवतर' इत्यर्थं एव समास्थितः ।

१९-१७. महाभारते (४, २१, ५१)-

कीचकं मनसागच्छत् सृविकणी परिसंलिहन्। उवाच चैनां दुःखार्तां भीमः क्रोधसमन्वितः॥

इत्यत्र मनसा गमनं नाम स्मरणम् । प्ररुदतीं कृष्णां दृष्ट्वा सृक्किणीं परि-संलिहतो भीमस्य कीचकस्मरणं प्रसङ्गागतम् । नीलकण्ठोऽपि व्याचख्यौ—'अगच्छत्= अस्मरत्' इति । १९-१५. प्रघट्टके 'सर्वेण चेतसा गच्छेत्' इत्यस्य स्मरणमर्थः प्रति-पादित वरः । यद्यपि शब्दावला प्रायेणाभयत्र सहशा, तथापि प्रसङ्गभेदादर्थंभेदो विज्ञेयः ।

१९-१८. श्रीमद्भगवद्गीतायां (१८, ६२) 'तमेव शरणं गच्छ' इत्यत्र √गम्-धातुराश्रयार्थकः । गच्छ=आश्रय [शा० भा०], [म० व्या०], श्रयस्व [तो० व्या०] च । वा० रा० (२, ६४, ४५) 'निह त्वस्मिन् कुले जातो गच्छत्यकुशलां गितम्' इत्यत्र गितराश्रय इति तिलकटोका । वा० रा० (२, ४८, १७)—

पादच्छाया सुखं भर्तुस्तादृशस्य महात्मनः। स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम्।।

इत्यत्र गतिः = शरणम् इति तिलकटीका । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इति कोशाद् गृहमाश्रयदातृ, रक्षकश्चाश्रयदाता । आश्रयदातृत्वेनैव तयो रक्षकत्वम् । एवमेव 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं ०' (पा० अ० १, ४, ५२) इत्यस्मिन् सूत्रे भट्टोजिदीक्षितः 'आसयत् सलिले पृथ्वों यः स मे श्रीहंरिर्गतिः' इत्याह ।

१९-१९. वा० रा० (१, ६७, १०)-

'क्क गतिर्मानुषाणां च धनुषोऽस्य प्रपूरणे'

इत्यत्र 'अस्य धनुषः प्रपूरणे मानुषाणां गतिर्नाम शक्तिः, सामर्थ्यम्, धनुषः प्रपूरणे सामर्थ्यस्यापेक्षणात् । तिलकटोकायामप्येवमेव प्रतिपादितम् ।

१९-२०. वा० रा० (२, ५२, १८)-

त्वं गींत प्राप्स्यसे वीर ! त्रींल्लोकांस्तु जयन्निवं

इतीह त्रयाणां लोकानां जयेनोत्कर्षो बुध्यत इति √गम्धातुरुत्कर्षे ज्ञेयः । १९–२१. महाभारते (३, १५०, २५)—

मा तात ! साहसं कार्चीः स्वधर्मं परिपालय । स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्व गमयस्व च ॥

इति हनूमदुक्तिभींमसेनं प्रति । परस्य धर्मस्य बोधनं प्रतिपादनं (व्याख्यानं) च कुर्विति तदर्थः । एवं तावद् णिजन्तो √गम्धातुः प्रतिपादनार्थकः । एवमेव वृहत्संहितायां (२, १) 'न प्रतिबद्धं गमयित' इत्यत्र 'गमयित = प्रतिपादयित' इति भट्टोत्पलः ।

१९-२२. वा० रा० (४, २२, ३)-

'सुग्रीव दोषेण न मां गन्तुमर्हसि किल्विषात्'

इतीह वाली सुग्रीवं याचते क्षमाम्। नजा सह क्षमार्थः। तदभावे तु 'दोषेण मां गन्तुम् =द्रष्टुम्, अवगन्तुम् अर्हसि' इत्यर्थः। किल्विषाद् मां प्रति दोषदृष्टि-नोंचितेति निष्कृष्टोऽर्थः। क्षन्तव्योऽहमिति भावार्थः। एवं तावद् दर्शनमर्थो √गम्-धातोरिह बोधनीयः।

१९–२३. मनु० (३, ६६) 'कुलसंख्यां च गच्छन्ति' इत्यत्र 'उत्कृष्टकुलगणनायां गण्यन्ते' इति कुल्लूकभट्टः । इह √गम्धातुर्यद्यपि प्राप्त्यर्थकः, तथापि करोतिवत् क्रियासामान्यवाचकत्वाद् संख्यानार्थकः।

१९-२४. रघु० (६, ७७)---

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम्'

इत्यत्र कुमारस्याजस्यानुबन्धिनोऽविच्छेदिनो यशसः सर्वेदिग्व्यापित्वं सूचि-तम् । 'ऊर्ध्वं गतम्' इत्यस्यार्थः—स्वर्गादिकं व्याप्तमिति । यद्यपि प्रविष्टमित्यर्थस्यापि प्रसङ्गः, तथाप्यूर्ध्वे व्याप्ते गगने √गम्धातोव्यीप्तिरूपोऽर्थो यशःपदसंनिधानात् । मल्लिन्नाथोऽपि व्याप्तिरूपमर्थमाह ।

१९-२५. रघु० (९, ८१)—

'इत्थं गते गतघृगः किमयं विधत्ताम्'

इतीह 'श्रवणकुमारस्य वृद्धजनकद्वारा शापे प्रवृत्ते सित' इत्यर्थबोधकम् 'इत्थं गते' इति पदद्वयम् । तत्र √गम्धातुः प्रवर्तनरूपार्थकः । प्रवृत्ते सित इति मल्लिनाथः ।

१९-२६ रघु० (१०, २७)--

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समपितकर्मणाम् । गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयः संनिवृत्तये ॥

इत्यत्र सुराः प्रादुर्भूतं रामं स्तुवन्ति । 'वीतरागाणामभूयः संनिवृत्तये त्वमेव गतिः = साधनम्' इति प्रासिङ्गकोऽर्थः । साधनेन सिद्धिर्मोक्षो न त्वाश्रयेण शरणेन वा । शरणं शरणापन्नानां प्रपन्नानां भक्तानां समीहितम् । मल्लिनाथोऽपि व्याचल्यौ— 'गतिः = शरणम्' इति ।

१९–२७. भट्टि० (४, ६)—

दृष्टाः स्थ, स्वस्ति वो यामः। स्वपुण्य-विजितां गतिम्॥

इत्यत्र 'स्वपुण्येन विजिताम् = लब्धां गितम् = जन्म, यामः = व्रजामः' इति जयमङ्गलः । शरभङ्गस्य रामं प्रत्युक्तिरियम् । वस्तुतो व्रजामः = सफलयाम इत्यर्थः । अन्यथा 'गितम् = मोक्षम्' इत्यर्थो ज्यायान् ।

१९-२८. भट्टि० (८, २)---

अभायत यथार्केण सुप्रातेन शरन्मुखे। गम्यमानं न तेनासीदगतं क्रामता पुरः॥

इत्यस्मिन् २लोके √गम्धातुरवष्टम्भार्थकः, पुरोऽग्रतो यदर्केण गम्यमानम् = अवष्टभ्यमानं वर्त्मत्यर्थात् ।

१९-२९. मट्टि० (११, १९)-

तालेन संपादितसाम्यक्षोभं ग्रुभावधानं स्वरबद्धरागम् । पदैर्गतार्थं नृपमन्दिरेषु प्रातर्जगुर्मङ्गलवत् तरुण्यः ॥

इत्यत्र 'पदैः=सुप्तिङन्तैः, गतार्थम् = परिच्छिन्नार्थम्, निरर्थकपदरहितमित्यर्थः। एवमिह √गम्धातोरिह परिच्छेदार्थता बोद्धव्या।

एवं संक्षेपत इह √गम्धातोरेकोनित्रश्चर्या विवृताः—१. गितः, २. गमनो-द्यमः, ३. वर्तनम्, ४. निमज्जनम्, ५. प्रापणम्, ६. संवासः, ७. ज्ञानम्, ८. कालक्षेपः, ९. मरणम्, १०. प्रवेशः, ११. सङ्गः, १२. उपालम्भः, १३. स्वीकारः, १४. कारणम्, १५. स्पृहा, १६. अवतरणम्, १७. स्मरणम्, १८. आश्रयः, १९. सामर्थ्यम्, २०. उत्कर्षः, २१. प्रतिपादनम्, २२. दर्शनम्, २३. संख्यानम्, २४. व्याप्तिः, २५. प्रवर्तनम्, २६. साधनम्, २७. जन्म, २८. अवष्टम्भः, २९. परिच्छेदरचेति ।

२०. § √गाह् (गाहू) १/६४१ विलोडने (आ) । अस्य धातोर्गाध्धातुनाऽ-वश्यं सम्बन्धो ज्ञायते । √'गुआध्' इति भारोपीयो धार्तुनिमज्जनार्थो जूलियस-पाकर्नीमहोदयेन दिशतः । ऋ० (७, १८,५) 'अर्णांसि चित्पप्रथाना सुदास इन्द्रो गाधान्यकृणोत् सुपारा' इत्यत्र 'गाधानि = तलस्पर्शानि' इति । ऋ० (७, ६०, ७) 'प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति' इत्यत्र 'गाधेषु=उदकेषु' इति सायणः । एवमेव 'बृहन्तेव गम्भीरेषु प्रतिष्ठां पादेव गाधं तरते विदाथः' इत्यृग्वेदे (१०,१०६,९) जलरूपोऽर्थोऽ-भ्युपेयो गाधशब्दस्य । वा० रा० (१,३५,४) इत्यत्र 'अगाधः' इत्यस्यार्थो व्यधायि तिलकटीकाकर्त्रा तलस्पर्शे इति । यशस्तिलक० (३, १५३) 'गाधेत' इत्यस्यार्थः— 'तरितुं शक्येत इति । एवं तावद् √गाध्धातुः प्रतिष्ठालिप्साग्रन्थार्थानतिरिच्य निमज्जनाद्यर्थेऽपि दृश्यते ।

२०-१. ऋ० (९, ११०, ८) 'दिवः पोयूषं पूर्व्यं यदुक्थ्यं महो गाहाद् दिव आ निरधुत्तत' इत्यत्र 'महः = महतः, गाहात्=गहनात्, दिवः=चुल्लोकात्' इत्यर्थः । गहनशब्दोऽपि √गाह् धातोर्व्युत्पद्यते—'बहुल्यमन्यत्रापि' (उ० २/७८) इति युच्; 'कृच्छ्रगहनयोः' (७, २, २२) इति निर्देशाद् ह्रस्वः ।

२०-२. रघु० (२, १४) 'तस्मिन् वनं गोप्तरि **गाहमाने'** इत्यत्र गाह् धातोः प्रवेशरूपोऽर्थः । 'प्रविशति सति' इति मल्लिनायः, वनरूपकर्मणि जलवद् विलोडनाशक्यत्वात् ।

२०-३. वा० रा० (४, १६, २०) 'एष मुष्टिर्महान् बद्धो गाढः सुनियताङ्गुलिः' इत्यत्र 'गाढः=हढः' इत्यर्थः । इह गाढशब्दो विशेषणपरः । वा० रा० (२, ३१, २) 'स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीडच रघुनन्दनः' इत्यत्र गाढशब्दः क्रियाविशेषणः । स लक्ष्मणो रामस्य चरणौ 'गाढम् = हढं निपीडच' इत्याकृतम् । हष्टपदार्थप्रसङ्गे दाढचार्थकत्वम्, अनुभूत्यादिप्रधानपदार्थप्रसङ्गे तु प्राबल्यार्थकत्वम्-मेघदूते (उत्तर०२०) 'गाढोत्कण्ठाम्' इत्यत्र 'प्रबलवेदनाम्' इति मल्लिनाथः । वा० रा० (२, ५७, ३) 'अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः' इत्यत्रापि गाढशब्दः प्राबल्यार्थपरोऽतिमात्रपरो वा बोद्धव्यः ।

२०-४. भाग० पु० (४, २९, ४०)-

'ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णेस्तान्न स्पृशन्त्यशनतृड्भयशोकमोहाः' इत्यत्र कर्णविशेषणाद् गाढशब्दोऽनावृतार्थक इति √गाह्धातोरनावरणरूपोऽ-र्थोऽभ्युपेयः ।

२०-५. रघु० (९, ७२)---

'श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण' इतीह 'तपस्विभर्गा-ढाम्=अवगाढाम्' इत्यर्थादवगाहनार्थको धातुः । मल्लिनाथेन तु 'गाढाम् अवगाढाम्= सेविताम्' इत्यर्थो विहितः । तत्रावगाहनस्नानादिरूपेण नद्या सेवनरूपोऽर्थो जायते ।

२०–६. कुमारसं० (५, ४६) 'मनस्तु मे संशयमेव गाहते' इत्यत्र 'संशय-माश्रयते' इत्यर्थः । एवञ्चेह √गाह् धातुराश्रयार्थकः ।

२०-७. 'जगाहिरेऽनेकमुखानि मार्गान्' इति भट्टिकाब्ये (२,५४) अवष्टम्भ-रूपोऽर्थो √गाह् धातोः । जिते नृपारौ परशुरामे बलानि सैन्यानि मार्गान् अव-गाहिरे = अवष्टब्धवन्तोत्यवष्टम्भरूपस्यार्थंस्यौचित्यम्, सैन्यद्वारा मार्गावगाहनेन तथैवार्थसाङ्गत्यात् ।

२०-८. 'जगाहे द्यां निज्ञाचरः' इति भट्टिकाव्ये (६, ५७) निज्ञाचरस्य गगनाव-गाहनं नाम गमनम् । यद्यपि विहायसा गमने 🗸 डीधातुप्रयोग इति गगनावगाहनं नामोड्डियनम्, तथापि 🗸 गम्धातोर्गतिसामान्यात् तथैवौचित्यम् । २०-९. भट्टि० (९, २९)--

विगाढाऽरं वनस्याऽसौ शत्रूणां गाहिता कपिः। अक्षं रधितुमारेभे रद्वा लङ्कानिवासिनाम्॥

इत्यत्र 'शत्रूणां गाहिता' इति शत्रुशब्दसंनिधानाद् √गाह् धातोर्विनाशरूपोऽर्थो जायते । यद्यपि 'शत्रूणां गाहिता' इत्यत्र शत्रुपराभवादिरूपस्यार्थस्यापि संभवः, तथाप्यग्रे हिंसार्थंकस्य √रधधातोर्द्धेधा प्रयोगदर्शनाद् √गाह् धातोरिप तथैवार्थं-परिकल्पनं साम्प्रतम् ।

२०–१०. आख्यातचिन्द्रकायां (२, ३, १४३) भट्टमल्लो √गाह् धातुं मन्थनार्थ-कमाह । स तु धातुपाठगतस्य विलोडनरूपस्यार्थस्य पर्यायवचनमेव प्रस्तौति ।

वस्तुतो यादृशयादृशोपपदानां संनिधानं भवति तादृशतादृशार्थास्तत्र कल्पिता भवन्ति । 'दृष्टिः पुरं विगाहमाना' (नैषध० ६, ९) इत्यत्र दृष्टिपदसंनिधानेन √गाह्-धातुर्विलोकनार्थको जायते । एवमेव सर्वत्रोन्नेयम् ।

२०-११. प्राकृतभाषायामेष धातुरचतुर्ध्वर्थेषु लभ्यते-१. अन्वेषणे, २. अभ्यासे (अध्ययने), ३. अनुभवे, प्रतीक्षायां चेति । द्रष्टव्यो गाहदि (शौ०) इति प्रयोगः ।

२०-१२. हिन्दीभाषायामेष चतुर्ष्वर्थेषु दृश्यते—१. अवगाहने, २. मन्थने (विलोडने), ३. पोतसन्धिषु शणादिप्रपूरणे, ४. क्षेत्रकर्षणे चेति ।

अस्य विलोडनार्थंकस्य √गाह्धातोरर्थंविस्तारो ज्ञायते पूर्वोल्लिखितार्थ-पर्यवेक्षणेन ।

एवं तावन्नवस्वर्थेष्वयं दृश्यते प्रयुज्यमानः—

१. गहनम्, २. प्रवेशः, ३. दाढर्थम्, ४. अनावरणम्, ५. सेवनम्, ६. आश्रयः, ७. अवष्टम्भः, ८. गमनम्, ९. विनाशः, १०. मन्थनं चेति ।

सप्तार्थेषु प्राकृतिहन्दीभाषयोर्लभ्यते प्रयुज्यमानः । ते चार्थाः २०.११; २०.१२ स्तम्भयोविलोकनीयाः ।

२१. § √गृघ् (गृघु) ४/१३३ अभिकाङ्चायाम् (प) । अभिकाङ्क्षा नामा-त्यन्तं स्पृहा । अभि=सम्मुखम्, काङ्क्षा = इच्छा । दृश्यते तादृशो प्रवृत्तिगृध्ये । ईहा-मृगेऽपीहाशब्दोऽप्येतादृश्या अभिकाङ्क्षामूलकप्रवृत्तेः परिचायकः । उपादानार्थकेन ग्रह् धातुनाऽभिसंबन्धोऽस्य विभावनीयः ।

२१-१. ऋग्वेदे (१०, ३,४) 'यस्यागृधद् वेदने वाज्यक्षः' इत्।त्र पुषादित्वादङ् इति गुणाभावः । इहाभिकाङ्क्षार्थः √गृध्धातोः । अभ्युपसर्गपूर्वकत्वेऽपि नार्थभेद ऋग्वेदे (द्रष्ट० ऋ० २, २३, १६) । 'आपश्च गृधः' इत्यृग्वेदे (१, १९०,७) 'गृधः = गर्धनशीलो वृष्टिमाकाङ्क्षमाणः' इति सायणः । महाभारते (४, ९, ३३)—

यो हि मां पुरुषो गृथ्येद् यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः। तामेव निवसेद् रात्रि प्रविश्य च परां तनुम्।। इत्यत्र 'कामयेत' इत्यर्थो गृध्येदित्यस्य । अमरिसहेन 'गृध्नुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽ-भिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ' इति 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इति चोप-क्लोकयता √गृध् √लुभ्-अभि+√लष्-√तृष्-प्रभृतीनां पर्यायवाचकत्वं दिशतम् । दिवादौ तु पाणिनिनैव 'लुभ गार्ध्ये' इति पठितम् । तुदादौ स विमोहनार्थकः । महाभार० (३, ४, ७)—

एष धर्मः परमो यत् स्वकेन

राजा तुब्येन्न परस्वेषु गृध्येत्॥

इत्यत्र √ गृध्धातुर्लोभार्थकः । यद्यपि कामलोभयोभेंदः स्पष्टः, तथाप्युभयो-रिभकाङ्क्षा सहशीति नास्ति काचन विप्रतिपत्तिः । एवमेव 'गोषु गृद्धा महाबलाः' मभार० (४, ३०, २६) इत्यत्र 'लुब्धाः' इति नीलकण्ठः ।

२१-२. ऋ० (१, ७०, ११)—

'साधुर्न गृथ्नुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु'

इत्यत्रायमर्थः—अयमग्निः साधुर्न=साधक इव गृष्ट्यः = ग्रहीता । यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वद् अग्निरिप सर्वं स्वीकरोतीति । प्रसङ्गानुसारेणेह मन्त्रे √गृध्धातुर्ग्रहणार्थको न त्वभिकाङ्क्षार्थकः । एवमेव 'मा ते गृष्ट्रुरिवशस्तातिहाय च्छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः' (ऋ० १, १६२, २०) इत्यत्र गर्धनं नाम ग्रहणेप्सेति । हिन्दीभाषायां तु कस्यचिद् वस्तुनः सुखमनुभूय पुनस्तिल्लप्सापरायणतायां √गोधना' इति धातुः ।

२१-३. ऋ० (४, ३८, ३) 'पिङ्भर्गृध्यन्तं मेधयुं न शूरम्' इत्यत्र यद्यपि √गृध्धातुर्न्तमिभकाङ्क्षार्थकः, तथापि पिङ्भः =पादैरिभकाङ्क्षा नाम गमनम् । एतदर्थमेव सायण आह—पिङ्भः=पादैरिभकाङ्क्षन्तं दिशो लिङ्कतुं संग्रामेच्छुं शूरिमवेति ।

२१-४. महाभारते (१४, १३, २)—

बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेषु च गृध्यतः। यो धर्मो यत् सुखं चैव द्विषतामस्तु तत् तथा।।

इत्यत्र 'गृघ्यतः=सक्तस्य यो धर्मः सोऽधर्मः' इत्याशयः। यद्यपि लोभार्थ-संभावना शक्यते कर्तुम्, तथापि शारीरपदोपादानात् सङ्गरूपस्यार्थस्यौचित्यं निर्बोधम्। प्राकृतभाषायां √गिज्झ (<गृध्य्) इत्ययं धातुरासक्तिरूपे लाम्पटचे प्रयुक्तः—गिज्झह (णायाधम्म० १, ८) इति ।

२१-५. भारोपोयभाषाया मूलधातुरस्ति—√*'घेल्थ' इतोच्छार्थंकः । सिर्वियन्-भाषायां चर्चंस्लावोनिकभाषायां च ज्लज्दो=गृध्यतीत्यर्थः । पुरातनचर्चं-स्लावोनिकभाषायां 'ग्लद'=गर्धं इति, अवेस्ताभाषायां गरॅद (Gərəda) इति । सेर्बोक्रोटियन्-भाषायां 'ग्लद' (षष्ठ्यां ग्लद) इति । रसनभाषायां 'गोलॉद्' (षष्ठ्यां गोलॉद) इति । स्लावोनिकभाषायां *'गल्द' इत्ययं शब्दो बुभुक्षायां प्रयुज्यते ।

कासुचिद् भाषासु संस्कृतभाषाया गकारो जकारत्वेनोपलभ्यते । स्लावोनिक्-भाषायाम्— * 'जिल्दिओ' = आकाङ्क्षा, सर्वियनकोटियन्-चर्चस्लावोनिकभाषयोः 'ज्लज्दो,' 'ज्लदेति', इति, सेर्बोक्रोटियन्-भाषायां 'जुदिम', 'जुद्यंति' इति चाभि-काङ्क्षार्थकाः । द्र० इन्दोगर्मनिशेस् ऐतिमोलोगिशेस् वर्त्तरवूख (४३४ पृ०) ।

चेकभाषायां संस्कृतभाषाया गकारो घकारो भूत्वा हकारत्वेन लभ्यते—ह्नद = गर्घ इति ।

भारोपीयभाषाया धातुषु साहित्यप्रयोगमन्तरा नेदं शक्यते निश्चेतुं यत् कस्यचिद्रपपदस्य संनिधानेन।यमर्थो निष्पन्न उत वोपपदमन्तरा धातोरेव विश्कृद्धोऽर्थः।

एवं तावत् पञ्चस्वर्थेषु प्रयुज्यमानो विलोक्यते धातुरेषः-१. लोभः (आकाङ्क्षा), २. ग्रहणम्, ३. गमनम्, ४. सङ्गः (सक्तिः), ५. बुभुक्षा (भारोपीयभाषायाम्) इति ।

२२. § √गॄ ९/२७ शब्दे (प) । धातोरियमानुपूर्वी निगरणार्थके तौदादिके √'गॄ' इत्यत्र, विज्ञानार्थके चौरादिके √'गॄ' इत्यत्र च हश्यते । निघण्टौ (३/१४) त्वचितिकर्मा गृणातिः प्रतिपादितः । भारोपीयभाषाया अगुएर् इति मूलधातुरेनमर्थमेव संवदित निघण्टोः । तत्राचिधातुना स्तुतिरूपोऽर्थ इष्यते, न तु पूजार्थः । स्तुत्या च संबन्धो विद्यते शब्दस्य ।

२२-१. शब्देन स्तुतिकथनादिव्यापारा भवन्ति । तत्रादौ शब्दार्थे√गॄधातुऋंग्वेदे (१,१०,४) 'एहि स्तोमां अभि स्वराभि गृणोह्या रुव' इत्यत्र विलोकनीयः ।
स्तोमान् = उद्गातृत्रयुक्तानि स्तोत्राणि, अभि स्वर = अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु,
तथाऽऽध्वर्यवमभिलक्ष्य गृणोहि = शब्दं कुरु । 'अव स्वराति गर्गरः' (ऋ०८, ५८, ९)
इत्यत्र गर्गरशब्दो ध्वनि सूचयित । तथा च हरिवंशपुराणे (२, ५, २५) 'गर्गरोद्गारनिस्वनम्' इति प्रयोगः । उणा० (१, १२७) इत्यनेन गः; गर्गम् = शब्दं रातीित
(३, २, ३) कः ।

२२-२. यद्यपि शब्दनं नामोच्चारणम्, तथापि सूक्ष्मभेदादिहोच्चारणं पृथग् व्याख्यायते । ऋ॰ (१,-४८,४)—'अत्राह कत्कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम्'—इत्यत्र 'कण्वः = महिषः, तत्रैव = उषःकाले, गृणाति = उच्चारयिति' इति शब्दार्थः । श्रीमद्भागवत्पु॰ (१,१,१४) 'आपन्नः संसृति घोरां यन्नाम विवशो गृणन्' इत्यत्र 'गृणन् = उच्चारयन्' इत्यैदम्पर्यम् ।

मनु० (८, ३६२) 'नैष चारणदारेषु' इत्यत्र चारणशब्दस्य नटगायकादिवाचक-त्वात् स्पष्टम् उच्चारणरूपोऽर्थः । चारयन्ति कीर्तिम् इति णिजन्ताद् नन्द्यादिल्युः (३, १, १३४) । एवं ताविदह कस्याप्युपपदस्याभावे 🗸 चर्धातोरुच्चारणमर्थं उपपन्नः ।

२२-३. उच्चारणानन्तरं वाक्यप्रबन्धरूपं कथनम् । ऋ० (१, १४, २)— 'आ त्वा कण्वा अहूषत गृणन्ति विप्र ते धियः' इत्यत्र 'कण्वाः = मेधाविन ऋत्विज-स्त्वाम् अहूषत = आह्वयन्ति, तथा ते धियः = कर्माणि गृणन्ति = कथयन्ति' इत्याशयः । ऋ॰ (१, १००, १७) 'वार्षागिरा अभि गृणन्ति' इत्यत्र 'अभिगृणन्ति = आभिमुख्येन वदन्ति' इत्यर्थः । श्रीमद्भागवतपु० (१,४,९) 'तस्य जन्म महाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि नः' इत्यत्र कथनरूपोऽर्थः ।

२२-४. वाक्यप्रबन्धरूपकथनानन्तरं प्रशंसा स्तुतिर्वा । ऋ० (१, ४८, ११) 'ये त्वा गृणन्ति वह्नयः' इत्यत्र विह्नकर्तृकस्तुतिरूपस्यार्थस्य स्फुटं प्रतीतिः । एवमेव 'स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि' (ऋ० ३, ६१, १) इत्यत्र बोध्यम् । 'तं ते मदं गृणीमिसि' (ऋ० ८, १५, ४) इत्यत्र मदम् = सोमपानजिनतं हर्षं गृणीमिस = प्रशंसाम इति सायणः । ऋ० (५, ४१, १९) 'उर्वशी वा बृहिद्वा गृणाना' इत्यत्र 'शब्दयन्तो = अस्मदीयं कर्मं प्रशंसन्ती' इति तदर्थः । श्रीमद्भगवद्गीतायां (११, २१) 'केचिद् भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति' इत्यत्र 'गृणन्ति = स्तुवन्ति' इति शाङ्करभाष्यम्, 'प्रार्थयन्ते' इति नीलकण्ठकृतव्याख्यायाम् । भट्टि० (८,७७) 'गृणद्भयोऽनुगृणन्त्यन्ये' इत्यत्र 'गृण-द्भयः = स्तुति कुर्वद्भयः' इति जयमङ्गलः ।

२२-५. पठनमप्युच्चारणमेव । कथनप्रशंसादितो भिन्नमेतद् महाभारते (७, ४२, १४)—

देवमाराधयच्छवं गृणन् ब्रह्म सनातनम्। भक्तानुरूपी भगवांस्तस्य चक्रे ततो दयाम्॥

इत्यत्र ब्रह्मपदेन वेदग्रहणम् इति √गॄधातुः पठनार्थकः। रघु० (१०, १३)— 'महर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपतस्थिरे।'

इत्यत्रापि पठनरूपोऽर्थो√गॄधातोः—'ब्रह्म=वेदरहस्यं गृणद्भिः=पठद्भिः' इति मल्लिनाथः।

२२–६. स्थूलेभ्यः स्तुतिपठनाद्यर्थेभ्यो ध्यानरूपस्यार्थस्य विकासो नीलकण्ठ-दर्शितो नूनं मननीयः । महाभारते (१२, ४७, २६)—

गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु। चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्त्वस्थं सात्वतां पतिम्।।

इत्यत्र 'गृणन्ति≕ध्यायन्ति' इत्याह नीलकण्ठः । शरशय्यागतो भीष्मो भगवन्तं कृष्णं स्तुविन्नदमाह वचनं प्रागुक्तम् ।

२२–७. 'ज्ञानाद् ध्यानं विशिष्यते' इति गीतोक्तिस्मरणेन ज्ञानध्यानयोः संबन्धः । नेह तयोः पौर्वापर्यंक्रमविचाराभिनिवेशः, किन्तु √गॄधातोर्ज्ञानरूपस्यार्थस्य विचारावकाशः । यशस्तिलकचम्प्वाम् (२,१४९)—

येऽन्यत्र मन्त्रमहिमेक्षणमुग्धबोधाः

शर्वेषिणः पुनरतः शिवतां गृणन्ति ।

इत्यत्र 'अतः (=अस्माद् रुद्रात्)' इति पदसंनिधानेन √गृधातुर्ज्ञानार्थः। येऽस्माद् रुद्राद् शिवताम्=मुक्तत्वम्, गृणन्ति=जानन्ति 'ते नावितारणहशो हषदोऽ- वलम्ब्य दुष्पारमम्बुधिजलं परिलङ्क्षयिन्त' इत्युत्तरार्द्धस्य क्लोकस्य भावः । 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' इति सिद्धान्तोऽत्रानुस्यूतो लक्ष्यते । अत एव श्रुतसागरसूरिणा 'गृणिन्ति = जानिन्त' इत्यर्थो विहितः । तन्न मनोरमम्, √ज्ञाधातुयोगे पञ्चमीविधानादर्शनात्, 'मृग्धबोधाः = अचतुरबुद्धयः' इति विशेषणदर्शनेन तेषामचतुरबुद्धीनां ज्ञानार्जने पाट-वाभावाच्च । एवं तावच्छिवसम्बन्धिज्ञोनाभावो नूनं सिध्यति तेषाम् । वस्तुतः पञ्च-म्यन्तपदोपादानेन 'मृग्धबोधाः' इति विशेषणोपन्यासेन च √गृधातोर्याचनार्थः सुतमां सिध्यति । अतः = अस्माद् (रुद्रात्) सकाशाच्छित्रतां मुक्तिं ये गृणिन्ति = याचन्ते ते दुष्पारमम्बुधिजलं परिलङ्खयन्तीति संगतिः । सार्वविभक्तिकत्तसेस्तृ नारतीहावसरः । स्तुतिर्याचनार्थं क्रियते प्रायशः । वेदेषु सा बाहुल्येन दृश्यते । तस्या एव याचनार्थं क्रियमाणायाः स्तुतेर्याचनार्थो विकसितः । एवं √गॄथातुर्याचनार्थो जातः ।

एवं तावत् सप्तस्वर्थेषु लभ्यते प्रयुज्यमानोऽयं धातुः—१. शब्दः, २. उच्चा-रणम्, ३. कथनम्, ४. स्तुतिः, ५. पठनम्, ६. ध्यानम्, ७. याचनं चेति । शब्दरूप-मूलार्थाज्जाता विस्तृता अर्था इतीहार्थविस्तारो नाम ।

भारोपीयभाषाया मूलधातुरस्ति अवेर् (ऍ) इति । तस्य शब्दप्रशंसादयोऽर्थाः । संस्कृतभाषायां 'गिर्' इति शब्दः, अवेस्ताभाषायां तु 'गर्' इति । पारसीकभाषायाः षष्ठीविभक्तौ 'गरो' इति, संस्कृतभाषायाः षष्ठ्यां तु 'गिरः' इति । तत्र पारसीकभाषायाः भाषायां 'गरः' इति क्लीबः शब्दः । अवेस्ताभाषायां 'ऐबि-जरतय्'=प्रशंसाकथनम्, ऐबि-जरतर् = प्रशंसकः ।

२३. √ग्रह् (ग्रह) ९।६१ उपादाने (उ)। वोपदेवस्त्वादान इत्याह। अस्य धातोः √गृह् (गृहू) १।६४२, <ग्लह् (ग्लहू) [तुल० पाणि० अ० (३,३७०)] इत्याभ्याम्, अदनार्थंकाभ्यां ग्रस्-ग्लस् इति धातुभ्यां च संबन्धः। वेदेषु गृभ् इत्यिप प्रकृतिः, सा च प्राथमिकी। भकारस्य वकारोऽवेस्ताभाषायां 'गरवनाति' इति, नवीन-पिसयनभाषायां च फकारः—ग्रिपत < सं० गृभीत—इति। संस्कृतभाषायां तु भकारस्य हकारत्वेन विकासः, विष्णुपुराणे (२,३) 'भव्य' इति राज्ञो नामधेयं नैषध-महाकाव्ये (११,३७) 'हव्य' इति लभ्यते।

२३-१. आदानं परिग्रहः स्वीकरणं ग्रहणिमत्यनर्थान्तरम् । ऋग्वेदे (७, ४, ३) 'अस्य देवस्य संसद्यनीके यं मर्तासः श्येतं जगृभ्रे' इत्यत्र 'यम्=अग्निम्, मर्तासः मनुष्याः, जगृभ्रे=परिगृह्णन्ति' इति प्रसङ्गः । 'तं मे जगृभ्र आशसो निवष्ठं दोषा' (५, २, ११) इत्यग्वेदे 'जगृभ्रे=गृह्णन्तु=स्वीकुर्वन्तु' इति सायणः । 'कि स्विन्नो राजा जगृहे' (१०, १२, ५) इतीहर्ग्वेदे 'राजा=दीप्यमानोऽग्निः, नः=अस्माकं स्वभूतानि ह्वीषि स्तुतीश्च जगृहे=परिगृह्णीयात्' इत्याकूतम् । एवमेव 'तमित्पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छित स्वेनेव धीरो मनसा यदग्रभीत्' (ऋ० १, १४५, २), अमीषां चित्तं प्रतिक्लोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि' (ऋ० १०, १०३, १२) इत्युभयत्रापि स्वीकारोऽर्थो √ग्रह् धातोः । हिन्दीभाषायामपि √गह इति धातुः प्रतिज्ञायाम्=स्वीकारे प्रयुज्यते— 'बाँह गहे की लाज' इति । वा० रा० (१, ७५, २)—

तदःद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्तथा। तच्छु,त्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभम्॥

इत्यत्र 'गृह्य = गृहीत्वा' इत्यर्थः । यद्यपि स्वीकरणमात्रं ग्रहणम्, तथापि तत्रापि भेदा भवन्ति विविधाः । धनुर्ग्रहणे हस्तसंयोगानुकूलञ्यापारः । अग्नेर्ग्रहणं तथा न संभ-वित । अग्निर्गाहविषो ग्रहणं नामात्मसात्करणम्, स्तुतिग्रहणं नाम मनसा प्रतिश्रवः । मनसा (ऋ० १, १४५, १) ग्रहणे शारीरेण केनाप्यङ्गेन संयोगानुकूलव्यापारो भवितं नाहंति । अङ्गानां ग्रहणं (ऋ० १०, १०३, १२) नाम तेषामेकीभाव इत्यग्रेऽपि समुन्नेयम् ।

२३-२. 'गृभाय जिह्नया मधु' (ऋ०८,१७,५)। तुल० अवेस्ताः—गउर्वय (<गृभाय) इति । जिह्नया मधुनो ग्रहणं नाम समास्वादो लेहनं वा। ग्रहणमिति नास्ति विशिष्टो व्यापारः । किन्तु यादृशयादृशकर्मकरणादीनां संनिधानेन तादृशतादृशो भवति विशिष्टोऽर्थः।

२३-३. ऋ० (६, ७२, ४)--

इन्द्रासोमा पक्वमामास्वन्तर्नि गवामिद्धथुर्वक्षणासु । जगृभथुरनपिनद्धमासु रुशच्चित्रासु जगतीष्वन्तः ।।

इतीह मन्त्रे वक्षणासु रुशद्ग्रहणं नाम धारणम् । वक्षणासु = ऊधःसु, रुशत् = शुक्लवणं पयः, जगृभथुः=यथा पृथिव्यां स्वयं न क्षरित तथा धारितवन्तावित्यर्थः । महाभारते (१, ११५, ९) 'ततः कालेन सा गभँ धृतराष्ट्रादथाग्रहीत्' इत्यत्र गर्भमधा-रयद् आहितवतीत्यर्थः । वा० रा० (१, ६६, १९) 'न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा' इत्यत्र भिन्नप्रकारकं धारणम् ।

२३-४. ऋ० (१, १९१, १३)--नवानां नवतीनां विषस्य रोपुषीणाम् । सर्वासामग्रभं नामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥

इति मन्त्रे नवतीनां रोपुषीणां नाम्नो ग्रहणं नामोच्चारणम् । उच्चारणं विना नाम्नो ग्रहणं न संभवति । अत एव सायणोऽपि व्याख्यत्—नवानां नवतीनाम्=नवा-धिकानां नवतिसंख्याकानां नदीनाम्, विषस्य=अस्मद्व्यापकस्य सर्वस्य विषस्य, रोपु-षीणाम् = लोपियत्रीणां छेत्त्रीणाम्, सर्वासाम् उक्तानां गङ्गादिनदीनां नाम अग्रभम्= गृह्णामि संकीर्त्यामीति । मनु० (५, १५७) 'न तु नामापि गृह्णीयात्' इत्यत्र कुल्लूक-भट्ट उच्चारयेदित्यर्थमाह । नैषध० (१४, ३२)—'देव्याः श्रुतौ नेति नलार्छनाम्नि गृहीत एव त्रपया निपीता' इत्यत्र नामपदसांनिध्यादुच्चारणमर्थो ग्रह् धातोः । प्रकाश-कारोऽप्यत्रानुकूलः । नैषध० (२१, १११) 'लीलयाऽपि तव नाम जना ये गृह्णते नरक-नाशकरस्य' इत्यत्र 'गृह्णते=उच्चारयन्ति' इति प्रकाशटीका, कीर्त्यन्तीति जीवातुः ।

२३-५. यत्र मुष्टिग्राहं गृह्यते, तत्र ग्रहणम् । ऋग्वेदे (१, १६३, २; ९, १, ९; ७, १०४, ८) इत्यादौ, मनु० (८, २८३) 'केशेषु गृह्धतः' इत्यत्र, (१०, १००) 'गृहीत्वा

मुसलम्' इत्यत्र, 'ग्रहाय व्यजनं चैव' (हरि० २, ६६, १४) = गृहीत्वा (नी०) इत्यत्र च तादृशोऽर्थः । 'स्कन्धेनादाय मुसलम्' इत्यत्र तु वहनरूपः स्थापनरूपो वार्थं आदा-नस्य । नक्रादिवाचकस्य 'ग्रहः' इति शब्दस्य हढग्रहणकारणादेव तदर्थे प्रयोगो ज्ञेयः ।

२३-६. न्युपसर्गपूर्वको ग्रह् धातुर्निग्रहार्थको भवति । निग्रहो नाम निरोधो बन्धनं वा । गीतायाम् (६, ३५)—

असंशयं महाबाहो मनो दुनिग्रहं चलम्। अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥

इत्यस्य श्लोकस्य पूर्वार्द्धे मनसो दुनिग्रहता चलता च विणतेत्युत्तरार्द्धे 'गृह्यते' इत्यनेन निगृह्यते = निरुध्यत इत्यर्थः स्फुटोभवति (द्र० शाङ्करभाष्यम्)। महाभारते (८, १३, ३७)—

स शरीघादितो नागो भीमसेनेन संयुगे।
गृह्यमाणोऽपि नातिष्ठद् वातोद्ध्त इवाम्बुदः॥

इत्यत्र नागस्य=हस्तिनो हस्तादिना ग्रहणं न सिध्यतीति निग्रहोऽथौं बोद्धव्यः । नीलकण्ठेनापि 'गृह्यमाणः=निगृह्यमाणः' इति व्याख्यायि । श्रीमद्भागवतपुराणे (९, २४, ३९) 'दमघोषक्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत्' इतीहापि निग्रहरूपेऽर्थे वर्तते ग्रह् धातुर्न्युपसर्गाद् ऋतेऽपि । महाभारते (३, ५३, १९) 'वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम्' इत्यत्र 'हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे' इत्यत्र च निग्रहोऽर्थः ।

२३-७. वा० रा० (२, ३९, २३)-

न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं न च संग्रहः । स्त्रीणां गृह्णाति हृदयम् अनित्यहृदया हि ताः ॥ इत्यत्र, मृच्छकटिके (१, ५०)—

आलाने गृह्यते हस्ती वाजी वल्गासु गृह्यते ।
हदये गृह्यते नारी यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥

इत्यत्र च प्रतिबन्धरूपोऽर्थो ग्रह् धातोः । तिलकटोकायामस्योल्लेखः । १३-८. वा० रा० (२, १२, २८)—

सान्त्वयन् सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा । गृह्णाति मनुजव्याघ्नः प्रियैविषयवासिनः ॥

इत्यस्य क्लोकस्य√ग्रह्धातुर्वशोकाररूपेऽर्थे दर्शनीयः, इह प्रतिबन्धं विनापि ग्रहणमस्ति । प्रतिबन्धे तु नैष प्रकारः । तिलकटीकायां वशीकरोतीत्यर्थे इह साधु संगच्छते । एवमेव 'अप्रियं प्रियवाक्यैक्च गृह्धते कालयोगतः' (मभार० १३, ३९, ८), 'लुब्धमर्थेन गृह्धीयात्' (चाण० ३३), 'माधुर्यमीष्टे हरिणान् ग्रहीतुम्' (रघु० १८, १३) इत्यादिषु वशीकाररूपोऽर्थो विलसति । यद्यपि वशीकरणं निग्रहान्तर्गतमेव, तथापि

सूक्ष्मतादर्शनार्थमिह पृथग् विवेचनं कृतम् । इतोऽपि सूक्ष्मता त्वस्मदीये 'उपसर्गार्थ-विज्ञानम्' इति ग्रन्थे विलोकनीयेत्यलम् ।

२३-९. वा० रा० (१, ६१, २३)-

गवां शतसहस्रेण शुनःशेपं नरेश्वरः।
गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दनः॥

इत्यत्र गवां शतसहस्रेण शुनःशेपस्य ग्रहणं नाम क्रयः, मूल्यद्वारा सामान्य-ग्रहणस्याभावात् । पञ्चतन्त्रे (५, ९) 'ततस्तेन मयाऽजाद्वयं ग्रहीतव्यम्' इत्यत्र रूपकाणां शतेनाजाद्वयस्य ग्रहणं नाम क्रयः ।

२३-१०. हरिवंशपुराणे (३, २९, १५)— स तं दण्डं समुचितं निर्विकारं समाहितम् । ब्रह्मा जग्राह विधिना अन्तर्धानगतः प्रभुः ॥

इत्यत्र समुचितस्य निर्विकारस्य समाहितस्य = असुरेषु निपातितस्य च दण्डस्य विधिपूर्वकं ब्रह्मद्वारा ग्रहणं नामानुमितः । तदाह नीलकण्ठः 'जग्राह=अनुमेने' इति ।

२३-११. हरिवंशपुराणे (३, २४, १३) —

यस्य नैव श्रुतं ब्रह्मन् न गृहीतं विशाम्पते । कामं तं धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥

इह श्रुतं न 'गृहोतम्=अनुष्ठितम्' इति नोलकण्ठ:।

२३-१२. ऋ० (१, १३९,१०) 'जगृम्भा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरघ त्मना' इत्यत्र दूरदेशे आदिक्=आदेशो यस्य तादृशस्य श्लोकस्य=वाचो ध्वनेर्वा श्लोत्राभ्यां ग्रहणं नाम श्रवणम् । रघु० (११,१५) 'ज्यानिनादमथ गृह्णतो तयोः' इत्यत्रापि ज्यानिनादस्य ग्रहणेन श्रवणमिभप्रेयते । मिल्लिनाथोऽप्याह—'तयोज्यीनिनादं गृह्णतो=जानती, श्रुण्वतीत्यर्थम् इति । 'न चक्षुषा गृह्यते' (मुण्डकोप० ३, १ ८) इत्यत्र, 'चक्षुषा गृह्यते रूपम्' इत्यादी च दर्शनमर्थः ।

२३-१३. कस्यिचदात्मीयजनस्य दूरदेशादागमने यद् ग्रहणं तत् स्वागतम् । हिन्द्याद्याधुनिकभाषासु 'वरात लेना' इत्यस्यार्थो जन्ययात्रिकाणां स्वागतम् । वाल्मो-कीयरामायणे (१, ७७, ११; १२) श्रीरामादीनां चतुर्णां पुत्राणां विवाहानन्तरमयोध्या-गमने सित कौसल्यादिभिर्वधूनां ग्रहणम्=स्यागतं कृतम्—

ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् । कुशध्वजसुते चोभे जगृहुनृ पयोषितः ॥ इति ।

'गृहीतोऽनन्यभावेन यत् त्वया हरिरोश्वरः' इति श्रीमद्भागवतपुराणे (३, ५, १९) मैत्रेयस्योक्तिः सूतं प्रति । इहापि स्वागतं पूजा वार्थो ग्रह् धातोः ।

२३-१४. उपसमुपसर्गपूर्वंकस्य √ग्रह् धातोरथींऽभिवादनम् =पादपतनपूर्वंकं प्रणामः (तिलकटीका, वा० रा० २, २०, २१; मन्वर्थं० २, १३२) । उपसमुपसर्गी विनापि प्रणतिरूपोऽर्थो लभ्यते मनुस्मृतौ (२, ७१) 'पादौ ग्राह्मौ गुरोः सदा' इत्यत्र । पादयोर्ग्रहणे भवन्त्यनेकानि प्रयोजनानि । शत्रुः पादं गृहीत्वा पातयित, नापिताऽलक्ककमायोजियतुं करोति तथा । एवं तावत् पादयोर्ग्रहीतुर्गृहीतपादस्य च संबन्धं विचार्यं जायतेऽर्थस्य स्पष्टता । शिष्यद्वारा गुरोः पादग्रहणेन प्रणतौ तात्पर्यम्, तादृशपरम्परानिर्वाहात् ।

२३-१५. √ग्रह्धातुर्ज्ञानार्थे प्रसिद्धः, ज्ञानेन भवत्यात्मसात्करणम्, न तु कण्ठ-स्थीकरणेन । अयमर्थ उभयथा लभ्यते — उपपदसिन्नधानेन स्वातन्त्र्येण च । वा० रा० (१, २२, १३) 'मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा' इत्यत्र ग्रह् घातुर्ज्ञानार्थः । रघु० (५, ५९) 'उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतेशापात्' इत्यत्रापि ज्ञानार्थो ग्रह् धातुः । उभयत्रैव मन्त्रशब्द उपपदरूपेण प्रयुक्त इति तत्सांनिध्येन ताहश-स्यार्थंस्यावगमः सुकरः । 'एवमात्मिन गृह्यतेऽसौ' (१, १५) इति श्वेताश्वतरोपनिषिद, 'पदोत्तरपदं गृह्णाति' (४, ४, ३९) इति पाणिनीये सूत्रे, 'मासमधोत्तोऽनुवाको न चानेन गृहीतः' इति काशिकायाम् (२, ३, ६), 'सक्रदुक्तं न गृह्णाति' इति पञ्चतन्त्रे (२, १८०) च ज्ञानार्थंको ग्रह्धातुः । मार्लावकाग्निमित्रे (षट्चेत्वारिशे पृष्ठे) 'देवि, श्रूयताम्, एनं जनो गृह्णाति' इत्यत्र साधारणो लोको यज्जानाति तच्छ्र्यतामिति शब्दार्थः । इह कस्याप्युपपदस्याभावेऽपि ग्रह्धातुर्ज्ञानार्थमभिन्यनक्ति । नैषघ० (२, ६१) 'स्वत एव सतां परार्थंता ग्रहणानां हि येथा यथार्थता' इत्यत्र, (१६, ६१) 'अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा तदेव जग्राह तदाप्तिलग्नकम्' इत्यत्र चोभयत्र ग्रह् धातुरुपपदान्तर-साहायकं विना ज्ञानार्थकः । उभयत्र प्रकाशजीवातुटीकाकारयोरैकमत्यम् । णिच्यपि तस्यैबोऽर्थः सुरक्षितः। भट्टि० (२, ४२) 'अजिग्रहत् तं जनको धनुस्तद् येनादिदद् दैत्यपुरं पिनाकी' जनको राजा तं रामं तद् धनुः, अजिग्रहत्≕बोधितवान् इत्यर्थः । इहाध्यापनरूपोऽर्थो नास्ति । प्राकृतभाषाया गहेइ (सण) इति प्रयोगो ज्ञानार्थक: ।

२२-१६. महाभारते (१, १६३, ३-५) भीमसेनो वकासुरवधाद् भीतान् राक्षसान् सान्त्वयामास समये=शपथे च न्यवेशयत्—युष्माभिर्भूयो न किंहिचिद् मानुषा हिंस्याः, अन्यथा हिंसतां वध एवमेव शीद्रां भवेदिति । तानि रक्षांसि तस्य तद्वचनं श्रुत्वा 'एवमस्तु' इति भीमसेनं प्राहुः समयं च जगृहुः—'एवमस्त्वित त प्राहुर्जगृहुः समयं च तम्' इत्यत्र √ग्रह् धातुः स्वीकारार्थोऽनुमोदनार्थो वेति जायते विचिकित्सा, स्वीकारानुमोदनयोः सूक्ष्मभेदस्य दुरनुसन्धेयत्वात् । कृतस्य कस्यचित् कार्यस्य प्रपृष्टि-र्नामानुमोदनम्, यथा भागवते—'भवता यद् व्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम्।' शाकुन्तलेऽपि 'श्रूयन्ते परिणोतास्ताः पितृश्विश्चानुमोदिताः' इति । नेहानुमोदनरूपोऽर्थः, शपथस्य भीमसेनेनाकृतत्वात् । यद्यपि 'एवमस्तु' इत्यनेनाभ्युपगम एव, तथापि शपथ-स्योपपदत्वाद् ग्रह् धातुरत्र करणार्थकः—शपथं यथा स्यात् तथा गृहीतवन्तः = कृतवन्त इति । शपथ एव तात्पर्यम्, ग्रह् धातुस्तु तत्र सामान्यिक्रयावाचकः । एवमेव 'उपवासं

तु गृत्लीयाद् यद् वा संकल्पयेद् व्रतम्' इति महाभारते (१२, १२६, २०) ग्रह्धातोरर्थः समाश्रोतव्यः ।

२३-१७. श्रीमद्भागवतपु० (१, २, १२) 'पश्यन्त्यात्मिन चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया' इत्यत्रानुष्ठितया भक्त्येति दर्शनाद् ग्रह् धातु रत्रानुमोदनार्थंकः । श्रुतानुमोदितया भक्त्याऽऽत्मन्यात्मानं पश्यन्तीति तदर्थः । ज्ञानार्थो न युज्यते विधातुम्, श्रुतानुवितिभः शास्त्रैर्वेदानुमोदितकर्मणामेव विधानात् । अयमर्थोऽनुमत्यर्थेन चित्तार्थः
(दशमकण्डिकायां द्रष्टव्यः) ।

२३-१८. महाभारते (२, ८१, ३९)--

एवं गाल्वगणे क्षत्ता धर्मार्थसहितं वचः। उक्तवान् न गृहीतं वै मया पुत्रहितैषिणा।।

इत्यत्र वचोग्रहणं नाम श्रवणं नास्ति । श्रवणाभावे स्मरणस्यानुपपन्नत्वात् । लोकभाषायामपि 'वह मेरी बात नहीं सुनता' इतीह श्रवणाभावे तात्पर्यं नास्ति । यथोचितप्रभावाभावे श्रवणस्य नैष्फल्यमिति श्रवणमश्रवणमेव । यथोचितप्रभावे तु श्रवणं वस्तुतः श्रवणमिति हृदि करणं नाम श्रवणम् । एवमेव महाभारते धर्माथंसहितं वचो न गृहीतमित्यस्य 'न हृदि कृतम्' इत्याकूतम् । श्रोमद्भागवते (४, ९, ३२)—

मितिविदूषिता देवैः पतिद्भूरसिहष्णुभिः। यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहिषमसत्तमः॥

इति ध्रुवोक्तिः । 'तथ्यं नारदवचो नाग्राहिषम्' इत्यत्रापि ग्रह् धातोर्हृदि करण-मर्थः, न तु श्रवणम् । महाभारते (७, ८१, १८)—

> तस्य मौर्वी च मुप्टि च स्थानं चालक्ष्य पाण्डवः। श्रुत्वा मन्त्रं भवप्रोक्तं जग्राहाचिन्त्यविक्रमः॥

इत्यत्र मन्त्रस्य श्रवणानन्तरं ग्रहणं नाम मनसि करणम्=अवधारणम् । मनु० (८, २७) 'गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः' इत्यत्र अवधारणरूपोऽश्री ग्रह् धातोः, अन्तर्गतमनः-पद-संनिधानेन तादृशस्यैव बोधात् । शाकु० (२, १९) 'परिहासिवजल्पितं सखे ! परमार्थेन गृह्यतां वचः' इत्यत्र दुष्यन्तस्य विदूषकं प्रत्युक्तिः । परिहासिवजल्पितस्य वचसः परमार्थेन ग्रहणम् = अवधारणम् इति ।

२३-१९. महाभारते (३, २९५, १८)-

गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि च। जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च॥

यद्यपीह धारणरूपेणार्थेनैव गतार्थता, तथापि प्रतिवस्तु ग्रहणप्रकारभेदेनार्थ-भेदः । यष्टिग्रहणे तस्या हस्ते करणरूपप्रकारो भिन्नः । कुण्डलयोर्ग्रहणं नाम कर्णयोः संनिवेशनम् । चमसस्य ग्रहणं धारणप्रकारभेदमभिव्यनिक्तः । लेखनीग्रहणेनापि कर- शाखानां योजनवैशिष्ट्यं लक्ष्यते । एवमेव वल्कलानां ग्रहणं नाम सनिवेशविशेषः । स च परिधानशब्देन ज्ञायते । गीतायाम् (२, २२) 'वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि' इत्यत्र ग्रहणस्य तथैवार्थोऽभ्युपगन्तव्यः ।

२३-२०. सोपसर्गाणां सर्वेषां धातूनां ते तेऽर्था उपसर्गविरहेऽपि धातूनां भवन्त्ये-वेति सिद्धान्तः । संपूर्वकस्य ग्रह् धातोः संग्रहरूपोऽर्थः । भाग० पु० (८, ७, २३)—

सहायेन मया देवा निर्मन्थध्वमतन्द्रिताः। क्लेशभाजो भविष्यन्ति दैत्या यूयं फलग्रहाः॥

इति भगवदुक्तिः । 'फलग्रहाः' इत्यत्र ग्रह्धातुः संग्रहार्थः ।

२३-२१. मनु० (८, २७१) 'नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः' इत्यत्र नामग्रहस्य जातिग्रहस्य चोच्चारणमर्थो नास्ति, उच्चारणं विनापि नाम्नो जातेश्च तथा निर्देशः शक्यते कर्नु येनाभिद्रोहोऽभिव्यज्येतेत्यत्र ग्रह् धातुर्निर्देशार्थः ।

२३-२२. भाग० पु० (३, १६, २३)-

न त्वं द्विजोत्तमकुलं यदिहात्मगोपं गोप्ता वृषः स्वर्हणेन ससूनृतेन । तर्ह्येव नङ्क्ष्यित शिवस्तव देव पन्था लोकोऽग्रहीष्यदृषभस्य हि तत्प्रमाणम् ॥

इत्यत्र पथिपदसंनिधानाद् लोकद्वारानुवर्तनमभिप्रेयत इति ग्रह् धातुरनुवर्तनार्थकः। 'मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थं सर्वशः' इति गीतायां स्पष्टमनुवर्तनप्रयोगः। 'जग्राह स द्वुतवराहकुलस्य मार्गम्' इति रघु० (९; ५९) 'अनुससार' इति मल्लिनाथः।

२३-२३. 'जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः' इति रघु० (१८, ५०) विद्यानां ग्रहणं नाम स्वायत्तीकरणम् । 'परिखावलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचराः' इति नैषध० (२, ९५) प्रकाशटीकायां स्वाधीनत्वरूपोऽर्थो ग्रहणशब्दस्य । जीवातुटीकायां त्वाक्रमणज्ञानरूपौ द्वावर्थौ दिशिताविति संशयालुः सः ।

२३–२४. 'पटुरिप प्रियकण्ठिजघृक्षया' इति रघु० (९, ४६) आलिङ्गनार्थो ग्रह्धातुः । यद्यपि नानाविधान्युद्देश्यानि कण्ठग्रहणेन सिध्यन्ति मारणोपचारादि-रूपीणि, तथापि प्रियशब्ददर्शनेन व्यापारभेदात् तथार्थः ।

२३-२५. 'यात्रां जग्राह' इत्यत्र नैषघे (१७, १५९) ग्रह् घातोः प्रस्थानमर्थः, यात्रापदोपादानात् । प्रकाशटोकाकारोऽप्याह—'प्रतस्थे' इति ।

२३-२६. 'गुणं गृह्णन्' इत्यत्र नैषघे (१२, ९७) वर्णयन्निति प्रकाशटीकाकारः । यद्यपि गुणपदोपादानादेवेह वर्णनरूपोऽर्थः, तथापि संपूर्णप्रसङ्गमवधार्यैवार्थनिर्णयस्यौ-चित्यम् । महाभारते (१४, ४३, २८)--

धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वो विधिवन्मया। गुणानां ग्रहणं सम्यग् वक्ष्याम्यहमतः परम्॥

इत्यत्र ग्रह् धातुर्बोधपरः ।

२३-२७. 'अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा' इति नैषघे (१, १२०) आङ्पसर्गपूर्वंकस्य ग्रह् धातोराग्रहरूपार्थस्य प्रतिपादनम् । तदाह प्रकाशटीकाकारः 'अभिनिवेशः' इति । तत्रैव (१७, ४४) 'येषां वः पत्युरत्युच्चैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः' इत्यत्राप्यभिनिवेशरूपोऽर्थो वेदितव्यो ग्रह् धातोः, ग्रहः=आग्रह इति । 'ब्रह्मन् ग्रहस्तवायं चेत् तत् करोमि वचस्तव' इति कथासरित्सागरः (२४, १५७) ।

Of Figure

'मा स्म भूर्ग्राहिणी भीरु' इति भट्टि० (५, ९३) रावणोक्तिः सीतां प्रति । वस्तुतोऽत्राङ्पसर्गपूर्वकस्य घातोरिवार्थं उपसर्गं विनैवेत्याग्रहकारिणी मा भूदित्यर्थः । स्वेतरपक्षाऽऽग्रहो नाम प्रातिकूल्यम् ।

२३-२८. 'नतसुग्रीवगृहीतसादराज्ञम्' इति भट्टि० (१०, ४३) प्रतिष्ठारूपोऽथीं ग्रह् घातोः, सीताया अन्वेषणं कारियत्वा सुग्रीवेण गृहीता=प्रतिष्ठिता सादराज्ञा यस्य तम् इति प्रसङ्गात् । अत इह स्वीकारार्थों नोपयुक्तः ।

२३-२९. 'गृहाणैतासु मत्सरम्' इति भट्टि० (२०, २) सीतां प्रति हनूमदुक्तिः । एतासु='राक्षसीषु मत्सरं गृहाण' इति वाक्ये ग्रह् धातुर्जननार्थकः । मत्सरोत्पादनेन गृहीतक्रोधा सती त्वं तासां हननार्थं मामनुज्ञास्यसीति शेषः ।

२३-३०. किराता० (१०, ८) ऋतुरिव तस्वीस्थां समृद्ध्या युवितजनैर्जगृहे मुनिप्रभावः' इत्यत्र 'युवितजनैर्जगृहित्रभावो जगृहे' इति वाक्यात् कीहशोऽर्थो ग्राह्यः ? तस्वीस्थां समृद्धावृतुप्रभावो निश्चितः । ज्ञानानन्तरं निश्चयः, न तु ज्ञानात् पूर्वम् इत्युपमेयमुनिप्रभावोऽिप निश्चितः, उपमानार्थंदर्शनात् । एवं खलु ग्रह्धातुरिह निश्चयार्थकः ।

२३-३१. ग्रह्धातोणिजन्तप्रयोगेऽध्यापनरूपोऽर्थो विनोपपदेन नाभिव्यज्यते । महाभारते (३, ३२, ६१)—

नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातॄन् मेऽग्राहयत् पुरा । तेषां सकाशादश्रौषमहमेतां तदा गृहे ॥

इत्यत्र बृहस्पतिप्रोक्तनीतेर्भ्रातॄनुद्दिश्य दानं नामाध्यापनम्, तादृशव्यापारस्या-ध्यापनरूपत्वात् । वा० रा० (१, ४, ६)—

स तु मेधाविनौ हष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ । वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥

सः=वाल्मीिकः प्रभुः, तौ=कुशीलवौ, अग्राहयत्=अध्यापयिदत्यर्थः। इह वेदो-पवृंहणरूपप्रयोजनं समीक्ष्य ग्रह्धातोरध्यापनरूपो विशिष्टोऽर्थः। 'आचार्य आचारं ग्राहयित' इति निरुक्तम् (१,४), मनु० (१,५८)—

इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः । विधिवद् ग्राहयामास .....।।

इत्यत्र चाध्यापनमेवार्थः, आचारशास्त्रपदरूपोपपदयोः संनिधानात् । महा-भारते (१, १३२, ९)—

ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च । ग्राह्यामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ॥

इत्यत्रास्त्रपदसंनिधानाद् ग्रह्धातोरध्यापनमर्थो ज्ञायते। सर्वत्रोदाहरणेषु च द्विकर्मकता दृश्यते। तत्र 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता सणौ' (१,४,५२) इत्यनेन सूत्रेण बुद्धधर्षकधातूनामणि कर्ता णिचि कर्मसंज्ञको भवति। 'वेदमध्यापयद् विधिम' इत्युदाहरणं प्रस्तूयते बुद्धधर्षकधातुप्रसङ्गे। इह ग्रह्धातो-बुद्धधर्षकत्वादण्यन्तावस्थस्य कर्त्तुण्यंन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा जायते। भाग० पुराणे (१,३,४१;३,४,३१;५,९,५;७,५,२६) ग्रह्धातोरध्यापनार्थो द्रष्टव्यः। यद्यपि वस्तुतो ग्रह्धातुर्ज्ञानार्थपर इति णिचि ग्राह्यतीत्यस्य बोधयतीत्यर्थं एव उचितः, तथापीहोप-पदकारणादध्यापनमर्थः। भट्टि० (२,४२) 'अजिग्रहत् तं जनको धनुस्तत्' इत्यत्र विशुद्धो बोधरूपोऽर्थः।

२३–३२. पाणिग्रहणशब्दो विवाहार्थे रूढः । हस्तग्रहणं करग्रहणं वेत्यस्य प्रयोगस्य व्यवहारो विवाहार्थे न दृश्यत इति पाणिशब्देन सहैव रूढता ज्ञायते । रघु० (१७,३) 'पाणिमग्राहयत् पिता' इत्यत्र मिल्लिनाथेन त्रयोऽर्था द्विताः—१. अबोधयत्, २. स्वीकारितवान्, ३. उदवाहयच्चेति । पाणिनिसूत्रस्य (१,४,७७) व्याख्याकारैरुपयम्मस्य स्वीकाररूपोऽर्थोऽपि स्वीकृतः । ग्रह्धातोरर्थंद्वयी तु मयेहैव प्रकरणे द्विता । पाणेः स्वीकरणं विवाहस्य मुख्यो विधिरिति स विवाहार्थे रूढो जातः । धातोः स्वीकारमात्रार्थात् 'अयाचितारं निहं देवदेवमिदः सुतां ग्राहियतुं शशाक' इति कुमारसम्भवे (१,५२) ग्राहियतुम् =परिग्राहियतुमित्यर्थः [संजी०] ।

२३–३३. एवं तावद् विविधोपपदसंनिधानादसंख्याता अर्था विज्ञेयाः । प्रयुक्तास्तु यथायथं दिशिताः । इतोऽप्यधिका दृश्यन्ते केचिदर्थास्ते संक्षेपत इहोपन्यस्यन्ते—'अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दिर गृह्यते रसोऽस्य' इत्यत्र ग्रहधातोः पानमर्थः । 'प्रियंवदा नाटघेन सुमनसो गृह्णाति' 'सखीमवलम्बय स्थिता चूताङ्कुरं गृह्णाति' इत्यादाववचयरूपोऽर्थः । तैस्तैरिन्द्रियैः सहास्य रूपरससगन्धस्पर्शादयोऽर्थाः । श्रीमद्भागवते (२,१०,२०;२१;२२;२३) चतुर्षु श्लोकेषु तादृशा अर्था विलोकनीयाः—'तत्र वायुर्गन्धवहो घ्राणो निस जिघृक्षतः', 'यदात्मिन निरालोकमात्मानं च जिघृक्षतः', 'निर्भिन्ने ह्यक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः', 'कर्णी च निर्भिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः', 'जिघृक्षतस्तवङ् निर्भिन्ना तस्यां रोममहीरुहाः' इति । चौर्यरूपोऽर्थो मनुस्मृतौ [९,२७७] 'छेदयेत् प्रथमे ग्रहे' इति । एवमेवान्येऽर्था अप्यूह्याः । मम मतानुसारेण तु प्रग्रह-अनुग्रह-अवग्रह-विग्रह-उद्ग्राह-प्रभृतयोऽर्था अपि समुपलब्धाः स्युः संस्कृतवाङ्मये केवलस्य ग्रह्भातोः । अनुग्रहार्थसम्बन्धे मेदिनीकोशेऽस्ति निर्देशः । ग्रहः=पात्रम्, गृहम्=भवनम् इत्यादीनामप्यर्थो यथायथम्ह्यः ।

२३–३४. ग्रहणार्थंकाः $\sqrt{* श्रेम्} \sqrt{* श्रेमा}$ इति भारोपीयधातुभेदाः । पु० च० स्लाव० भाषायां रेखाकर्षणाद्यर्थे 'ग्रेति' इति प्रयोगः । एवमेव लिथु०–ग्रबोत्ति,

सेर्बोक्रो०-'ग्राबिति' इत्यादिप्रयोगाः पूर्वोक्तेऽर्थे भवन्ति । चेकभाषायां 'ह्रबिति' इत्ययं प्रयोगः खनने [तक्षणपूर्वकिचिक्कणे], शम्बाकरणे चार्थे लभ्यते । कस्यचिदुपपदस्य सांनिध्येनैषोऽर्थः कालक्रमेण रूढः स्यात् । तदुपपदं हलादिरूपं भवेत् । अवेस्ताभाषायां संस्कृतवदेवार्थः-गेरेव्नाइति [<वै० प्र० गृभणाति], 'गेउवंयेइति' इति । पु० पारसीक० 'गर्बायैति' इति ग्रहणार्थे प्रयुक्तम् । न० पर्सि० भाषायां तु निग्रहार्थको दृश्यते धातुः— 'गैरेप्त (प्रभात-] इति [जूलि० पाँ० ४५५ पृ०] । [तुल० अधुनातनः 'गिरफ्तार' इति शब्दः] ।

एवं तावद् इह ग्रह्धातोरर्थाः प्रायश्चत्वारिशद् दिशताः—१. आदानम् (स्वीकरणं पिरग्रहो वा), २. समास्वादः (लेहनं वा), ३. धारणम्, ४. उच्चारणम्, ५. दृढं ग्रहणम्, निग्रहः (निरोधः), ७. प्रतिबन्धः, ८. वशीकरणम्, ९. क्रयः, १० अनुमितः, ११. अनुष्ठानम्, १२. श्रवणम्, १३. स्वागतम्, १४. पादपतनपूर्वकं प्रणामः, १५. ज्ञानम्, १६. करणम्, १७. अनुमोदनम्, १८. हृदि करणम् (अवधारणम्), १९. परिधानम्, २०. संग्रहः, २१. निर्देशः, २२. अनुवर्तनम्, २३. स्वायत्तोकरणम्, २४. आलिङ्गनम्, २५. प्रस्थानम्, २६. वर्णनम्, २७. अभिनिवेशः, २८. प्रतिष्ठा, २९. जननम्, ३०. निश्चयः, ३१. अध्यापनम्, ३२. विवाहः, ३३. पानम्, अवचयः, आन्नाणम्, दर्शनम्, स्पर्शः, चौर्यम्, ३४. रेखाकर्षणादिः, खननम् इति ।

२४ § √चम् (चम्) १/४६४ अदने (प) । स्वादाविष पठ्यत एष धातुः । एतस्माद् विकसितास्त्रयो धातवः सन्ति—√चम्>√छम्>√णम्>√झम् चेति भक्षणार्थंकाः । √जम् इत्यस्य पाठभेदो√जिम् इत्यपीति प्रदेशिवशेषे जेमनम् (>√जीमना) इति प्रयोगः । भक्षणवेलायाम् 'च' इति ध्वनिर्भवति स्वभावतः । जिह्वायास्तालुसंयोगे चवर्गोच्चारणम् (इचुयशानां तालुः) । मुखपवनाभावे जिह्वातालुसंयोगेन चकारं विहाय नान्येषां वर्णानामुच्चारणसम्भवः । एवं खलु परीक्षणेनास्य धातोर्म्लेऽनुकरणात्मको ध्वनिर्विद्यते । भक्षणे पाने चोभयत्र ताहशो ध्वनिरित्यर्थद्वयं लभ्यते । भारोपीयो मूलध्वनिरस्ति—क्षुएम्='सशब्दं पानम्' इति । नवीन-पारसीकभाषायां√चम् इत्यस्यार्थोऽस्ति—'भक्षणम्' इति, 'चमीदन्' इत्यस्यार्थंश्च—'पानं चूषणं वा' इति ।

२४-१. प्रथमतोऽयमृग्वेदे (१, ५४, ९) पानार्थे प्रयुक्तः—'तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धारचमूषदरचमसा इन्द्रपानाः' इत्यत्र चमसाः≔सोमाः, चम्यन्ते≔पीयन्त इति ब्युत्पत्तेः । 'चचाम मधु मार्द्वीकम्' (भट्टि० १४, ९४) इत्यत्रापि √चम्धातुः पानार्थंकः । जयमङ्गलभरतमल्लिकाभ्यां न व्याख्यातरचम्धातुः, पाणिनीये पानार्थंस्याद्र्वानात् । अस्माकं मतेन तु—अपामिष भक्षणं भवित, 'अब्भक्षः' इति प्रयोगदर्शनात् ।

२४-२. तदनु तस्य पात्रस्य नामध्यमिप चमस इति जातं यस्मिन् सोमादिकं चमन्ति । तथा च निरुक्तम् (१०, १२)—'चमसः कस्मात् ? चमन्त्यस्मिन्' इति । ऋ० (१, २०, ६) 'उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम्' इत्यत्र 'चमसम्=सोम-धारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषम्' इति सायणः । चमूशब्दोऽप्यृग्वेदे (१, ५४, ९) पात्र-

वाचकः—'चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः' इत्यत्र 'चमूषदः=चमूषु=चमसेष्ववस्थिताः' इति सायणः । पेयसोमवाचकश्चमसशब्दो यथा पात्रवाचको जातस्तथैव ब्यूरो (Bureau) इति फ्रांसीसीशब्दोऽपीतिहासमाधत्तेऽर्थपरिवर्तंनस्य । प्रथमतोऽयं शब्दो भूम्यास्तरण-वाचको मञ्चास्तरणवसनवाचको वराश्यर्थकोऽभूत् । (१) ततः स मञ्चो यत्रेदं वसन-मास्तृतं भवेत् । (२) ततः काष्ठमयमेतादृशं वस्तु यदाधृत्य लिख्यते । (३) ततश्च तत् स्थानं यत्रायं मञ्चादिः स्थाप्येत । (४) ततश्च ते पुरुषा अस्य वाचका जाता ये मञ्चमाधृत्य लिखन्त । (५) अन्ते च तादृशां मानवानां समूहो जातो ये कस्यचिच्छासनस्य संस्थाया वा संचालकाः स्युरिति (द्रष्ट० 'भाषा', जो० वान्द्रियैज, २३७ पृ०) ।

चमसावस्थितसोमस्याऽन्याविष शब्दावृग्वेदे—१. चिम्रिषः (१, ५६, १), २. चम्रोषः (१, १००, १२)=चमूषु=चमसेष्वविस्थिताः सोमलक्षणा इषः (सा०) । इह चमू + इषः=चिम्वषः, वकारस्य रेफ इति ।

२४-३. पात्रवाचकरचमूराब्दः (ऋ०१, ५४, ९) पेयसोमसंसर्गादधिषवणफलकन्वाचको जातः । ऋ० (८, ४, ४) 'आमुष्या सोममपिबरचमू सुतम्' इत्यत्र 'चमू = चम्वोरधिषवणफलकयोः' इति सायणः । यद्यपीह सायणो विसंवदिति—'यद् वा चमू-भ्याम् = चमसाभ्याम्' इति, तथापि 'अयं सोमरुचमू सुतोऽमत्रे परिषिच्यते' इत्युग्वेदे (५, ५१, ४) 'चमू=चम्वोरच्योः अधिषवणफलकयोः' इति व्याख्याय हढमितः, अभिषुतार्थकस्य सुतराब्दस्य साहचर्यात् तस्य तथैवार्थप्रतीतेः।

२४-४. अधिषवणफलकयोरियं प्रवृत्तिः सेनावाचके चमूशब्दे स्पष्टमभिलक्ष्यते, 'चमित शत्रून्' 'कृषिचिमितिनि—' इत्युणादि—(१, ८०)—सूत्रेण 'क'-प्रत्ययः । एवमेवा-जिनजातीयमृगवाचकस्य चमूरुशब्दस्य चमरीशब्दस्य च प्रयोगः, अजिनार्थं केशार्थं वा चम्यते = भक्ष्यते = हन्यते स इत्यर्थात् । चमरमस्यास्तीति कोविदारवाचकस्य चमरिकशब्दस्यापि मूलं चमरशब्दः । मेदिनीकोशे चक्रगण्डदण्डवालव्यजनवाचकश्चामरशब्दः । हेमवाचकचामीकरगतस्य 'चामो' इत्यस्यैतिह्यमनुसन्धेयम् ।

२५. § √चर् (चर) १/५५८ गत्यर्थः, भक्षणेऽपि (प) । वोपदेवस्तु त्रिष्वर्थेषु पठित धातुमिमम्—'गमनेऽदने आचारे' इति । एवमाचारार्थोऽधिकोऽन्यवैयाकरणाना-मर्थनिर्देशनात् । वस्तुतस्तु चर्धातोर्गतिभक्षणरूपावर्थविव मुख्यौ । गतेव्यपिकत्वादा-चारादीनां तत्रैवान्तर्भावः, अन्यथाऽऽचारार्थवद् अनन्तानामर्थानामिहोल्लेखेन गौरवा-दिति धातुपाठेष्वर्थद्वयस्यैव संकेतः । चुरादौ (२०५) संशयार्थकश्चर्धातुर्दृश्यते । रल्योरभेददर्शनाच्चल्धातुरस्यैव भेदः ।

२५-१. ऋ० (१, २४, ६) 'नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीः' इत्यत्र चर्धातोः प्रवाहरूपेण गमनमर्थः, अपां गमनं नाम प्रवाह इतीह जलशब्दसंनिधानात् सामान्य-गत्यर्थंकश्चर्धातुर्विशिष्टगत्यर्थंको जातः। √चल्धातुः कम्पनरूपेऽर्थे पठितः। चर्धातुस्तस्यार्थमभिव्यनक्ति—'चरत् पतित्र' (ऋ०३, ५४,८) इत्यत्र 'चरत्=चञ्चलं

पशुजातम्, पतित्र=पक्षिजातम्' इति सायणः। सरीसृपकर्तृकस्य√चर्**धातो** रिङ्गणमर्थः—वा० रा० (२, २८, १९)।

२५-२. गगने गमनमुडुयनम् । अयमर्थः संचरणशब्देनापि प्रकटीक्रियते, सम्यक् चरणेन तथार्थाभिव्यक्तेः । ऋ० (६, ५८, ३) 'यास्ते पूषन्नावो अन्तःसमुद्रे हिरण्ययी-रन्तिरक्षे चरन्ति' इत्यत्र समुद्रान्तिरक्षयोरुभयोश्चरणं नाम संचरणम् । ऋ० (१०, १०२, ८) 'शुनमष्ट्राव्यचरत् कपर्दी' इत्यत्र, ऋ० (१०, ५४, २) 'यदचरस्तन्वा वावृ-धानः' इत्यत्र च संचरणरूपोऽर्थश्चर्धातोः । आख्यातचन्द्रिकायां भट्टमल्लेन चर्धातोः संचाररूपोऽर्थो दिश्तिः (२, ३, १२१) ।

२५–३. 'गावो यवं प्रयुता अर्थो अक्षन् ता अपरुयं सहगोपारुचरन्तीः' इत्यृग्वेदे (१०, २७, ८) 'सहगोपाः≔पशुपालकेन सहिताः, चरन्तीः≔घासं भक्षयन्तीः' इत्यर्थः सायणेन कृतः, यवादिपदसंनिधानात् । वा० रा० (१, ४०, २६)—

> ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः । दृहशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः । प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥

इत्यत्र कपिलस्याविदूरतो हयस्य चरणं नाम घासभक्षणम् । पशवो घासं भक्ष-यन्तः शनैः शनैरग्रेसरन्त्यपीति तेषां चरणेन भक्षणरूपोऽर्थो गृह्यते, मनुष्याणामिव तेषामविचरणत्वात् । पशूनामेतादृश्या प्रवृत्त्या जातस्य चर्धातोर्भक्षणार्थस्य मनुष्ये-ष्वप्यारोपः । वा० रा० (२, २०, ५)—

> अबुद्धिर्वंत नो राजा जीवलोकं चरत्ययम् । यो गति सर्वंभूतानां परित्यजित राघवम् ॥

इत्यत्र सर्वभूतानां गते राघवस्य परित्यागो हि जीवलोकस्य भक्षणमेवेत्यन्त:-पुरस्त्रीणामाशयः । वा० रा० (२, २०, ५)—

अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा। एकाहं दर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम्।।

दशरथस्योक्तिरियं रामं प्रति । 'त्वया सह साधु भोक्ष्यामि' इति तदाशयः । त्रिष्वेव स्थलेषु तिलकटीकायामि भक्षणरूपोऽर्थः प्रतिपादितश्चर्धातोः । चरित (४, ४, ८) इति पाणिनीये सूत्रे चर्धातोर्गतिभक्षणरूपावर्थौ । अत एव हस्तिना चरित हास्तिकः, शकटेन चरित शाकटिक इतिवद् दध्ना चरित = भक्षयित दाधिक इति प्रयोगेऽपि ठग् जायते । णिच्यपि भक्षणार्थे चर्धातोः प्रयोगो हश्यते । वा० रा० (२, ४५, ३३)—

ततः सुमन्त्रोऽपि रथाद् विमुच्य श्रान्तान् हयान् संपरिवर्त्यं शीघ्रम् । पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गम् अचारयद् वे तमसाविद्दे ॥ इत्यत्र सुमन्त्रः पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गान् हयान् तमसाविदूरेऽचारयत्= भक्षिततृणान् अकारयद् इत्यर्थः । महाभारते (१२, ९, २१)—

अल्पं वास्वादु वा भोज्यं पूर्वालाभेन जातुचित्। अन्येष्वपि चरंल्लाभमलाभे सप्त पूरयन्॥

इति वानप्रस्थिभक्षुवद् जीवनयापनिनश्चये युधिष्ठिरस्य 'अल्पं वास्वादु वा भोज्यम्' इत्युक्त्या चर्धातोः सुस्पष्टं भक्षणमर्थः । हिन्दीभाषायां 'चरना' 'चराना' इत्युभयत्र भक्षणरूपोऽर्थः । तत्रापि पशूनां घासादिभक्तणप्रसङ्गे धातोरस्य प्रयोगो जायते, न तु मनुष्याणां भोजनप्रसङ्गे । शनैः शनैर्वेहुभक्षणमुद्दिश्य बहुभोजिनं प्रत्यपीदृशः प्रयोगो हश्यते क्रियमाणः । हरिवंशपुराणेऽपि द्रष्टं शक्यते (द्र० २, ५५, ३२) ।

२५-४. ऋ॰ (१, ५७, ४)— 'इमे त इन्द्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामिस प्रभूवसः'

इत्यत्र 'प्रभूतधन ! अत एव बहुभिर्यंजमानैः स्तुत ! हे इन्द्र ! ये च वयं त्वामारभ्य = आश्रयतयावलम्ब्य चरामिस = चरामः = यागे वर्तामहे' इति शब्दार्थः । इह चर्धातोर्वर्तनमर्थः । मनसा सह प्रयुष्यमानस्य चर्धातोरिप वर्तनमर्थः (ऋ०७, १०४, ८) 'यो मा पाकेन मनसा चरन्तम्' = शुद्धेन मनसा वर्तमानम् इत्यर्थः । 'अन्वग्रं चरित क्षेति वुध्नः' इत्यृग्वेदे (३,५५,७); यज्ञेषु सम्यग् राजमानोऽन्तरन्वग्रम् = दिवि सूर्यभूतस्तत्र वर्तत इति सायणः । 'अग्रं मुख्यं भागं चरित = भक्षयित' इत्यर्थं- मप्याह सः । ऋ० (७,४६,३)—

'या ते विद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरित ।'

इत्यत्र दिवस्परि = अन्तरिक्षसकाशाद् अवसृष्टा = विमुक्ता विद्युत् = अशनिरूपा हेतिः, क्ष्मया = क्षित्या क्षितौ वा चरित = 'वर्तते' इति वर्तनरूपोऽर्थश्चर्घातोः । नैषघ० (१८, ११०)—

'भुज्यमाननवयौवनाऽमुना पारसीमनि चचार सा मुदाम्'

इत्यत्र भुज्यमाननवयौवना दमयन्ती मुदाम् = आनन्दानां पारसीमिन = चरमा-वस्थायाम् अवतंतेति वर्तनरूपोऽर्थरचर्धातोः । वस्तुतः कर्माभावे चर्धातुः स्थाधातु-वदर्थं प्रकटयति । किन्तु स्थाधात्वर्थे तथा स्वारस्यं नास्ति यथा वर्तते । अत एव वृत्तचरित्रयोः पर्यायवाचकता ।

२५-५. ऋ० (१, ५२, ६) 'परीं घृणा चरति तित्विषे' इत्यत्र चर्धातुर्व्या-प्त्यर्थंकः, घृणायाः शत्रुजयलक्षणाया दीप्तेस्तथात्वेनौचित्यात् ।

२५–६. यत्रान्तर्भूता अनेकाः क्रिया भवन्ति, तत्र क्रियासामान्यवाचकेन कृधातुना भावाभिव्यञ्जना । एतादृशेषु स्थलेषु टीकाकारैः 'यथा स्यात् तथा' इति लिख्यते । महाभारते (१४, १९, १६)—

तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथावत् तन्निबोध मे । यद्वरिक्चारयन् नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मिन ।। तस्य=योगशास्त्रस्योपदेशप्रसङ्गे यद्विरैः=चित्तनिग्रहोपायैः, आत्मानम्=चित्तम्, आत्मिन=देहे यथा स्यात् तथा चारयन्=अन्तर्मुखं कुर्विन्निति चर्धातुः क्रियासामान्य-वाचकस्य करणस्यार्थमाविष्करोति । तत्रैव (१३, २२, १३)—

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो

यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम्।

प्रभ्रश्यतेऽसौ चरते न सत्यं

लोकास्तस्य ह्यन्तवन्तो भवन्ति॥

इत्यत्र सत्यम्=यज्ञादिकम् अव्यभिचरितफलं कर्मं न चरते=न करोतीत्यर्थः संपद्यते । वा॰ रा॰ (१, ४६, ३) 'साहं तपश्चरिष्यामि' इत्यत्र 'चरिष्यामि' इत्यस्य 'करिष्यामि' इत्यर्थः । अनुष्ठानिवधानादिशब्दैविवरणं भवितुं नार्हति, तयोनिश्चितार्थ-त्वात् । करणरूपार्थेन च सर्वविधानां तपसामभिव्यक्तिः, न तु सीमितानाम् । मनु॰ (२, १८७)—

'अवकीणिव्रतं चरेत्' इत्यत्रावकीणिव्रतानुष्ठानेऽन्तर्भूतोपिक्रयाणां प्रकटनाय कृषातुना व्याख्यानं साम्प्रतम् । वस्तुतिस्त्वह 'आङ्' इत्युपसर्गपूर्वंकस्यार्थस्य वाचक- रचर्धातुः । किन्तु तेनार्थेन स्पष्टताभावे कृषातुद्वारा विवरणोपपित्तः । स्थूलतस्तु नैयत्येऽनुष्ठानाचरणादीनां याथात्थ्येन प्रयोगः क्रियत एव । वा० रा० 'तपरुचचार' इत्यत्र तिलकटीकाकर्त्रा 'तताप' इति विवृण्वता क्रियासामान्यवाचकः कृषातुर्निदृष्टः, तपसैव तस्योक्तत्वेन क्रियामात्रवाचकत्वादिति ।

२५-७. यद्यपि मनु० (२, १८५)---

सर्वं वापि चरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे।

इत्यत्र कस्यापि पदस्य संनिधानाभावे चर्धातुर्याचनार्थकः, तथापीतः पूर्वं—

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु। अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत्॥

इत्यस्य क्लोकस्योपन्यासेन भिक्षार्थसंबन्धो भवति ।

२५-८. मनु० (९, ३०६) 'प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरित मास्तः' । सर्व-भूतान्तः प्रविश्य मास्तस्य विचरणं संभवतीतीह चर्धातुर्विचरणार्थंकस्तदाह कुल्लूक-भट्टः—'यथा प्राणाख्यो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तः प्रविश्य विचरित' इति । तत्रैव (७, २५) 'यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरित पापहा' इत्यत्र शास्त्रप्रमाणावगतस्य श्यामवर्णस्य लोहितनयनाधिष्ठातृदेवताकस्य दण्डस्य विचरणमेव साधीयः।

२५-९. मनु० (२, १६३)--

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते। सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति॥ इत्यत्र 'प्रतिबुद्धः सन् सुखपूर्वकं कार्येषु प्रवर्तते' इति प्रवृत्तिरूपोऽर्थश्चर्घातोः । यद्यपि विचरणादिरूपा अर्था भवितुमर्हन्ति, तथापि लौकिकीनां सामान्यक्रियाणां शयनप्रतिबोधनादीनां दर्शनेन कार्यप्रवर्तनरूपस्यार्थस्य निश्चयो विज्ञातव्यः ।

२५-१०. मनु० (२. ४८)—

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्। प्रदक्षिणं परीत्याग्नि चरेद् भैत्तं यथाविधि।।

इत्यत्र कुल्लूकभट्टः—'चरेत्=याचेत' इति, तन्न मनोरमम्, भैक्षपदेनैव याच-नार्थस्योक्तत्वात् । मनु० (२,१८२) 'भैक्षं चाहरहरुचरेत्' इत्यत्र च तेनैवार्जनार्थस्य निर्णीतत्वाद् इति भैक्षपदसंनिधानाच्चर्धातुरर्जनार्थकः ।

२५-११. मनु० (२, २४९)-

एवं चरित यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविष्लुतः। स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहाजायते पुनः॥

इत्यत्र ब्रह्मचर्यंत्रतस्योल्लेखादनुष्ठानरूपोऽर्थो निर्धारणीयश्चर्धातोः । ब्रह्मचर्यं च विधिनिषेधानामाचरणं विहायावान्तरिक्रयादीनामसंनिवेश इति नाऽऽस्थेयं विवरणं कृधातुना । एवमेव महाभारते (१२, २१४, १)—

अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा । तत्त्वज्ञानाच्चरन् राजन् प्राप्नुयात् परमां गतिम् ॥

इत्यत्र ब्रह्मचर्यस्योपायो दश्यंत इति तत्त्वज्ञानात् चरन् = अनुतिष्ठन् इत्यर्थः । तत्रैव त्रयोदशे श्लोके—'रागोत्पन्नश्चरेत् कृच्छ्रम्' इत्यत्रापि ब्रह्मचर्योपायं कुर्वन्निप यदि समुत्पन्नरागः स्यात्, तर्हि कृच्छ्रम् अनुतिष्ठेद् इत्यर्थः ।

२५-१२. मनु० (६, ६८)-

संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहिन वा सदा। शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत्॥

इत्यत्र हिंसापरिहारपूर्वकं पृथिव्यां भ्रमणं विज्ञप्तम् इति चर्धातोरिह पर्यटन-रूपोऽर्थः । इह यद्यपि ताहरा किमप्युपपदं नास्ति यस्य साहाय्येन चर्धातोर्भ्रमणरूपोऽर्थः पार्येत निश्चेतुम्, तथापि प्रसङ्गस्य पर्यालोचनेन तथार्थविनिश्चयः । भ्रमणमपि गित-रिति धातोरर्थेनैव तस्य गतार्थतेति चेद्, न, सामान्यगमनाद् भ्रमणस्य पर्यटनस्य वा वैशिष्ट्यात् । अत एव भ्रम्धातुरनवस्थाने पठितः, न तु गमने । 'चेरतुः खरदूषणे' इति भट्टि० (५, १) 'भ्रान्तौ' इति जयमङ्गलः ।

२५-१३. वा० रा० (२, ३५, ३३) 'परिवादो हि ते देवि महाँ ल्लोके चरिष्यति' इत्यत्र प्रचरणरूपोऽर्थश्चर्धातोरिति प्रोपसर्गाभावेऽपि तदन्वितार्थं संपत्तेः । तत्रैव (२, ६६, २६)—

गते तु शोकात् त्रिदिवं नराधिपे महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु च । निवृत्तचारः सहसा गतो रिवः प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता ॥

इत्यत्र 'रविः सहसा निवृत्तचारः≔िनवृत्तिकरणप्रचारः' इति चर्धातोः प्रचार-रूपोऽर्थः । तत्रैव (२, ८५, १३) 'शाश्वतो खलु ते कीर्तिलोकाननु चरिष्यति' इत्यत्र 'चरिष्यति = प्रचरिष्यति' इति तिलकटोका ।

२५-१४. मनु० (२, २३) 'कृष्णसारस्तु चरित मृगो यत्र स्वभावतः' इत्यत्र विचरणं नाभिप्रेतम्, न च घासादिभक्षणमेव । इहैकान्ततव्चरणं नाम वासोऽभीष्टः, अध्युषितदेशेनातिमात्रसंयोगात् । एवमेव वाल्मीकीये रामायणे (४, ५१, ७; ८)—

काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विमले जले। कथं मत्स्यारच सौवणीरचरन्ति सह कच्छपै: ॥

इतीह निवासोऽर्थः, तरणार्थेन तेषामल्पकालसम्बन्धात् । २५--१५. मनु० (९, २८७)—

'समैहि विषमं यस्तु चरेद् वै मूल्यतोऽपि वा'

समै: = सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यप्रदानेन वैषम्यपूर्वकं चरणं नाम व्यवहरणम् । इह 'मूल्यतः' इति पदस्य सांनिध्येन प्रसङ्गेन च व्यवहारार्थो निर्णेतुं पार्यते । 'सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च' इति मनु० (८, ३६२), चार-यन्ति=व्यवहारयन्तीत्यर्थः ।

२५-१६. वा० रा० (२, २८, १५)-

कार्यस्त्रिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः। चरतां नियमेनैव तस्माद् दुःखतरं वनम्॥

इति रामोक्तिः सीतां प्रति । चरतां नियमेनैव नित्यशः काले काले च त्रिर-भिषेकः कार्यः । इह चर्धातोरर्थो नास्ति स्पष्टः—िकं चरताम् इति जिज्ञासासमाध्य-भावात् । 'काले काले' इति प्रसङ्गाद् इह चर्धातोः कालक्षेपरूपोऽर्थः । तदुक्तं तिलक-टीकायाम्—'चरताम्=कालक्षेपं कुर्वताम्' इति ।

२५-१७. वा० रा० (२, ६१, २३) 'द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रे दृष्टः सनातनः' इत्यत्र चर्धातुराचरणार्थकः । गीता० (३, २६) 'पापं चरित पूरुषः' इत्यत्र शाङ्कर-भाष्ये चरित = आचरतीत्यर्थः । नीलकण्ठस्तु करोतीति व्याख्यानमाह, तन्न युक्तम्, धर्मपापयोराचरणविषयत्वात् । 'धर्मं करोति' 'धर्ममनुतिष्ठिति' इत्यादीनां विवरणम् आङ्पूर्वकेण चर्धातुनैव कर्तुं युक्तम् । आचरणानुष्ठानकरणादीनामर्थानामैक्येऽपि 'धर्मकरणम्' इत्यस्य स्थाने प्रज्ञानुष्ठानम् इत्यादिप्रयोगाणामौचित्ती ।

२५–१८. महाभारते (१२, १२३, ७) 'सिन्नकृष्टांश्चरेदेतान् न चैतान् मनसा त्यजेत्' इत्यत्र धर्मार्थकामानां चरणं नाम सेवनम् । यद्यपि धर्मस्यानुष्ठानं भवतीति षमिर्थंकामानामनुष्ठानं स्यात्, तथापि तदितरद्वयस्याननुष्ठानात् सेवनार्थं उक्तः । 'घमं चरित' (४, ४, ४१) इत्यत्र तत्त्वबोधिनीकारः—'चरितरिहाऽःसेवायां न स्वनुष्ठानमात्रे' इति । गीता० (२, ६४) 'रागद्वेषिवयुक्तस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्' इत्यत्र 'चरन्≕सेव-मानः' इत्यर्थः । हरिवंशे (३, १९, १७) —

अरूपी रूपसंपन्नो धातुभिः सह संगतः। अन्यश्चरति भूतेषु कामकारकरो वज्ञी।।

इत्यत्र सूक्ष्मतरत्वाच्चान्तर्यामिरूपेणान्तर्देहान्तः स्थित्वा चरति=विषयान् भुङ्क्ते, कामकारकरत्वात् (=स्वतन्त्रेच्छत्वात्)। तत्रैव (३, २७, ४४)—

त्वमेव वसुधायुक्तो विश्वं चरिस सीमया। एकीकृत्य गणान् सर्वान् संक्षिप्यामुत्र संभवः।।

इत्यत्र वसुधायुक्तो भौमप्राणिरूपेण चरसि=विषयान् सेवसे, सोमया=मर्यादया नियमेनेति चर्धातुः सेवनार्थः, गणानाम्=इन्द्रियादीनामुल्लेखात् ।

२५-१९. हरिवंश० (३, १८, २८)—

अव्यक्ताद् व्यक्तिमापन्नं स्वेन भावेन भारत । अन्तःस्थं सर्वभूतेषु चरन्तं विद्यया सह।।

इत्यत्र चर्धातोः प्रकाशनरूपोऽर्थः, ब्रह्माकारिचत्तवृत्तिरूपिवद्यापदोपादानाद् इति ब्रह्माकारिचत्तवृत्त्या सह चरन्तम् = प्रकाशमानिमत्याशयः। एवमेव तत्रैव (३, १६, ८)—

> विकारपुरुषोऽव्यक्तो ह्यरूपी रूपमाश्रितः। चरत्यचिन्त्यः सर्वेषु गूढोऽग्निरिव दारुषु॥

इत्यत्र 'विकारपुरुषो मात्रादिव्यक्तः, रूपम् = दृश्यमाश्रितः सन्, चरति=दृश्यं प्रकाशयित' इति प्रकाशनरूपोऽर्थः, अग्न्युपमया तथार्थप्रतीतेः ।

२५-२०. भट्टि० (१०, ८) 'ह्वलता जनेन बहुधा चरितं महत्त्वरहितं महता' इत्यत्र 'चरितम्' इत्यस्य चेष्टितमित्यर्थः, चरितस्य≕चेष्टितस्याऽऽचरणात्। इदं चेष्टित-मेव चरित्रम्।

२५-२१. नैषध० (२१, ९०) 'यत् तव स्तविवधौ विधिरास्ये चातुरीं चरित तच्चतुरास्यः' इत्यत्र चातुरीशब्दोपादानेन चर्धातोः प्राप्तिरूपोऽर्थः, चातुरीं करो-तीत्यस्य विवरणेन भिन्नाभिप्रायात्।

२५-२२. भारोपीयभाषाणां मूलधातुरस्ति-तालव्यः √श्केल्-केल इति परि-वर्तनवेष्टनसंचरणाद्यर्थकः । (कर्तव्यकार्यानुष्टाने) धर्मादिवर्तनार्थेऽयं धातुरवेस्ताभाषायां प्रयुक्तः—चरइति (Caraiti) इति । तत्रैव चरान (Carana) इति च कार्यक्षेत्रवाचकः शब्दः । पारसीकभाषायां तु ध्यानप्रवृत्तिपोषणकृषिसंस्कृतिवाचकः पर्युपसर्गपूर्वकः 'परिकरा' इति शब्दः । तत्र चकारः ककारत्वेन प्रयुक्त इति मूलधातावेवेङ्गितम् (द्र० जूलियस्पाँकर्नीः ५३९ पृ०) ।

२५-२३. प्राकृतभाषायां ज्ञानरूपोऽर्थोऽधिक:-चरइ (उव, महा) इति । हिन्दी-भाषायां संस्कृतभाषावद् भ्रमणिवचरणाद्यथें, पश्नां क्षेत्रेषु भ्रमणपूर्वंकं घासादि-भक्षणेऽर्थे प्रयोगः । कालान्तरे भ्रमणपूर्वंकभक्षणार्थस्य चर्धातोभ्रेंमणाभावेऽिष प्रयोगः समजायत । इदानीं गावः शङ्कृबद्धा अपि गमनाभावेऽिष चरन्ति=भक्षयन्ति । इदमेव 'चारा'=(भक्षणीयम्) उपायार्थेऽिष प्रयुज्यते—'अब कोई चारा नहीं रहा' इति । अयमेव 'चारा'शब्दः पारसीकभाषाया 'बे' (सं० वि) इत्यस्य सहकारेण 'बेचारा'= निरुपायार्थको जातः । भक्षणार्थिका 'चरना' इति क्रिया पश्नां संबन्ध एव व्यवस्त्रियत इति मनुष्याणां सम्बन्धे प्रयोगो निन्दार्थको भवति । प्रादेशिकभाषायामिष तथैव दृश्यते—

पड़ पड़ कें पड़ा भये, चर चर हो गये लाठ । बाप ने पूँछी का पड़े, सोरा दूनी आठ ॥ इति ।

एवं तावच्चर्धातोरिह त्रयस्त्रिश्वदर्थाः पर्यालोचिताः—१. प्रवाहः (कम्पनम्), २. उड्डयनम् (संचरणादि), ३. भक्षणम्, ४. वर्तनम्, ५. व्याप्ताः, ६. करणम्, ७. याचनम्, ८. विचरणम्, ९. प्रवर्तनम्, १०. अर्जनम्, ११. अनुष्ठानम्, १२. पर्यटनम् (भ्रमणम्), १३. प्रचरणम्, १४. वासः (निवासः), १५. व्यवहारः, १६. यापनम् (कालक्षेपः), १७. आचरणम्, १८. सेवनम् (आसेवा), १९. प्रकाशनम्, २०. चेष्टा, २१. प्राप्तिः, २२. ध्यानप्रवृत्तिपोषणक्रविसंस्कृतयः, २३. ज्ञानं चेति ।

२६. § √िच (चिज्) ५/५ चयने (उ) । इह ज्ञानार्थकस्य √िक (३/१८) इत्यस्य संज्ञानार्थकस्य √िचत् (१/३८) इत्यस्य च संक्रान्तिः । 'चिकाय' 'चिक्यतुः' 'चिक्युः' इत्यादौ किधातोरंशः । भारोपीयभाषायां √िचधातोर्मूलं तालव्यः √*'काइ' इति धातुः । तत्र ककारस्य तालव्यत्वेन निर्दिष्टत्वादुभयथोपपित्तः (द्र० जूलि० पॉ० ६३७ पृ०) । ऋग्वेदे चयनार्थकिचधातुर्ज्ञीनार्थे न्युपसर्गपूर्वो लभ्यते (१, १६४, ३८; १०, ११४, २; १०, ११४, ९) ।

२६-१. ऋ० (८, ७, २) 'यदङ्ग तिविषीयवी याम शुभ्रा अचिध्वम्' इत्यत्र यामम् = रथम्, अचिध्वम्=समिचनुध्वम् अश्वादिभिः साधनैः संचितं संश्लिष्टं कृष्य गमनार्थं तदानीम् इति सायणः। मस्तः सम्बन्ध ऋगियम्। रथस्य चयनं नाम साधनैस्तस्य प्रगुणीकरणम्, प्रसाधनम् इति रथसंबन्धाच्चिधातोः प्रगुणीकरणाद्यथः। वस्तुतस्तु समुपसर्गपूर्वंकचिधात्वर्थं एवेह ग्रहीतव्यः 'संचयः' इति नाम, संभूय चयने तत्तत्प्रसङ्गागतानां सर्वेषामर्थानां गतार्थत्वात्। 'मामेधो दशतयश्चितः' (ऋ० १, १५८, ४) इत्यत्र चितः=संचितः संपादित इति सायणः। संचयानन्तरवितनी स्थितिः खलूपचयाभिधानेति सायणेन 'अधीव यद् गिरीणां यामं शुभ्रा अचिध्वम्' (ऋ० ८, ७, १४) इत्यत्र 'अचिध्वम्' इत्यस्य गमनसाधनैरश्वादिभिष्पचितं कृष्ठ' इति व्याख्यायि

संचयोपचययोः सूक्ष्मभेदमिनवर्णयता । एवमेव 'उपह्नरेषु यदिचध्वं यीय वय इव मरुतः केन चित् पथा' (ऋ० १, ८७, २) इत्यत्रापि ययेः = गतिमतो मेघस्य चयनं नाम वर्षणसामध्येनोपचयः । तुल० न० पारसोक० चीदन=संचयः । अवे० 'चिन्वइति' 'चचेइति' इति ।

२६-२. ऋ० (६, ४४, ७) 'अविदद् दक्षं मित्रो नवीयान् पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत्' इत्यत्र स इन्द्रः सोमं पिबन् देवेभ्यः = स्तोतृभ्यः, वस्यः = वसीयः श्रेष्ठं धनम्, अचैत् = 'चिनोत्ति' इति प्रसङ्गः । इह 'देवेभ्यः' इति चतुर्थीबलाच्चिधातुरुप=समीपे चयनरूपेण दानार्थकः । अत एव सायणाचार्यः — 'अचैत् = चिनोति = उपचितं करोति ददातीति यावत्' इति व्याख्यत् । एवं खलु चिधातोर्दानमर्थः । सेन्टपीटर्सबर्गकोशे त्वन्वेषणरूपोऽर्थो निर्णीयते, स न हृदयावर्णकः, ऋग्वेदे सोमपानं कृत्वेन्द्रादिपक्षतो दानस्य बहुकृत्वो वर्णनात् ।

२६-३. ऋ० (५, ५५, ७) 'न पर्वता न नद्यो वरन्त वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छेदु तत्' इत्यस्यामृचि मरुत उच्यन्ते—युष्मान् पर्वता नद्यश्च न वारयन्तु, किन्तु यस्मिन् यज्ञाविस्थानेऽचिध्वं तत् स्थानं गच्छेदु=गच्छथैवेति । कोऽपि प्राणी पूर्वं ज्ञातं ततः संकिल्पतं स्थानं प्रति गच्छित प्रत्यूहिनवारणपूर्वकम् । इहापि दुर्गमपर्वतानां दुस्तरनदीनां च पश्चाद् आगच्छन्तीनां बाधानां निवारणं कृत्वा परिचित्तं स्थानं प्रति गमनिर्देशः । परिपूर्वकिचिधातोरर्थं इह निरुपसर्गस्य धातोरभ्युपगन्तव्यः । परिचयो नाम ज्ञानम् । मुण्डकोप० (१, १, ८) 'तपसा चीयते ब्रह्म' इत्यत्र सूल्बणं ज्ञानार्थंश्चिधातोः, निर्विकारस्य निराकारस्य ब्रह्मणश्चयनस्य नाम संग्रहस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । ज्ञानरूपस्य ताहशस्य ताहशपदसंनिधानेन ताहशार्थात् । अमूर्तीकरणिमदम् ।

२६-४. शन्ना० (६, १, २, ७७) 'चितीरिचनीति' इत्यत्र, श्रोमद्भागवतपुराणे (४, २८, ५०) 'चिति दारुमयीं कृत्वा' इत्यादी च चिधातोः करणार्थः, कर्मणि क्रियायां चोभयत्र तस्य प्रयोगात् । आँग्लभाषायाम् एताहशः प्रयोगः 'कॉग्नेट् ऑब्जेक्ट' इत्युच्यते । हिन्दीभाषायामप्येताहशाः प्रयोगाः श्रूयन्ते—'योगदान देना' इत्यादयः । अस्य सम्बन्धेऽधिकं कृधातोव्याख्यानतो ज्ञेयम् । ऋ० (९, ९७, ५८) 'भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत्' इत्यत्र 'संग्रामे कृतम्=कर्तव्यं वयं वि चिनुयाम=विशेषेण कुर्याम' इति चिधातोः करणख्योऽर्थः ।

२६-५ अवपूर्वंकस्य चिधातोरथींऽवचयः । अयमवोपसर्गाद् ऋतेऽपि केवलस्य धातोरिप भवति । महाभारते (१, २१२, ९) 'तत्तिस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती' इत्यत्रावचयरूपोऽर्थः । 'वृक्षं पुष्पाणि चिन्वती' इत्येतादृशे प्रयोगे त्रोटन-रूपोऽर्थो विज्ञेयः । वृक्षादिगौणकर्माभावे, 'कारकाणां विवक्षाधीनत्वम्' इत्यङ्गीकारे त्वपादानाभावे संग्रहरूपोऽर्थो ज्ञात्वयः ।

२६-६. त्रोटनरूपस्यार्थस्य मूलम् ऋ० (७, ६०, ५) 'इमे चेतारो अनृतस्य भूरेः' इत्यस्मिन् मन्त्रे लभ्यते । भूरेरनृतस्य चेतारः =हन्तार इत्याशयः ।

२६-७. अन्नस्य मुखे चयनं नाम क्षेपणम् । तात्पर्यार्थस्तु भक्षणमिति । ऋ० (१०, ९१, ५) 'परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये' इत्यत्र चिधातोः क्षेपणमर्थः । रघु० (१२, ९५) 'अयःशङ्कुचितां रक्ष' इत्यत्र चिताम्=कीर्णाम् इति मल्लिनाथः ।

२६-८. विपूर्वंकिश्चिधातुर्गंवेषणे वर्तते (द्रष्ट० ऋ०१०,४३,५)। वस्तुतो गवेषणारूपोऽर्थः केवलस्य चिधातोरेव विज्ञेयः, उपसर्गस्य धातुगतार्थप्रकाशकत्वात्। अत एव महाभारते (३,६८,६)—

पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्यया। नैव क्वापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम्।।

इत्यत्र व्युपसर्गप्रयोगाद् ऋतेऽपि गवेषणारूपोऽर्थो व्यक्तः । ततोऽग्रे तदथं एव स्पष्टं विपूर्वकिचधातोः प्रयोगस्तत्रैव सप्तमे इलोके—

> ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः। विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद् राजवेश्मनि॥ इति।

कथासिरत्सागरे (२६, १३८) 'पातेन साकं कनकपुरीं चिन्वन्नितस्तदा' इत्य-त्रापि सुस्पष्टं विचयनमर्थो निश्चीयते । भट्टिकाव्ये (१९, १३) 'यज्ञपात्राणि गात्रेषु चिनुयाच्च यथाविधि' इत्यत्र 'विचिनुयात्' इति जयमङ्गलः । आख्यातचिन्द्रकायां (२, ४, २०१) भट्टमल्लोऽप्यन्वेषणे चिनोतीत्याह । अवेस्ताभाषायां व्युपसर्गपूर्वकोऽयं धातुर्दूरगमनार्थकः, त्यागार्थको वा—'वी-चिन्वइति' इति (जूलियस्० ६३७ पृ०) ।

२६-९. भट्टि० (१५, ७६) 'पर्वंतानिव ते भूमावचैषुर्वानरोत्तमान्' इत्यत्र चिधातोः पुञ्जीकरणरूपोऽर्थः, 'पर्वंतानिव' इत्युपमानेनापि तथाभिप्रायात् । सुश्रुते (२, २९०, ९) 'दंशः पिडकाभिश्चीयते' इतीहाऽऽच्छादनार्थंश्चिधातुः ।

२६-१०. 'शैलैरिवाऽचिनोद् भूमिम्' इति भट्टि० (१७, ६९) छा**दन-**मर्थिश्चिधातोः ।

२६-११. 'चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः' इति मुद्राराक्षसे (१, ३) निष्पत्तिरूपः फलनमित्यर्थः । एवमेव समभिन्याहारप्रसङ्गादिभिरन्येऽप्यर्था ऊह्याः प्रदीपनन्यवस्थादयः ।

एवं तावद् एकादशस्वर्थेषु प्रयुज्यमान एष परीक्षितः—१. चयनम् (संचयः), २. दानम्, ३. ज्ञानम्, ४. करणम्, ५. अवचयः, ६. हननम् (विनाशनम्), ७. क्षेप-णम्, ८. गवेषणम्, ९. पुञ्जीकरणम्, १०. छादनम्, ११. निष्पत्तिः (प्रदीपनम्, व्यवस्था) इति ।

प्राकृतभाषायां त्रयोऽर्थाहिचधातोर्हेमचन्द्रमतानुसारेण । तत्र विकरणविशिष्ट-स्यानुपूर्व्या ग्रहणं मूलधातुत्वेन—√चिण, √चुण इति । अर्था इमे—१. संचयः, २. पुष्पाद्यवचयपूर्वकं संग्रहः, ३. खगकर्तृकं भोजनं चेति । २७ § √छिद् (छिदिर्) ७/३ द्वैधोकरणे (उ) । इह √िचधातोः संक्रमः शक्यतेऽनुमातुम् (द्र० षष्ठोऽर्थेश्चिधातोः) । हिंसाग्रन्थनार्थेन √चृत् (चृती) ६ ४५ धातुनाऽपि सहैतस्य तुलना विधेया । चौरादिकयोः √छेद इति √छिद्र इति च धात्वो-मूंलेऽयमेव धातुर्निविष्टः ।

२७-१. द्वैधीकरणं नाम कस्यचिद् वस्तुनोंऽशद्वये विभागः । ऋ० (१, ११६, १५) 'चिरत्रं हि वेरिवाच्छेदि' इत्यत्र चिरत्रम्=चरणम्, वेः =पक्षिणः, पर्णम् =पतत्त्र-मिव, अच्छेदि = छिन्नमभूदिति । छेदनरूपोऽयं विभागः केनाप्युपकरणेन शक्यते कर्तुम् । 'मा ते गृष्ट्नुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः' इत्यृग्वेदे (१, १६२, २०) छेदनक्रियोपकरणमसिद्दंश्यत इति कर्तनेन च्छेदनेन द्वैधीभावः स्वयमेव जायते ।

२७-२. द्वैधीकरणार्थकोऽयं धातुर्ऋंग्वेदे (१, १३३, २) चूर्णनार्थको हृश्यते— अभिव्लग्या चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनाम् । छिन्धि वटूरिणा पदा महावटूरिणा पदा ॥

इत्यत्र च्छेदनसाधनमस्ति पादो हस्तिपादो वेति तेन हैधीकरणासामर्थ्याच्चूर्ण-नमर्थो जायते छिद्धातोः । 'यातुमतीनाम् = हिंसावतीनां सेनानाम्, शीर्षा = शीर्षाणि छिन्धि = चूर्णय । केन साधनेन ? वटूरिणा = पदा वेष्टनशोलेन त्वदीयपादेन । यद्वा हस्तिनः संबन्धिना पादेन, ऐरावतपादेनेत्यर्थः' इति सायणः ।

२७-३. ऋग्वेदकालादेवास्य धातोरर्थस्यामूर्तीकरणं संजातम् । द्वैधीकरणं यथा स्थूलेषु पदार्थेषु जायते, तथैव सूक्ष्मेष्विप तद् दृश्यते । 'मा तन्तुश्छेदि वयतो धियं मे' इत्यृग्वेदे (२, २८, ५) कर्मसंततेर्नेरन्तर्याभावः प्रकटितिश्छद्धातुना । 'धन-क्रयस्तात युधां प्रणेता दुरात्मनां जीवितिच्छिन्महात्मा' इति महाभारते (५, ४८, १) जीवितरूपस्यास्थूलपदार्थस्य च्छेदोऽभिहितः । स खलु नाशार्थकः । 'विवर्णवदना दीनाश्छिन्ने च गतिकर्मणि' इत्यन्न हरिवंश ० (३, १३३, १०), 'मध्याह्मार्कतापच्छिन्न-हष्टिः' इत्यन्न मृच्छकटिके च व्याघातरूपो रोधरूपो वार्थः प्रतिपादितिश्छद्धातुना । एवमेव प्रतिष्ठायाः (शन्ना० १०, ५, २, ५), संश्वायानाम् (मुण्डकोप० २, २, ८), संदेहस्य (मभार० ३, ८१, १०), गेहरतेः (भाग० ३, ५, ११), स्पृहायाः (भाग० २, १, १५), आशायाः (रघु० १२, ९६) क्रियातृष्णित्यादीनां च च्छेदो वाङ्मये संकीर्तितः । स तु दूरीकरणरूपनाशार्थक एव । एवमेव 'दुःखं छिन्द्याम्यहं ते वै' इति दुःखस्य, 'कौतूहलं नः परमं तच्छिन्ध द्विपदां वर' (हरिवंश० २, ७७, ९) इति कौतूहलस्य च च्छेदेऽव्यक्तपदार्थंच्छेदनस्य कर्तुमशक्यत्वाद् दूरीकरणमर्थः ।

२७-४. 'सिन्धं छित्त्वा तु ये रात्रौ चौर्यं कुर्वन्ति तस्कराः' इति मनुस्मृतौ (९, २७६) द्वैधीकरणार्थंकस्य च्छिद्धातोविदारणमर्थः । तच्च त्रोटनाभिन्नम् ।

२७-५. 'हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात्' इति मनु० (३, ३३) व्रणनं वेधनं वार्थः । वेधने कस्यचिन्निशिताग्रभागस्य वस्तुनोंऽशतः प्रवेशो

भवति । मत्स्यवेधेन ताहरा एवार्थो ज्ञायते । हिन्दीभाषायां 'काँटा छिद गया' इत्य-नेनेषत्प्रवेशोऽभिष्रेयते । इममेवेषत्प्रवेशमभिलक्ष्य बुन्देलीयभाषायां पित्रादिकेऽतिस्नेहं कुर्वन्तं बालकं प्रत्येवं खलु व्याहारः—'गरे में छिद जाओ' = पितुर्ग्रीवायामीषत् प्रविश, संसक्तो भवेत्यर्थः ।

भारोपीयभाषाया मूलध्वितः—'स्काइ-द-त्' इति । तत्र ककारस्तालव्यः । संस्कृतभाषायादिछद्रशब्देन कर्तनमर्थो न जायते । किस्मिदिचद् वस्तुनि ताह्शोऽत्रकाशः, येन तत्रत्यस्तरलपदार्थः क्षरितुं शक्तुयात् । घटादौ ताह्शं सूक्ष्मं छिद्रमिप भवित, यन्न भवित हिष्टगोचरं सरलतया । क्षरद् वारि विलोक्य भवित तत्सत्तानुभवः । अयमर्थो लेट्टिश्भाषायाः 'स्किद्र्स्' इति शब्देन स्फुटीभवित । अवे० सिदर्, ग्रीक् - 'स्किद्-रोस्' इति सर्वे शब्दाः संस्कृतभाषायादिछद्रशब्दमेवानुवर्तन्ते सार्थम् । रौधा-दिकेन विकरणेन विशिष्टाः सार्वधातुकलकारा नकारमिभव्यञ्जन्ति । लैटिनबलूची-भाषयोस्तु सार्वधातुकविकलस्थलेष्विप तस्य संप्राप्तिः, लैटिन्—'स्किन्दो' इति, बलूची—'सिन्दग्' इति ।

एवं ताविच्छद्धातुः पञ्चस्वर्थेषु प्रयुज्यमानः परोक्षितः—१. कर्तनम्, २. चूर्णं-नम्, ३. व्याघातः, रोधः नाशः, दूरीकरणं वा, ४. विदारणं त्रोटनं वा, ५. व्रणनम् (वेधनम्) चेति ।

प्राकृतभाषायां विच्छेदरूपेऽर्थेऽपि प्रयोगिहछदधातोः—छिदइ (महा०, प्राप्र०) इति । एवमेव गीतायाम् (६, ३८) 'छिन्नाभ्रमिव' इत्यत्र 'संछिन्न–' इत्यर्थः शाङ्करभाष्ये ।

वस्तुतोऽयं धातुः—अनुच्छेद-अवच्छेद-विच्छेद-उच्छेद-परिच्छेदाद्यर्थेष्विप समुप-लब्धो भवेद वाङ्मये विनोपसर्गयोजनयेति ।

२८ § √जन् (जनी) ४/२९ प्रादुर्भावे (आ) । जुहोत्यादाविष जननार्थंको जन्धातुः पिठतो धातुपाठे पाणिनीये । √ज्ञा इति √जन् इति चोभयोधित्वोः पर-स्परं संक्रमः । भारोपीयो मूलध्विनस्तूभयोः 'ग्न' इति । जन्धातोरुपधालोपे द्वित्वे च ज्ञेति प्रकृतिः स्वयमेव जायते । ज्ञानः (ऋ०१,१२,३) इत्यत्र √जन् +कानच् प्रत्ययः 'लिटः कानच्' इति सूत्रेण, 'गमहन०' (६,४,९८) इत्युपधालोपे, 'द्विवं-चनेऽचि' (१,१,५९) इति तस्य स्थानिवद्भावाद् द्विवंचने तथा रूपम् । तुल० कष्टवंज्ञः = ऊर्ध्वजातुः, 'संज्ञुः', 'प्रज्ञुः' इति ।

२८-१. प्रादुर्भावो नाम जननम् । प्राणिष्वेष जननार्थको जन्धातुर्दृश्यते मूलतः । जनः, जनो, जननो, जनकः, जनिता, जिनत्रो चैतादृशः शब्दा भारोपीय-भाषास्विप लभ्यन्ते । ऋग्वेदे (१, १६९, ३) 'पुत्रो न जातो रण्वो दुरोणे' इत्यत्राग्नेः प्रादुर्भावे पुत्र उपमानत्वेन गृहीतः । पुत्रस्य जननं सुप्रसिद्धम् । ग्रीक्भाषायां 'गेनेतर्' गेनेतरोस्, गेनेतोर् (सं० जिनतर्) इत्येते त्रयः शब्दाः । 'गेनेतेइरा' इति जिनत्रीवाचकः शब्दस्तत्र । लैटिनभाषायां गेनितोर् (<जिनतर्), 'गेनेत्रीक्स्' (=सं० जिनत्री)

इति च शब्दौ । ग्रीक्—गेनोस्, लैटि० गेनुस् (=सं० जनः) पुरा० नार्दियन्-भाषायां 'कोन्र्' इति शब्दः पुत्रवाचकः (द्र० जूलि० ३७३-७५ पृ०) । आंग्लभाषायाम् एत-द्धातुसंबद्धा इमे शब्दाः—जिनिअल्=प्रसवकारिन्, जेनिटल्=जननसम्बन्धिन्, यौनम्; जेनिटल्स्=उपस्थः, शिश्नादि, जेनिटर्=जनियतृ; जेनरेशन्=प्रजननम्, सन्तानः, जेण्डर्=लिङ्गम्, प्रकृतिरिति । तत्र √'जेण्डर्' इति धातुरिष यभने । एवं खलु प्रथमत एष धातुः स्त्रीपुरुषसंबन्धपरिणामरूपे जननेऽर्थे सार्वदेशिक इति शक्यते वक्तुम् । ब्रेटानिकभाषायां तु 'गेनेल्' इति शब्दः पुत्रोत्पत्तिवाचकः, न तु सामान्यत उत्पत्तिवाचकः । 'तस्य तस्य प्रसादान् त्वं देवि पुत्रान् जनिष्यसि' इति महाभारते (१,६७,१३३), आत्मजान् आत्मनः पञ्च जनयामास—भाग० पु० ५,७,२; ब्रह्मा-वर्चस्वनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः' इति मनु० (३,३९) । एवं तावदेष धातुः 'किन्'='जन' इत्यादिरूपेण परिवारादिवाचको जातः (मभार० १५,६,२; १३,१५४,९; ४,५,३; पञ्चत० १,२७ जातेन=पुत्रेण) । जातजायादयः शब्दा अपि ताहशीमेव प्रवृत्ति परिचाययन्ति ।

ततः परं स्त्रीपुरुषसंयोगाञ्जायमानस्य जननरूपस्यार्थस्य तदितरपदार्थ-जातेभ्यः समुत्पद्यमानेष्वर्थेष्वारोपः । अत एव पाणिनिना प्रादुर्भावोऽर्थो दर्शितः, जुहोत्यादौ तु न तथा । मूलतस्तु मैथुनादनुत्पन्नस्य प्रकटनमेव, न तु जननम् ।

२८-२. 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति मनुस्मृतौ जन्धातुः प्रादुर्भावार्थकः ।

२८-३. 'व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरिस वेदना' (महाभार० ३, २९६,२), 'व्यायामेन ममानेन जाता शिरिस वेदना' इति च महाभारते (३, २९६,३) वेदनाया अमूर्तत्वाद् अनुभवोऽर्थः साधीयान् । तस्या अव्यक्तत्वादेव सप्तमी विभक्तिः, विभागाद्य-भावेनापादानाप्राप्तेः ।

२८-४. जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्द्धते, क्षीयते, नश्यतीति षड्भावाः सुप्रसिद्धाः (निरुक्ते, वा० प० १, ३) । महाभारते—

अरुवमेधमवाप्नोति सर्वकामसमन्वितः। तत्रोष्य रजनीः पञ्च पूतात्मा जायते नरः॥

इत्यत्र जन्धातुः सत्तार्थकः । यद्यपि भूधातोरप्युत्पत्त्यर्थः, तथापि प्रसङ्गत एव तस्यार्थस्य परिज्ञानं भवतोति न सर्वत्र सः । किमिष वस्तु प्रादुर्भावोत्तरम् 'अस्ति' इति सत्तया गम्यते । √जन्धातोः सत्तारूपोऽर्थोऽस्या एव द्वितीयस्या अवस्थायाः सूचकः । अन्यस्यां भाषायां सत्तार्थो न लभ्यते जन्धातोः ।

२८-५. ऋ० (१, १४४, ४) 'दिवा न नक्तं पिलतो युवाजिन' इत्यत्राग्ने: स्थितिवंण्यंते । 'सोऽग्निः पिलतः = पूर्वमङ्गारावस्थायां जीर्णोऽपि सिमन्धनानन्तरं युवा = तरुणः, तेजसा सर्वस्य मिश्रयिता वा अजिन=जायते' इत्यक्षरार्थः । इह जायते= संपद्यते, परिणमत इत्यर्थः, न तूत्पद्यत इति ।

२८–६. चतुर्थो भावो वर्द्धनमिति । मनु० (९, ३८)— भूमावप्येककेदारे काल्रोप्तानि कृषीवलैं: । नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥

इतीह जन्धातुर्वर्द्धनार्थकः, कालोप्तानां बोजानां वर्द्धनाभावेऽङ्कुररूपेण तेषां नानारूपाभावात् । अग्रेऽपि—

> अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते । उप्यते यद्धि यद् बीजं तत् तदेव प्ररोहति ॥

इति मनुस्मृतौ (९, ४०) समेधनरूपोऽथीं जन्धातोः। कुल्लूकभट्टोऽप्याह— 'त्रीहिरुप्तो मुद्गादिजीयते इत्येतन्न संभवति। यस्माद् यदेव बीजमुप्यते तत् तदेव जायते' इति। 'त्रीहिरुप्तो मुद्गादिजीयते' इत्युक्त्या त्रीहिवापोत्तरमञ्जूराद्युत्पत्तिस्ततो वृद्धचा बीजिमिति समेधनमर्थः। यद्यपि पूर्वपूर्वादुत्पत्तिक्रमेण समेधनमर्थो न संभवति, तथापि प्रथमावस्थातस्तृतीयचतुर्थाद्यवस्थानां वर्द्धनमेव संमतम्।

अत एव महाभारते (८, ६८, १०)-

यत्तत् पृथां वागुवाचान्तिरक्षे सप्ताहजाते त्विय मन्दबुद्धे । जातः पुत्रो वासविकिमोऽयं सर्वाभ् शूराज् शात्रवाञ् जेष्यतीति ॥

इत्यत्र 'सप्ताहजाते' इति पदगतजातशब्दः 'वृद्धे' इत्यर्थकः । वर्द्धनं सापेक्षमिति पूर्वमेवोक्तम् ।

एवं ताविदह षडर्थाः परीक्षिता जन्धातोः—

१. जननम्, २. प्रादुर्भावः (प्रकटनम्), ३. अनुभवः, ४. सत्ता, ५. परिणामः, ६. वृद्धिश्चेति ।

२९ ६ √जप् (जप) १/३९६ व्यक्तायां वाचि मानसे च (प) । प्रकृतधातोर्मूले व्यक्तवागर्थको लप् धातुः । √लप्धातोश्च मूले तदर्थक एव रप् धातुः । तुल्लीय ऋग्वेदेऽलमर्थकोऽरमिति शब्दः । रप् (लप्) इत्येष ध्विनरनुकरणात्मकः (ऑनोमैटो-पोइटिक्) । बुभुक्षाधिक्ये विवक्षाधिक्ये वा जिह्न्या ताहशो ध्विनर्जायते 'लप्-लप्' इति । मुखस्य संज्ञापि 'लप्नम्' इति । वदनं हित्वा वचनार्थकस्यान्यस्य धातो-वर्युत्पन्नेन शब्देन ताहशी संज्ञा न भवति—व्याहरणम्, वचनम्, भाषणं वेत्येताहशेन ।

√ 'लप्' इति घातोः प्रयोगिवस्तरोऽिप दर्शनीयः । पामीरभाषायां 'लोवम्' 'लेवम्' इति शब्दौ वचनार्थकौ (तुल० प्राकृतभाषायाः √ 'लव' इति); कुरुवर्षीय०—'लेपेतेत' = प्रलापार्थकः । हिन्दो—'लवाड़िया', बुं०—'लपरा, लपरू, लबरा' इत्येते

शब्दा अपि प्रलापार्थकाः (मिथ्याभाषणार्थकाः) । नवीनपारसीकभाषायाम् 'लाबा' 'लावा' इत्येतौ शब्दौ विकत्थनार्थावित्येष धातुः पूर्णतो भारोपीयः ।

पुनः पुनरितश्येन गिंहतवचने धातोरेतस्माद् विधीयमानस्य यङो लोपो भवित । यद्यपि पाणिनिर्भावगर्हार्थे विधीयमानस्य यङः प्रसङ्गे वाचिनकानां धातूनां मध्ये नैनं पठित—'लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम्' (३, १, २४) इत्यत्र, तथापि लप्-धातोर्गोहितवचनार्थे प्रयोगोपलब्धिः—'लालपन्ती' (त्रि० उ० ६) । प्राकृत-भाषायामिप √'लालप्य' इत्ययं यङन्तो धातुरितवचने मुहुर्भाषणे गिंहतवचने चेत्येषु त्रियुज्यते—'लालप्पइ' (सूअ० १, १०, १९) ।

वस्तुतः ्र'लालप्प' इति ्रलप् इति चानुकरणध्वनी । एष ्रलप् धातुः ्रर्प् (१,३९९) (रपित—ऋ० १०,३१,१८; रारपीति—ऋ० ६,३,६) इत्यत्र संक्रान्तः सन् हश्रुतिपूर्वंकम् ्र'ङ्लप्' (१०,११८) इति, ्र'ह्लप्' (मैत्रेयमतेन) इति च ह्पेण विस्तृतो जातः । एषा हश्रुतिहिन्दीभाषायामप्यनेकत्र लभ्यते—हुलास (<उल्लासः) इति, हाँ (<आम्) इति च । संस्कृतभाषाया हकारस्त्ववेस्ताभाषायां जकारत्वेन परिणमते–हिम>जिम इति । इह संस्कृतभाषायामपि्रिङ्लप् धातोहंकारोऽकारविपर्ययेण जकारः सन् 'जल्प्' इति रूपेण दृश्यते विस्तृतः । एष एव जल्प् धातुः (एतस्माद् बहुगर्ह्यावागर्थको जल्पाक इति शब्दो व्युत्पद्यते) संक्षिप्तः सन् ्रजप् इति जायमानो हृदुच्चारणरूपेऽर्थे विस्तृतः । ऋग्वेदकाले रप्-लप्-जल्प्-धातूनां प्रयोगाः प्रचिलता आसित्रिति निर्दाशतो विकासस्ततोऽपि प्राक्तः सिध्यति । भारोपीयभाषासु ्रलप्धातोर्बीजानि सिन्नहितानि, न तु जप्-धातोरित्येतस्मात् कारणादिप जप्-धातोव्यंवहारः परवर्ती ज्ञायते । पाणिनिना यङन्तप्रक्रमे भावगर्हार्थे जप्-जातोर्यङ् विहितः, न तु लप्-धातोः । परन्तु वेदे भावगर्हार्थविहितयङो लोपात्मकाः प्रयोगाः प्राप्यन्ते ।

२९-१. व्यक्तवागर्थके पठने ्रजप्धातुर्मनुस्मृतौ (२,१८१) 'त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्' इत्यत्र प्रयुक्तः । 'पुनर्मामैत्विन्द्रयम्' इत्येतस्या ऋचो वारत्रयं जपनेन पठनमर्थो ज्ञायते, ऋचः पठनात् । एवमेव 'कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद् वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम्' (मनु० ११,२५०), 'सकुञ्जप्त्वास्य वामोयम्' (मनु० ११,२५१), 'अब्दार्धमिन्द्रमित्ये-तदेनस्वी सप्तकं जपेत्' (मनु० ११,२५६) इत्यादौ चर्चः प्रसङ्गाज्जप्-धातोः पठनमर्थः ।

२९-२. मनु० (२,७८) 'एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्' इत्यत्र सावित्र्या जपप्रसङ्गे हृदुच्चारणमुपांशूच्चारणं वाभिप्रेतम् ।

श्रीमद्भागवते (८,३,१) तु हृच्छब्दपूर्वकं जप्-धातुप्रयोगः—

एवं व्यवसितो बुद्धचा समाधाय मनो हृदि। जजाप परमं जाप्यं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षतम्॥ इति।

२९-३. ववचिच्चैष धातुरितमन्दमुच्चारणपूर्विकायां प्रार्थनायामपि प्रयुज्यते—

जपते जप्यते चैव तपते तप्यते पुनः। ददाति प्रतिगृह्णाति युझते ध्यायतेऽपि च।। इति महाभारते (१३,१४,१५९) । श्रीमद्भागवतपु० (४,७,२९) तु ताहशोऽर्थः स्फुटं हश्यते—

तव वरद वराङ्घ्रावाशिषेहाखिलार्थे
ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये।
यदि रचितिध्यं माविद्यलोकोपविद्ध
जपति न गणये तत् त्वत्परानुग्रहेण ॥ इति ।

२९-४. बु० च० (१,१८) 'बोधाय जेपुः परमाशिषश्च' इत्यत्र 'आशिषो ददुः' इत्यर्थः । यद्यप्याशिषामुदोरणं भवति, तथापि तासामुदीरणपूर्वके दान एवाभिप्रायो ज्ञेय इति दानमर्थो जप्-धातोः, आशिषां समभिव्याहारात् ।

२९-५. काशकृत्स्नधातुव्याख्याने √जाप् १/२०१ इति धातोरालस्यरूपोऽर्थः। मानसोच्चारणे बाह्यक्रियाया अपरिलक्षितत्वात् तादृशस्य जपस्य कालक्रमेणाऽऽ-लस्यरूपेणाभ्युपगमः कृतः स्यादिति।

एवं तावत् पञ्चार्था जप्-धातोः—१. पठनम्, २. हृदुच्चारणम्, ३. मन्दो-च्चारणपूर्वंकप्रार्थना, ४. दानम्, ५. आलस्यं चेति । कुरुवर्षीय-हिन्द्यादिभाषासु त्वेष धातुः प्रलापार्थंकोऽपि । यङन्ते च भावगर्हार्थोऽस्य प्रतिपादितः । एवं तावत् सप्तार्था भवन्ति धातोरेतस्य ।

३०. § √ज्ञा ९/३६ अवबोधने (उ) । प्रकृतधातोः प्रकृतिद्वयं स्पष्टतः परिलक्ष्यते—१. जा (न्) इति, २. जा इति चेति । भारोपोयो मूलध्विनरिष द्वेधा—१. गेन्,
गेन (तालव्यः) इति, २. ग्नी–, ग्नो (तालव्यः) इति च । ऋग्वेदादौ भारोपोयासु च
भाषास्ववबोधनात्मक एवार्थो नान्यः । गेनध्विनमूलका इमे प्रयोगाः—िलथु० जिनोति;
लेट्टिश—िजनात्, अवे० पैति-जानित्त । ग्नीध्विनमूलकास्तु—पु० उ० ज०—क्नाउ,
एँग्लो०—क्नावन्, इँग्ल०—(क्)नो, पु० च० स्ला०—'ज्नित' चेति । नूनमेष जननार्थकजन्धातुसंबद्धः, यथा तत्संबद्धा जाया-जन-जातादिसंस्कृतशब्दाः संबन्धवाचकाः,
इँग्लिश्भाषादेश्च किन्-प्रभृतयः शब्दा अपि तथा, एवमेव जाधातोजीतो ज्ञातिशब्दोऽपि संबन्धवाचकः । ज्ञातयः (ऋ० १०,६६,१४; १०,८५,२८) इत्यत्र 'बन्धवः'
इत्यर्थः । सम्बन्धत् परस्परं परिचयो नामावबोधः ।

३०-१. अभ्रान्त्यात्मकं भ्रान्त्यात्मकं चोभयथा ज्ञानम् । तत्र प्रथमेऽर्थे—ऋ० (४, ४, ६) जानातेः प्रयोगः । अत एव मनु० (८, २६४) 'अज्ञानाद् द्विशतो दमः' इत्यत्र 'अज्ञानाद् = भ्रान्त्या' इत्याह कुल्लूकभट्टः । अभ्रान्त्यात्मके ज्ञाने महाभारते (३, ७२, ८) हृदयग्राही प्रयोगः—

सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन। नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित्॥ इति। सर्वत्र वाङ्मये भूयिष्ठाः प्रयोगा अस्मिन्नर्थे दृश्यन्ते ।

३०-२. गीतायाम् (९, १) 'यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमविशब्यते' इत्यत्र 'ज्ञात्वा' इत्यस्य 'प्राप्य' इति ज्ञाङ्करभाष्ये, 'साक्षात्कृत्य' इति नीलकण्ठकृतव्याख्याया-मर्थः, परिचयात्मकज्ञानस्य साक्षात्काररूपत्वात् ।

३०-३. वा० रा० (३, ६४, १)-

स दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत्। शीघ्रं लक्ष्मण जानीहि गत्वा गोदावरीं नदीम्॥

इत्यत्र सीताऽदर्शनाद् व्याकुलो रामो लक्ष्मणमादिशति—हे लक्ष्मण ! गोदावरीं नदीं गत्वा शीघ्रं जानीहि = गवेषय—इति । इह ज्ञाधातोरर्थोऽन्वेषणम् ।

३०-४. मभार० (४, २९, ६)-

स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः । उदयः पाण्डवानां च प्राप्ते काले न संशयः ॥

इति शारद्वतो वाक्यं कृपेण पुनरावृत्तम् । इह बलपदसमिक्याहाराद् ज्ञाधातोर्निरूपणमर्थः ।

३०-५. मनु० (२, २३)--

कृष्णसारस्तु चरित मृगो यत्र स्वभावतः। स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः॥

इत्यत्र,

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा। जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा।।

इत्यत्र च ज्ञाधार्तुविचारार्थकः । यज्ञियस्य म्लेच्छदेशस्य च विचारप्रकारो र्वाणतः क्लोके । उत्तरत्र तु वाचो ज्ञानं नाम विचारः, वचनस्य विचारार्हत्वात् ।

३०-६. 'ज्ञोऽविदर्थंस्य करणे' इति पा० सू० (२, ३, ५१) 'सिंपषो ज्ञानम्' इत्युदाहरणं सुप्रसिद्धम् । तत्र करणोभूतं यत् सिंपस्तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तो जानातेर्लक्षणेति तत्त्वबोधिनीकारः । इह करणकारकसमिभिव्याहारात् सिंपषोपायेन ज्ञानाभावः, ज्ञाने भौतिकपदार्थानां सहकारोऽनिभिप्रेतः, अन्यथा केषाञ्चिद् धिनामितिमात्रमन्दबुद्धीनामिष धनद्वारा ब्रह्मादिज्ञानप्रसङ्गः स्यादिति सिंपषोपायेन प्रवर्त्तनरूपोऽर्थो ज्ञेयः । लोकेऽपि 'चिटिकाया जानीते' इत्यस्य चिटिकाकरणेन प्रवेशानुमितर्भवतीति तत्र प्रवर्तते जनः । एवमेवाद्यत्वेऽज्ञस्यापि जनस्योत्कोचद्वारकं प्रवर्त्तनं भवतीति स भणित 'मैं जान लूँगा चाँदी के जूते से'=रजन्तेन प्रवृत्तो भविष्यामीति तदाशयः । एवमेव 'शम्भोर्मुकुन्दे जानीते' इत्यस्य 'शम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्तते' इत्यस्य इत्यर्थः ।

३०-७. भट्टि० (१६, ४१)—

ज्ञायिष्यन्ते मया चाद्य वीरम्मन्या द्विषद्गणाः। गूहिष्यामि क्षिति कृत्तैरद्य गात्रैर्वनौकसाम्॥

इत्यत्र 'एते च द्विषां गणाः शत्रुसंघा वीरम्मन्या अद्य मया ज्ञायिष्यन्ते =परिच्छेत्स्यन्ते' इति जयमञ्जलः । 'मारणतोषणितशामनेषु ज्ञा' (भ्वा० प० अ०) इति
'ज्ञप मिच्च' (चु० प० से०) इति वाऽनुशासनाद् ज्ञाधातुिहसार्थकः । तदुक्तममरकोशे—
'निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम्' (२, ८, ११३) इति । उक्तेष्वर्थेषु ज्ञाधातुिमद्
भवति । संविधाने (प्रयोजके) मित्त्वाद् ह्रस्वेन 'ज्ञापयिति' इत्यस्य स्थाने 'ज्ञपयिति'
इति प्रयोगो बुध्यते । इह भट्टिकाव्ये तु तादृशस्य प्रयोगस्यासत्त्वेऽपि कथं परिच्छेदनार्थः,
उत्तरार्धे रुलोके 'गूहिष्यामि क्षिति कृत्तैरद्य गात्रैर्वनौकसाम्' इत्यत्र 'कृत्तैर्गात्रैः' इति
कृत्तपदसमिभव्याहारेण ज्ञाधातोस्तादृशोऽर्थात् । लोकेऽपि कुद्धो मानवः प्रत्यिभनं
प्रति—'बताऊँ ?' इति क्रोशन् प्रत्यिभनो व्यवहारेण ततोऽप्यधिकं रुष्टस्तं ताड्यतीति
मृष्टिदण्डकृपाणादिहस्तयोः प्रत्यिनोः प्रसङ्गात् 'बताना' इत्यस्य चपेटाताडनहननादिरूपोऽर्थोऽभ्युपेयः ।

३०-८. प्रयोजकसंविधाने तु 'धर्मराजः समागम्याज्ञापयत् स्वं प्रयोजनम्' इति महाभारते (२, १३, ४५) आख्यातवान् निवेदितवान् वेत्यर्थः । एवं तावदाख्यान-मर्थो ज्ञाधातोः ।

३०-९. मभार० (१४, १६, ९) 'श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम्' इत्याह वासुदेवोऽर्जुनं प्रति । इह ज्ञाधातुरध्यापनार्थंकः । एवं प्रयोजकाभावे 'गुरो: सकाशाद् व्याकरणं ज्ञातुमिच्छति' इत्यत्र ज्ञाधातुरध्ययनार्थंको भवति ।

३०-१०. मभार० (१, १५०, ९) 'ततस्ते ज्ञापयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः' इत्यत्र 'सूचयामासुः' इत्याशयः ।

३०-११. मभार० (३, १०२, २६) 'तस्मात् त्वां देवदेवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे' इत्यत्राभिभाषणमालापो वार्थो ज्ञाधातोः, तस्मात् कस्मात् ? 'अस्माकं भीतभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन' इत्येतस्मात् कारणात् त्वां वदामि यत् 'रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात्' इति प्रसङ्गात् । अत एव सूचनाद्यर्थानामिहानवकाशः ।

एवं तावद् ज्ञाधातोरेकादशार्था इह परीक्षिताः—१. अभ्रान्त्यात्मकं ज्ञानम्, २. साक्षात्कारः (प्राप्तिः), ३. अन्वेषणम्, ४ निरूपणम् (परीक्षणम्, निरीक्षणम्), ५. विचारः, ६. प्रवर्तनम्, ७. परिच्छेदनम्, ८. आख्यानम् (निवेदनम्), ९. अध्याप्तम् (अध्ययनम्), १०. सूचनम्, ११. अभिभाषणमालापो वेति । इमे सर्वेऽर्था ज्ञानस्य प्रकारमात्रा एवेति विस्तृतार्थस्य तस्येहार्थसंकोचो नाम ।

- ३१. § ढोक् (ढीक्ट) १ ९४ गत्यर्थः (आ) । तुलनीयो गत्यर्थी त्रीक्-घोत् । सर्वतः प्रथममस्य घातोः प्रयोगः कात्यायनश्रोतसूत्रे प्राप्यते—'तं मुखस्य ढौकयित्वा' (९, ११, १९) इति ।
- ३१-१. मभार० (१२, १११, ५६) 'तन्मांसं चैव गोमायोस्तैः क्षणादाशु ढौिक-तम्' इत्यत्र 'प्रवेशितम्' इति नीलकण्ठः । गोमायोर्गृहे ढौिकतम् = प्रवेशितं मांसं प्रदर्शयामासुरित्यर्थः 'यदि विप्रत्ययो ह्येष तिददं दर्शयाम ते' इति पूर्वप्रसङ्गात् स्पष्टीभवति ।
- ३१-२. 'कुन्ती तदन्नपूर्णां च तस्मै पात्रीमढीकयत्' इति कथास० (१६, ३९) चतुर्थीविभक्त्या ढीक्धातोरुपहाराथों दानाथों वा ज्ञायते । कुन्ती स्नात्वा समागताय दुर्वाससे पात्रीमुपाहरदित्यर्थः । 'निमन्त्रितैर्ढीिकतानि रत्नान्यस्य सुरासुरैः' इति राजत० (३, ४४५) 'रत्नान्यपहृतानि' इत्यर्थः । नैषधे (१६, ६०१) 'अमूनि संख्यातुमसावढीिक तैः' इत्यत्रार्पणमर्थः प्रकाशकारमतेन, उपहारार्थश्च जीवातुव्याख्याकारमतेन । 'रत्नमन्यनृपढीिकतमन्ये' इति नैष० (२१,४) उपदीकरणमर्थः प्रकाशकाराभिमतः । 'ततो वाहनमारुह्य स सत्यव्रतढीिकतम्' इति कथासरि० (२६,७) सत्यव्रतनामकेन जनेनोपनायितं दत्तं वा रथमारुह्येत्यर्थः ।
- ३१-३ शाकुन्तले (३,३७ श्लोकानन्तरम्) 'वक्त्रं ढीकते' इत्यस्यार्थः संवर-णम्=आच्छादनं वा, दुष्यन्तिक्रयमाणचुम्बनप्रयत्नस्य वैफल्यसाधनत्वात् । केचित् तु चालनमर्थः । तत्संबन्धेऽग्रे वक्ष्यते ।
- ३१-४. मट्टि० (१४, ७१) 'डुढौिकरे पुनर्लंङ्काम्' इत्यत्र 'जग्मुः' इति जय-मङ्गलः । 'राक्षसोऽतर्जयत् सूतं पुनश्चाढौकयद् रथम्' इति भट्टि० (१७, १०३) रामस्य समीपं प्रापयद् इत्यर्थः । एवं गत्यर्थों ढौक्धातोः केवलं भट्टिकाव्ये संप्राप्यते ।
- ३१-५. प्राकृतभाषायां ्रढोअ इति ्रढ्वक इति च धातुद्धयी चतुर्ध्वर्धेषु प्रयुज्यते—१. उपहारे, २. उपस्थापने, ३. (अक०) लगने (प्रवृत्ती), संगमे चेति (महा; सुपा; १६८; भवि०; पिंग; उप ९८६)।
- ३१-६. हिन्दीभाषाया 'ढूँकना' इत्यस्यार्थः प्रवेश इति (तुल० मभार० १२, १११, ५६) । तत्र 'ढूँका' इत्यस्यार्थः 'निलयनकार्यम्' 'गोपनकार्यम्' वा । धौलपुरादि-क्षेत्रीयभाषायां व्रजभाषायां च 'ढोक लगाना' 'ढोक देना' इत्यनयोरर्थो भवति— 'प्रणिपातपूर्वकं नमस्कारः' इति ।

्रवं तावत् षट्स्वर्थेष्वेष प्रयुज्यते धातुः—१. प्रवेशः, २. उपहारः (दानम्, उपदीकरणम्), ३. आच्छादनम्, ४. गमनम्, ५. प्रवर्तनम्, संगमः, ६. नमस्कारश्चेति ।

धातुरेष उपहारार्थमुपस्थापनरूपमर्थं वा णिजन्तः सन् व्यनिक । णिजन्तं विना स सामान्यतो गत्यर्थं एव दृश्यते । ण्यन्ता अस्थातः पूर्वमेव यत्र धातोरादिस्वरो वृद्धस्तत्र कप्रत्यययुतस्य धातोर्ण्यन्ताण्यन्तभेदो दुश्शकः कर्तुम्, उभयत्र 'ढौकित-'

इति रूपस्यैव सत्त्वात् । उपहारार्थे स ण्यन्तोऽन्यार्थेषु च ण्यन्ताण्यन्तो वा यथेप्सितं वेदितव्यः ।

शाकुन्तले शकुन्तलाया लज्जावसरे कालिदासेन 'वक्त्रं ढीकते' इति प्रयुक्तम् । कित्यये विद्वांसः संवरणरूपमर्थं निश्चिन्वते, कित्चन तु 'अन्यतश्चालयित' इति, कालिदासकालेऽवगुण्ठनप्रथायास्तन्मतेनासत्त्वात् । तन्न समीचीनम्, तत्रैव पञ्चमेऽङ्के चतुर्दशश्लोके 'केयमवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या' इत्यवगुण्ठनप्रथायाः प्रमाणात् । तस्यैवाङ्कस्यैकोनिवशश्लोकानन्तरं गौतम्या वचनेनापि तत्पुष्टिभविति—'जाते मुहूर्त्तंकं मा लज्जस्व, अपनेष्यामि तावत् तेऽवगुण्ठनम्, ततो भर्ता त्वामिभिश्चास्यित' इति । 'वक्त्रं ढीकते' इत्यत्र ढीक्धातोराच्छादनमर्थो नितरां संगतः प्रतीयते, तदुत्तरवर्तिन्यष्टित्रंशे श्लोके 'मुहुरङ्गृलिसंवृताधरोष्टम्' इति दुष्यन्तोक्तिप्रमाणात् । कन्या न भवन्ति स्मावगुण्ठनवत्य इत्यतो हस्तद्वारकमावरणं तत्कृतं युक्तियुक्तम् । [पाश्चात्त्यविदुषा बेनफाइमहाशयेन तु तत्रत्यां संस्कृतिमनुष्टभानेन 'उपनयित, ददाति' वेत्यर्थः कृतः 'एप्प्रोच्' इति शब्दद्वारा, तत्र चुम्बनस्य कन्याभिः सादरं गृहीतत्वादिति] । प्राकृतभाषायामिष च्छादनार्थंकः √ढक्क् धातुष्पलभ्यते—'ढिक्कसं'—गा० ३, १४; 'ढिक्कळण'—सुपा० ६४० इति ।

३२. § √तन् (तनु) ८/१ विस्तारे (उ) । शब्दार्थकेन√स्तन् (ष्टन) घातुनास्य संबन्धः । सन्तानपालनार्थकः √ताय् (तायृ) धातुरपि तुलनीयः । तन्धातोविस्तारा-र्थोऽस्माभिस्तन्तुरूपेण दृश्यते । सप्ततन्तुर्नाम यज्ञः, सप्तभिश्छन्दोभिरग्निज्ञ्वाभिर्वा तस्य तत्तत्वात् । तुल्र० 'यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्ततः' (ऋ० १०, १३०, १) । 'पञ्च-यामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम्' (ऋ० १०, ५२, ४) सप्तभिश्छन्दोमयैः स्तुतिभिविस्तृतः सप्ततन्तुभविति यज्ञः । ऋग्वेदे (६, ५९, ७) 'इन्द्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाह्वोः' इत्यत्र धनुषामातननं नाम आतत्तज्यम् । धन्वानि आतन्वते=आततज्यानि कूर्वत इत्यर्थः । 'अहं रुद्राय धनुरा तनोमि' (ऋ० १०, १२५, ६) इहापि ज्ययाततं करोतीत्यर्थः । 'धनुस्तन्वन्ति पौंस्यम्' (ऋ० ९, ९९, १) इत्यत्रापि धनुषि ज्यां कुर्वन्तीत्यर्थः। एवं तावत् तन्धातुना प्रत्यञ्चाया निर्देशः। तत्र शब्दोऽपि भवति। स धनुष्टङ्कारः । तत्र शब्दार्थके स्तन्धातौ सकारोऽधिकः, ऋग्वेदे (१०, १६८, १) 'स्तनयन्' इत्यनेन विविधं शब्दमुत्पादयन्नित्यर्थः । किन्तु 'घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः' इत्यृग्वेदे (६, ३८, २) घोषात् = घोषणीयात् स्तोत्रात्, ब्रुवाणः = स्तुवन्, शब्दं करोतीत्यर्थेन सकारिवरहितोऽपि तन्धातुः शब्दार्थको हश्यते। सायणेन तत्र ताह्बोऽर्थे संदेहाद् विकल्पेन विस्तारार्थोऽपि दिशतः । सकाररिहतो गर्जनार्थंकः.√तन धातुर्गीक् भाषायामिप दृश्यते—'तेन्नेइ' इति (जूलि० १०२१ पू०) । लैटिन्—तोनारे, तोनित्रु, एँ० सै० - थुनोर् इति सर्वे शब्दा गर्जनार्थकाः। ऋ० (१०, ६६, ११) 'एकपात् तनियत्तुरर्णवः' इत्यत्र तनियत्तुर्मेघः । भारोपीयभाषायां गर्जनार्थंको मेघ-गर्जनार्थको वा (स)तन्धातुः (द्र० जुलि० १०२१ प्०)।

एवं खलु केवलस्य तन्धातोरिष शब्दार्थः । मूलतोऽयं धातुस्तन्तुम् (=प्रत्य-श्वाम्) अभिप्रैति । धनुष्टङ्कारस्तु 'ताँ' इत्येवंरूपेण जायत इत्ययमनुकरणध्वनिरूपः (ऑनोमैटोपोयटिक्) सिध्यति । प्रत्यञ्चाऽऽरोपेण धनुर्विततं भवति । प्रतिपादितानि पूर्वमेव मया कानिचिदुदाहरणानि यत्र तन्धातुना प्रत्यञ्चारोपो गम्यते । प्रत्यञ्चार्थेऽ-धुनापि 'ताँत'-शब्द उपलभ्यते प्रादेशिकीषु भाषासु । पश्चादयं सकारयुक्तः सन् मेध-ध्वनिवाचको जातः । घनरससाहश्येन पयोधारकत्वात् कृचार्थेऽपि स्तनशब्दः प्रयुक्तः ।

३२-१. ऋ० (१, ५२, ११) 'विश्वा ततनन्त कृष्टयः' इत्यत्र कृष्टयः मनुष्याः, विश्वाः = अहानि, ततनन्त = विस्तारयेयुरिति सायणः । 'वस्त्रा तन्वते' (ऋ० १, १३४, ४) = विस्तारयन्ति । 'वासस्तनुते सिमस्मै' (ऋ० १, ११५, ४); 'तनुं तनुष्व' (ऋ० १, १४२, १) इत्यत्र तनुशब्देन यज्ञोऽभिप्रेतः; यज्ञं विस्तारयेत्यर्थः । 'एते तु कीर्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम्' इति महाभारते (१, ६३, १२७) आख्यानपदसमिव्याहारात् कथनप्रचाररूपो वार्थो न भवति तन्धातोः, दुर्योधनादिभिर्महा-भारतरूपाख्यानस्य विस्तारत्वात् । व्यापनरूपोऽर्थस्तु पर्यायवचनो विस्तारस्य ।

३२-२. ऋ० (१०, ७१, ९) 'त एते वाचमिभपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञः' इत्यत्र 'सिरीः =सीरिणो भूत्वा, तन्त्रम् = कृषिलक्षणं तन्वते = विस्तारयन्ति' इति सायणः । इह तन्त्रशब्देन तन्धातोरुक्तत्वात् तस्य करणमर्थः । 'मा चिरं तनुथाः' (ऋ० ५, ७९, ९) इत्यत्र 'विलम्बं मा कृथाः' इत्यर्थः । एवमेव नैषध० (४, २) 'यदतनु-ज्वरभाक् तनुते स्म सा प्रियकथासरसीरसमज्जनम्' इत्यत्र 'चकार' इति प्रकाशः । 'अविलम्बतुकामतामतानीत्' (नैषध० २१, १३२) इत्यत्र कृतवान् इत्यर्थः (जीवातौ) । 'ध्यानं ततान सः' (कथास० २४, ९८) इत्यत्र ध्यानं चकारेत्यर्थः ।

अयं विस्तारार्थंको धातुरमूर्तभावेष्विप प्रयुज्यमानो दृश्यते—'सत्यं सतान' (ऋ० १, १०५, १२) इत्यत्र सत्यस्य विस्तारोऽभिहितः । सत्यस्यार्थंस्तत्र तेजो भिवतुं शक्नोति, तदाऽमूर्तभावे नास्ति प्रयुक्तो धातुः । 'पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः' इत्यत्र रघु० (३, २५) मोदाधिक्ये तात्पर्यम् । 'यजतां शं तनोति' (भाग० पु० १, १७, ३४) इत्यत्र, 'कुतूहलं त्रस्नु ततान तस्य' (भिट्ट० २, १७) इत्यत्र चामूर्तभावेषु प्रयोगः ।

३२-३. ऋ० (१, १७०, ४) 'यज्ञं ते तनवावहै' इत्यत्रोपक्रमणार्थः। मनु० (४, २०५) 'नाश्रोत्रियतते यज्ञे' इत्यत्र कुल्लूकभट्ट आह—'अनधीतवेदेनोपक्रान्ते' इति। महाभारते (२, ५३, ४)—

अथ यज्ञविभूति तां काङ्क्षसे भरतर्षभ । ऋत्विजस्तत्र तन्वन्तु सप्ततन्तुं महाध्वरम् ॥

इत्यत्र√तन्धातोरुपक्रमणमर्थः । यद्यपि बोथिलङ्गादिमतेनेह √तन्धातुः करणार्थकः, तथापि करणार्थंस्य सामान्यार्थत्वादिह न भवेत् स्पष्टतेति निश्चेयः प्रासङ्गिक आरम्भरूपोऽर्थः । ३२-४. महाभारते (१, १२१, १६) 'सुषाव च बहुसोमान् सोमसंस्थास्ततान च' इत्यत्र तन्धातोः संस्थापनमर्थः, संस्थासमभिव्याहारात् ।

३२-५. ऋ० (१, ३८. १४) 'मिमोहि श्लोक आस्ये पर्जन्य इव ततनः। गाय गायत्रमुक्थ्यम्' इत्यत्र सायणः 'यथा मेघो वृष्टि विस्तारयित तद्वत्' इत्याह, तन्न मनो-रमम्, आस्ये निर्माणानन्तरं श्लोकस्य ध्वननमेव विस्तार इति तन्धातोः शब्दार्थ-कत्वात्। उपमानेन मेघेनापि तादृशस्यार्थस्य सूचितत्वात्। 'घोषादिन्द्रस्य तन्यति बुवाणः' (ऋ० ६, ३८, २) इत्यत्र सायणोऽपि शब्दार्थकमाह तन्धातुम्।

३२-६. ऋ० (८, २१, १८) 'पर्जन्य इव ततनिद्ध वृष्ट्या' इत्यत्र प्रकरणतः √तन् [शब्दे] इत्यस्याप्यर्थो ध्वन्यत इति केचिदोल्डनबर्गादयोऽभयधुः, तन्न हृदया-वर्जकम्, वृष्टिपदसमभिव्याहारात् तन्धातुः प्रीणनार्थकः । यथा पर्जन्यो वृष्ट्या पृथिवीं प्रीणयति तद्विचित्रो राजा याचमानान् धनैस्तर्पयतीति हृदयम् ।

३२-७. महाभारते (१, ४२, ८)-

सोऽसृजत् पूर्वपुरुषः पुराकल्पे प्रजापतीन् । ते तन्वानास्तनूस्तत्र ब्रह्मवंशाननुत्तमान् ॥

इत्यत्र सर्जनरूपोऽर्थंस्तन्धातोः, पूर्वार्द्धे तथैवाभिप्रायात्, विस्तारार्थस्य चेह सर्जनपूर्वकत्वात् ।

३२-८. भागवतपुराणे (१, १७, ३४) 'यस्मिन् हरिर्भगवान् इज्यमान इज्या-मूर्तिर्यजतां शं तनोति' इत्यत्र, भागं बर्हिषि या वृङ्क्ते न तनोति च नो वसु' (भाग० ४, १७, २२) इत्यत्र च तन्धातुर्दानार्थकः।

३२-९. नैष० (२२, ७) 'तनोति तन्वा वियतापि तारश्रेणिस्रजा साम्प्रतमङ्ग हारम्' इत्यत्र तारश्रेणिमालया हारं रचयतीति मालापदसमभिव्याहारात् तन्धातो-विरचनरूपोऽर्थो बोद्धव्यः ।

३२-१०. 'चिन्ता संतापमन्तस्तनुते हि जन्तोः' इति नैष० (१४, ७४) चिन्ता प्राणिनोऽन्तः करणे संतापं महान्तमाधि जनयतीत्यर्थः । यद्यपीह करणार्थेन गतार्थता, तथापि तस्य सामान्यार्थत्वान्नेह स्यात् स्पष्टतेति जन्धातुना विवरणम् ।

३२-११. भारोपीयभाषाया मूलधातु:—√तेन, √तेन्द् इति । स च विस्तारे, कर्षणे (आकर्षणे) [तु० हि० √तनना, √तानना] वेष्टने चेति त्रिष्वर्थेषु दृश्यते । तत्र कर्षणं धनुषः । वेष्टनं तु तन्त्वादिरूपेण विज्ञेयम् । संस्कृतभाषायामप्येते त्रयोऽर्था भवन्ति तन्धातोः । अवे०—'पइरि-तनव' = पृथग् निधास्यामि । अवे०—'उस्तान'=उत्तानम् । न० पारसी०—'तनीदन्' = वेष्टनम्, कर्तनम् । ग्रीक्—ततोस्, लै० तेन्तुस् (=ततम्) । ग्रीक्—तथिस् (=सं० तितः) । न० पारसी०—तार्, अवे०—क तंथ्र (=सं० तन्त्रम्), अपगान०—तोर = तन्तुसन्तानम् । अवे०—तन्न = सं० तन्तः । ग्रीक्—तनुते = तनुते ।

लै॰—तेन्दो, तेतेन्दि (<सं॰ तनु:=किष्ठः, पश्चाद्वर्ती)। पु॰ चर्चंस्ला॰—तेनेतो, तोनोतो (<सं॰ तन्तुः)=रज्जुः, दोरकम्, रेखेति ।

'बहुग्राही तनुत्यागी' इत्यादी तनुशब्दोऽल्पार्थंकः । विस्तारोऽल्पतेति चोभी शब्दी मिथो विपरीतार्थंकौ । तनूशब्दस्यार्थः शरीरमिति । तत् पूर्वं लघु सदिप वर्द्धते । अन्ते च क्षीणं सदल्पं जायते । अयमेव पश्चाद्विकसितः कृशोऽल्पो वार्थः 'तनुत्यागी' 'अतनुज्वरभाक्' (नैष० ४, २), हिन्दी—तिनक, लैटिन्—'तेन्दो, तेतेन्दो' इत्यादिषु परिलक्ष्यते ।

एवं तावत् √तन् धातुरेकादशार्थेषु परीक्षितः—१. विस्तारः (व्यापनम्), २. करणम्, ३, उपक्रमणम्, ४. संस्थापनम्, ५. शब्दः, ६. प्रीणनम्, ७, सर्जनम्, ८. दानम्, ९. विरचनम्, १०. जननम्, ११. कर्षणम्, वेष्टनम्, अल्पत्वं चेति ।

३३. § √तप् (तप) १/९७० संतापे (प) । नैरुक्ताः 'पत्यते' ऐश्वर्यंकर्मसु (निघ० २, २१) इत्यैश्वर्यार्थंकं पत्-धातुं पठिन्त । पाणिनीये धातुपाठेऽपि दिवादा-वैश्वर्यार्थंकः पत्-धातुः 'वा-ग्रहणाद् ऐश्वर्येऽपि भ्वादिरित्येके' इति क्षीरस्वामी । चुरादौ दाहार्थंकः √तप्-धातुरिति√तप् इति √पत् इति च धात्वोमिथः संक्रान्तिरवश्यं दृश्यते । उभयोर्वणंविपर्ययेणोभयोः सिद्धिः । पतनेऽनुभूते सित मानवस्तपिस प्रवर्तते । विसष्ट-विश्वामित्रविवादे विश्वामित्रः पराभूतः संस्तपस्तप्तं जगाम राज्यं विहाय सम्पूणंम् । विमातुर्वचनबाणैविद्धो ध्रुवोऽप्यात्मपत्तनमनुभवन् वनं गतस्तपश्चरणाय । ब्रह्मापि पङ्कजितकेतने विभ्रमन् पराजयमनुभवंस्तपिस प्रवृत्त इति पतनपूर्वकं तपनं दृश्यते सर्वत्र । अत एव 'तपस्वी = वराकः' इति । मनसोऽयमेव संताप ऐश्वर्यपूर्वपीठिका । जगिति विलोक्यमानानामैश्वर्याणां मूले तपः = सन्तापः पीडा वा । तपोलक्षणं 'वैधक्लेशजनककर्म' इति ।

३३-१. मूलतोऽयमौष्ण्यार्थको धातुः । भारोपीयमूलधातुरिप खल्बौष्ण्यार्थकः (द्र० जूलि० १०६९ पृ०) । मूलत इह दाहार्थकता नास्ति । 'तपित तनुगात्रि मदनस्त्वां पुनर्मां दहत्येव' इति शाकुन्तलप्रयोगेणापि तयोभिन्नता स्पष्टा । ऋ० (१०, ३९, ९) तप्तस्य ऋबीसस्य=अग्निकुण्डस्योल्लेखः । ऋ० (५, ४३, ७) 'विप्रा नाग्निना तपन्तः' इत्यत्र 'विप्रा मेधाविन ऋत्विजो वपावन्तं प्रवृद्धं पशुं यथाग्नौ तपन्ति तद्वत्' इत्यनेनौष्ण्यमर्थः । नैषधीये चरिते (२, ९४) औष्ण्यार्थकस्य तप्धातोर्मनोहारो प्रयोगः—

विधुदीक्षितजेन यत्पथं पयसा नैषधशीलशीतलम् । शशिकान्तमयं तपागमे कलितीवस्तपित स्म नातपः ।। इति । एवमेव—

तस्य तापनिभया तपनः स्वं तावदेव समकोचयर्दीचः । यावदेव दिवसेन शशीव द्रागतप्यत न तन्महसैव ॥ इति ।

'तपाम्यहमहं वर्षम्' इति गीतायाम् (९, १९) उष्णीकरणमर्थः । 'वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः' इति महाभारते (१३, १४, २२०) औष्ण्यमर्थस्तप्- धातोः । 'तप्तमासेचयेत् तैलम्' इति मनु० (८, २७२) । हिन्दीभाषायामपि 'तपइ अवाँ इव उर अधिकाई' इत्युष्णताधिक्ये तुलसीदासकृतः प्रयोगः ।

३३-२. दूरत उष्णोऽग्निः समीपतो दाहकोऽपि भवतीति तप्धातुर्दहनेऽर्थेऽपि प्रयुज्यमानो लभ्यते—'ब्रह्मद्विषस्तपनो मन्युमीरसि' (ऋ० २, २३, ४) इत्यत्र, 'तेजिष्ट्या तपनी तप' (ऋ० २, २३, १४), ब्रह्मद्विषो राक्षसान् दहेत्यर्थः । एवमेव 'तपुर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विषः शरवे हन्तवा उ' (ऋ० १०, १८२, ३) इत्यत्र तापशिरस्को वृहस्पतिर्ब्राह्मणद्वेषकान् राक्षसान् तपतु=तापयतु=दहित्वत्यर्थं इति सायणः । 'तपन्त्य-जस्रं वेगेन वह्नाविग्नमतां वर' इति मभार० (१, ५२, ६) ज्वलनार्थः । श्रीमद्भागवते (७, ३, ४) दाहार्थंकः सुस्पष्टः प्रयोगः—

तस्य मूर्ध्नः समुद्भूतः सधूमोऽग्निस्तपोमयः । तिर्यगृर्ध्वमधोलोकानतपद् विष्वगीरितः ।। इति । नैषधीये चरिते (३, १०२; ४, ५४) तु णिजन्तः प्रयोगो दाहार्थंकः ।

३३-३. ऋ॰ (१, १६२, २०) 'मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्तम्' इत्यत्र तप्तं मा कार्षीदित्यक्षरार्थः । वियोगजनिता व्यथा माभूदित्याकूतम् । इह संतापोऽर्थस्तप्-धातोः । संतापो नाम पीडनम्---'सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः' इत्यग्वेदे (१, १०५, ८) इत्यत्र किचिदिन्द्रं प्रार्थयते -- हे इन्द्र ! सपत्न्यो यथैकं पति सं तपन्ति = सम्यक् पीडयन्ति, तथा कूपभित्तयो मां सर्वतः पीडयन्तीत्यर्थः । 'जाया तप्यते कित-वस्य हीना' (ऋ० १०, ३४, १०) इत्यत्र खिद्यत इत्यर्थः । मनु० (११, ८६) 'ब्रह्म-हत्याकृतं तापम्' इत्यत्र तप्-धातुः पापरूपसंतापार्थकः । भट्टि० (१, २३) 'क्रुध्यन् कुलं घक्ष्यति विप्रविह्मर्यास्यन् सुतस्तपस्यति मां समन्युम्' इत्यत्र तप्-धातुर्मनःसंतापार्थंकः। महाभारते (१, ७८, ५) 'यरच तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम्' इत्यत्र यः पीडितः सन्नपि न पीडयतीत्यर्थः । 'अन्वेतारः कङ्कपत्राः शिताग्रास्तदा तप्स्यस्यर्ज्न-स्यानुयोगात्' (मभार० ८, ३९, १४) इत्यत्र पीडानुभवस्तप्-धातोरर्थः। एवमैव 'तदिमामापदं प्राप्य भृशं तप्यामहे वयम् (मभार० १, १६०, १३) इत्यत्र 'कामार्थः परिहीणोऽयं तप्येयं तेन पुत्रकाः' (मभार० १, ७५, ४०) इत्यत्र च संतापार्थको घातुः। मभारे (१३, १, १७) 'तपामि'=व्यथां प्राप्नोमीति नीलकण्ठः। 'न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम्' (मभार० ३, १५८, २३) इत्यादावीष्यीदिभावोऽपि दु:खरूप एव । हिन्दीभाषायां 'डाहनां (<सं० दाहनम्)' इत्यस्यार्थस्तादृश एव ।

३३-४. ऋ० (६, ५९, ८) 'इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्थो अरातयः' इत्यत्र 'अघाः = आहन्त्र्यः, अर्थः = अभिगन्त्र्यः, अरातयः = शत्रुसेना मां तपन्ति = बाधन्ते' इत्यर्थं । निरुष्णाभिः शत्रुसेनाभिर्दाहनस्यासंभवेन सामर्थ्यात् तप्धातोर्बाधनार्थं स्यौचित्यम्। एवमेव 'तपन्ति शत्रुं स्वर्णं भूमा महासेनासो अमेभिरेषाम्' (ऋ० ७, ३४, १९) इत्यत्र महासेना राजान एषां मस्तां देवानां वा बलैः शत्रुं तपन्ति = बाधन्त इत्यर्थः, महासेनाबलसामर्थ्यात्।

३३-५. दाहके वस्तुनि दीप्तिर्भवति । ऋ० (२, २४, ९) 'सूर्यंस्तपित तप्यतु-वृंथा' इत्यत्र तप्यतुः = तापकः सूर्यो वृथा=अनायासेन तपित=दीप्यत इत्यर्थः । 'शम-िनरिनिभः करच्छं नस्तपतु सूर्यः' (ऋ० ८, १८, ९) इत्यत्र 'अग्निः=देवः शं करत्= अस्माकं रोगशान्ति सुखं वा करोतु । सूर्यः = सर्वस्य प्रेरक आदित्यश्च नः = अस्माकं सुखं यथा भवित तथा तपतु=प्रदीप्यताम्' इत्यर्थः । शान्तिपूर्वंकं तपनं नाम प्रकाशः । 'स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम्' इति गीतायाः (११, १९) व्याख्यायां नीलकण्ठ आह् 'प्रकाशयन्तम्' इति । 'सूर्ये तपत्यावरणाय हुष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तिमस्रा' (रघु० ५, १३) इत्यत्र 'प्रकाशमाने' इति मिललनाथः, तिमस्रोत्ति दर्शनात् । 'रविस्तप्यति निश्राङ्कं वास्यत्यनियतं मरुत्' (भट्टि० १६, ६) इत्यत्र 'द्योतिष्यते' इति जयमङ्गलः, सूर्ये प्रकाशनस्य स्वाभाविकव्यापारत् । हरिवंशपुराणे (१, ४४, २२) 'उदयास्तमयं चक्रे मेरुपर्यन्तगामिना । त्रिदिवद्वारचक्रेण तपता लोकमव्ययम्' इत्यत्र तपता=दीपयता रथेन 'चचार' इत्यग्रेणान्वयः । 'सहस्ररिमयुक्तेन भ्राजमानः स्वत्रेजसा' इत्यग्रिमे श्लोकेऽपि भ्राजमानत्वं तस्य प्रस्फोरितम् ।

३३-६. अग्नेर्रात्रषस्तापेन संस्कारः = पाको जायत इति ताहशोऽथोंऽपि हश्यत ऋग्वेदे (१०, १६, ४) 'अजो भागस्तपसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अचिः' इत्यत्र तपःशोचिर्राचःशब्दानां संतापतारतम्येन भेदः । अयमर्थः—हे अग्ने ! स्वदीयेन तपसा = तापनेन तं ताहशं भागं तपस्व = तप्तं कुरु (इह तपसा संस्कारो भिवतुं नार्हति), तथा ते = तव शोचिः=शोकहेतुर्ज्वालाविशेषस्तं भागं तपतु=संस्करोतु ते=तव, अचिः=भासको ज्वालाविशेषस्तं भागं तपतु=संस्करोतु' इति ।

३३-७. ऋग्वेदे (८, ८७, ७) संतापार्थंकस्य √तप्धातोर्वास्तवोऽर्थंविस्तारः परिलक्ष्यते । स च तादृश एव यादृशः कुक्कुट्या संताप्यमानमण्डं तीक्ष्णोभवित, तत्तश्च वद्धंते निर्गत्य पोतः । अण्डानामुपिर शयनेन संताप एव । 'धर्मं न सामन्तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत्' इत्यृग्वेदे 'हे स्तोतारः ! सुवृक्तिभिः = शोभनाभिः स्तृतिभिः, तपत्त=इन्द्रं तीक्षणीकुरुत' इत्यर्थः । लोकेऽपि तोष्ट्रय्यमानो धनिक उदारो दानार्थं तीक्षणीभवतीति स्तृतिरूपतापस्तीक्षणीकरणे हेतुः । वस्तृतिस्त्वह 'इन्द्रं स्तृतिभिर्वययंसमन्वितं कुरु' इति √तप्धातोरैश्वर्यमर्थः । क्षीरस्वाम्यप्याह—'वाग्रहणादैश्वर्येऽपि भवादिरित्येके' इति । सायणस्त्वेनमर्थमणानान आह—'इन्द्रं स्तृतिभिः प्रवर्धयतेत्यर्थः' इति । यद्यपि प्रवर्द्धनरूपोऽर्थं ऐश्वर्यार्थस्य नेदीयस्त्वं बोधयित, तथापि भौवादिकस्य √तप्धातोरैश्वर्यार्थेऽदर्शनात् तादृशार्थस्याकृतत्वात् । धातुवृत्ताविप सायणो न स्मरित भौवादिके √तप्धातावैश्वर्यर्ष्ट्पमर्थम् ।

३३-८. मनु० (२,१६७) 'आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः' इत्यत्र, 'वेदमेव सदाभ्यस्येत् तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः' (मनु० २, १६६) इत्यत्र च तप्धातुरा-चरणार्थंकः, तप इति कर्मणा धात्वर्थस्योक्तत्वाद् धातोस्ताहशार्थात् । पाणिनिरप्यसूत्र-यत्—'तपस्तपःकर्मकस्यैव' (३,१,८८) इति । काशिकाकारेणेह 'तप्यते तपस्तापसः'

इत्युदाहृतवता 'तपोऽर्जयतीत्यर्थः' इत्यर्जनमर्थो विहितः । वस्तुतस्तु स तपश्चरतीत्य-स्यैव तात्पर्यार्थः । एवमेव 'तपस्तप्यामहे' (अ० वे० ७,६१,२), 'तपस्तेपे सुतस्यार्थे सभार्यः कुरुनन्दनः' (मभार० १,९७,१७),

सा कन्या तु महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् । यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ इति महाभारते (५,१८७,१९) च तपश्चरणरूपोऽर्थः । ३३-९. भट्टि० (८,१३)—

ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः सन्ध्यात्रयं द्विजाः। रज्ञोभिस्तापितास्तेऽपि सिद्धि ध्यायन्ति तेऽधुना॥

इत्यत्र सन्ध्यात्रयानुष्ठानिवघात उपद्रवसूचक इति तप् धातुरुपद्रवार्थकस्तदाह जयमङ्गलः—'तापिता:=उपद्रुताः' इति ।

३३-१०. महाभारते (१३, १०, १३) 'अथास्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ' इत्यत्र 'तपः करिष्यते' इति नीलकण्ठः । आख्यातचिन्द्रकायामि 'तप्यते तपः कृतौ' इति भट्टमल्लः । प्राकृतभाषायामिस्मन्नर्थे सकर्मकोऽयं घातुः प्रयुज्यते । औष्ण्यादौ त्वकर्मकः ।

३३–११. वाल्मोकीयरामायणे (१,२९,१२)— व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् । तपोमयं तपोराशि तपोमूर्ति तपात्मकम् ॥

इत्यत्र तिलकटीकायाम्—'घत्रर्थे कविधानम्' इति कप्रत्यये तपनम्—तपः = ज्ञानम्, तप आलोचने इति धात्वनुसाराद् इति, तन्न, आलोचनार्थंकस्य तपधातोः क्वाप्यसत्त्वात् । तपसा ज्ञानं जायत इत्ययमर्थं आरोपित उत्तरवर्ती ।

३३-१२. भारोपीयभाषाया मूलध्वितः 'तप्' इत्यौष्ण्यार्थकः । अवेस्ताभाषायां तापइति (=तपित) इति । संविधाने तु—तापयेइति (< सं० तापयित) इति । पकारस्य महाप्राणत्वेन विकसितः फकारवर्णोऽपि तत्र विलोक्यते—तपसत् (< तप्सत्) इति अवे०, यस्न ९,११ । सत्तायां वर्द्धने प्रापणे च 'तपसैति' इति प्रयोगः (तुल्र० पारसी०—'तप्सीदन') इति । सर्वियन्भाषायां द्रवार्थकं मार्दवार्थकं वा 'तॉपिति' इति क्रिया-रूपमधिगम्यते । उष्णतायां पाके सित मार्दवं स्वाभाविकम् । कुरुवर्षीयभाषायां 'तॉपित' इति, इँग्लिश्माषायां च 'टैपिड' इति कदौष्ण्ये प्रयोगः ।

एवं तावद् द्वादशार्थाः √तप्धातोः परीक्षिता इह—१. औष्ण्यम्, २. दाहः, ३. संतापः (दुःखम्), ४. बाधनम्, ५. दीप्तिः, ६. संस्कारः (पाकः), ७. तीक्ष्णीभावः

१. हरिवंशपुराणस्य (३,२४,४) व्याख्यायां नीलकण्ठोऽप्याह 'तप आलोचने' इति । अतोऽ-यमथंस्तदानीन्तने किस्मिश्चिद धातुपाठेऽभूदिति ज्ञायते ।

(ऐक्वयंम्), ८. आचरणम् (अर्जनम्) । ९. उपद्रवः, १०. तपःकृति, ११. ज्ञानम्, १२. सत्ता, वर्द्धनम्, प्रापणम्, मार्दवं चेति ।

३४ § √ तॄ १/९५४ प्लवनतरणयोः (प) । वोपदेवस्तु—'तारेऽभिभवे प्लुत्याम्' इत्येकमर्थमधिकमाह । चुरादौ कर्मसमाप्त्यर्थकः √ तीर धातुरेनमेवाभिसंबद्धनाति । प्रतिष्ठार्थकस्य √तल्-धातोरप्यनेन सह संबन्धः ।

३४-१. ऋ० (६, १०६, ९) 'वृहन्तेव गम्भीरेषु प्रतिष्ठां पादेव गाघं तरते विदायः' इत्यत्र 'गम्भीरेषु गहनेषु जलेषु तरते = तरतः पुरुषस्य पादौ यथा गाघं जलं जानीथः' इत्यर्थेन जले गमनं नाम तरणम् । 'तदव्यथी जरिमाणं तरन्ति' (ऋ० १०, २७, २१) इत्यत्र स्तोतारो मरुदादयस्तत् = ताहरामुदकं तरन्तीत्यर्थः।

३४-२. ऋ० (७, ३३, ३) 'एवेन्नु कं सिन्धुमेभिस्ततार' इत्यत्र प्लवनरूपोऽर्थः। 'न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत्' इति मनुस्मृतौ (४, ७७) बाहुभ्यां नद्या उत्तरणं दिशतम्। तत्रैव (४, १९४) 'यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्' इत्यत्र प्लवस्यापि जलस्योपिर तरणेनोत्तरणमभिप्रेतम्। भट्टि० (१४, २७)—

संबभूवुः कबन्धानि प्रोहुः शोणिततोयगाः। तेरुर्भटास्यपद्मानि ध्वजैः फेणैरिवाबभे॥

इत्यत्र भटानां योधानां मुखपद्मान्यत्र नद्यां तेरु:=प्लवन्ते स्मेत्यर्थः ।

३४-३. 'आदाय च न शक्नोमि पुत्रांस्तरितुमात्मना' इति महाभारते (१, २२९, ६) तॄधातोर्लङ्कनमर्थः, वनं तरितुम्=लङ्कितुं न शक्नोमीति सामर्थ्यात् । अत्र बेनफाइमहोदयो रक्षणमर्थं कुर्वाणो बाढं प्रत्याख्यातः ।

३४-४. उत्पूर्वंकस्य तृधातोरथं उत्तरणम्—उद्गम्य, उत्थाय वा तरणं नामातिक्रमणम् । इहोदुत्सर्गमन्तरैव तृधातोरुत्तरण्डपोऽथों दर्श्यते । ऋ० (३, ४९, २) 'यं नु निकः पृतनासु स्वराजं द्विता तरित नृतमं हिरष्ठाम्' इत्यत्र 'यम्=इन्द्रम्, निकः= न किश्चदिष, तरित=उत्तीर्यं गच्छतीति शब्दार्थः । वस्तुतस्त्वितिक्रमणरूपोऽथों विज्ञेयः । 'ऊती ष बृहतो दिवो दिषो अंहो न तरित' इत्यृग्वेदे (६, २, ४) द्विषः= द्वेष्ट्वृन् तरित=अतिक्रामतीत्यर्थः । एवमेव 'ईजानस्तरित द्विषः' (ऋ० ७, ५९, २) इत्यत्रापि सोऽर्थः, द्वेष्टृपदसमिन्याहारात् ।

एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण । तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥

इति (वा० रा० २, ५३, २५) रामोक्तिः । निरस्तारातिकां कर्तुं शक्नोमीति तदर्थः । 'मायामेतां तरन्ति ते' इति गीतायाम् (७, १४) 'अतिक्रामन्ति' इति शाङ्कर-भाष्यम् । 'मत्प्रसादात् तरिष्यसि' इत्यत्रापि (गी० १८, ५८) 'अतिक्रमिष्यसि' इति शाङ्करभाष्यम् । इह सर्वत्राभिभवाधिकरणरूपोऽर्थः । स च जयरूपः । 'तरदृद्वेषाः

सासिह' इत्युग्वेदे (१, १००, ३) द्वेषांसि = शत्रूस्तरत् = जितशत्रुक इत्यर्थः । हरिवंश-पुराणे (३, १९, ४०)—

प्रसादं काङ्क्षमाणाश्च योगस्यान्तरविघ्नतः । बहुप्रकारं कथयन्नृत्यन्ति च तरन्ति च ॥

इत्यत्र योगिनस्तरणेन तस्य जयोऽभिप्रेयते । योगिनं जयन्ति चेत्यर्थं इति नीलकण्ठः । छान्दोग्योपनिषदादौ (७,१,३) 'तरित शोकमात्मवित्' इत्यत्रामूर्त-भावस्यापि तरणं नाम विजयः कथितः ।

३४-५. तरणेन=अतिक्रमणेनाभिभवस्तिरस्कारो बाधश्च भवन्ति । ऋ० (७, १, ५) 'न यं यावा तरित यातुमावान्' इत्यत्र 'यातुमावान्=हिंसायुक्तो यावा=अभिगन्ता शत्रुः, न तरित=न बाधते' इत्यर्थः । हिंसायुक्तस्य शत्रोदंर्शनाद् बाधनरूपोऽर्थो न त्वभिभवादिरूपः ।

३४-६. ऋ० (९, ११०, १) द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे' इत्यत्र नः=अस्मा-कम्, ऋणयाः=ऋणानां यापियता=विनाशियता त्वं द्विषः=शत्रून्, तरध्यै = तरीतुं हन्तुम्, ईयसे=परिगच्छसीत्यर्थं इति √तृधातुर्हननार्थंकः, ऋणविनाशवद् शत्रु-विनाशकरूपार्थंस्योच्जृम्भणात्।

३४-७. ऋ० (७, ३२, १३) 'पूर्वीक्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत्' इत्यत्र 'यो जनः, इन्द्रे=इन्द्रस्य चित्ते भुवत्=भवेत्, तं जनं पूर्वीः=बह्चचः प्रसि-तयः=पाशादीनि बन्धनानि, चन=न, तरन्ति=ब्याप्नुवन्ति' इत्यर्थः।

३४-८. 'द्रक्ष्यामि च पुनस्त्वां तु तीर्णवन्तं पितुर्वचः' इति वा० रा० (२, २५, ४४) दशरथस्य पितुर्वचस्तीर्णवन्तं त्वां राममहं पुनद्रक्ष्यामीत्यन्वयः । इह प्रसङ्गात् पितुर्वचसस्तरणं नाम पूरणं परिपालनं वाऽभिन्नेत्तम् । पितुर्वचः परिपालितवन्तं त्वां पुनद्रक्ष्यामीति तदर्थः । वा० रा० (१, ६८, १०) प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातु-मर्हसि' इति जनकस्य वचनम् । इह तिलकटीकाकारेण तर्तुम्=पूरियतुमिति व्याख्यायि । एवमेव 'शापमेव तरिष्यामि' (कथास० २,२२), ततार विद्याः (रघु० ३, ३०) इत्यादौ पूरणक्ष्पोऽर्थः समाश्रोतव्यः ।

३४-९. ऋ० (९, ५८, १) 'तरत्स मन्दी धावित धारा सुतस्यान्धसः' इत्यत्र तरत् = स्तोतॄन् पाप्मनः सकाशात् तारयन् = रक्षित्रत्यर्थः । महाभारते (१४,३,४)—

तपोभिः क्रतुभिश्चैव दानेन न युधिष्ठिर। तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स्म पापानि कुर्वते॥

इत्यत्र ये पापानि कुर्वते ते तरन्ति = रक्षिता भवन्तीत्यर्थः । तत्रैव (५, ३८, २५) णिजन्तः प्रयोगो हृदयावर्जकः—'ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च' इति । सुश्रुते (१, १२३, १३)—

वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा । प्लवं प्रतितरैहींनं कर्णंधार इवाम्भसि ॥

इत्यादौ रक्षणमर्थस्तृधातोः ।

३४-१०. मनु० (११, ३४)--

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः। धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैद्विजोत्तमः॥

इत्यत्र √तॄधातोनिस्ताररूपोऽर्थं इति 'निस्' इत्युपसर्गपूर्वंकस्यार्थो विना तेन भवति ।

३४-११. महाभारते (१२, १९३, ४)— शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानां च तूर्पणम् । धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्य नदीं तरेत् ॥

इत्यत्र √तॄधातोरवगाहनमर्थः । जलाशयादिवाचकस्य तीर्थशब्दस्यापि तथार्थो विज्ञेयः । वस्तुतस्तु तस्य जलदानादिरूपेण रक्षणादयोऽनेकेऽर्थाः संभवन्ति । बृहत्-संहितायाम् (८१,१४)-'(वज्रम्)लघ्वम्भसि तरित' इत्यत्राप्यवगाहनं नाम मज्जनमर्थः।

३४-१२. यशस्तिलकचम्पूकाव्ये (१ आ० ७६ श्लोकात् पूर्वम्, ११२ पृ०) 'इन्द्रियग्राममित्यत्नेनापि संरक्षितुं न तरित पुरश्चारी लोकः' इति गद्याशे तृथातुः सामर्थ्यार्थंकः । इन्द्रियग्रामं संरक्षितुं न तरित — न शक्नोतीत्यर्थः । टीकाकारः श्रुत-सागरसूरिरप्यत्रानुकूलः, अन्यस्यार्थंस्यानुपपत्तेः । यद्यपि वा० रा० (२, ५३, २५) तिलकटीकायां 'तरेयम्' इत्यस्य 'निरस्तारातिकां कर्तुं शक्तः' इत्यर्थे सामर्थ्यस्य ध्विनः, तथापि स्पष्टतेहैव जैनसंस्कृतग्रन्थे दृश्यते तादृशस्यार्थस्येति ।

३४-१३. प्राकृतभाषायां √तर्धातुर्नीरोगतार्थः कुशलार्थको वा—तरइ (पिंड ४१७) । एषोऽर्थोऽन्यत्र सुदुर्लभः । वस्तुतस्तु 'रोगांस्तरित' इत्येतादृशे प्रयोगे सोऽर्थो द्रष्टुं शक्यः । एवं तत्तत्पदसमभिव्याहारेणानन्ता अर्था जायन्ते धातूनाम् । अत एव 'सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इत्युद्घोषो वैयाकरणानाम् ।

एवं तावत् त्रयोदशार्थाः परीक्षितास्तॄधातोः—१. तरणम्, २. प्ळवनम्, ३. लङ्क्षनम्, ४. अभिभवः (अधिकरणम्, जयः), ५. बाधनम्, ६. हननम्, ७. व्या-पनम्, ८. पूरणम् (परिपालनम्), ९. रक्षणम्, १०. निस्तारः, ११. अवगाहनम् (मज्जनम्), १२. सामर्थ्यम्, १३. नीरोगता (कुशलम्) चेति ।

एतानर्थानितिरिच्यापि बहवोऽर्था दृश्यन्ते तृथातोः। यथा—१. अभिलाषः (तूर्यः, तर्षः), २. द्युतिः (तारा, तारः, तरुणो), ३. अभिषवः (तलुनी = सुरा), ४. रोहणम् (तरुः, तालुः), ५. वेगः (तरस्) ६. वोचिः (तरङ्गः), ७. अलङ्कारः (तिरोटम्) इति । ऋग्वेदे प्रयुक्तस्तिरधातुरिप संबद्धः । तस्य तत्र वर्षने प्रयोगाः ।

वस्तुतस्तु प्रकृतो घातुः परपारगमनार्थे मुख्यतोऽवगन्तव्यः प्रयुक्तः । अन्येऽर्था लक्षणादिद्वारा परतो विकसिताः । तरणे स्थूलतः क्रियाद्वयमन्तर्भूतम् । एका क्रिया जलस्योपिरभागे भवति, द्वितीया च जलस्यान्तः। लोके 'डुवकी साधकर नदी पार करना' इति कथ्यते। प्रथमिक्रयया नद्याः (लक्षणया वान्यस्य) जायतेऽतिक्रमणम्। द्वितीयिक्रियया चावगाहनं लक्ष्यते। एवमेव तरणिक्रियाया अङ्गरूपा प्लविक्रयाऽपि। जलस्थलोभयचारी मण्डूकोऽस्याः क्रियाया विशेषज्ञः। शरीराङ्गानां जलस्यान्तर-प्रवेशपूर्वकमुत्प्लुत्योत्प्लुत्य स जलपृष्ठभागे पलायितं शक्नोति; अवगाहनपूर्वकं जलाशयमुत्तरोतुं पारयते। मण्डूकः, सूर्यः, किपनौकित्यादयः प्लवशब्दवाच्याः। √तृधातोः प्लवनार्थस्तु नौकावाचकेन तरिणशब्देन संबध्यते। तरिरप्यस्या नामधेयम्। तरिणः=सूर्योऽपि।

अर्थविकासः शब्दस्त्ररूपात् परवर्तीति निश्चितम् । $\sqrt{q}$ धातोः प्रक्रमः कस्मात् कथं वाजनीति विचिकित्सितम् । अस्य तिस्र आकृतयो दृश्यन्ते—१. तर्, २. तिर् (तीर्), ३. तुर् (तूर्) इति । १. तारा, तारका, तरिणः (=सूर्यः), तिरः (नौः), तरः (=वृक्षः), तरुणः, २. तिर्यंच् (तिर्यंच् >लैटि०-ट्रांस्), तिरस्, तिरीटम् (=िशरोऽ-लङ्कारः), तीरम् (=तटम्), ३. तूर्यः (=अभिलाषः, वाद्यविशेषः) इत्युदाहरणानि । रलयोरनेकाः संक्रान्तय इहोपलभ्यन्ते—तलुनी [=सुधा (सुरा)], तालुस्तलिमत्यादौ । $\sqrt{तल्धातुस्तु नूनं (\sqrt{q}>तर्>\sqrt{तल्) तृधातोविकासरूपः ।$

सम्प्रति समुदेति प्रक्नः कस्य नाम्न इयं प्रथमा क्रिया तरणरूपा ? अपि नामेयं सूर्यवाचकतरणिनाम्नामाधारेण नक्षत्रवाचकताराद्याधारेण वा प्रकटिता ? विहायसा चरणात् खगा अपि तरणय उडवश्च, जले तरणेन च नौरिप तरिण-रुडुश्च।

कापि क्रिया न भवित स्वतन्त्रा । नामाधृत्य भवित प्रस्फुरणं तस्या इति सिध्यित नाम्नां सत्ता प्राक्तनी क्रियाणां च परवितनी । यद्यपि नायं सिद्धान्तो निष्कल्मषः, क्वचन क्रियाणामाधारेण नाम्नां कल्पनात्, तथापि सूर्यनक्षत्रवाचक-तरिष्णतारादिषु गमनाऽऽरोहणदीपनार्था दृश्यन्त इति तृधातोः क्रमशस्तरणार्थकत्वम् । अन्तरिक्षलोके मरुदादिद्वारा तादृशजलस्य तरणमृग्वेदे (१०, २७, ११) द्रष्टव्यम् ।

भारोपीयभाषाया मूलध्वनिः — $\sqrt{*'}$ तर्न, तेर-, $\sqrt{*}$ तॄ-, तेर्घ' इति; तदर्थः पारगमनिमिति । लैटि० — तेर्मो = सीमाचिह्नम्, हित्ताइत् तर्म = (पटकुटी) शङ्कः । हिन्दीभाषायां त्रयो ध्वनयः पृथगर्थकाः — १. $\sqrt{त}$ रना=पारगमनम्, २. $\sqrt{त}$ रना= जलस्योपिरभागे पादादिचालनं विना तरणम्, तरणम्, पारगमनं च । ३. $\sqrt{त}$ रना = जले पादादिचालनपूर्वकं चरणम् इति ।

३५. § √दा (डुदाज्) ३/९ दाने (उ) । तुल्रनीयो भौवादिको ददधातुः, धारण-पोषणार्थकञ्च √धा (डुधाज्) धातुः । दानार्थको दाण्धातुरेतस्यैव रूपमार्घधातुके ।

३५-१. ऋग्वेदे (६, २४, २) 'वाजी स्तुतो विदये दाति वाजम्', 'अस्मभ्यं दिद्धि पुरुहूत रायः' (ऋ० ४, २०, ७) इत्यादौ च दानार्थंको दाधातुः । ऋग्वेदे सर्वत्रा-यमस्मिन्नेवार्थे स्रभ्यतेऽपरिवर्तनार्थः ।

३५-२. अस्य धातोद्वित्वेन सम्पन्नस्य ददधातोधीरणरूपोऽथीं लभ्यत ऋग्वेदे (१, ४१, ९) 'चतुरिक्चद् द्रदमानाद् बिभीयादा निधातोः' इत्यत्र 'चतुरः=चतुःसंख्या-कान् कपर्दकान् ददमानाद् = ददतो हस्ते धारयतः पुरुषात्' इति । ऋ० (३,५३,१७)—

स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्षो मेषा वि विह मा युगं वि शारि । इन्द्रः पातल्ये ददतां शरोतोरिष्टनेमे अभि नः सचस्व।।

इत्यनयर्चया राज्ञः सुदासो यज्ञेऽवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गन्तुमिच्छन् रथेऽक्वादिकं युङ्गानो विक्वामित्रो रथाङ्गानि स्तौति—अक्षश्च वीळुः=हढो भवतु, ईषा=दण्डश्च मा वि विह्=िविनष्टो मा भवतु । युगं च मा वि शारि=िवशीणं मा भवतु । पातल्ये=पतनशोले कीलके शरीतोः = विशरणात् प्राक् 'ददताम्=धारयतु' इति धारणमर्थः, कीलकयोदीनं नाम स्थापनं ततश्च धारणम् । एवमेव (ऋ० ७, ३३, ११) 'द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त' इत्यत्रापि उर्वशीसकाशाज्जातं त्वां विश्वे देवाः पुष्करेऽधारयन्तेत्यर्थः । (ऋ० ४, २६, ६) 'ऋजीपी श्येनो ददमानो अंशुं परावतः शकुनो मन्द्रं मदम्' इत्यत्र 'श्येनः पक्षी सोमं ददमानः=धारयन्' इत्यर्थः । वस्तुत इह आङ्पूर्वंकस्य धातोरर्थं इवार्थं इत्यादानं नाम धारणम् ।

३५-३. प्रपूर्वंकस्य दाघातोरर्थः प्रदानम् इति । स च मनु० (८, ४७) 'दापयेद् धनिकस्यार्थम्' इत्यत्र दृश्यते, धनस्वामिना राज्ञो बोधित्वात् प्रकर्षोऽर्थस्तत्र ज्ञेयः ।

३५-४. प्रतिपूर्वकस्य दाधातोः प्रत्यर्पणमर्थः। स च तस्य निरुपसर्गस्यापि दृश्यते हरिवंशपुराणे (१, २५, ३७) 'ददाविङ्गरसे तारां स्वयमेव पितामहः'—'ददौ= प्रत्यर्पयत्' इति नीलकण्ठः। आदानस्य परावर्तनं नाम प्रतिदानम्। मनु० (८,२२२)—

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद् यस्येहानुशयो भवेत्। सोऽन्तर्दशाहात् तद् द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत च॥

इत्यत्रापि दाधातोः प्रत्यर्पणमर्थः, गृहीतद्रव्यस्यान्तर्दशाहात् पुनर्दानात् प्रति-दानस्यार्थात् । याज्ञ० (२, २६९) 'दापियत्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत्' इत्यत्रापि प्रत्यर्पणमर्थः ।

इदानीं तावदुपपदसमभिन्याहारप्रभावेण परिवर्तितानामर्थानामिहोपन्यासः क्रियते—

३५-५. 'इह भूम्यां मलं दत्त्वा' इति वा० रा० (१, २४, २०) भूमौ मलस्य दानं नाम त्यागः, सामर्थ्यात् । इह भूमिपदसमिभव्याहारात् ताहशोऽर्थो बुध्यते । मनु० (८, २७५) 'आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं वाददद् गुरोः' इत्यत्र 'अददद् = अत्यजन्' इति कुल्लूकभट्टः ।

३५-६. 'असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यंवत्तमा' इति मनु० (२, ११५) असूयकं प्रति विद्याया दानं नामाध्यापनं वदनं वार्थः, विद्यापदसिश्वधानात् । 'दाः = वदेः' इति कुल्लूकभट्टः । पुस्तकोत्थापनपूर्वकं तस्या दानं नैव सम्भवति । दाता प्रवचनद्वारा ददाति विद्याम्, प्रहीता च श्रवणद्वारा समाददातीति विद्याकर्मक-दाधातोरर्थः कथनं प्रवचनमध्यापनं वेति । 'ब्रह्मसूत्रपदां वाणीं दापयन्तं मुनीश्वरम्' (हरिवं० ३, ११८, १५) इत्यत्र शिष्येभ्यः पाठियतुमनुज्ञां प्रयच्छन्तम्' इति नीलकण्ठः ।

३५-७. 'न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यः' इति मनु० (९, २१४) दानेन सहानुजानां सम्बन्धोऽनाधिकारिकत्वेन पुण्यदृष्ट्या वा क्रियमाणस्य दानस्य प्रत्याख्यानं करोति । अनुजानां तु तस्मिन् धने वैधानिकोऽधिकारः । स चानुक्रमतः कल्पितः । ज्येष्ठताक्रमेण प्राप्तत्वादनुक्रमतः कल्पनं नामेति तद् दानं विशुद्धं दानमसदनुकल्पनात्मकं जातम् । एवं हशा दाधातुरनुकल्पनार्थकः ।

३५-८. 'त्रिषु देशेषु ददतुः शिविरस्य हुताशनम्' इति महाभारते (१०, ८, ११०) शिविरस्य त्रिषु देशेष्विग्नदानं नामाग्नियोजनम् । अग्नियोजनं नाम दाहः । 'भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि' इति मनु० (५, १६८) दाहस्तु तात्पर्यार्थः । 'तं लेपं कुडचेषु दापय' इति महाभारते (१, ५७, २४) इत्यत्रापि योजन-मर्थोऽभ्युपगन्तव्यः ।

३५-९. 'गवां शतसहस्रोण दीयतां शबला मम' इति वा० रा० (१,५३,९) विश्वामित्रोक्तिः । गवां शतसहस्रमूल्येन शबला-दानं नाम विनिमयरूपो विक्रयः । इह शतसहस्रगोमूल्यसंनिधानेन ताहशोऽर्थो जायते ।

३५-१०. महाभारते (१, १७१, ११)—

संप्राप्तयौवनां पश्यन् देयां दुहितरं तु माम् । नोपलेभे ततः शान्ति सम्प्रदानं विचिन्तयन् ॥

इत्यत्र संप्राप्तयौवनाया दुहितुर्दर्शनपूर्वकं दानं नाम विवाहः, तादृश्या दानेन भारतीयपरम्परायां तादृशार्थादिति दाधातोरुपयमनमर्थः।

३५--११. मनु० (८, २३४)--

कर्णी चर्म च बालांश्च वस्ति स्नायुं च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥

इत्यत्र मृतपशूनां कर्णचर्मबालवस्तिस्नायुरोचना-दानं तत्स्वामिनां कृते न युज्यते । स मृतपशूचर्मोत्पाटकः स्वयमगृहीत्वा स्वामिनां कृते मोचयेदिति तदर्थः । एवं खिल्बह मोचनरूपोऽर्थो दाधातोः । यद्यपि त्यागरूपेणार्थेनास्य विवरणं युक्तम्, तथापि सूक्ष्मभेदप्रदर्शनार्थमिहोपन्यासः ।

३५-१२. हरिवंशपुराणे (३, ११५, ३७)—

करदः कृष्ण इत्येव ब्रुवन्तः सर्वसात्त्वताः। हासं मुमुचुरत्यर्थं तलं दत्त्वा परस्परम्॥

इत्यत्र तलस्य दानं नामाऽऽस्फोटनम्, सामर्थ्यात् । एवमेव 'ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योऽन्यस्य तलान् ददुः' इति महाभार० (३, २३७, २४), 'नृत्याव सहितावावां दत्ततालाननेकशः' इति च महाभार० (१, १५२, १३) सङ्गीतसमयमात्रानुसारेणाऽऽ-स्फोटनमर्थो ज्ञेयः ।

३५-१३. 'दद्यात् पिण्डं धनं हरेत्' इति मनु० (९, १३६) पिण्डस्य दानं नामोपहरणम् ।

३५-१४. 'तस्य दत्त्वार्गलं ताभिः स्नानव्याजात् प्रवेश्य सः' इति कथास॰ (४, ६०) अर्गलदानं नाम स्कम्भनम्, सामर्थ्यात्। अत एव विष्कम्भशब्दोऽिप तद्वाचको दृश्यते।

३५–१५. महाभारते (१, ३४, ९)—

किञ्चित् कारणमुद्दिश्य सोमोऽयं नीयते मया। न दास्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहम्॥

इति गरुडोक्तः । इह 'अहं कस्मैचिदिप सोमं समादातुं न दास्यामि' इति वाक्ये 'दास्यामि' इत्यस्यार्थः 'अनुज्ञास्यामि', 'अनुमोदिष्ये', 'अनुमंस्ये' इति । एषोऽथोऽनुपूर्वकस्य दाधातोर्भविति—ऋ० (१, १९०, ५) 'न दूढ्ये अनु ददाति वामम्'
इत्यत्र वामम्=धनम्, अनुकूलं न वितरिस इति सायणः । एवमेवान्यान्यप्युदाहरणान्यृग्वेदे (१, ६१, १५; २, २०, ८; ६, २५, ८; ६, २०, ११) द्रष्टव्यानि । एवं खलु सोपसर्गस्य दाधातोर्थो निरुपसर्गेणापि तेन प्रकटोक्रियते ।

३५-१६. 'सौमित्रे योऽहमम्बाया दिस शोकमनन्तकम्' इति वा० रा० (२, ५३, २१) दाधातुरुत्पादनार्थः, शोकस्याविभीव्यमानत्वात् ।

३५-१७. पञ्चतन्त्रे (२, १४८)—

यः स्तोकेनापि सन्तोषं कुरुते मन्दधीर्जनः। तस्य भाग्यविहीनस्य दत्ता श्रीरपि मार्ज्यंते॥

इत्यत्र दाधातुः संचयार्थकः, 'भाग्यविहीनस्य तस्य संचिता लक्ष्मीरिप नश्यति' इत्यर्थसामर्थ्यात् । वस्तुत इह आङ्पूर्वकस्य दाधातोरादानं प्रापणं वेत्यर्थं निरुपसर्गो धातुराविष्करोति । एवं 'प्राप्ता लक्ष्मीरिप नश्यित' इत्यर्थस्यौचित्यम् ।

३५-१८. 'अधिकरणकमस्तके त्स्तं दत्त्वा' इति मृच्छकि दाधातुः स्थाप-नार्थकः, सामर्थ्यात् । एवमेव मनु० (३, २२३) 'तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपिवत्रं तिलोद-कम्' इत्यत्र, 'तच्छीघ्रमर्धचन्द्रोऽस्य गलेऽस्मिन् दीयताम्' इत्यत्र 'मूर्घिन मूर्घाभिषिक्तस्य ददित स्म विधानतः' इत्यत्र च दाधातुः स्थापनार्थकः । ३५-१९. 'ददौ दानान्यनेकशः' इत्यत्र महाभारते (१४, ६१, ३७) दाधातोः करणरूपोऽर्थः, दानपदेनैव दाधातोरुक्तत्वात् ।

३५-२०. 'प्रेमदत्तवदनानिलः पिबन्' इति रघु० (१९, ३५) प्रेम्णा प्रवर्तितं मुखवायुं पिबन्निति दाधातोः प्रवर्तनरूपोऽर्थः सामध्यति ।

३५-२१. एवमेवाऽन्येऽप्यर्था विज्ञेयाः । इह केचन संक्षेपेण निर्दिश्यन्ते— १. 'वीरं जातमात्रस्य ददुः' इत्यत्र सामर्थ्यात् पाययामासुरित्यर्थो दाधातोः । २. 'कथ-मस्य स्तनं दास्ये मातृभावेन जानती' इति हरिवं० (२, १०४, १२) स्तनपदसमिि-व्याहारेण सामर्थ्यांच्चूषणमर्थः । ३. 'सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः पयो दातुम्' इत्यत्र पादपपदसंनिधानेन सामर्थ्यात् सेवनमर्थो दाधातोः । 'देवदत्तः' इत्यस्य 'देवेन रक्षितः' इत्यर्थः (द्र० त्रिकाण्ड० ३, ३, १६०), दत्तम्=अर्चनम् इति मेदिनी० ते २३ ।

एवं ताविदह संक्षेपतो द्वाविंशतिरथी विचारिताः—१. दानम्, २. धारणम्, ३. प्रदानम्, ४. प्रतिदानम्, ५. त्यागः, ६. वदनम् (अध्यापनम्), ७. अनुकल्पनम्, ८. संयोजनम्, ९. विक्रमः, १०. विवाहः, ११. मोचनम्, १२. आस्फोटनम्, १३. उपहरणम्, १४. स्कम्भनम्, १५. अनुज्ञा, १६. उत्पादनम्, १७. प्राप्तिः (संचयः), १८. स्थापनम्, १९. करणम्, २०. प्रवर्तनम्, २१. चूषणम्, २२. सेचनं रक्षणं चेति ।

भारोपीयभाषाया मूलध्विनः $-\sqrt{*}$ दो - दं इति दानार्थंकः । तत्रास्यार्थं न जातमर्थंपरिवर्तनिमित्याश्चर्यम् (द्र० जूलि० २२३ पृ०) ।

३६ § √ दिश् (दिश) ६/३ अतिसर्जने (उ) । वोपदेवस्तु 'ओचे' इत्याह । दुर्गीदासेन 'ओचः = दानम् आज्ञापनं वा' इत्यर्थोऽकारि । दानार्थंकस्य दाधातोर्दर्श-नार्थंकस्य च हश्धातोरिह प्रभावः ।

३६-१. अतिसर्जनं नाम त्यागः । 'प्रजां देवि दिदिङ्कि नः' इति (२, ३२, ६) ऋग्वेदे 'हे देवि=सिनीवालि, अस्माकं प्रजां पुत्रादिकां दिदिङ्कि = उपिचनु, अतिसर्जय वा, देहीत्यर्थः' इति सायणः । किञ्चदुदेशं प्रत्युद्दिश्यातिसर्जनमेव दानं भवित तात्पर्यतः । 'प्रजां देवि दिदिङ्कि नः' इतीयमृक् पुनः (२, ४१, १७) ऋग्वेदे दृश्यते । तत्र सायणेन स्पष्टं दानरूपोऽर्थः कृतः । एवमेव 'दिदेष्टु देव्यदिती रेकणः' (ऋ० ७, ४०, २) इत्यत्रार्थो ज्ञेयः । 'दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम्' इति वा०रा० (२, ३, ३५), 'करं दिश यथायोगं यदि प्राणान् प्रकाङ्क्षसे' इति हरिवंशपु० (३, १२७, २८), 'दिदेश कुशगर्भं च पीठमात्मासनोपमम्' (हरिवंश० २, ६९, १९), 'दिदेश कौत्साय समस्तमेव' इति च रघ० (५, ३०) दानमर्थो दिश्धातोः (तुल० 'प्रत्यावृत्तिभिया दिशन्' इति नैष० २०, १६१)।

३६-२. 'स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिक्वसे क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन' इति (१०, ९२, ९) ऋग्वेदे रुद्राय नमसा=अन्नेन नमस्कारेण वा सह स्तोमम्=स्तोत्रम्, दिदिष्टन=सृजतीत सर्जनमर्थः, स्तोत्ररूपकर्मणः संनिधानाद् दानरूपस्यार्थस्याकल्पनात्।

दा-दिशोमिथः संक्रमः सुनिश्चितः। अत एव ऋ० (५, ३६, ६) 'अदिष्ट' इत्यत्राह सायणः—ददातेर्दिशतेर्वा लुङोदं रूपमिति।

३६-३. 'प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता' इति (१०, ११०, ७) ऋग्वेदे दिश्-धातोर्निवहिरूपोऽर्थः, मन्त्रेण हवनकत्रोर्देशनस्य तथार्थात् ।

३६-४. 'अपिबत्कद्भुवः सुत्तिमिन्द्रः सहस्रवाह्ने । अत्रादेदिष्ट पौस्यम्' इति (८, ४५, २६) ऋग्वेदे दिश्धातुर्दीपनार्थकः, अत्र = अस्मिन्नवसरे पौस्यस्य=इन्द्रवीर्यस्य समिन्याहारेण तथार्थकल्पनस्यौचित्यात् ।

३६-५. निरुपसर्गपूर्वंकस्य दिश्धातोर्निर्देशोऽर्थः । स च माध्यन्दिनसंहिताया-मुपसर्गेण विनैव लभ्यते—'देदिश्यते'=क्रुटिलगमनेन निर्दिश्यते लक्ष्यते नारीत्युव्वट-भाष्यम् । 'निर्दिश्यतेऽत्यन्तं लक्ष्यते' इति च महीधरभाष्यम् । 'अभियोक्ता दिशेद् देश्यम्' इति मतु० (८, ५२) निर्दिशेदित्यर्थः । अयं निर्देशार्थो दर्शनमप्यभिप्रैतीति बहवो व्याख्याकारा दर्शनरूपमर्थंमिष कुर्वन्ति—'अभियोक्ता दिशेद् देश्यम्' इत्यत्र मतुस्मृतौ दिशेत्=निर्दिशेद्=दर्शयेदिति । वस्तुतो दिश्चातौ √दा+ईक्ष्, √धा+ईक्ष्, √हश् इत्येतेषां ध्वनीनां समावेशो लक्ष्यते । आरोपीयमूलध्विनः √*दाइक्' (तालव्यः ककारः) इति दर्शनार्थंकः ।

३६-६. निरुपसर्गपूर्वंकस्य दिश्घातोरादेशरूपोऽथोंऽपि भवति (निरिदक्षच्च काञ्चनम्—भिट्ट० १५, ८=आदिष्टवान् इति जयमङ्गलः)। 'सैनिका भयनाम्नो ये बहिष्मन् दिष्टकारिणः' इति भागवतपुराणे (४, २८, १) दिश्घातुरादेशार्थंकः, 'दिष्टकारिणः सैनिकाः' इत्यत्र दिष्टशब्दस्याऽऽदेशार्थंपरत्वादिति। 'सा हि दिष्टानवद्याङ्गि' इति वा० रा० (२, ३०, ४०) 'दिष्टा=अनुज्ञाता' इति तिल०। 'दिदेश यानाय निदेशकारिणः' इति नैष० (१, ५६) 'दिदेश=आज्ञापयामास' इति प्रकाशटीका, निदेशकारिणं प्रति तादृशार्थंस्य सामर्थ्यात्। लैटि० 'दिकिस्'=आदेशः (जू० १८८ पृ०)।

३६-७. निर्देशरूप आदेशरूपो वाऽयमर्थः क्रमेण भाग्ये पर्यवसितः, तस्य ब्रह्मणो निर्दिष्टतेति परम्परागतत्वात् । महाभारते (१४, ५३, १६)—

ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतबान्धवाः। न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा।।

इत्यत्र दिष्टशब्दो भाग्यवाचकः, (कालवाचकश्च—'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि— अ० को०) बुद्धचा बलेन वा तस्यानतिक्रमणात् । तुल० लैटिनभाषायाः 'दिक्तुस्' इति शब्दः (जूलि० १८८ पृ०) ।

३६-८. दिश्धातोरुच्चारणिकयत्वं व्याकरणिनकाये सुप्रथितम्—'दिशिरुच्चा-रणिकयः' इति महाभाष्यात् । वस्तुतस्तु उपोपसर्गपूर्वकस्य दिशधातोरुपदेशरूपोऽर्थं उच्चारणपरः । त्रिकाण्डशेषेऽपि (३, ३, ९७) दिष्टम्=उपिदष्टिमिति । भट्टि० (२, ३२) 'गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तम्' इत्यत्र '-दिष्टम् = कथितम्' इति जयमङ्गलः । महाभारते (३, १०६, २३)—

ततः पुत्रसहस्राणि षष्टि प्राप्स्यसि भारत। महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप॥

इत्यत्र दिष्टम्=कथितम् इत्यर्थः, 'प्राप्स्यसि' इत्युद्घोषात् । यद्यपि निरूपण-निर्णय-निरुचय-निर्देश-कथन शब्दार्थेषु मिथो न्यूनो भेदः, तथापि प्रसङ्गेन समिभ-व्याहृतपदानां पूर्वापरसंबन्धनिरूपणेन च निर्णयस्य सुशकत्वम् । 'श्लेष्मात्तकमयो दिष्टः' इति वा० रा० (१, १४, २३) तिलकटीकायाम्—'दिष्टः=उपदिष्टः' इत्यर्थः । महाभारते (१०, ५, ६)—

> अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः। दिष्टमुत्सृत्य कल्याणं करोति बहुपापकम्॥

इत्यत्र 'दिष्टम्=उपिदष्टम्' इति नीलकण्ठः, अवमान्यादिविशेषणैस्तथाऽवगमात् । 'स्मरेषवः शक्रदृशां दिशन्ति' इति नैष० (८, ६५) 'दिशन्ति=कथयन्ति' इति प्रकाश-टोकाकारः, 'कुहूगिरः' इति कर्तृपदसान्निध्यात् । पालिभाषाया धातुमञ्जर्यां सद्दनीतौ चोच्चारणे पठितोऽयं धातुरुच्चारणादिषु—धा० म० (८६१); दिसी उच्चारणे (सद्दनी० १६६८) । प्राकृतभाषायामिष कथनार्थंकः—दिसइ (भवि०) । लैटिन्— 'दीकेरे' इति कथनार्थंकः (जूलियस्० १८८ पृ०) ।

३६-९. निर्देशनपूर्वकं कथनपूर्वकं वा शिक्षणं जायते। 'धर्म्यं देशय पन्थानम्' (६, ३, ५३) इति महाभारते 'देशय=शिक्षय' इति नीलकण्ठः। यद्यपि शिक्षोपदेशयोभेंदो नास्ति स्थूळः, तथापि धर्मादनपेतस्य मार्गस्य शिक्षणौचित्यम्, निर्देशनप्रकारत्वात्। अवेस्ताभाषायाम् 'आदिश्ति-स्' इति शब्दः शिक्षणार्थक आङ्पूर्वकः।
लैटिनादिभाषास्वस्यार्थस्य विस्तारोऽपि दृश्यतेऽधिक्षेपणरूपेण—लैटि० 'दिक्ति-ओ',
एँ० सै०—'तिह्त्' इत्यधिक्षेपणार्थकौ। पु० उ० ज०–'बि-त्सिह्त्' इति, न० उ० ज०
फेर्त्सिश्त्' इति च विपूर्वकौ तुलनीयौ शब्दौ।

३६-१०. 'यस्मिन् देशे निषीदन्ति' इति मनु० (८, ११) 'देशे = स्थाने' इति कुल्लूकभट्टः । नैषधीये चरितेऽपि (१, ३३) 'दिदेश तस्मिन् बहुशः श्रुति गते' इत्यत्र निधानरूपोऽर्थो दिश्धातोः प्रकाशकारेण निर्दिष्टः, अन्यनृपेभ्यो मन आकृष्य नलस्यो-परि स्थापनात् । सूक्ष्ममनःकर्मकस्थापनिक्रयाया असंभवादिह तस्या आरोपः ।

३६-११ 'ध्वजे भूतान्यदेशयत्' इति महाभारते (४, ४६, ४) ध्वजाधिकरणकं भूतानां देशनं नाम योजनम्, संलगनम्, अर्जुनद्वारकाग्निस्मरणानन्तरमग्निनाऽल्प-कालाय तत्र भूतानां योजनं कृतमिति तथार्थात् । यद्यपि विराटपुत्ररयोत्तरस्य 'अमा-नुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम्' इत्युक्त्या ध्वजे भूतानां वासः = निवासोऽपि, तथापि तस्यार्जुनध्वजेऽल्पकालजातत्वाद् योजनरूपस्यार्थस्यैवौचित्यं तत्र ज्ञेयम् ।

३६-१२. 'दिदेश दूतान् पथि यान् यथोत्तरम्' इति नैष० (१६, ५) दिश्धातोः प्रेषणमर्थः, नलाऽऽकारणार्थं दूतानां तत्र सामर्थ्यात् । यद्यपि मल्लिनाथकृत आज्ञापन-

रूपोऽर्थ इह मननीयः, तथापि प्रसङ्गालोचनेन ज्ञायते यद् आज्ञापनस्य स्थाने प्रेषण-रूपार्थादेशो नाम । प्रकाशटीकाकारेण तथ्यं विभाव्य त्रिर्देशितोऽसौ ।

३६-१३. 'दिशन्तु वा दण्डममो ममागसा' इति नैष० (९, १३१) दण्डप्रकार-निर्देशाभावात् सामान्ये करणमर्थो दिश्धातोः । प्रकाशटीकाकारोऽप्याह—'दिशन्तु= कुर्वन्तु' इति । तुलनीयोग्रीक्भाषाया विध्यर्थकः 'दिके' इति शब्दः (जूलि० १८८ पृ०)।

एवं तावदेष धातुस्त्रयोदशार्थेषु प्रयुज्यमानः परीक्षितः-१. दानम्, २. सर्जनम्, ३. निर्वाहः, ४. दीपनम्, ५. निर्देशः (दर्शनम्), ६. आदेशः, ७. भाग्यम् (कालः), ८. कथनम्, ९. शिक्षणम्, १०. स्थानम् (निधानम्), ११. योजनम्, १२. प्रेषणं चेति । एतदितिरक्तो विस्तारार्थको दिष्टिशब्दोऽपि वितस्त्यर्थक इति विस्तारोऽप्यर्थो दिश्धातोः । एवमन्येऽप्यर्था ऊहनीयाः ।

३७. § √ह्य् (हिशर्) १/९७३ प्रेक्षणे (प) । इह धातुरूपेषु द्वे प्रकृती–हृश् इति पश् (< स्पश्) इति च । धातुरेष विशेषज्ञानार्थंकः, दर्शनस्य चक्षुरिन्द्रियजन्यत्वात् । अन्यत्र तु सामान्यज्ञानार्थंको गृह्यते ।

३७--१. 'हिरण्ययेन सिवता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्' इति (१,३५,२) ऋग्वेदे सिवतृकर्तृंकेण दर्शनेन प्रकाशनमर्थः । भुवनानि प्रकाशयन् यातीत्यर्थः, तस्य प्रकाशात्मत्वात् । एवमेव 'तस्येदं पश्यता भूरि' इत्यत्र (१, १०३, ५) ऋग्वेदे सायणेन 'आलोकयत' इति व्याख्यायि । 'वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः । पश्य- झन्मानि सूर्यं' इत्यत्र (१, ५०, ७) ऋग्वेदे जन्मानि=भूतजातानि प्रकाशयित्यर्थः । 'त्वं वरुण पश्यिस' इति (१, ५०, ६) ऋग्वेदे वरुणकर्तृंके दर्शनेऽि प्रकाशनमर्थः, तस्य देवरूपत्वात् । 'रागं दर्शयते सैषा' इति नैष० (२०, ३३) प्रकाशयतीत्यर्थः । यद्यपि 'बोधयते' इत्यर्थः प्रकाशकारेणावलम्बतः, तथापि रागस्य व्यक्तीकरणत्वात् ताहशार्थो बोधनीयः । मिल्लनाथेनेह प्रकाशक्तपोऽर्थं एवाङ्गीकृतः । तुल० हरिवं० (२, ३९, ७४) नीलकण्ठः ।

३७-२. 'दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि' महाभारते (५,१४२,४), 'न पश्येत् प्रस-वन्तीं च' मनु० (४,४४) निरीक्षेदिति कुल्लूकः, 'नायुध्यमानं पश्यन्तम्' मनु० (७,९२) प्रेक्षकम् इति कुल्लूकः । ऋग्वेदादौ तु दर्शनार्थकस्य दृश्धातोर्बहून्युदाहरणानि सन्ति ।

३७-३. 'तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पति सप्तपुत्रम्' इति (१, १६४,१) ऋग्वेदे भावनयाऽऽत्मत्वेन वा साक्षात्काररूपोऽर्थः । वा० रा० (२,५१,२४)—

अपि जीवेद् दशरथो वनवासात् पुनर्वयम् । प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्याम सुव्रत ॥

इत्यत्र वनवासानन्तरं दशरथेन सह साक्षात्कारचर्चेति दृश्घातुः साक्षात्कारा-र्थकः । आङ्गलभाषायामपि भवति ताहशः (टु सो≔साच्चात्करणम्) प्रयोगः । अयमर्थो दर्शनरूप एव, अक्षिसंबन्धात् । ३७-४. 'न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोवसी' इति (१, १०५, १६) ऋग्वेदे सूर्यस्य दर्शनाभावो नामाज्ञानम्, चक्षुरिन्द्रियवद्भिः सूर्य-दर्शनस्य कर्तुं शक्यत्वात् । सायणोऽप्याह—'एवं च सित हे मर्तासः=पापकृतो मनुष्याः! तं महानुभावं सूर्यं युवां न जानीथः। अहमेव मन्त्रद्रष्टा तं सूर्यं जानामि' इति । 'यन्मष्तो गोतमो वः । पश्यन्' इति (१, ८८, ५) ऋग्वेदे मष्टतः पश्यन्=जानन् गोतम इति सायणः। 'ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन्' इति (१, १४७, ३) ऋग्वेदे 'अन्धं पश्यन्तः = अन्धोऽयम् अतोऽस्माभी रक्षणीय इत्यवगच्छन्तः सन्तः' इत्यवगमरूपोऽर्थो हश्धातोः। 'तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' इति (१, २२, २०) ऋग्वेदेऽपि ज्ञानार्थको धातुः, विष्णोः संबन्धिन उत्कृष्टस्य शास्त्रप्रसिद्ध-स्य तस्य स्वर्गस्थानरूपस्य पदस्य शास्त्रदृष्ट्याऽवगमत्वात्। 'कर्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिधंमंमनुस्मर' इति (२, ५६, २) वा० रा० शास्त्रवोधित इत्यर्थः। 'चक्रुस्ते शास्त्रतो हष्ट्वा कर्माणि मुनिपुङ्गवाः' इत्यत्र वा० रा० (१, १४, ७) त्वध्ययन-पूर्वकं ज्ञानम्। मनु० (७, २५)—

यत्र श्यामो लोहिताचो दण्डश्चरित पापहा। प्रजास्तत्र न मुह्मन्ति नेता चेत् साधु पश्यित ॥

इत्यत्र हश्धातुर्ज्ञानार्थंकः, नेता = दण्डप्रणेता यदि विषयानुरूपं दण्डं सम्यग् जानातीति प्रसङ्गेन दण्डस्य दर्शने तात्पर्याभावात् । 'अनिर्वृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः' इति मनु० (९, ६१) 'पश्यन्तः = मन्यमानाः' इति कुल्लूकभट्टः । महा-भारते (१२, १३, ११)—

> बाह्यान्तरं च भूतानां स्वभावं पश्य भारत । ये तु पश्यन्ति तद् भूतं मुच्यन्ते ते महाभयात् ॥

इत्यत्र हश्धातुर्ज्ञानार्थंकः, स्वभावस्य लोचनाभ्यामेव द्रष्टुमशक्यत्वात् । नेत्र-वक्त्रविकाराणां चक्षुभ्यां दर्शनानन्तरमन्तर्गतमनसः स्वभावस्य वा दर्शनं नाम ज्ञानम् । एवमेव 'द्रक्ष्यसे देशकालतः' महाभार० (१३, १९, ९६) इत्यत्र कामेन मोहितायाः स्त्रियाः प्रसङ्गात् 'स्पर्शसुखं ज्ञास्यते' इति तदर्थः । एवमेव वा० रा० (१, ५७, २१), मनु० (९, २४९), भा० पु० (८, ८, ३४) इत्यत्र च ज्ञानरूपा अर्था विज्ञेया हश्धातोः । क्विचत्तु स्पष्टं ध्यानचक्षुषा दर्शनम्, 'दृष्ट्वा वै ध्यानचक्षुषा' इति, 'एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा' (मनु० १२, ३३) इति चेतसा=अन्तःकरणेन दर्शनस्य = ज्ञानस्य स्पष्टता कृता ।

३७-५. 'पश्येत् कार्याण कार्यिणाम्' इति मनु० (८, २) दृश्धातोविचार-रूपोऽर्थः, सभायामासीनः कार्यिणां कार्याणि विचारयेदेवेति सामान्यदर्शनप्रसङ्गा-भावात् । विचारो बुद्धिजो व्यापार इति ज्ञानार्थकोटिसादृश्यं बिर्भात । उभयत्र स्थूला-र्थतः सूक्ष्मार्थं प्रति प्रवृत्तिर्धातोरभ्युपेया । महाभारते (४, ७, १६)—

समानयानो भवितासि में सखा प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः । पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा कृतं च ते द्वारमपावृतं सदा ॥ इत्यत्र 'पश्येः = पर्यालोचय' इत्यर्थः, 'पश्य प्रह्लाद भूतानाभुत्पत्तिमनिमित्ततः' इति (१२, १७९, १०) महाभारते 'आलोचय' इत्यर्थोऽप्येवद्घातीयक एव । 'तस्या दोषमदर्शयन्' इति मनु० (८, २२५) 'अविभावयन्' इति कुल्लूकभट्टः । तुल० याज्ञ० (२, ३०५) मिताक्षरावीरिमत्रोदयव्याख्ये । 'ददर्श संशयच्छेद्यान् व्यवहारानतिद्वतः' इति रघु० (१७, ३९) 'ददर्श=अनुसंदधौ' इति मिल्लिनाथः । अनुसन्धानं नाम विचारः । तथा च मनु० (१२, १०६) 'यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म वेद नेतरः' इत्यत्रानुसन्धानेन विचारोऽर्थः ।

३७-६. 'योऽर्थान् धर्मेण पश्यति' इति मनु० (८, १७५) दर्शनं नाम निरू-पणम् । यद्यपि निरूपणं व्याख्यानं वा विचाराद् नास्ति भिन्नम्, तथापि सूक्ष्मभेदस्य विद्यमानत्वादिह पृथगुपन्यासः । कुल्लूकभट्टेनापि 'निरूपयेत्' इत्यास्थितोऽर्थः ।

३७-७. वा० रा० (२, ५४, २६)-

एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम्। रमते यत्र वैदेही सुखाही जनकात्मजा॥

'वैदेह्या मम चापि प्रेक्षको जन इहाऽऽगिमष्यतीति कारणेनेहावासं न रोचये' इति विचार्य रामचन्द्रेण शून्यस्याश्रमस्थानदर्शनस्य कृत आगृहीतो मुनिः। इह 'एकान्ते पश्य' इत्यनेन 'ज्ञात्वा निर्दिश' ज्ञानपूर्वको निर्देश इत्यर्थः, केवलेन ज्ञानार्थ-स्वीकारेणोद्देश्यनिर्वाहाभावात्। अर्थपरिवर्तनस्य सूक्ष्मतेह द्रष्टव्या।

३७-८. महाभारते (७, १११, ३९)---

एतद् विचार्यं बहुशो बुद्ध्या बुद्धिमतां वर। हष्ट्वा श्रेयः परं बुद्ध्या ततो राजन् प्रशाधि माम्॥

इत्यत्र पूर्वार्द्धं बुद्धचा विचारस्योक्तत्वादुत्तरार्द्धे 'बुद्धचा हृष्ट्वा' इत्यस्यार्थो निश्चय इति, बुद्धिरूपान्तः करणस्य निश्चयात्मकत्वात् । याज्ञवल्क्यस्मृतौ (१,३२६)—

> कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् । व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुझीत कामतः ॥

इत्यत्र व्यवहाराणां दर्शनं नामावधारणम् । 'अहो न सम्यग् दृष्टोःयं न्यायः' इति पञ्चतन्त्रोक्ताविष न्यायरूपव्यवहारस्य दर्शनमिष निश्चयार्थकम्, व्यवहारादीनां निर्णये पर्यवसानात् । अत एव मिताक्षराकारेणोक्तम्'—दृष्ट्वा = अवधार्यं' इति ।

३७-९. महाभारते (४,३६,२)-

तं त्वहं नावगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः। पश्यध्वं सार्रांथ क्षिप्रं मम युक्तं प्रयस्यतः॥

इत्यत्रान्वेषणमर्थो हश्धातोः, यन्तुरनवगमात् । एवमेव हिन्दादिभाषायामपि प्रसङ्गेन दर्शनस्य गवेषणमर्थो भवति । ३७-१०. वा० रा० (२, ३८, ७)-

रामेण यदि ते पापे किञ्चित् कृतमशोभनम् । अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोऽधमे ॥

इतोयमुक्ति र्दशरथस्य कैकेयों प्रति । हे पापे ! अधमे ! रामेण यदि तव किञ्चिद् अशोभनं कृतम्, तदस्तु, किन्त्विह तव वैदेह्या कोऽपकारो र्दाशतः ? अत्र 'संपादितः' इति तिलकटीका ।

३७-११. 'अधर्मणेधते तावत् ततो भद्राणि पश्यित' इति मनु० (४, १७४) 'पश्यित = लभते' इत्यर्थः। एवमेव 'यं तु पश्येन्निधि राजा पुराणं निहितं चितौ' इति मनु० (८, ३८) निधिदर्शनं नाम प्राप्तिः। 'पश्चाद् दृश्येत यत् किञ्चित् तत् सर्वं समतां नयेत्' इति मनु० (९, २१८) ऋणे पित्रादिधार्यमाणे धने च देये सर्वस्मिन् यथाशास्त्रं विभक्ते सित पश्चाद् यत् किञ्चित् पैतृकमृणं धनं वा विभागकालेऽज्ञातमुपलभ्येत तत् सर्वं समं कृत्वा विभजनीयमित्यर्थः। ['दृष्टस्तत्रापि तद् ब्रूयाद् यथादृष्टं यथाश्रुतम्' इति मनु० (८, ७६) यथोपलब्धं ब्रूयादित्यर्थः। इह तु वस्तुत उपलब्ध्ज्ञानिमत्यर्थो ज्ञेयः साक्षात्कारात्मकः]। 'उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव ववे तदपश्यदाहृतम्' इति रघु० (३,६) आहृतम् = आनीतम्, अपश्यत् = अलभतेत्यर्थः। भट्टि० (७, ९०)—

म्रियामहे न गच्छामः कौसल्यायनि-वल्लभाम् । उपलभ्यामपश्यन्तः कौमारीं पततां वर ॥

इत्यत्र 'उपलभ्याम् = प्रशस्ताम्, अपश्यन्तः = अनुपलभमानाः' इत्यर्थः । ३७-१२. वा० रा० (२, ७५, ५८)—

भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः । तेन पापेन युज्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥

इति भरतस्य कौसल्यां प्रति शपथः । इह दृश्घातोरर्थः श्रवणम्, विवादस्य श्रवणविषयत्वात् ।

३७-१३. वा० रा० (३, ५०, २८)-

तिष्ठ तिष्ठ दशग्रीव मृहूर्तं पश्य रावण । वृन्तादिव फलं त्वां तु पातयेयं निशाचर ॥

इति जटायुष उक्ती रावणं प्रत्याह्वानरूपा । 'मुहूर्तं पश्य' इत्यस्य 'मुहूर्तं प्रतीक्षस्व' इत्यर्थः, न तु साक्षात्काररूपदर्शनमर्थः । अयमर्थः स्थाधातुनाऽपीतः पूर्वं प्रकटितः— 'युध्यस्व यदि शूरोऽसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण' (वा० रा० ३, ५०, २३) इति ।

३७-१४. राजतरङ्गिण्याम् (५, १२४)—

आत्मनस्तत्र निश्चित्य विपत्ति चिरगोपिताम् । प्राणान्ते प्राञ्जलिः शूरो वैष्णवत्वमदर्शयत् ॥

इत्यत्र दृश्धातुरङ्गीकारार्थकः, विपत्तिप्राणान्तादिशब्दान् दृष्ट्वा प्राणान्तात् पूर्वं वैष्णवत्वस्यानङ्गीकारात् । एवं ताविदह चतुर्दशार्थाः परीक्षिता दृश्धातोः—१. प्रकाशनम्, २. प्रेक्षणम्, ३. साक्षात्कारः, ४. अवगमः, ५. विचारः (परीक्षणम्), ६. निरूपणम्, ७. ज्ञानपूर्वक-निर्देशः, ८ निरुचयः, ९. गवषेणम्, १०. संपादनम्, ११. लाभः, १२. श्रवणम्, १३. प्रतीक्षा, १४. अङ्गीकारश्चेति ।

भारोपीयभाषासमूहे नैतस्य धातोर्दर्शनातिरिक्तोऽर्थः । तत्र मूलध्विनस्तालव्यककार-युतः 🗸 श्रदर्क् इति । 'पश्' इति द्वितीयप्रकृतिप्रसङ्गे 🗸 श्रस्पक् इति मूलध्विनस्तत्र तालव्यककारयुतः । तस्य समीक्षणिनरीक्षणानुसन्धानादयोऽर्थाः । आङ्गलभाषायाम् 'टु स्पाई' इति क्रियापि ताहशार्थिका । लैटिन्—स्पेक्तुस्, अवेस्ता—स्पश्येइति [ग्रीक्—स्केप्तोमै], स्पस्, स्पश्तरर् [=लैटि० स्पेक्टर्; उम्ब्रिश्—स्पेक्तुर्] इत्यादयः शब्दास्ताहशार्थेकाः (इष्ट० जूलियस् पॉ०—पृ० २१३; ९८४) । एते सर्वेऽर्थाः पूर्वमेव विवेचिताः संस्कृतहश्धातोर्मया । ते यथास्थानमवलोकनीयाः ।

३८. § √द्रु १/९३० गतौ (प) । निघण्टौ (२, १४) अप्यस्य गतिकर्मत्वम् । वस्तुत इह 'वेगितायां गतौ' इत्यर्थः समीचीनो भाति । भट्टमल्लेन तथैवाभिहितम् (आ० च० २, ३, १०९) । वोपदेवेन तु 'स्रुतौ गतौ' इत्यभिधाय स्पष्टता कृता । पर्यन्ततयाऽर्थद्वयमेव प्रमुखम् ।

३८-१. 'द्रवन्त्यस्य वाजिनो न शोकाः' इति (४, ६, ५) ऋग्वेदे परितो गच्छन्तीति सायणः । 'यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति' (६, ७५, ११) इत्यत्र च 'द्रवन्ति=चरन्ति' इति सामान्यतो गमनमर्थो द्रुधातोः । अवेस्ताभाषायाम् 'द्वरइति' (<द्रवित)= गच्छतीत्यर्थः (जूलि० २०५ पृ०) ।

३८-२. 'द्रवन्त्यस्य वाजिनो न शोकाः' इति (४, ६, ५) ऋग्वेदे परिगमनमर्थः । इहैव धावनरूपा द्रुतगितरिप । 'अभिद्रवत भद्रं वो द्रुतं द्रवत कौरवाः' इति (८, ६०,३८) महाभारते द्रुतशब्दः शोघ्रतावाचकः, साध्यावस्थापद्गायाः क्रियायास्तु गत्यर्थंकत्वमेव । महाभारते (१३, २६, ८२) 'वाय्वीरिताभिः सुमनोहराभिर्द्रुताभिः गङ्गोमिभिः' इत्यत्र तु पूर्णंतया द्रुतगितः । महाभारते (८, ६०, २८)—

एते द्रवन्ति रथिनस्त्वदीयाः पाण्डुनन्दन । इति ।

रथानां द्रवते वृन्दमेतच्चैव समन्ततः। द्राव्यमाणं रणे आर्यं कर्णेनामित्रकर्षिणा।।

इति च (८,६०, ३०) धावनार्थे मनोहारि निदर्शनम् । 'द्रुतम्' इति क्षिप्रार्थको जातः शब्दः । अस्य शीघ्रगामितारूपस्यार्थस्य मूलमृग्वेदेऽस्ति 'अद्रोघो न द्रविता चेतित' (६, १२, ३) अग्निरोषधीषु द्रविता = शीघ्रगामी सन्निति तदर्थः । 'मां चत्वार आशवः शविष्ठस्य द्रवित्नवः' इति (८, ७४, १४) ऋग्वेदेऽश्वानां गमनशीलतया वेगिताया गतेः प्रतीतिः । ऋन्प्रातिशाख्ये वाचो द्रुता वृत्तिः प्रसिद्धा—'तिस्रो वृत्तीरुपदिशन्ति वाचो विल्णास्वतां मध्यमां च द्रुतां च' (१३, १८) इति । नवीनोच्च-जर्मनभाषायां तु 'त्रोत्तेल्न्' इत्ययं मन्दगमनार्थकः (जूलि० २०५ पृ०)।

३८-३. इमामेव वेगरूपां गतिमवलम्ब्य महाभारते (१,१३८,३५) आक्रमण-रूपोऽर्थो लभ्यते 'ततः किरीटी सहसा पाञ्चालान् समरे इवत्' इति, 'पाञ्चालं वै परिप्रेप्सुर्धंनञ्जयमदुदुवत्' इति (१,१३८,४०) च ।

३८-४. अपरत्र तु सैव वेगिता गितः पलायनरूपा । 'अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाद् दुद्रुवुर्दिशः' इति वा० रा० (२, ९६, ४), 'सिच्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यम्' इति च रघु० (५, ४९) पलायनमर्थः । 'द्रुताः≔पलायिताः' इति मिल्लिनाथः । 'द्राविषण्यामि राक्षसान्' इति (८, ५८) भट्टि० जयमङ्गलः पलायिषण्यामीति । पलायनरूपस्यार्थस्य मूलमप्यृग्वेदे (१०, ३९, १०) 'चर्कृत्यं ददथुद्रीवयत्सखं भगम्' इति । शत्रुसखीनां शत्रुसखानां वा द्रावियतारमिति तदर्थः 'रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति' इति (११,३६) गीतायां भीतानीति कर्त्वुविशेषणाद् द्रुधातोः पलायनार्थज्ञता स्पष्टा ।

३८-५. ऋ० (८, ३४, १८) 'द्रवच्चक्रेषु रातिषु' इत्यत्र 'प्रसर्पत्सु रथचक्रेषु' इत्यर्थः । एवं तावत् प्रसपर्णरूपोऽथोऽत्र विज्ञेयः । भट्टि० (१०, ५) 'न च न द्रवता' इत्यत्र विसपर्णमर्थः कृतो जयमञ्जलेन । धर्माद् विचलनरूपोऽर्थस्त्ववेस्ताभाषायाम्— 'द्रवतो' (<द्रवतः)—यस्न ९, ३१ ।

३८-६ गीतायाम् (११, २८) 'समुद्रमेत्राभिमुखा द्रवन्ति' इत्यत्र प्रविशन्तीति शाङ्करभाष्यम्, विशन्तीति च मधुसूदनः, अभिमुखपदस्य सानिध्येन तादृशस्यार्थस्य स्पष्टत्वात् ।

३८-७. द्वितीयस्तु मुख्गेऽर्थः स्रवणम् । 'सूर्यस्येव रक्ष्मयो द्रावियत्तवः' इति (९, ६९, ६) ऋग्वेदे द्रावियत्तुपदं सोमिविशेषणिमित द्रवणशीलाः सोमा इति तद्द्यः । तथा च मेदिनी—'द्रवः प्रद्रावनमंणोः । रसेऽपि च' इति वे ९ । 'अध्वयों द्रावया त्वं सोमिमिन्द्रः पिपासितं' इति (८, ४, ११) ऋग्वेदे 'द्रावय=रसात्मना द्रवणशीलं कुरुं इत्यर्थः । 'अभिषिणुं' चेति तात्पर्यार्थः । 'विह्निना द्रवमाणं कालायसं निषिच्चिन्तं' इति (५, २६, २९) भागवते विलापनार्थः । स च रसात्मना द्रवणरूप एव । एवमेव 'संतापद्रुतभूरिसिपिष घटे' इति राजतरिङ्गण्याम् (२, ७८) अपि सिपषो विलापनम् । भिट्टि० (१०, ११) 'द्रुतं द्रुतम्' इत्यत्र 'विलोनम्' 'प्रवाहरूपेण प्रवृत्तम्' इति जयमङ्गलः । 'गमिस्तधाराभिरिव द्रुतानि' इति भिट्टि० (२, १२) गिलतानीति जयमङ्गलः । द्रवाद्याधारकवस्तुन्यिप द्रोणशब्दप्रयोगः । वा० रा० (२, ६६, १४) 'तैलद्रोणी' इत्यत्र 'तैलपूर्णः कटाहः' इति तिलकटीका । एवमेव द्रविणद्रव्यादिशब्दानां प्रवृत्तिर्ज्ञेया । आढकवाचको द्रोणशब्दोऽपि द्रव्याधारक एव । रसरूपद्रव्योत्पादकस्य वृक्षस्य संज्ञापि द्रुद्धंमो वा । ताहशफ्लादि द्रव्यम् । तत्तश्च रैवाचकत्वात् ताहशार्थे सर्वत्र प्रयुक्तो द्रव्यशब्दः पदार्थमात्रे ।

अहष्टेष्विप पदार्थेषु धातोरेतस्य प्रयोगो भागवते पुराणे (३,२८,३४) 'भक्त्या द्रवद्भृदय उत्पुलकः प्रमोदात्' इति ।

३८-८. 雅이 (६, ३, ४)---

तिग्मं चिदेम महि वर्षो अस्य भसदश्वो यमसा न आसा । विजेहमानः परशुर्ने जिल्लां द्रविर्ने द्रावयित दारु घक्षत् ॥

इत्यत्र भस्मसात्करणे द्रुधातोः प्रयोगः । स्वर्णादिधातूनां विलापनम् अग्नि-संयोगेन जायते । इह वेदेऽग्निसंयोगपूर्वकं मूर्तभूतस्य सर्वस्य वनस्य द्रावणं दाहपूर्वक-मभिप्रेतम् । तथा च सायणः—'कीहशोऽग्निः ? अश्व इव आसा=आस्येन यमसानः= तृणादिकं नियच्छन्, यूथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठे प्रक्षिपति, तथा स्वकीयां जिह्वां ज्वालां विजेहमानः=तरुगुल्मादौ प्रक्षिपन् दारु=काष्ठं धक्षत्=दहन्, द्रविनं=द्रावियता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयित, तथा सर्वं वनं द्रावयित । मूर्तभूतं सर्वं भस्मसात्करोति' इति ।

एवं ताविदह द्रुधातोरष्टावर्थाः परोक्षिताः—१. गमनम्, २. धावनम्, ३. आक्र-मणम्, ४. पलायनम्, ५. प्रसर्पणम् (विसर्पणम्, विचलनम्), ६. प्रवेशः, ७. स्रवणम्, ८. भस्मसात्करणं चेति ।

भारोपीयभाषाया मूलध्विनरस्ति- 🗸 * द्रोइ इति । प्रवाह-धावनाद्यर्थस्तदीयः । अवेस्ताभाषायां 'द्रओनह् ' (<सं० द्रविणम्) इति सम्पदर्थकः । 'द्ररइति' (<सं० द्रवित) इति च गमनार्थकः । संस्कृतभाषाया अधिक एक एवार्थस्तत्र नवीनोच्च-जर्मनभाषायाः शाखायां प्रादेशिक्यामवाप्यते—त्रोल्लेन = भूतः, वेतालः पिशाचो राक्षसो वेति (द्र० जूलि० २०५ पृ०) ।

३९. § √धा (डुघाञ्) ३/१० घारणपोषणयोः (उ०) । क्षीरस्वामो तु—'दाने घारणे च' इत्याह । वोपदेवोऽपि 'घारणे पृष्टौ दाने' चेति वदन् दानार्थंमधिकमाह । क्रियारत्नसमुच्चये 'डुघांग्क् धारणे दाने' इति पाठः । घारणस्य खल्वनेके भेदा आधानवहनस्थापनादिप्रकारेण विज्ञेयाः । इह निरुपसर्गस्य तस्य धारणपोषणार्थंकस्य √धाधातोरर्था विवेच्यन्ते ।

३९ १. ऋ० (१, ८१, ३) यदुदीरत आजयो घृष्णवो घीयते घना । दघोऽस्माँ इन्द्र वसौ दघः' इत्यत्र घनप्रङ्गेन निघानमर्थः। 'यः सूरिषु वृहद्द्ये स्वणं हयंतः' (९, ९८, ८) इत्यत्र तु श्रवसः=अन्नस्य कर्मत्वाद् विघानमर्थः, स्थापनं तु तात्पर्यंतः। 'त्वा सह पत्या दघामि' इति (१०, ८५, २४) ऋग्वेदे त्वां पुत्राद्यर्थं पत्या सह दघामि=स्थापयामीत्यर्थः। 'कान्तमूर्धिन दघती पिघित्सया' इति नैष० (१८, ८६) स्पष्टं कान्त-मूर्धिन श्रवणपूरस्योत्पलस्य स्थापनमर्थः।

'अधाय्यग्निर्मानुषीषु विक्ष्वपां गर्भो मित्र ऋतेन साधन्' इति (३, ५, ३) ऋग्वेदेऽपां गर्भस्याग्नेः कर्मत्वादाधानमर्थः। एवमेव 'युवं ह गर्भं जगतीषु धत्तः' ऋ० (१, १५७, ५) इत्यत्र जगत्यधिकरणकं गर्भकर्मकमाधानम्। आधानस्य च निक्षेपणं समर्पणं वार्थः (द्र० गीता० ५, १० शाङ्करभाष्यम्)। 'तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इति

गोता० (१४, ३) 'निक्षिपामि' इति शाङ्करभाष्यम् । उभयत्र गर्भधारणे समानेऽपि विद्यत ईषदर्थमेदः । स्त्रीद्वारकगर्भस्य धारणं नामाऽऽधानम् । पुरुषैश्च तत्र गर्भधारणं नाम निक्षेपणम् । 'आधित कापि मुखे सिललं सखी' इति (४, १११) नैषधीये काव्ये धाधातुर्निक्षेपणोत्तरमाधानार्थकः, मुखाधिकरणस्य स्थापनस्याऽऽधानार्थकत्वात् । अत एव 'आहितवती' इति जीवातुकारः । लोके 'आधान' इति शब्दो गर्भाधानपरक एव ।

३९-२. 'येन तोकं तनयं च धामहे' ऋ० (१, ९२, १३) पोषणार्थको धाधातुः, इतः पूर्वं धनस्य याचमानत्वात् । 'हे वाजिनीवितः! उषोदेवते! अस्मभ्यं चित्रम् = चायनीयं तद् धनम् आभर=आहर, प्रयच्छ, येन धनेन तोकं पुत्रं तनयम् = तत्पुत्रं च द्रष्महे' इत्युक्ताया ऋचोऽर्थः । 'विद्यात् कविः सुकृतं मे द्रधाति' इति महाभार० (५, ३६, ९) सुकृतं पुष्णातीत्यर्थः। 'धत्ते धारयते चेदमेतस्मात् कारणाद् धनम्' इति महाभार० (५, ११४, २) धत्ते=पुष्णाति, धारयते=जीवयतीत्यर्थः। एवमेव १२, २३२, ४२; १२, ३४०, १०० इत्यादौ पोषणरूपोऽर्थोऽनुसन्वयो धाधातोः। रघु० (१, २६) 'द्रधतुर्भुवनद्वयम्' इत्यत्र 'पुपुषतुः' इति मिल्लिनाथः।

३९-३. ऋग्वेदे धाधातोर्दानमर्थः खल्वनेकत्र दृश्यते । 'त्वं हि रत्नधा असि' ऋ० (१, १५, ३) रत्नधा = रत्नानां दातेत्यर्थः । एवमेव 'पात रत्नधा इन्द्रवन्तः' ऋ० (४, ३४, ६), 'हिरण्याक्षः सिवता देव आगाद् दधद्रत्ना दाषुसे वार्याणि' ऋ० (१, ३५, ८) इत्यत्र 'हिरण्याक्षः = हित्तरमणीयचक्षुर्युक्तो हिरण्मयाक्षो वा सिवता देवः आगात् = इहागच्छतु । किं कुर्वन् ? दाषुसे=हिवर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि = वरणीयानि रत्नानि दधत्=प्रयच्छन्' इत्यर्थः । दाषुसे हिवर्दत्तवते यजमानायेति चतुर्थी धाधातोदीनार्थमिङ्गति, हिवर्दाता धनकामो ददाति हिवरिति प्रसङ्गेनापि सोऽर्थः । 'वयो दधत्पद्वते रेरिहत्सदानु श्येनी सचते वर्तनोरह' ऋ० (१, १४०, ९) पद्वते=पादवते, द्विपदे चतुष्पदे च वयः=अन्नं तत्तदुचितं दधत्=ददित्यर्थः । निरुक्तेऽपि (७, १५) 'रत्नधातमम्=रमणीयानां धनानां दातृतमम्' इत्यर्थः ।

क्षीरस्वामिवोपदेवावर्थमिमं नारोपितं मेनाते इति पेठतुर्धातुपाठे। अन्ये तु वैयाकरणा न पेठुर्दानार्थं धाधातोरिति तेषां मतेन धातोरारोपितोऽर्थो ज्ञायते। सायणोऽप्यनेकत्र विकल्पं दर्शयति, क्वचिच्च धारणार्थमेव व्याख्याति—ऋ० (१, १८८, २) 'दधत्सहस्रिणोरिषः' = सहस्रिणोः = एतत्संख्याकान्, इषः = अन्नानि, दधत्= यजमानेभ्यो धारयन्' इति सत्यामि चतुर्थीविभक्तौ स दानमर्थं न करोति, एवमेव 'अग्निहचिद्ध ष्मातसे शृशुक्वानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि' ऋ० (१, १६९, ३) इत्यत्र 'अग्नः, प्रयांसि=चरुपरोडाशादिहवीषि, दधति = धारयन्ति ददति वा यजमानाः' इति दिशतवान् विकल्पम् । 'प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति' ऋ० (१,१२५,१) इत्यत्र 'रत्नम्=रमणीयं निष्कादिकम्, प्रातः = प्रभातकाले, दधाति=अस्मत्संनिधौ स्थापयित, ददाति' इति दिशतवान् आरोपस्य कममिष । संनिधौ स्थापनेन स्वस्वत्व-निवृत्तिपूर्वकत्वाद् दानार्थंको जातो धाधातुः । ऋ० (१,१२५,२) इत्यत्राषि सः 'दधाति=दधातु, ददातु' इत्यर्थमाह । ऋग्वेदे धाधातोदिनार्थं एषु स्थानेष्वन्वेष्टव्यः—

१, ९४, १४; १, २०, ७; १, ६४, १४; १, ४७, १; १, ९३, २; १, १५९, ५; २, २९, ३; ३, २६, ३ इति । प्रायशो द्रव्यसंनिधानेन तादृशोऽर्थो भवति धाधातोः ।

ऋ० (३, २६, ३) 'स्वश्व्यं दघातु रत्नममृतेषु जागृिवः' इत्यत्र सायणः— 'श्वश्व्यम् = शोभनाश्वादिपशुयुक्तम्, रत्नम् = धनम्, नः = अस्माकम्, दघातु = विद-धातु, प्रयच्छतु' इति विपूर्वंकस्य धाधातोर्र्थं कुर्वाणस्तात्पर्यार्थं दानमाह, षष्ठीसांनि-ध्यात् । वस्तुतस्तु धाधातोर्दानमर्थं आरोपितः, 'धूनुथ द्यां पर्वतान् दाशुषे' ऋ० (५, ५७, ३) इत्यत्र √धूधातोरिप दानमर्थो भवति 'दाशुषे' इति पदसांनिध्यात् । आख्यातचन्द्रिकायां तु दानार्थः पठितः—'दधात्यिप च दाशित' (२, २, ५८), 'तया-दंधाति दाने च' (३, ३, ९१२) इति ।

३९-४. विपूर्वको घाघातुः कृघातुपर्यायवाचको दृश्यते । व्युपसर्गादृतेऽपि स करणार्थे प्रयुच्यते । ऋ० (१,६६,७) 'सेनेव सृष्टामं दघाति' इत्यत्र 'अयमिनः, अमम्= शत्रूणां भयं दघाति=विदघाति करोति' इत्यर्थः । कृधातुरुत्पादनार्थं इति भयं जनयती-त्यर्थो भवित तात्पर्यतः । 'स्वस्ति नस्ताक्ष्यों अरिष्टतेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्द्धातु' इति (१,८९,६) ऋग्वेदे दघातु=विदघातु करोत्वित्यर्थः । एवमेव 'अथा घत्तं यजमानाय शं योः ' ऋ० (१,९३,७) इत्यत्र, 'अधात्पीति सं मदा अग्मता वः' ऋ० (४,३४,१) इत्यत्र च करणमर्थः । 'गमनाय मित दधः' इति (१,१०,१८) वा० रा० निश्चयं चक्रुरित्यर्थः । 'अयं मे घास्यति श्रेयः' इति (१२,२७१,७) महाभारते 'विघास्यति' इत्यर्थः । 'दधः कुमारानुगमे मनांसि' भट्टि० (३,११) 'कृतवन्तः' इति जय० । 'चन्द्राभमाभ्रं तिलकं दधाना' नैष० (६,६२)=कुर्वाणेति प्रकाशकारः । इह रचनायां तात्पर्यम् । अवेस्ताभाषायां रचनार्थे लभ्यतेऽयं धातुः—'हुदातो' (<सुधितः) अवे० यस्न ९, १६=उत्तमरचनायुतः ।

भय-स्वस्ति-शम्-पीति-निश्चयश्रेयः प्रभृतीनां कर्मणां धारणरूपेणार्थेनाऽचारि-तार्थ्यात् क्रियासामान्यवाचकेन क्रधातुना निस्तारः । 'नारायणो दधे निद्रां बाह्यं वर्षसहस्रकम्' इति हरिवंश० (१,८,३२) निद्रापदसांनिध्यात् करणमर्थः, करणस्य च स्वापे तात्पर्यम् ।

३९-५. 'धर्मे दध्यात् सदा मनः' मनु० (१२, २३) संगत्तिकरणं संयोजनं वार्थो घाघातोः ।

३९-६. यद्यपि 'सपत्नीशः शङ्करः सारधाता' हरिवंश० (२, ७२, ४४), 'अमर-पुरमित सुराङ्गनानां दधतम्' भट्टि० (१०, ५०) इत्यत्र च सारस्य बोधस्य कर्ताः जनियतेति, सुराङ्गनानाममरपुरमित दधतम् कुर्वन्तम् जनयन्तम् इति तात्पर्यार्थात् कृधातुना निर्वाहः, तथापि—

शशबिन्दोर्दुहितरि बिन्दुमत्यामधान्नृपः।
पुरुकुत्समम्बरीषं म्चुकुन्दं च योगिनम्॥

इति भाग० पु० (९, ६, ३८) धाधातोः स्पष्टं जननमर्थः । वस्तुतस्तु व्युपसर्ग-पूर्वके धाधातौ कृधातोरेव प्रपञ्चः । अवेस्ताभाषायामुत्पत्तिरूपोऽर्थः—'अर्श-दातो' (<ऋत-धितः)—यस्न ९, १६=ऋतादुत्पन्न इत्यर्थः ।

7/

३९-७. 'समीक्ष्य सुकृतिनां दधाति लोकान्' इति (१२, ३२१, २८) महाभारते √धाधातुः प्राप्त्यर्थकः । लोकार्द् दधाति=प्राप्नोतीत्यर्थः । अस्यार्थस्य मूलं शतपथ-ब्राह्मणे लभ्यते—'यदा योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्ते' (७, १, १, ४४) इति ।

३९-८. 'विषधराभिवसाभरणा दघे रितपित प्रतिशमभुविभोषिकाम्' इति (४, २७) नैष० सा भैमो रितपित कामं प्रति शम्भुसंबिन्धनीं विभीषिकाम्=भयानकतां दघे= अङ्गीकृतवतीत्यर्थः, धारणार्थस्येहानौचित्यात् । एवमेव 'जनुरधत्त सती स्मरतापिता' इति (४, ४५) नैषध० सती=दाक्षायणो स्मरतापिता सती हिमवतः सकाशाज्जनुः= जन्म, अधत्त = अङ्गीचकारेत्यर्थः, सामध्यात् ।

३९-९. ऋतुसंहारे (६, १३)--

गुरूणि वासांसि विहाय तूर्णं तनूनि लाक्षारसरिञ्जतानि । सुगन्धिकालागुरुधूपितानि धत्ते जनः काममदालसाङ्गः ॥

इत्यत्र धाधातुः परिधानार्थंकः, वाससां संनिधानात् परिपूर्वंकस्य धातोरथं व्यक्तीकरोति । 'दधतो मञ्जलक्षीमे' रघु० १२, ८; 'वर्म चान्ये दधुर्दुतम्' (१७, ५४) इत्यत्र च भट्टि० परिधानार्थः ।

३९-१०. महाभार० (५, ३२, ११०) 'जानाति विश्वासियतुं मनुष्यान् विज्ञात-दोषेषु दधाति दण्डम्' इत्यत्र दण्डपदसांनिध्याद् धाधातोः प्रयोगरूपोऽर्थः, दण्डस्य प्रयोगणैवौचित्यात्।

३९-११. 'जहोिह शोकं वैदेहि प्रीतये घेहि मानसम्' इति भट्टि० (२०, १०) प्रीतये = प्रीत्यर्थं पुनर्मानसं घेहि = घटयेत्यर्थः । रावणविषयकद्वेषत्यागपूर्वकस्य प्रीत्यर्थं मानसधानस्यार्थो नाम चेष्टैव ।

३९-१२. 'नामोक्ष्याम वयं शङ्कामिहाधास्यन्न चेद् भवान्' इति भट्टि० (२१, १४) यदि भवान् सीतां वह्नौ नाधास्यत्=न रोपितवान्, तदा वयं किं शुद्धा नेति शङ्कां नामोक्ष्यामेत्यर्थः । अग्निसांनिध्यादिह √धाधातू रोहणार्थकः । इहान्त-भीवितो ण्यर्थः ।

३९-१३. 'बुद्धौ न दध्मः खलु शेषबुद्धौ' इति नैष० (३, ३६) स्मरणरूपोऽथों धाधातुर्बुद्धिपदसंनिधानात् । बुद्धिपदिमह चित्तवाचकिमिति चित्ते न दध्मः । मनसापि न स्मराम इत्यर्थः संपद्यते ।

३९-१४--- कप्रत्ययान्तो हितशब्दे धाधातुरानुकूल्यार्थकः । 'या रोगिणी स्यात् तु कथं हिता' इति मनु० (९, ८२) हिता=अनुकूलेत्यर्थः । महाभारते (१२, १४३, १३) 'आत्मानं योऽभिसंधत्ते सोऽन्यस्य स्यात् कथं हितः' इत्यत्र हितशब्दः सुहृद्वाचकः । इह

कल्याणमभिप्रेयते । तच्च धारणपोषणाभ्यां समर्थितम् । 'अनुक्त्वैव हितं तत् तत् प्राणांस्त्यक्त्वाप्यसाधयत्' इति (५, ६२) राजतरिङ्गण्याम् । 'हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञौर्मतिशालिभिः' इति पञ्चतन्त्रे (१, ३७०) योग्यतार्थः ।

३९-१५. आख्यातचिन्द्रकायां धाधातोर्बन्धनरूपोऽर्थो भट्टमल्लेन प्रतिपादितः— 'नह्यत्यिप दधाति च' (२, ५, २३६)। रज्ज्वाद्युपपदसंनिधानेन बन्धनाद्यर्थसंभवः। 'युवत्तयः कुसुमं दधुराहितम्' इति (९, ४०) रघुवंशेऽल्रकाधिकरणकस्य कुसुमस्य स्थापनेऽपि नेहाऽऽधानमर्थः, अलके कुसुमस्य बन्धनपूर्वंकमवलम्बनत्वाद् बन्धनरूपोऽर्थो विज्ञेयो धाधातोः। एवमेवान्येऽप्यर्था यथायथमूह्याः। संधानानुसन्धानावधानाभि-धानाद्यर्थी धातोरेवेति ते गवेष्याः।

एवं तावद् धाधातुः पञ्चदशस्वर्थेषु प्रयुज्यमानः समीक्षितः—१. निधानम् (आधानम्), २. पोषणम्, ३. दानम्, ४. विधानम् (करणम्), ५. सांगत्यम्, ६. जननम्, ७. प्राप्तिः, ८. अङ्गीकारः, ९. परिधानम्, १०. प्रयोगः, ११. घटनम्, १२. रोपणम्, १३. स्मृतिः, १४. आनुकूल्यम्, १५. बन्धनं चेति ।

भारोपीयभाषाया मूलध्विनिव्यते $\sqrt{*}$ ३ इति धारणार्थंकः स्थापनार्थंको वा । अवेस्तालैटिनभाषयोः संस्कृतधकारो दकारतया लभ्यते—अवे० ददाइति (<सं० दधाति), अवे०, पु० पर्सि०-दात, लिथु०-देतस् (<वै० धितः) । ग्रीकभाषायां संस्कृतधकारस्थकारत्वेनोपलभ्यते—एथेतो (<सं० अधित), थेतोस् (<वै० धितः) इति (द्र० जूलि० २३५ पृ०) । अवेस्ताभाषायामिष संस्कृतस्य धकारस्थकारत्वेन दृश्यते— 'दथानहे' (<सं० दधानस्य)-यस्न ९, ३१=प्रीतिं कर्तुः । दथन्तम् (<सं० दधन्तम्)-यस्न (९, १) इति । एवं ताविदह तपंणार्थंको धाधातुः । इयं 'धे' इति प्रकृतिः संस्कृतभाषायां 'धेहि' इत्यत्र लभ्यते । प्राकृतभाषायां तु 'धे' इति स्वतन्त्रो धातुर्धारणार्थंकः—धेइ—संक्षि० ३३, कुप्र० १०० इति ।

४०. § √धू (धूज्) ५/९ कम्पने (उ) । इह कम्पनार्थे 'घु' इति 'घू' इति च द्विविधो ध्वनिः । प्रथमस्तावत् स्वादौ, अन्तिमश्च स्वादितुदादिक्रचादिषु पठचते ।

४०-१. कम्पनं नाम चलनं चालनं वा । 'यत्सीमन्तं न धृनुथ' ऋ० (१, ३७, ६) इत्यत्र 'यत्=यस्मात् कारणात्, सीम् = सर्वतः; अन्तम्=वृक्षाग्रमिव न धूनुथ=चाल-यथ' इत्यर्थः। 'धुनिरा देवयुं भजिति' ऋ० (५, ३४, ५) इत्यत्र धुनिः = कम्पकः शत्रूणामित्यर्थः। एवमेव द्रष्ट० १, १७४, ९। 'आगमिष्यिति धुन्वानो गदां दण्डिमिवानतकः' इति (२, ८१, ३३) महाभारते भ्रामणरूपं चालनम्।

४०-२. 'तस्मा इद्विश्वे धुनयन्त सिन्धवः' ऋ० (२, २५, ५) इत्यत्र प्रवाहोऽथों धातोः । तथा च सायणः—'सिन्धवः = स्यन्दनशीला नद्यः, धुनयन्त = चलन्ति, एतदभीष्टिसिद्धचर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । प्रवाहरूपादर्थादेव नदीनामधेयेषु धुनिरित्यप्यन्य-तमम्—'दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम्' ऋ० (२, ३०, २) । धुनोति स्तोतॄणां पापानीति धुनिरित्यर्थः पश्चात्तनः । सायणः (२, १५, ५) इत्यृग्वेदभाष्ये तादृशमेव व्याख्याति ।

४०-३. कम्पनं नाम गतिविशेषः । 'ये ये गत्यर्थास्ते ते प्राप्त्यर्थाः' इति सुप्रथितिमिदं वचनं व्याकरणिनकाये । 'धूनुथ द्यां पर्वतान् दाशुषे' इति (५, ५७, ३)
ऋग्वेदे द्याम् = दिवि, पर्वतान्=मेघान्, दाशुषे=हिवदित्रे यजमानाय, वमु=धनानि च,
धूनुथ=प्रापयथेत्यर्थः । तात्पर्यार्थस्तु दानेऽवगन्तव्यः । वस्तुतस्तु 'दाशुषे' इति 'वमु'
इति च पदयोः सामर्थ्याद् धूत्र् इति धातुरिह दानार्थक एव संजातः । धाधातोदीनार्थस्येवास्यापि बहून्युदाहरणानि संप्राप्यन्ते वाङ्मये । 'वृक्षं पक्वं फलमङ्कीव धूनुहीन्द्र
संपारणं वसु' इति (३, ४५, ४) ऋग्वेदे त्वं संपारणम्=अस्मिदच्छायाः सम्यक् पूरकम्,
वसु = धनम्, धूनुहि = चालय, प्रयच्छेत्यर्थः । विश्वानि धूनुषे' ऋ० (१०, १३४, ४)
त्वं विश्वानि = व्याप्तान्यन्नानि धनानि वाऽवधूनुषे = अभिगमयसि, ददासीत्यर्थः ।

४०-४. 'आ घेनवो घुनयन्तां सबर्दुघाः शशया अप्रदुग्धाः' ऋ० (३, ५५, १६) 'अशिश्वीः=शिश्र्रहिता घेनवः=वृष्टिद्वारा सर्वस्य प्रीणयित्रयः, शशयाः=नभिस शयानाः, अप्रदुग्धाः=अक्षोणरसाः, सबर्दुघाः=उदकलक्षणस्य क्षीरस्य दोग्ध्रयः, युवतयः=परस्पर-मिश्रणोपेताः, भवन्तीः=दिशो मेघा वा आ घुनयन्ताम्=आ दुहन्तु' इति दोहनार्थको धातुः । दोहनं च कम्पनविशेषः ।

४०-५. 'अप्सु धूतस्य' इति (१०, १०४, २) ऋग्वेदे जलेषु प्रक्षालितस्याभि-षुतस्य वार्थः स्पष्टो धूधातोः, अबधिकरणकं धवनं नाम स्नानप्रक्षालनादयोऽर्थाः प्रसङ्गतोऽभ्युपगन्तव्याः।

४०-६. 'सिमन्द्रो रायो वृहतीरघूतुत सं क्षोणी समु सूर्यम्' इति (८, ५२, १०) ऋग्वेदे करणं रमणं चार्थद्वयं घूधातोः । 'य इन्द्रो बृहतीः=महान्ति रायः=हिरण्यादि-धनानि समधूनृत=सम्यग् अकरोत् । यश्चेन्द्रः क्षोणी=द्यावापृथिव्यौ समधूनृत=सम्यग् रमयाञ्चक्रे' इत्यर्थद्वयं धातोः, कर्मभेदात् ।

४०-७. वैश्वानरो दस्युमिन्जिंघन्वाँ अधूनोत् काष्ठा अव शम्बरं भेत्' ऋ० (१, ५९, ६) धूधातोः पातनमर्थः, वैश्वानरकर्तृकजलकर्मकपातनस्य दिवः सकाशात् सामर्थ्यमित्यतः शोषणार्थो नेह भवितुमर्हित । 'धुनोत्यघम्' इति भाग० पु० (४,७,६१) ४ धुज्) धातुरपसारणनाशाद्यर्थपरकः । एवमेव 'धूतपाप्मा' इत्यादौ शेयम् । 'अधुन्वन् भूधरैर्भृशम्' इति भट्टि० (१७,१३) तु हननमर्थः । प्राकृतभाषायां 🗸 धुअ इति धातुः कम्पनप्रक्षेपणत्यागार्थकः ।

वस्तुतस्तु गतिशुद्धचर्थंकस्य √धाव् इति धातोः संबन्धोऽनेन विज्ञेयः। 'धूतपाप्मा' इत्यादौ शुद्धिरूपः प्रक्षालनरूपो वार्थः। प्रकम्पनम्, ततः संचलनम्, ततः श्रवाहः प्राप्तिर्दानं वा, दोहनं प्रक्षालनं चेत्यादयोऽर्थाः क्रमशो विकास प्राप्ताः।

एवं तावद् √धू (धूज्) इति धातुः सप्तस्वर्थेषु परीक्षितः–१. कम्पनम् (चलनम्, चालनं वा), २. प्रवाहः, ३. दानम्, ४. दोहनम्, ५. अभिषवः (प्रक्षालनम्), ६. करणम् (रमणम्), ७. पातनम् (अपसारणम्) चेति । भारोपीयभाषाया मूलध्विनरस्ति—्/ श्वोइ इति विकिरणार्थकः । धूमधूलि-प्रभृतयः शब्दा इह निदर्शनम् । अर्मेनियन्भाषायां 'दे-देव्-इम्' इत्ययं नमनार्थकः शब्दः संस्कृतभाषाया 'दोधवीति' इति यङन्तरूपेण सह तुलनीयः ।

४१. § √घृ १/९०४ घारणे (आ) । अन्याविष द्वौ घृधातू इहैव बोध्यौ— अविघ्वंसनावस्थानार्थंकौ । केचन वैयाकरणाः (क्षी-मै-सा-च-काक्र-कात०) 'अवध्वंसने' इत्यर्थंमूरीकुर्वंन्तिः; केचित् तु (पुरुषकार-जै शा-हे-बो०) 'अविघ्वंसने' इति । मम मतेन तु 'अविघ्वंसने' इत्यर्थंस्येव समीचीनता, अवध्वंसनार्थे प्रयोगानुपलम्भात् । उपिर स्वयमेव प्रेक्षावद्भिरवेक्षणीयम् । तौदादिकस्य √धृ इति घातोरवस्थानमर्थः । एवं तावत् त्रयस्त्रिष्वंषु पठिताः । भ्वादौ चौरादिकस्य 'धृ घारणे' इति घातोर्निर्देशं करोति क्षीरस्वामो, किन्तु तत्र नोपलभ्यते ।

४१-१. व्रतविशेषणत्वाद् धृतशब्दो ग्रहणार्थकोऽङ्गोकारार्थको वा (१, २५, ८; १, ४४, १४; १, १४१, ९; २, १, ४) ऋग्वेदे (धृतव्रतः) ।

४१-२. 'दुर्गे चन ध्रियते विश्वा आ' इति (५, ३४, ७) ऋग्वेदे 'आस्थाप्यते' इत्यर्थः । 'घृङ् अवस्थाने' इत्यस्यार्थं इह तथैव लक्ष्यतेऽपरिवर्तमानः । नैष० (४, ८) 'अधृत यद्विरहोष्मणि मिज्जितं मनिसिजेन तदूरुयुगं तदा' इत्यत्र 'जीवशेषमितिष्ठत्' इति प्रकाशकारः । म्रियमाणस्य (न तु मृतस्य) स्थितिजीवन आरोप्यते ।

ऋग्वेदे (७, ८५, ३) 'क्रष्टीरन्यो धारयित प्रविक्ता' इत्यत्र, (८, ३२, २५) 'यो गोषु पक्वं धारयत्' इत्यत्र चावस्थापनमर्थः । पक्वम्=पयः । महाभारते (१२, ९, १) मनस आत्मिन धारणं नाम स्थिरीकरणम् । एवमेव तत्रैव (१२, ३१६, १०) 'प्राणा-यामो हि सगुणो निर्गुणं धारयेन्मनः' इत्यत्र स्थिरीकरणरूपोऽर्थः । 'चिरं चित्ते धृतामिप'—नैष०=अवस्थापितामित्यर्थः । 'धरा धारयते सर्वम्' इति मनु० (९, ३११) 'ययेदं धार्यते जगत्' (गीता० ७, ५) इत्यादाविष तथार्थः ।

स्थिरीकरणेऽर्थे महाभारते (७, १६, १)—

तद्वलं सुमहद् दीर्णं त्वदीयं प्रेक्ष्य वीर्यवान् । दधारैको रणे राजन् वृषसेनोऽस्त्रमायया ॥

ः इत्यत्र स्थिरोऽभूदित्यर्थः।

४१-३. इदं धारणं नाम विभिन्नानामुपपदानां सांनिध्येन विन्यासविशेषेण च विभिन्नेष्वर्थेषु दृश्यते । 'उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्' इति मनु० (४, ६) वासो धारणं नाम परिधानम ।

४१-४. इदं धारणं नाम प्राणधारणे रूढं विलोक्यते । यद्यपि क्वचित् क्वचित् प्राणकर्मकस्यापि प्रयोगः—'घारयामास च प्राणान्' (महाभार० १,१०७,१५), 'कथ- ख्विज्जीवितं दध्ने' (कथासरि० ९,५४), तथापि धातुरयं प्राणान् विनैव जीवनार्थे प्रयुज्यते रूढः । महाभारते (५, ११४, २) 'धत्ते धारयते चेदमेतस्मात् कारणाद् धनम्' इत्यत्र

नीलकण्ठः—'धारयते=जीवयित' इति । महाभार० (५, २६, २५) 'गाण्डीविवस्फारित-शब्दमाजावश्रुण्वाना धार्तराष्ट्रा ध्रियन्ते' इत्यत्र गाण्डीवशब्दमश्रुण्वाना धार्तराष्ट्रा जीवन्ति, शब्दं श्रुत्वा तु स्रियन्त एवेति तदाशयः । इह धृधातुर्जीवनार्थंकः । एवमेव (२, ४३, ९४) इति हरिवंशे—

चाक्रं मौसलमित्येवं संग्रामं रणवृत्तयः। कथिष्यन्ति लोकेऽस्मिन् ये धरिष्यन्ति पार्थिवाः॥

'ये प्राणान् धरिष्यन्ति = जीविष्यन्ति' इत्यर्थः। यद्यपोहाविध्वंसरूपेणार्थेन गतार्थता भाति, तथापि तौदादिकोऽपि प्रयोगो जोवनेऽर्थं उपलभ्यते—'यथा ध्रियेद-पत्यं मे तथा कुरु जनार्दन' इति हरिवंश० (२, १११, १२) ध्रियेत्=जीवेदित्यर्थः। 'ध्रियमाणे तु पितरि सर्वेषामेव निवंपेत्' इति मनु० (३, २२०) 'जोवित' इत्यर्थः।

एवमेव महाभारते (३, १५०, २९)—

वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः। वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः॥

इत्यत्र बोध्यम्।

४१-५. बुद्धोन्द्रियमनः प्राणानां धारणं नाम निग्रहः । हरिवंशे (३, २७, ३) 'विमुक्ताः सर्वंसङ्गभ्यो धारयन्ति परिग्रहान्' इत्यत्र 'परिगृह्यन्ते विषया यैस्ते परि-ग्रहाः =बुद्धीन्द्रियमनः प्राणास्तान् धारयन्ति =िनगृह्णन्त' इत्यर्थः ।

४१-६. हरिवंशे (२, ८७, १) 'आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम्' इत्यत्र तुलाशब्दो दृश्यत इति तोलनरूपस्यार्थस्य सूत्रम्। एवमेव 'अथ स दक्षिणा-दूरोहत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलयाऽधारयत्' इति महाभार० (३, १९७, २१) तुलापदसंनि-धानेन धृधातोस्तोलनरूपोऽथीं विज्ञायते। किन्तु—

महत्त्वे च गुरुत्वे च ित्रयमाणं यतोऽधिकम् । महत्त्वाद् भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥

इति महाभारते (१, १, २७३) स्वातन्त्र्येण तोलने प्रयोगो धृधातोः । स चार्थो 'भारवत्त्वात्' इति पदेन सुस्पष्टं व्यज्यते । अधिकपदेनापि संपुष्टिस्ताहशार्थस्य । एव-मेव 'द्वे कृष्णले समधृते' इति मनु० (८, १३५) तोलनेऽर्थे धृधातुप्रयोगः । कृष्णलं समं कृत्वा तुलया धृतमिति कुल्लूकः ।

४१-७. 'भ्राजमाना तथात्यर्थं दधार परमं वपुः' इति महाभारते (२, ३, २४) नगरी परमं वपुस्तात्कालिकेन निर्माणेन प्राप्तवतीत्यर्थः । वा० रा० (१, ४८, ३२)—

तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविवर्जिता। मत्सकाशे मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारियष्यसि।।

इति गौतमोक्तिरहल्यां प्रति।

४१-८. वा० रा० (१, ५६, २०)-

ततोऽस्तुवन् मुनिगणा वसिष्ठं जपतां वरम् । अमेयं ते बलं ब्रह्मांस्तेजो धारय तेजसा ॥

इत्यत्र प्रसङ्गात् तेजसा तेजोधारणं नाम विलाप्यैकीकरणम् ।

४१-९. वा० रा० (२, २२, २)-

आसाद्य रामः सौमित्रि सुहृदं भ्रातरं प्रियम् । उवाचेदं स धैर्येण धारयन् सत्त्वमात्मना ॥

इत्यत्र 'आत्मना सत्त्वम् = चित्तम्, धारयन् = प्रकटयन्' इत्यर्थः । 'धारयन् = निगृह्धन्' इत्यर्थस्येहासामर्थ्यम्, इतोऽग्रे 'निगृह्य शोकं रोषं च' इत्यस्याभिधानात् ।

४१–१०. घृघातुरुत्पादनार्थको रक्षणार्थकश्चेह भागवतपु० (३, ३, १७)—

उत्तरायां घृतः पूरोर्वंशः साध्वभिमन्युना । स वै द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता घृतः॥

इति पूर्वार्द्धेऽभिमन्युद्वारोत्तरायां धृतः = उत्पादितो गर्भंरूपेण, उत्तरार्द्धे च द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः सन् भगवता कृष्णेन धृतः = रक्षितः । एवमेवोत्पादनार्थेऽन्योऽपि प्रयोगो महाभारते (३, १४७, ३) हतूमन्तं प्रति भीमसेनोक्तिरूपः —

कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण घारितः । पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ इति ।

४१-११. महाभारते (५, ३८, १) 'धात्रा तु दिष्टस्य वशे कृतोऽयं तस्माद् वद त्वं श्रवणे धृतोऽहम्' इति घृतराष्ट्रोक्तिविदुरं प्रति । श्रवणे सावधानतया तत्परोऽह-मिति धृधातोस्तत्परतारूपोऽर्थः । उद्यतः प्रस्तुतो वार्थो निर्धारणोयः ।

महाभारते (५, ५२, ३) 'स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः' इत्यत्र व्यवसायरूपोऽर्थो धृधातोः । पाण्डवानां जये व्यवसित इत्यर्थः । 'एष धर्मो गवाश्वस्य' इति (९, ५५) मनु० धर्मः = व्यवस्थेति कुल्लूकः । 'मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यम्' इति (१, १३७) पञ्चतन्त्रेऽपि व्यवस्थारूपोऽर्थः ।

४१-१२. महाभारते (१३, ९३, ५९)— ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथैव च । दासोभर्तुरुच दास्यारुच मनसा नाम धारय ॥

इत्यत्र मनसा धारणं नाम स्मरणम्, नामपदसंनिधानेनान्येऽर्था वारिताः। याज्ञवल्क्यस्मृतौ तु 'घारयेत् तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः' (३, २०१) आत्मानं धारयेन्नाम मनसा स्थिरीकुर्यादिति वीरमित्रोदयः।

४१-१३. 'एते देवास्त्रयः क्रुत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै' इत्यत्र महाभारते (३, ७६, ३५) उत्पत्तिपालनसंहाररूपास्त्रय एवार्था लक्ष्यन्ते । पालनार्थस्तु पूर्वं भाग-वतोदाहरणे दिशतः (१८, १० प्रघट्टके) । ४१-१४ मनु० (३, ७८)--

यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥

इत्यत्र वेदार्थव्याख्यानान्नदानाभ्यां गृहस्थकर्तृकं घारणं नामोपकारः । गृहस्थे-नैवोपक्रियन्त इति तदर्थः ।

४१-१५. यद्यपि दण्डभुशुण्डचादीनां धारणं स्कन्धे भवति हस्ते वा, तथापि दण्डप्रयोगः प्राणिषु क्रियते । 'प्राप्तकालं यथा दण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि' इति (१, ७, १०) वा० रा० कुर्युरिति तिलकटीकायामर्थः, दण्डस्वरूपस्यानिश्चयात् क्रियासामान्य-वाचकेन क्रुधातुना कृतस्य विवरणस्यौचित्यात् । तात्पर्यं तु प्रयोगे विज्ञेयम् । मनु० (९, ५६)—

एतद् वः सारफल्गुत्वं वीजयोन्योः प्रकीतितम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥

'अतः = अनन्तरं स्त्रीणां सन्तानाभावे यो धर्मः = कर्तव्यम्, तं वक्ष्यामि' इत्यर्थादिह धर्मशब्दः कर्तव्यपरो धृधातुं करणार्थकमाख्याति । 'न तस्मिन् धारयेद् दण्डम्' इति मनु० (११, २१) धारयेत् = कुर्यादिति कुल्लूकः । एवमेव—'मन्दरं पर्वतं गन्तुं मनो दध्ने महेश्वरः' हरिवं० (२, ८७, १) 'दध्ने मित विनाशाय' इत्यादौ कुधातुना विवरणम् । 'तं समये धृत्वा' इत्यत्रापि तथा । कोपरोषादीनां सिन्नधाने धृधातोविवरणं करणेन जायते । 'चिरं चित्ते धृतामिप' नैष० (१७, २) 'चित्ते कृताम्' इत्यर्थः । तदनु विद्यापदपरामर्शेन चित्ते करणं नामाभ्यासः ।

४१–१६. 'अतस्तद्दूतोऽयं शुकः समाञ्वास्य तावद् ध्रियतां यावद् दुर्गं सज्जी-क्रियते' इति हितोपदेशीये वाक्ये धृधातुरवरोधार्थंकः, समाञ्वासनपूर्वकधारणेन तथावगमात्।

४१-१७. तेजोदु:खपापादीनां भावानां संनिधानेन सहनरूपोऽनुभवरूपो वाऽर्थो धृधातोः । 'न लोका धारियष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम' इति (१, ३७, ११) वा० रा० तेजःपदम्, 'प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमिप धारयन्' इति (२, ५९, ७) वा० रा० दु:खपदम् ।

नह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतम् । शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ॥ इत्यत्र वा० रा० (२, ७४, ३२) पापपदं घृधातोः कर्म ।

४१-१८. घृधातुर्व्यवहारार्थे मनुस्मृतौ प्रयुक्तः—'पशुधर्मो विर्गाहतः' (९, ६६) = व्यवहारः (कु०) इति । 'धर्मे एव नराशिनाम्' मट्टि० (९, १२२)=आचारः (जय०) । 'अवृत्तिर्काषतः सीदिन्नमं धर्मं समाचरेत्' इति (१०, १०१) मनु० अवृत्तिर्काषत-पदसान्निध्येन धर्मशब्दो वृत्तिपरः ।

४१-१९. 'सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनोयस्य धृतेविधातम्' इति रघु० (१६, ८२) मल्लिनाथेन व्याख्यायामुक्तम्—तव धृतेः=पीतेः, धृ प्रीताविति धातोः 'स्त्रियां क्तिन्' इति, तन्न विचारसहम्, प्रीत्यर्थकस्य धृधातोरभावात् । 'धृतिर्नेष्टौ स्त्रियां तृष्टौ योगभिद्-धैर्यंधारणे' इति मेदिनीकोशे धृतिशब्दस्तुष्ट्यर्थकोऽवश्यं पठचते । एतस्य मूलं मनुस्मृतौ (१०, ११६) लभ्यते—

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः । धृतिर्भेक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ इति । कुल्लूकभट्टोऽत्र 'धृतिः=संतोषः' इत्याह । महाभारतेऽपि तादृशो ध्वनिः—

क्षत्रियो रत्त्रणधृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थंनाधृतिः । ब्राह्मणो धृतिमान् विद्वान् देवान् प्रीणाति तुष्टिमान् ॥

इति (१३, ६०, ३) तुष्टिः संतोषः सुखं वेहाभिधीयते । श्लोकान्ते तु 'तुष्टिमान्' इति पदं स्पष्टतया स्थापितम् । संतोषरूपस्यार्थस्य स्पष्टता त्वव्यवहितपूर्ववितना श्लोकेन जायते—

> श्रेयो वै याचतः पार्थं दानमाहुरयाचते । अर्हत्तमो वै घृतिमान् कृपणादधृतात्मनः ॥

'अधृतात्मनः कृपणात्' इति कृपणिवशेष्यत्वेन ज्ञायते विशेषणस्य 'असंतु-ष्टात्मनः' इत्यर्थः । 'कुक्षौ याविषमे भवन्ति धृतये भित्ताहृताः सक्तवः' इति वैराग्य० (३, ९७) धृतिशब्दः सुखवाचकः । महाभारते (१३, ९१, ३०) 'बलं धृतिविपाप्मा च पुण्यकृत् पावनस्तथा' इत्यादिदेवेष्वन्यतमो देवो धृतिरिति । नै तैः सर्वेष्दाहरणै-धृंधातोः प्रोतिरूपार्थंस्य संगतिः । धृतिरूपदेवस्य नाम्नापि न भवति तस्य तथार्थः, तस्मिन्नेव काले महाभारते प्रीत्यर्थे धृधातोः प्रयोगात्, ताहशकल्पनायां च मानाभावात् ।

वस्तुतस्तु घृधातोः स्वीकारार्थो ग्रहणार्थी वेति (द्र० प्रथमः प्रघट्टः) यदङ्गीकृतं तदेव संतोषाय प्रीतये सुखाय वा मन्यते मानवः । अयमेवाङ्गीकाररूपोऽर्थो घृधातोः क्रमशः संतुष्टिप्रीतिसुखादिपरो जातः

४१-२०. घृघातुर्दंढग्रहणार्थे बहुत्र प्रयुज्यते 'हस्ते घृत०' 'त्सरौ घृतः' इत्यादौ । हिरवंशे (३, १२५, १९) तु द्वात्रिशसुद्धप्रकारेष्वन्यतमो घृतम् इति प्रकारो ध्यानीयः ।

४१-२१. 'इति धर्मस्य धारणा' इति (८, १८४) मनु० धारणाशब्दो निश्चय-परः । 'वेलां समुद्रे सगरश्च दध्ने' इति (१, ४४) बु० च० दध्ने = निश्चिकायेत्यर्थः । अयं निश्चयरूपोऽर्थो मत्यादिशब्दसंनिधानाभावे । तेषां संनिधाने तु कृधातुना विवरणम्, तदनु निश्चयस्मरणाद्यर्थस्य निर्णयः । ४१–२२. 'धृतविधुरधरं महावराहम्' इति (१०, ५९) भट्टिकाव्ये महावराहेति विशेष्यबलेन धृता = उद्धृता, विधुरा=विह्वला धरा मही येनेति धृधातुरुत्पूर्वक-धृधात्वर्थंपरः।

एवं तावद् धृधातोद्वीविंशतिरथीः परीक्षिताः— १. स्वीकारः, २. अवस्थानम्, स्थिरीकरणम्, ३. परिधानम्, ४. जीवनम्, ५. निग्रहः, ६. तोलनम्, ७. प्राप्तिः, ८. विलाप्यैकीकरणम्, ९. प्रकटनम्, १०. उत्पादनं रक्षणं च, ११. तत्परता, १२. स्मरणम्, १३. पालनम्, १४. उपकारः, १५. करणम् (प्रयोगः, अभ्यासः), १६. अवरोधः, १७. अनुभवः, सहनम्, १८. व्यवहारः, आचारः, १९. प्रीतिः, २०. हढग्रहणम्, २१. निश्चयः, २२. उद्धारश्चेति ।

भारोपीयभाषाया मूलध्वनिरस्ति 🗸 *'घर' इत्यवस्थानार्थकः । अवेस्ताभाषायां 'दारयेइति' (< घारयति) इति प्रयोगः । पालिभाषाया धातुमञ्जरीसह्नीत्यादिग्रन्थेषु धारणार्थकः 🗸 *घर इति धातुः (घा० मं०८५०, सद्द०१५९३) । सह्नीतौ (७५१) 'अवत्थाने' इत्यप्यर्थः । प्राकृतभाषायां धारणे हढंग्रहणे चेति द्वयोरर्थयोः पठित हेमचन्द्रः (४, २३४, ३३६) धातुम् ।

हिन्दीभाषायाम् १. दाढर्थेन ग्रहणे प्रयुज्यते √ 'धरना' इति धातुः; 'पैर धरना' इत्यत्र स परम्पराकारणाद्; २. शरणापन्नतायां प्रणामे वार्थे; ३. स्थापनार्थे; ४. बुन्देल० भाषायां ताडनार्थे; 'पगड़ो पैर पर धरना' इत्यत्र च शरणापन्नतायां धातुर्द्रष्टव्यः।

४२. §√नश् (णश) ४/८१ अदर्शने । वोपदेवस्तु 'नाशे' इत्याह । नाशः=दर्शना-भाव इति प्राञ्चः, लुक्कायनमिति सर्वस्वः (शब्दकल्प०) । निघण्टौ (२, १९) 'नशत्' इति व्याप्तिकर्मा । महाभारते (१३, ६१, २०) 'धर्मो विप्रणशेद् ध्रुवम्' इति, (३, ६०, १८) 'निह मे शुध्यते भावः कदाचिद् विनशेदिप' इत्यत्र च शब्विकरणको नश्धातु-नशिर्यंक इत्यर्थव्यत्यासो लक्ष्यते । ऋग्वेदे (१०, १४६, १) 'या प्रेव नश्यति' इत्यत्र सायण आह—'नशितः प्राप्तिकर्मा । व्यत्ययेन श्यन् । संप्रति रक्षणाय प्राप्नोषि' इति । एवं खलु व्याप्तिनाशरूपयोरर्थयोरस्ति किमिप पौर्वापर्यम् ।

४२-१. आत्मा यक्ष्मस्य नश्यित पुरा जीवगृभो यथा' इति (१०, ९७, ११) ऋग्वेदे यथा जीवगृभोः चमृत्योः सकाशाद् यथा जीवोऽपिह्नयते तद्वद् यक्ष्मरूपरोग-स्याऽऽत्मा नष्टो भवतीत्यर्थः । अपहरणेऽदर्शनम् । तथा च भट्टि० (१७, १०२) 'सूतो रथमनाशयत्' इत्यत्र 'दूरमपनीतवान्' इति जयमङ्गलः ।

४२–२. 'अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः' इति (८, ३२) मनु० नष्टस्य≔ परिच्युतस्येत्यर्थः ।

४२-३. 'तथा सीमा न नश्यति' इति (८, २४७) मनु० अन्तर्धानरूपोऽर्थः।

४२-४. 'नाशयन्त्याशु पापानि' इति (११, २४५) मनु० अपमार्जने नश्धातु-र्दृश्यते । एवमेव प्रोञ्छनादिरूपा अर्था अपि यथायथमुन्नेयाः । ४२-५. 'गृहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः' इति (८, १६६) मनु० 'मृतः' इति प्राणवियोगानुकूलव्यापारोऽर्थः ।

४२–६. वाल्मीकीयरामायणे (२, ६१, १८)— तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव । नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम् ॥

इत्यत्र नश्घातुरभ्यवहारार्थंकः, भुक्ते सोमे यज्ञस्य सार्थंक्यं क्व ? इति । ४२–७. 'नश्यतीषुर्यंथा विद्धः खे विद्धमनुविध्यतः' इति (९, ४३) मनु० नैष्फल्ये नश्घातुः ।

४२-८. द्रुतगतिरूपपलायनेऽर्थे नश्धातुः परर्वातसाहित्ये प्रयुज्यते — 'नेश्वित्वत्रा निशाचराः' इति (१४, ११२) भट्टि० 'पलायिताः' इति जयमङ्गलः । आख्यातचिद्रिकायाम् (२, ३, १२३) भट्टमल्लोऽपि पलायनमर्थमाह । प्राकृतभाषायां 'णसइ' (पिग०) इति, णस्सइ (कुमा०), णासइ (हे० ४, ३१) इति च पलायनार्थे ।

४२-९. बुन्देलीयभाषायां वैरूप्येऽर्थेऽयं घातुः प्रयुज्यते । 'नसबौ' 'नसाबौ' इति कृषेरुत्पलादिना क्षतौ प्रयोगः । एवमेव 'तं नाशयामि' इति संकल्पपूर्वकं दुर्हृंददेह-दारणेन 'नाशितोऽयम्' इति देहस्य (वधे) कर्तनेऽभिप्रयन्ति जनाः । बुन्देलीयभाषायां म्लानतायामि धातोरस्य प्रयोगो भवति । मनुस्मृतौ (८, ३६७) 'अभिषद्य तु यः कन्यां कुर्याद् दर्पेण मानवः' इत्यत्र विकारार्थे कुल्लूकभट्टेन नश्धातोः प्रयोगोऽकारि । 'दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम्' इति (३, १७५) मनु ० हव्यकव्यानां नाशनं नाम नैष्फल्यम् । वाल्मीकीयरामायणे (२, ६२, १५) मनोरमः प्रयोगो द्रष्टव्यः—

शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् । शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥

एवमेव 'नाशयाम्येष ते दर्पम्' इति (वा० रा० १, ५६, ३) चूर्णनादौ वृत्ति-र्द्रष्टव्या धातोः । एतादृशः प्रयोग एतरेयब्राह्मणेऽपि (७, ९) 'यदि कपालं नश्येत्' इत्यादौ प्राप्यते । मूर्छीयां वा० रा० (२, ५९,३३) धातुरयं प्रयुक्तः । भ्रंशे, विपरिणामे, विशरणे चापि सन्ति प्रयोगाः प्राद्युपसर्गपूर्वकाः (गीता० ४, ४०; मनु० १, २७; ११, २६३) ।

एवं तावन्नश्धातुर्नवस्वर्थेषु परीक्षितः-(व्याप्तिः) १. अपहरणम्, २. परिच्युतिः, ३. अन्तर्धानम्, ४. अपमार्जनम्, ५. मरणम्, ६. अभ्यवहारः ७. नैष्फल्यम्, ८. पला-यनम्, ९. वेरूप्यम्, (वधः, विकृतिः, चूर्णनम्, मूच्छां, भ्रंशः, विशरणम्) चेति ।

४३-१. 'भास्वती नेत्री सूनृतानाम्' इति (१, ९२, ७) ऋग्वेदे भास्वती = तेजस्विनी सूनृतानाम्=प्रियसत्यात्मकानां शब्दानां नेत्री=प्रणेत्री कार्यित्रीत्यर्थः । उपिस हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापारायेतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । प्रपूर्वंकस्य नीधातोः प्रणयनम्, करणम्, उत्पादनं वार्थः । ऋ० (१, ११३, ४) 'भास्वती नेत्री सूनृतानाम्' इत्यत्र सायणः—'भास्वती=विशिष्टप्रकाशनयुक्ता, सूनृतानाम्=वाचाम्, नेत्री=उत्पादयित्री' इत्याह । 'वर्धते ते तपो भोष् व्यजेष्ठा विघ्ननाय-कान्' इति भट्टि० (६, ६८) विघ्नानां नायकाः=प्रणेतार इत्यर्थः ।

४३-२. मनुस्मृतौ (७, २५) श्यामलोहिताक्षस्य दण्डस्य प्रयोगार्थे नीघातुः प्रयुक्त:—

यत्र इयामो लोहिताक्षो दण्डश्चरित पापहा। प्रजास्तत्र न मुह्मन्ति नेता चेत् साधु पश्यित ॥

इत्यत्र नोधातुः प्रवर्तनार्थंकः प्रेरणार्थंको वा, दण्डपदसांनिध्यात् । नेह दण्डस्य रचनादिकमिभिप्रेतम् । अग्निमे क्लोके तु संप्रपूर्वंकस्य धातोरिस्मन्नेवार्थे प्रयोगः — 'तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम्' (७, २६) तस्य दण्डस्य संप्रणेतारम् = प्रवर्तयितारम् इति । तत्रक्च 'तं राजा प्रणयन् सम्यक्' (७, २६) इत्यत्र प्रपूर्वंकस्यापि नीधातोः प्रवर्तनरूपोऽर्थः कुल्लूकभट्टेन कृतः । एवं खलूपसर्गप्रयोगमन्तरैत नीधातुः प्रपूर्वंकनीधात्वर्थाभिधायकः । एतस्य मूलमृग्वेदे (२, १२, ७) 'अपां नेता स जनास इन्द्रः' इत्यत्र स इन्द्रो जलानां प्रेरक इत्यर्थः । एवमेव 'रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारिधः' इत्यत्र (६, ७५, ६) ऋग्वेदे नयति = प्रेरयतीत्यर्थः । प्रेरणान्ते प्रापणरूपोऽर्थोऽपि संगच्छते । वस्तुतस्तु प्रेरणप्रापणयोरर्थयोनीस्ति स्थूलो भेदः, प्रापणस्य प्रेरणपूर्वंकत्वात् । मनु० (७, ३०) 'न शक्यो न्यायतो नेतुं शक्ते विषयेषु च' इत्यत्र स दण्डो मन्त्रिसेनापतिपुर्गहितादिसहायरिहतेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रासंस्कृतबुद्धिपरेण नृपतिना शास्त्रतः प्रणेतुं न शक्यत इत्यर्थः । अस्यार्थस्य स्पष्टता त्वग्निमे क्लोके प्रपूर्वंकस्य धातोः प्रयोगेण तत्रैव संपद्यते—'प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता' इति ।

४३–३. 'यथावशं नयति दासभार्यः' इति (५, ३४, ६) ऋग्वेदे नयति=प्राप्यतीत्यर्थः । इह प्रेरणपूर्वकमेव प्रापणम् । मनु० (६, ८८) 'यथोक्तकारिणं विष्रं नयन्ति परमां गितम्' मोक्षलक्षणां गितं प्रापयन्तीत्यर्थः । महाभारते (२, ७३, २) 'नोयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः' इत्यत्रापि तथार्थः । 'स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमानवाहाः पुनः सुरिभतामिव गन्धवाहाः' इति नैष० (११, ४७) निन्युः = प्रापयामासुः (प्र०) ।

४३-४. 'यज्ञस्य नेत्री शुचयद्भिरकैंः' इति (४, ५६, २) ऋ० निर्वाहार्थे वृत्ति-धीतोः । यज्ञस्य नेत्री=निर्वाहयित्र्यौ द्यावापृथिव्यावित्यर्थः ।

४३–५. अपपूर्वंकस्य नीघातोरपनयनं दूरे प्रापणमर्थः । 'यस्माद् राजभटा मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः' इति वा० रा० (१, ५४, ८) वसिष्ठं प्रति कामघेनोर्वचनम् । इह 'त्वत्सकाशतः' इत्यपादाननिर्देशान्नीधातुरपनयनार्थी जायते। महाभारते (१२, ९१, २५) 'यदा युक्त्या नयेदर्थान् कामादर्थवशेन वा' इत्यत्रापहरणमर्थः कामादर्थवशेन वेति समिभव्याहारात्। एवमेव 'ये न लोभान्नयन्त्यर्थान् राजानो रजसान्विताः' इत्यत्र महाभार० (१२,११०,८) हरणमर्थः। रघु० (१६, ४९) 'शिलाविशेषानिधशय्य निन्युधारागृहेष्वातपमृद्धिमन्तः' इत्यत्र धनवन्तो धारागृहेषु शिलाविशेषानिधशय्याऽऽतपं निन्युः=आतपपरिहारं चक्रुरित्याशयः।

४३-६. 'यथा नयत्यसृक्पातैमृ गस्य मृगयुः पदम्' इति मनु० (८, ४४) ४था मृगस्य शस्त्रहतस्य रुधिरपातैन्यधिः पदम् =स्थानं नयति = गवेषयतीत्यर्थः । कुल्लूक-भट्टोक्तस्य प्राप्नोतीत्यर्थस्य तु निष्कृष्टता विज्ञेया, गवेषणायाः प्राप्तौ पर्यवसानता ।

४३-७. महाभारते (५, १३६, १३)-

उदके भूरियं धार्या मर्तव्यं प्रवणे मया। यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिदर्शिनी।।

इति विदुलां प्रति तत्पुत्रोक्तिः। नेत्री = शिक्षयित्रोति नीलकण्ठः, युद्धात् पलायितं भीरं पुत्रं प्रति तादृश्याः शूरतोत्तेजकशिक्षायास्तया प्रोक्तत्वात्। प्रपूर्वकस्य नीधातोः शिक्षार्थो वाल्मीकीये रामायणे (२, ९७, ३१)। इह तूपसर्गमन्तरा विशुद्धस्य धातोः सोऽर्थः। विपूर्वकनीधातोरिप शिक्षार्थो रघुवंशे (३, २९) 'विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्' इत्यत्र लभ्यते। प्राकृतभाषायामिष नीधातोः शिक्षणं बोधनं वाऽर्थः (हे० ४, ३३७; विसे० ९१४)।

४३-८. मनु॰ (८, ४४) 'नयेत् तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम्' इत्यत्र तथाऽनुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा धर्मस्य तत्त्वं निश्चिनुयादिति निश्चयरूपोऽर्थो नीधातोः।

मनु० (८, २४५)---

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्धयोः । ज्येष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥

इत्यत्र ज्येष्ठे मासि ग्रीष्मरिवतापसंशुष्कतृणत्वात् प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमां निश्चिनुयादित्यर्थः । इतोऽग्रे 'सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य' इत्यत्र (मनु० ८, २४९) नीघातोरर्थः स्वयमेव मनुस्मृतिकारेण प्रकटितः । 'एतैर्लिङ्ग्नैनंयेत् सीमाम्' इत्यत्रापि मनु० (८, २५२) निश्चयरूपोऽर्थः ।

एवमेव 'सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैनंयेयुस्ते समञ्जसम्' इत्यत्र मनु० (८, २५६) ते साक्षिणो लोहितवाससो मस्तके मृल्लोष्ठानि गृहीत्वा यदस्माकं सुकृतं तिम्नष्फलं स्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः सन्तस्तां सीमां यथाशक्ति निणयेयुरिति निणय-रूपोऽर्थो घातोः । याज्ञवल्वयस्मृतावि (२, १५२) 'रक्तस्रग्वाससः सीमां नयेयुः' इत्यत्र नीधातुनैव ताहशोऽर्थो दिशतः । 'विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युद्धिशतं दमम्' इति

मनु० (८, २५७) नीधार्तुनिश्चयार्थंकः । 'विपरीतं नयन्तः' = 'अतथ्यं निश्चिन्वन्तः' इति मन्वर्थमुक्तावली । इतोऽग्रे च मनुस्मृतिकारेणैव निर्णयरूपोऽर्थः प्रकटितः— 'सीमाविनिर्णयं कुर्युः' (८, २५८) इति श्लोकयता । एवं ताविन्नश्पसर्गपूर्वंकस्य नीधातीनिर्णयरूपोऽर्थंस्तमुपसर्गमन्तरापि ज्ञायते । महाभारते (१३, ६, ४७) 'अनुपहत-मदीन कामकारेण दैवम् । नयति पुरुषकारः सिच्चतस्तत्र तत्र' इति पाठभेदे कामकारेण = इच्छया यत्र पुरुषकारः सिच्चतस्तत्रैव दैवम् अदीनमनुपहतं चेति नयति = ज्ञापयतीत्यर्थः । 'संमाननोत्सञ्जनाचार्यंकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' (पा० अ० १, ३, ३६) इत्यत्र नीधातोज्ञीनरूपस्यार्थस्योदाहरणं काशिकायाम्—'नयते चार्वी लोकायते' इति । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । सूत्रे ज्ञानेन प्रमेयनिश्चयोऽर्थः । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्धां दीक्षितस्तु—'तत्त्वं नयते = निश्चनोति' इत्याह ।

४३-९. महाभारते (१३, ६, ४७)-

गुरुमिव कृतमग्र्यं कर्म संयाति दैवं नयति पुरुषकारः संचितस्तत्र तत्र।

इति पाठे दैवं कर्तृकर्म संयाति = पुरुषकारमनुसरित गुरुं शिष्य इवेत्यर्थः । अत एव पुरुषकारो यत्र यत्र विषये संचितः = सम्यगनुष्ठितस्तत्र तत्र दैवं नयित = आविभीवयतीत्यर्थः संचितपुरुषकारकतृंकस्य दैवकर्मकस्य नयनं नामाविभीवः प्रकटनं वा ।

४३-१०. महाभारते (१२, २४०, १३)— धूतपाप्मा तु तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः। कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद् ब्रह्मणः पदम्॥

इत्यत्र नीधातोर्वशीकरणमर्थः । कामक्रोधौ वशे कृत्वा ब्रह्मणः पदं निनीषेत्= वशीकर्तुमिच्छेदित्याशयः । यद्यपि ब्रह्मणः पदं प्राप्तुमिच्छेदित्यनेनैव गतार्थता, तथापि ब्रह्मपदप्राप्तौ तात्पर्याभावात् कामक्रोधवत् तस्य वशीकारेऽभिष्रायः ।

४३-११. कालस्य क्षेपणे यापने वा नीधातोः प्रयोगो भवति । 'कालं स निनाय मनोरथैः' इति (१, ३३) रघुवंशे 'कालं प्रापयामास' इत्यर्थेन न जायते संगति-रिति कालशब्ददर्शनेन 'यापयामास' इत्यर्थः । 'शशमात्रोऽनयद् दिवम्' इत्यत्र भट्टि-काब्येऽपि दिवपदसंनिधानेन यापनरूपोऽर्थः । 'दधौ पटोयान् समयं नयन्नयं दिनेश्वर-श्रीरुदयं दिने दिने' इति नैषधीये चरिते (१, १७) समयस्य नयनं नाम क्षेपणं यापनं वा । 'गमयन्' इति प्रकाशकारः ।

४३-१२. आङ्पूर्वको नीधातुरानयनार्थकः । स विनोपसर्गेण नैष० (२, ४०) 'अतिथित्वमनायि सा हशोः सदसत्संशयगोचरोदरी' इत्यत्र 'आनीता' इति प्रकाश-कारः । जीवातुटीकायां तु—'सा दमयन्ती हशोरितथित्वमनायि=नीता हष्टेत्यर्थः' इति दर्शन ह्पोऽर्थः, हक्पदसमिष्ण्याहारात् ।

एवं ताविदह संक्षेपतो द्वादशार्थाः परीक्षिता नीघातोः—१. प्रणयनम् (करण-मृत्पादनं वा), २. प्रवर्तनम् (प्रेरणम्), ३. प्रापणम्, ४. निर्वाहः, ५. अपनयनम् (अपहरणं परिहरणं वा), ६. गवेषणम्, ७. शिक्षा, ८. निश्चयः (निर्णयो ज्ञानं वा) ९. आविर्भावः, १०. वशोकरणम्, ११. क्षेपणम् (यापनम्), १२. आनयनम् (दर्शनं च) इति ।

४४ § √नुद् (णुद) ६/२ प्रेरणे (उ) । वोपदेवस्तु वधार्थंकं नुड् इति धात्वन्तरं तुदादौ पपाठ । भारोपीयभाषायां मूलध्विनस्तु √श्नोइद् इति । लैटि० 'नूतो' इति प्रेरणायाम् ।

४४-१. 'नुदस्वादेवयु जनम्' ऋ० (९, ६३, २४) अदेवयुम्=अदेवकामं जनं राक्षसवर्गं प्रेरयेति सायणः । नुद्धातोः प्रेरणार्थः सामान्यः । तस्य विशिष्टाऽर्थं-स्तादृशत्रसङ्गेन ज्ञायते । इह राक्षसवर्गस्य प्रेरणं नामापनोदनमपसारणं वा । 'जिह शत्रूरप मृधो नुदस्व' इति (३,४७,२) ऋ० सोमं पिब ततो नः शत्रूझिह । मृधः=हिंसकान् शत्रून् अपनुदस्वेत्यर्थः ।

४४-२. गृहादित्यादेः प्रेरणं नाम निर्गमनम् । 'ऋचा कपोतं नुदत्त प्रणोदम्' ऋ॰ (१०, १६५, ५) इत्यत्र यूयं प्रणोदम् = प्रकर्षेण नोदनीयं बहिष्कर्तंव्यं कपोतं पक्षिणं नुदत=अस्माद् गृहात् प्रेरयत=निर्गमयतेत्यर्थः ।

४४-३. शत्रुसेनादीनां प्रसङ्गे नुद्धातोर्बाधारूपोऽर्थो भवति । 'नुदस्व याः परि स्पृधः' इति (९, ५३, १) ऋ० याः स्पृधः=स्पर्धमानाः शत्रुसेना अस्मान् प्रतिबाधन्ते तास्त्वं नुदस्व=प्रोरय बाधस्वेत्यर्थः ।

४४-४. कूपस्य प्रसङ्गे नुद्धातोरथं उत्खननिमित । ऋ० (१, ८५, १०) 'ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा' इत्यत्र 'अवतम्=कूपम् ऊर्ध्वंमुपिर यथा भवित तथा, ओजसाः स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे=प्रेरितवन्तः, उत्खातवन्त इत्यर्थः । एवमेव 'ब्रह्म कृण्वन्तो गोतमासो अर्केरूध्वं नुनुद्र उत्सिधं पिबध्ये' इति (१, ८८, ४) ऋग्वेदे ब्रह्म=हिर्वर्लक्षण-मन्नम्, अर्केः=मन्त्रसाध्येः स्तोत्रैः सह कृण्वन्तः=मरुद्भ्यः कुर्वन्तः गोतमासः=गोतमा ऋषयः, उत्सिधम्=उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन् धीयते इत्युत्सिधः=कूपस्तं पिबध्ये स्वकीय-पानायोध्वं नुनुद्रे=नुनुदिरे=देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खातवन्त इत्याकूतम् ।

४४-५. पापकर्मंकस्य तमःकर्मंकस्य वा नुद्धातोरथी भवति विघातो नाशो वा । महाभारते (३, १८५, ३१)--

> आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदित तेजसा। तथैव नृपतिर्भूमावधर्मान् नुदते भृशम्।।

इत्यत्र, 'अस्मिन् विवाहे माम्लासीरहं पापं नुदामि ते' इत्यत्र महाभारते (१, ८१, ३३) च विघातरूपोऽर्थः । मनु० (१, ७७) 'विरोचिष्णु तमोनुदम्' इत्यत्र 'नाशनम् इति कुल्लू० । एताहशो विघातरूपोऽर्थं ऋ० (१०, ८४, २) द्रष्टव्यः ।

्रवं ताविदः नुद्धातोः पञ्चार्थाः परीक्षिताः—१. अपनोदनम् (अपसारणम्), २. निर्गमनम्, ३. बाधा, ४. उत्खननम्, ५. नाशक्चेति ।

४५ § √पच् (डुपचष्) १/९८१ पाके (उ)। इह यद्यपि पाकेन न ज्ञायते विशिष्टोऽर्थः, तथापि महाभाष्यादौ सर्वत्र व्याकरणनिकाये च विक्लित्त्यनुकूलव्यापार-स्यैव स्वीकारः ।

४५-१. क्वथनभर्जनादयोऽनेके प्रकाराः पाकस्य । ऋग्वेदे (५, ३४, १) कपाल-प्रवास्य पुरोडाशस्य चर्चा विक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुरूपा । भर्जनेन वस्तूनां विक्लित्तर्न जायते । ऋ० (४, २४, ७) 'य इन्द्राय सुनवत् सोममद्य पचात्पक्तीरुत भृज्जाति' इत्यत्र पचनभर्जनयोभेदः सुतमां स्पष्टः । द्रष्ट० ऋ० (६,१७, ११) पशुपाकः, (१०, ८८, १०) बोषिध (बोह्यादि)-पाकः ।

४५-२. लव्यपरिणतस्य ब्रीह्यादेः सम्बन्धेऽपि √पच्धातोः प्रयोगो लभ्यत ऋ० (१०, १०१, ३) 'नेदोय इत्सृण्यः पक्वमेयात्' इत्यत्र सृण्यः=सृणिरङ्क्ष्रः, अङ्कुशवद् वक्रो लिवत्रः पक्वम् = स्तम्बम् एयात्=आभिमुख्येन गच्छतीति सायणः। 'सद्य एव सृकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलर्धाम काङ्क्षितम्' (रघु० ११,५०)। एवमेव (१,६२,९) 'आमासु चिद्द्विषे पक्वमन्तः पयः' इत्यत्र, (१०,१०६,११) 'शो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः' इत्यत्र चर्ग्वदे गोरूधस्यवस्थितस्य पक्वस्य पयसो निर्देशः। पक्वम् = परिणतमित्यर्थः। अन्त्य उदाहरणे तु पक्वस्य = परिणतस्यात्रस्य निर्देशः। परिपक्वतायां च भोगयोग्यता। एवमेव (१,८,८) 'पक्वा शाखा न दाशुषे' इत्यत्र बहुभिः पक्वैः फलैरुपेतायाः पनसवृक्षादिशाखायाः, (६,१७,६) 'आमासु पक्वं शच्या नि दोधः' इत्यत्र च पक्वस्य=परिणतस्य पयस उल्लेखः। अयं परिणामः खलु निष्पत्तिरूपार्थस्यापरपर्यायः (द्रष्ट० ऋ०६,४४,२४)। बहुत्र तु पक्व-शब्देन गोस्थितस्य निष्पन्नप्रयसोऽभिप्रायः (ऋ०६,७२,४;८,३२,२५;८,८९,७;८,७७,६)। एवं खलु पक्वशब्दो दुग्धवाच कः।

४५–३. गोदुग्धस्य पक्ववाच्यत्वात् क्वचिद् ऋग्वेदे वृष्ट्यभिमुखीकरणेऽर्थे पच्धातुर्लंक्ष्यते–'स पक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुक्रतुम्' (८, ६९, १५) इत्यत्र स इन्द्रो विभुक्रतुम् = बहुकर्माणं मेघं पक्षत् = पचित = वृष्टयभिमुखं करोतीत्यर्थं इति सायणः ।

४५-४. मेघसंबन्धाद् वज्रिनिर्घाषेण ताडनेऽर्थेऽप्येष प्रयुज्यते —'भिनत्कतीन क्षोदनं पच्यमानं परो गिरा' (ऋ०८, ६९, १४) इत्यत्र गिरा=माध्यमिकया वाचा स्तिनित्तलक्षणया पच्यमानम्=वज्रिनिर्घाषेण ताड्यमानम् ओदनम्=मेघम् इन्द्रो वृष्ट्यर्थं भिनत्=भिनित्तं इत्यर्थः।

४५-५. पक्वस्य परिणतस्य वा वस्तुनो लघोयस्त्वादेकत्र (८, ७५, ७) ऋग्वेदे 'सेनयाग्नेरपाकचक्षसः' इत्यत्राल्पार्थे √पच्धातुप्रयोगः सर्वंथा नवीनो मननीयः— "अपाकचक्षसः=अनल्पचक्षसोऽग्नेः' इति सायणः ।

१. द्रष्ट० 'तद्धितान्ताः केचन शब्दाः' इति ग्रन्थस्य भूमिका ।

🧢 े४५-६. 🗸 पच्घातोः परिणामादीनामर्थानामाघारेणान्यत्राप्यारोपः । तेन प्रज्ञा (ज्ञानम्), शुद्धिः, सत्यम् इत्यादयोऽर्था जायन्ते । क्वचिच्च पक्वशब्दो मनोविशेषण-त्वेन प्रयुज्यते । 'पाकत्रा स्थन देवाः' (ऋ० ८, १८, १५) इत्यत्र 'पाकत्रा' इत्यनेन विपक्वप्रज्ञाः परिपक्वज्ञाना वा स्तोतारोऽभिप्रेताः । 'यो मा पाकेन मनसा' (ऋ० ७, १०४, ८) इत्यत्र पाकेन=शुद्धेनेति सायणः । 'ये पाकशंसं विहरन्त एवैः' (ऋ० ७, १०४, ९) इत्यत्र पाकराब्दः सत्यवाचकः, शंसपदस्य वचनार्थकस्य संनिधानात् । 'तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति' (ऋ०३,९,७) इत्यत्र पाकः=अर्भकः, तद्वदज्ञमपि यजमानं छदयति = स्वफलप्रदानेन पूजयतोति सायणः । पाकशब्देन (ऋ० ४, ५, २) पाक्याशब्देन (१०, २५, ३) च परिपक्वप्रज्ञता सूचिता। क्वचित् तु पाक्याशब्देन अपि दर्शिता (ऋ०२,२७,११)। अस्यैवापरिपनवज्ञानार्थस्य 'अपरिपक्वप्रज्ञता' कारणेन पाकशब्दोऽर्भकार्थंको जातः । उणादौ (५, ५३) 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' इति सूत्रेण पाकशब्दो निपात्यते । भट्टोजिदीक्षितस्तत्र निपातनप्रकारं दर्शयन्नाह — 'पिबते: कन्' इति 'पच्यते परिणम्यतेऽनेन' इति मुकुटोक्ति हढं निराकरोति भानुजिदोक्षितः। इदं सर्वमर्थभेदाच्छब्दभेद इति हशा। धातूनां विपरीतार्था अनेकत्र लभ्यन्ते (द्रष्ट० √वृघ्घातुः) ।

४५-७. ऋग्वेदे (६, १७, ११) 'पचच्छतं महिषाँ इन्द्र तुभ्यम्' इत्यादौ पशु-पाकेन भर्जनादाविप ्रपच्छातोः प्रयोगप्रवृत्तिः । मनु० (३, ११८) 'अघं स केवलं भुङ्के यः पचत्यात्मकारणात्' इत्यत्र भर्जनक्वथनादौ सामान्यतः पच्छातुप्रयोगः । मनु० (७, २०) 'शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्' इत्यत्र तु स्पष्टं भर्जने प्रयोगः पच्छातोः । पाणिनेः सूत्रम् इह तुल्रनीयम् 'शूलात् पाके' (५,४,६५) इति । 'श्रृतं पाके' (६,१,२७) इत्यत्र तु क्षीरहिवषोः पाके पच्छातुप्रयोगः । 'भूतानि कालः पचतीति वार्ता' इत्यत्रापि महाभारते विक्लेदो नाभिप्रयते पच्छातुना । 'अहो पापच्यमानानां निरये स्वैरमङ्गलैः । कालेन भूयसा' इति भाग० पु० (३, २४, २७) भर्जनष्ठपाऽर्थः । भारोपीयभाषासु पच्छातोर्भर्जनादिक्ष्यः प्रयोगः (द्रष्ट० एलायस् वाल्दे, २ ख०, १६ पृ०) ।

४५ ८. अयं भर्जनरूपोऽर्थो दाहे समारोपितः—'पापच्यमानेन हृदाऽऽतुरेन्द्रियः' भाग० पु० (४, ३, २१) । 'धनोष्मणा पापच्यमानाः' इति मनु० (९, २३१) 'दह्य-मानाः' इत्यर्थः । कुल्लूकभट्टेन तु 'विकारं भजन्तः' इत्यर्थो विहित्त इति विकारे समारोपः ।

४५-९. धातूनां पच्यमानिवशेषणाद् गलनमाद्रीभावो वार्थो जायते पच्यातोः-आलिम्पतीव विधिवत् समन्तार्दीचरुद्धतः । धातुभिः पच्यमानैश्च ज्वलद्भिश्चैव पादपैः ॥

१. तुल्र०--- 'शब्दाधिक्यादंशीधिक्यम्' इति महामाष्यम् (१, १, ४४; ६७) ।

^{ः,} नुलः --- 'आत्मने पानयेन्नान्नम्' महाभारते (३, २, ५८)।

इत्यत्र हरिवंशपुराणे (२, ४२, ५८) तथार्थः । वा० रा० (२, ७१, ३५) 'अशुभाशिङ्क हृदयं शीलं च पततीव मे' इत्यत्र गलनं भिन्नप्रकारकम् ।

४५-१०. अन्नस्य जठरजोर्णताया अर्थे पच्धातुः प्रसिद्धः । सुश्रुतसंहितायाम् (१, ७८, ५) तादृशः प्रयोगो लभ्यते । चिकित्सायां नीरोगतायां वापि तत्र प्रयोगोऽनु-संघेयः (१, १५५, २०)।

एवं ताविदह दशस्वर्थेषु पच्धातुः परीक्षितः—१ विक्लित्तः, २.परिणामः (निष्पत्तः), ३. वृष्ट्यभिमुखीकरणम्, ४. ताडनम् , ५. अल्पता, ६. प्रज्ञा (शुद्धिः, सत्यम्, अर्भकः), ७. भर्जनम्, ८. दाहः, ९. गलनम्, १०. अन्नस्य जठरजीर्णता (नीरोगता) चेति ।

४६. § √पत् (पत्लृ) १/८२९ गतौ (प) । सत्यामिष विशिष्टगत्यां सामान्य-वचनम् । दिवादावैश्वर्यार्थंकः पत्-धातुर्द्रविडानां क्षीरस्वामिना निर्दिष्ट आत्मनेपदी । ऐश्ये गत्यां चेति वोपदेवः । निघण्टौ (२, ११) तु स्पष्टम् ऐश्वर्यंकर्मंसु 'पत्यते' इति पठ्यते । गत्यर्थंकाः √पथ् १, √पत् १०, √पद् १, √पट् १ इति धातवोऽनेन सह कमिष सम्बन्धं सूचयन्ति । चौरादिकस्त्वाधृषीय इति नेतो भिन्नः । √पथ् धातुरपीतोऽ-भिन्नतां विकासं वा दर्शयति । उणादौ (४, १२) 'पतस्थ च' इति सूत्रेण पत्धातुतः 'पथिन्' इति शब्दः साध्यते । धातुरेष मुख्यतोऽधोगमनोपरिगमनार्थंकः । इह गतौ पादविहरणरूपक्रमिकपादविन्यासादिनिधिक्ष्यते ।

४६-१. ऋ० (२, १६, ३) 'आशुभिः पतिस योजना पुरु' इत्यत्र पुरु=पुरूणि बहूनि, योजना = योजनानि, पतिस=गच्छसीत्यर्थः । दैवादिकोऽपि शातुर्गमनार्थको लभ्यत ऋग्वेदे (३, ५४, ८) 'एतद्ध्रुवं पत्यते विश्वमेकम्' इत्यत्र एतद् ध्रुवं विश्वम् एकं स्थानमेव पत्यते=अभिगच्छतीत्यर्थः । 'वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः' ऋ० (६,२७,६) इत्यत्र शरवे=हिंसायै त्वां हिंसितुमित्यर्थः । पत्यमानाः=अभिपतन्तोऽभिगच्छन्त इत्यर्थः । एवमेव 'त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे' ऋ० (६, २, १) इत्यत्र यद्यप्यग्निपदसंनिधानादैश्वर्यादौ धातोर्वृत्तिः शक्यते कल्पियतुम्, तथाप्यन्नार्थकस्य यशःपदस्य कर्मत्वेनाग्नेरन्नं प्रति गमनस्याभिगमनस्य वौचित्यम् ।

४६-२ ऋग्वेदे (८, १०, ६) 'यदन्तरिक्षे पतथः पुरुभुजा' इत्यत्रान्तरिक्षगमनं नामोड्डयनम् । एवमेव 'अन्तरिक्षेण पतित' (१०, १३६,४) इत्यत्रावधेयम् । अवेस्तादि-भाषास्वष्ययमुड्डयनार्थकः प्राथम्येन (ऍलायस् वाल्दे० २ ख०, १९ पृ०) । महाभारते (८, १९, १०) 'पतता वराः' इत्यत्र पतच्छब्दः पिक्षवाचकः । 'कथं त्वं पितता काक सहास्माभिर्ववीहि तत्' (८, ४१, २४) इत्यत्र महाभारते, 'तेषामन्यतमेनाहं पितष्यामि विहायसम्' (८, ४१, ३०) इत्यत्र महाभारते च काकोक्ती—

प्रदिशध्वं यथान्यायं केन हंसाः पताम्यहम्। ते वै ध्रुवं विनिश्चित्य पतध्वं न मया सह॥

१. तुल --पच क्लेसे--धा० म० ७५७ पचेति ।

इत्यत्र च स्पष्टं पत्-धातोः प्रयोग उड्डयने विज्ञेयः । एषोऽर्थं उत्पूर्वंकपत्-धातुना प्रसङ्गाद्यभावे साधीयोऽभिव्यज्यते । अवेस्ताभाषायाम् 'पतँइथ्या' (<सं० पतन्त्याः) इत्यस्यार्थं उत्पतन्त्या इति (यस्न० ९, १८) ।

४६-३. खगादिकर्त्रभावे पतनरूपोऽर्थः—'वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः' (ऋ०६,२०,५), 'तिग्मा यदन्तरशनिः पताति' (ऋ०४,१६,१७) इत्यादावशनेः पातोऽभिन्नेतः। आख्यातचन्द्रिकायाम् (२,३,१२१) अधोगतौ वृत्तिः। (संतापज्वरे) पतितया (नैष०४,४३) इत्यत्र निमज्जनमर्थः।

४६-४. अप्पदसमिभव्याहारेण तत्कर्तृंकपतनं नाम वर्षणम् । 'पत्तन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्राः' (ऋ०१,७९,२) इत्यत्र 'मिहः = आपः, पत्तन्ति = दिवः सकाशात् प्रवृष्टा भवन्ति' इति सायणः ।

४६-५. आङ्पसर्गपूर्वस्य पत्-धातोर्थं आपतनम् आगमनिमित । हिन्दीभाषायां तु 'आ पड़ना' इति । ऋग्वेदे (३, ५६, ३) 'त्र्यनीकः पत्यते माहिनावान्त्सः' इत्यत्र तादृशोपसर्गाभावेऽप्यागमनमर्थः, महत्त्ववतः संवत्सराभिमानिनो देवस्याऽऽगमनं पुष्प-फलादिसंपत्तये भवति । विपरीतार्थस्य करणेन तु नायमभिप्रेतोऽर्थः सिध्येत् । (३, ५६, ५) इत्यत्र व्यवहितायामृचि त्वाङ्पूर्वकस्य प्रयोगः कृतः पत्-धातोरागमनेऽर्थे । एवमेव 'स हव्या मानुषाणामिला कृतानि पत्यते' इति (१, १२८, ७) ऋ० पत्यते = पति=आगच्छतीत्यर्थः ।

४६–६. शव: पत्यते धृष्ण्वोजः' इति (३, ३६, ४) ऋ० शवः=बलम्, धृष्णु= धर्षणशोळम् ओजः≔पराक्रमलचणं तेजः पत्यते=सर्वत्र प्रसरतीत्यर्थः, तेजसस्तथात्वात् ।

४६-७. 'श्येनो वर्सात पतामि' इत्यत्र (१, ३३, २) ऋग्वेदे वसितम्=स्वकीय-नीडरूपां निवासभूमिम्, पतामि=प्राप्नोमोत्यर्थः, वसित्रूपकर्मणः सांनिध्येनोड्डयनार्था-नौचित्यम् । गच्छामोत्ययमथोऽपि न सामझस्यमावहित, खगकर्तृंकसामान्यपादसंचा-रादिरूपगमनस्येहानभिप्रेतत्वात् । 'त्रिककुद्रेभिः पतित' इति (१०, १४, १६) ऋ० यमस्तान् प्राप्नोतीत्यर्थः । 'उग्रं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग' इति (ऋ० १, ८४, ९) इहान्तर्भावितण्यर्थाद् व्यत्ययेन श्यन् । उग्रम्=उद्गूर्णम्, शवः=बलम्, इन्द्रः, अङ्ग= चिप्रम्, पत्यते=पातयिति=प्रापयतीत्यर्थः ।

४६-८. 'मह्नाविन्यक्पृथिवीं पत्यमानः पशुष्कविरशयच्चायमानः' इति (७, १८, ८) ऋ० पलायनरूपोऽर्थः पत्-धातोः, 'यागे संज्ञप्तपशुरिव' इति प्रसङ्गेन तत्र वृत्तित्वात् । रघु० (१५, ४८) 'दिशः पपात पत्त्रेण' इत्यत्र धावति स्मेति मल्लिनाथः, पत्त्रेण=विमानेन दिशः प्रति धावनरूपद्रुतगतेरौचित्यात् ।

४६-९. 'इयमासुतिश्चारुर्मदाय पत्यते' इत्यत्र (८, १, २६) ऋग्वेदे पत्-धातुः सामर्थ्ये, मदाय=हर्षायेति चतुर्थीविधानसामर्थ्येन तस्य ताहशार्थात् ।

४६-१०. पतिदिति खगनाम । सूर्योऽप्यन्तिरक्षमार्गेण गच्छंस्तथाऽऽचरित । तत्र चैरवर्यम् । $\sqrt{\pi q} > \sqrt{\eta q}$ इति विपर्ययेण वाऽर्थविपर्ययः । संपादनादिद्वारैश्वर्यमिति

वा हेतु: स्थात् तदर्थनिर्णये । 'त्वं विश्वानि स्वनोक पत्यसे' (ऋ०२,१,८) इतीश्वर-नामैतत्, 'इरज्यित पत्यते' निरु० (२,२१,२) इति तन्नामसु पाठात् । यद्वा पितभाव-माचरसीत्यर्थः । एवमेव 'हव्यो दिदर्यो नाम पत्यते' (ऋ०२,३७,३) इत्यत्र, 'स पत्यत उभयोर्नृम्णमयोर्यदी' (ऋ०६,२५,६) इत्यत्र, 'द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः' (ऋ०६,४९,४) इत्यत्र च सामर्थ्यार्थको धातुर्देवादिकः ।

४६-११. यष्ट्रचादिसंबन्धे पत्-धातुः प्रक्षेपणार्थको भवति - 'शम्यापातास्त्रयोऽपि वा' इति (८, २३७) मनु० शम्या=यष्टिस्तस्याः पातः = प्रक्षेप इत्यर्थः ।

४६-१२. पत्-धातोरधोगत्यर्थो वृत्तहीनतायामारोपितो जातः। 'पतनम्' 'पिततः' इत्यादयः शब्दा अद्यापि लोके वृत्तहीनतायामेव गृह्यन्ते । मनु० (९, २००)—

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्। न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥ इत्यत्र 'पतन्ति' इत्यस्यार्थः 'पापिनो भवन्ति' इति।

४६-१३. 'वृत्ततस्तु हतो हतः' इति वृत्तहीनताया अनन्तरं समाप्तिः । लोकेऽपि श्रूयते—'अमुकशासनस्य पत्तनं जातम्' इह पतनं नाम समाप्तिः । रघु० (१२, ८२)—

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु । रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥

इत्यत्र रक्षसां शोणितनदीषु रक्तप्रवाहेष्विव पेतुः=निपत्य मृतानीत्यर्थः ।

४६-१४. प्राकृतभाषायां √ 'पड' इति धातुरधोगतौ—पडइ (उव०; पि० २१८; २४४) । हिन्दोभाषायां √ 'पड़ना' इत्ययं जातस्ततो धातुः । अस्यानुकरणादयोऽर्था अपि विकसिताः । यथा 'यह अपने पिता को पड़ा है' इत्यत्र 'पड़ना' इति पितुरा-कृत्याद्यनुकरणार्थंकः । एवमेवान्ये बहवोऽर्था विज्ञेयाः ।

भारोपीयभाषाया मूलध्वनिः - 🗸 अपैत्, (पैतॅ —: प्तै, प्तो —) इति बाहुल्येनो-त्पतनार्थकः ।

एवं तावच्चतुर्दशार्थाः परीक्षिताः √पत्-धातोः—१. गमनम्, २. उत्पतनम्, ३. पतनम्, ४. वर्षणम्, ५. आपतनम् (आगमनम्), ६. प्रसरणम्, ७. प्रापणम्, ८. पलायनम्, ९. सामर्थ्यम्, १०. ऐक्वर्यम्, ११. प्रक्षेपणम्, १२. पापाचरणम्, वृत्त-हीनता, १३. मरणम्, १४. अनुकरणम् (अनुहरणम्) चेति ।

४७. § √पा १/९०९ पाने (प) । इह √पा २/रक्षणे, √पी (पीङ्) ४/३३ पाने (आ), √पिन्व् (पिवि) १/५८३ सेचने (प), √प्याय् (ओप्यायी) वृद्धौ (आ) इत्यादयो घातवस्तदर्थाश्च तुलनीयाः । पानमोष्ठाभ्यां भवतीत्योष्ठ्यादिः पाधातुरनुकरणध्वनि-मूलकत्वं प्रकाशयति ।

४७-१. 'तेषां पाहि श्रुधी हवम्' (ऋ०१,२,१) तेषाम्=तान् सोमान्, अथवा स्वकीयं भागं पाहि=पिबेत्यर्थः । इह रक्षणार्थंकपाधातोः संक्रान्तः स्पष्टा । पाणिनीयेन नियमेन तु सार्वधातुकमात्रे पिबादेश इति शेषे पास्वरूपं दृश्यते । 'स एषु द्युम्नं पीपयत्सः'—(ऋ०१,७७,५) द्युम्नम्=सोमम्, पीपयत्=अपिबदितीह प्याय्धातोः स्वरूपं दृश्यते । एवमेव 'ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूध्नीः पीपयन्त द्युभक्ताः'— (ऋ०१,७३,६) धेनवः=गावः, पीपयन्त =क्षीरादिलक्षणं गव्यमपाययन्निति सायणः । प्यायतेणिचि च्छान्दसः पीभावः । चीरादिपानेन वर्धनं देहरक्षणं च जायते । 'तां पीपयत्त पयसेव धेनुं कुविद्गिरो अधि रथे वहाथ'—(ऋ०१०,६४,१२) तां धियं पीपयत् =फलेनाप्ययत । तत्र दृष्टान्तः—पयसेव धेनुम् = नवसूतिकां गां क्षीरेण यथाऽऽप्याययन्ति तद्वत् । एवं तावत् पानेन पालनम् । तत्रश्च 'ब्रह्मप्रियं पीपयन्त्सिस्मन्तूधन्' इत्यत्र (१,१५२,६) ऋग्वेदे सायणेन 'ऊधोगतेन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्मान् रक्षन्तीत्यर्थः' इति व्याख्यातवता रक्षणं दिश्वतम् ।

√पिन्व्धातुरिप सेचने, दाने (ऋ० ६, ३९, ५), दोहने (ऋ० ९,७,३), पयसा पूरणे (ऋ० १,११८,२), वर्धने (ऋ० १,१५१,६), प्रीणने (ऋ० ३,३३,१२), वर्षणे (ऋ० ७,५७,१), पालने (ऋ० ७,६,८) च दृश्यते ।

४७-२. ऋग्वेदे (१, १७९, ५) समारोपितोऽर्थो हृश्यते—'हृत्सु पीतमुप ब्रुवे' इति । अयं मन्त्रश्चन्द्रपरो व्याख्येयः, मनसोऽभिमानित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव संभावितत्वात् । अस्मिन् पक्षे हृत्सु पीतम् = हृदयस्थितमित्यर्थं इति पानार्थंस्याऽऽरोपः स्थितौ ।

४७-३. 'तिष्ठन्तूध्वं रजः पिबेत्' इति मतु० (११, ११०) आस्वादयेति मन्वर्थं०, रजसस्तरलत्वाभावेन पानासंभवात् ।

४७-४. महाभारते (५, ३४, ४३)—

अकार्यकरणाद् भीतः कार्याणां च विवर्जनात्। अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत् पिबेत्॥

इत्यत्र धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य नीतियुत्तं वचनम् । इह पानं नामाऽऽश्रयणम्, सर्वेषां मादकपदार्थानां भावानां च पानासंभवात् ।

एवमेव तत्रैव (१२, २८०, २०) -

स वै सर्वेषु भूतेषु क्षरश्चाक्षर एव च। एकादशविकारात्मा जगत् पिबति रश्मिभः॥

इत्यत्र जगतः पानं कर्तुमशक्यत्वेन धात्वर्थस्य समारोपो ग्रहणे । नीलकण्ठोऽ-प्यत्रानुकूलः । जयमङ्गलोऽपि भट्टिकाव्यस्य (८, ४९) 'नेत्रैरिव पिबन्तीभिः' इत्यत्र व्याख्यायामाह—'गृह्णन्तीभिः' इति । वस्तुतस्तु नेत्राभ्यां पानं नाम दर्शनम् (द्रष्ट० हरिवं० ३, ११४, १०; रघु० २, १९; नैष० १, ८५; ३, १०३) । एवमेव कर्णाभ्यां पानं नाम श्रवणम् (द्रष्ट० नैष० ३, ६२; ४, ११७) । इत्यमेव नासाद्युपपदसंनिधानेन गन्धोपादानाद्यर्था यथायथम्ह्याः ।

४७-५. 'रसातलजलं कृत्स्नं पिबते रसमुत्तमम्' इत्यत्र हरिवंशे (३, ९, ३) संशोषणमर्थः पाधातोर्नीलकण्ठेन व्याख्यातः । इह शोषणार्थंकः √'पै' इति धातु-स्तुलामर्हति ।

४७-६. तत्रैव (१, ४०, १५)--

योऽन्तकाले जगत् पीत्वा कृत्वा तोयमयं विभुः। लोकमेकार्णवं चक्रे हश्याहश्येन वर्त्मना॥

इत्यत्र 'जगत् = पञ्चभूतात्मकं सकारणं पीत्वा = संहृत्य । तोयमयं निर्विशेषं चिन्मात्ररूपं तत्रैव सिलल एको द्रष्टेति सिललपदप्रयोगात् ताहशं कृत्वा' इति नीलकण्ठः । जगतः पानं नाम संहारः, अन्तकाले संसारस्य तथा प्रसिद्धत्वादिति पाधातोः पानार्थस्य संहाररूपेऽर्थं आरोपः ।

४७–७. पालिभाषायां पास्वरूपमेव (घा० म० ५९२, सद्द० ५४१) । प्राकृत-भाषायां तु '√पा√पिव√पिअ√पव√पिब√पी√पिज्ज' इति सप्त स्वरूपाणि तस्यैव धातोर्द्देयन्ते। √पिज्ज इति स्वरूपं कर्मणि। किन्तु दैवादिकः √पिज्ज (<पीय्) इति धातुः कर्त्तर्यंपि (हे० ४, १०, कुमा०) दृश्यते।

भारोपीयभाषाया मूलध्विनः—्र/*'पो (इ) : पो' इति पानार्थंकः । तत्र सर्वासु भाषासु क्वाप्यर्थविकासो न जातः (द्र० एलाँइस् वाल्दे०, २ ख०, ७१ पृ०)।

एवं खलु षट्स्वर्थेषु प्रयुज्यमानः परीक्षितः पाधातुः—१. पानम्, २. स्थितिः, ३. आस्वादः, ४. आश्रयः (ग्रहणम्, दर्शनम्, श्रवणमित्यादि), ५. शोषणम्, ६. संहारश्चेति ।

४८. § 🗸 पू (पूज्) ९/१० पवने (उ) । भ्वादौ वुपूङ् (९५१) धातुरात्मनेपदी । क्षीरस्वामी क्रयादौ दैवादिकस्यापि पूज्धातोरुल्लेखं करोति । इह धातोः सामान्यार्थो दिश्तिः । पवनस्य भवन्त्यनेके प्रकाराः स्नानम्, तितउना विशोधनं निर्गालनिमत्यादयः ।

४८-१. ऋग्वेदे (९, ६७, २७)—

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया। विश्वे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा॥

इत्यत्र सामान्यतः पवनरूपोऽर्थः । वायुः सामान्यतः पुनाति लोकिमिति स पवनः । तथा चाख्यातचिन्द्रकायाम् (२, ३, ११७) 'पवते वाति वातस्य' इति, 'पवते रक्षणादौ च सोमस्य मरुतो गतौ' इति च (आ० च० ३, ३, १०२)।

१. निघण्टौ (२, १४) गतिकर्मा।

४८-२. 'येभिर्नृम्णा च देव्या च पुनते' (ऋ० ९, ७०, ३) इत्यत्र प्रेरणरूपोऽर्थः पूञ्धातोः, अभिषवानन्तरम् (देव्या = देवार्हाणि नृम्णा = बलानि) देवार्हाणां बलानां प्रेरणे साधीयस्त्वात् ।

४८-३. इह कण्डिकायां शोधनरूपा अर्थाः परीक्ष्यन्ते पूज्धातोः । 'ऋत्वा पुनती धीतः' इत्यत्र (ऋ० ४, ५, ७) अस्मान् पुनतो = शोधियत्री धीतः = मितिरत्यर्थं इति मत्या शोधनम् । 'पिवत्रवन्ता चरतः पुनन्ता' इति (१०, २७, १७) ऋ० ध्यानसाधन-प्रणवमन्त्रवन्तौ पुनन्ता=शुद्धौ प्रणवध्यानेनाऽऽत्मानं संस्कुर्वन्तािवत्यर्थः । 'पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा' इति (३, ८, ५) ऋ० मनीषा = बुद्ध्या तं यूपं पुनन्ति प्रक्षालना-दिभिः शोधयन्तीत्यर्थः । 'तं ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं महे द्युम्नाय' (ऋ० ९, १०९, ११) इति सोमशोधनं प्रतिपादितम् । तच्च पिवत्रेण निर्गालनम् ।

४८-४. पिवत्रेण निर्गालनेन क्षरणं भवति । 'अनु द्रप्सास इन्दव आपो न प्रवतासरन् । पुनाना इन्द्रमाशत' इत्यत्र (९, ६, ४) ऋग्वेदे द्रप्सासः = द्रुतगतयः, पुनानाः = क्षरन्तः, इन्दवः = सोमाः, प्रवता = प्रवणेन मार्गेण, आपः = आप इव इन्द्रम् अनु असरन् = अनुगच्छन्ति, आशत = व्याप्नुवन्ति चेत्यर्थः । 'पवन्ते वारे अव्यये' इत्यत्र (९, ६४, ५) ऋ० सोमा अव्यये = अविमये वारे = वाले पिवत्रे पवन्ते = क्षरन्तीत्यर्थः । इह भौवादिको धातुः ।

४८-५. 'स बिह्नः पुत्रः पित्रोः पित्रत्वान् पुनाति धीरो भुवनानि मायया' इत्यत्र (१, १६०, ३) ऋग्वेदे पूज्धातोः प्रकाशनमर्थः। विह्नकर्तृकं मायारूपप्रज्ञाकरणकं भुवनकर्मकं च पवनं नाम प्रकाशनम्।

४८-६. 'घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु' इत्यत्र (ऋ०१०,१७,१०) घृतेन=प्रत्यक्षेणोद-केन नः अस्मान् पुनन्तु=स्नापयन्त्वित्यर्थः। तथा च भट्टि० (९, ३९) 'शोतैः पूत्वा पयोनिधौ' इत्यत्र किपरिप पयोनिधौ पूत्वा=स्नात्वेति जयमङ्गलः, पयोनिध्यधिकरण-कस्य पवनस्य स्नानार्थकत्वात्।

४८-७. 'क्रतुं पुनत आनुषक्' इति (ऋ०८, ५३,६) 'क्रतुम्=कर्मविशेषम्, पुनते=कुर्वते' इत्यर्थः, कर्मणोऽनुष्ठानौचित्यात् । एवमेव 'वणं पुनाना यशसं सुवीरम्' (ऋ०२,३,५) इत्यत्र पूत्र्धातोः संपादनं करणं वाऽर्थः, वर्णस्य = वर्णनीयस्य रूप-विशेषस्य संपादनौचित्यात् ।

४८-८. वाक्पदसिन्नधानेन पूत्र्धातोः स्तुतिरूपोऽर्थः—'सहस्रधारे वितते पित्रत्रे आ वाचं पुनिन्ति कवयो मनीषिणः' इति (९, ७३, ७) ऋ० माध्यमिकां वाचम् आ पुनिन्ति=संस्कुर्वेन्ति, स्रुवन्ति । य उक्तगुणा मस्तां मातरं माध्यमिकां वाचं स्तुवन्ति, तेषां रुद्रासः=रुद्रपुत्रा मस्तः स्पराः=मध्यमया वाचा विश्वानो भवन्तीत्यर्थः । यद्यपी-हाऽऽङ्पूर्वको दिशितो धातुस्तथाप्युपसर्गस्य कमप्यर्थमनवलोक्यैव समुदाहृतम् ।

४८-९. पापादिविगमेऽपि पूज्धातुः प्रयुक्तः । पापविगमो नाम पापविनाशः । 'पवमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः' इत्यत्र (९, ६७,

२२) ऋग्वेदे विचर्षणिः = सर्वस्य द्रष्टा पवमानः, अद्य=इदानीमेव पवित्रेण = पापशोध-केन तेजसा नः = अस्मान् पुनातु = पापरिहतान् करोत्वित्यर्थः । मनु० (८, २५७) 'यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः' इत्यत्र पूयन्ते=निष्पापा भवन्तीत्यर्थः, 'विप-रीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युद्धिशतं दमम्' इत्युत्तरार्धेनातथ्यनिणंये दण्डभाक्त्वेन सत्य-प्राधान्येन निष्पापत्वात् । ऋ० (६, ६६, ४) 'सन्तोऽवद्यानि पुनानाः' इत्यत्र 'अवद्यानि=पापानि, पुनानाः=शोधयन्तः' इत्यर्थेन पापविनाश उक्तः। एवमेव 'उभे पुनामि रोदसी' (ऋ० १, १३३, १) इत्यत्र हिसकानामयष्ट्रणा वापगमनेन लोकद्वयस्य पवनमुदीरितम् । शोधनेन पापादिविनाशरूपः सोऽर्थः क्रमशो विनाशे रूढो जातः। महाभारते (१४, ७१, १६) इत्यत्र 'पावनः' इत्यस्य 'नाशकः' इत्यर्थमाह नीलकण्टः। 'ल्वादिभ्यः' (८, २, ४४) इति पाणिनीये सूत्रे वाक्तिकम्—'पूत्रो विनाशे' इति। एवं खलु पूञ्धातुः कालान्तरे विनाशे रूढो जातः । परवित्तिभर्वेयाकरणेस्तस्य कारणम-जानानैरुक्तम्—'अनेकार्थत्वाद् धातुनां पूत्र् विनाशार्थः' इति (कैयटः)।

४८-१०. भट्टिकाच्ये (९, ५३) उत्क्षेपणमर्थः पूञ्धातोः । 'जगत् पिपविषुर्वायुः कल्पान्त इव दुर्धरः' इत्यत्र कल्पान्ते=युगान्ते वायुरिव दुर्द्धरो जगत् पिपविषुः = पवितुमुत्क्षेप्तुमिच्छुरिति ज्यमङ्गलः, कल्पान्तीयदुर्द्धरस्य वायोरुत्क्षेप्तृत्वात् ।

भारोपीयभाषाया मूलध्विनः √*'पोइ' इति पवनार्थकः। तत्र सर्वासु भाषासु तादृश एवार्थः (द्र० एलॉइस् वाल्दे०, २ ख०, १३ पृ०)।

एवं तावत् पूञ्धातोर्दशार्था इह परीक्षिताः—१. पवनम्, २. त्रेरणम्, ३. प्रक्षालनम् (वस्त्रेण निर्गालनम्), ४. क्षरणम्, ५. प्रकाशनम्, ६. स्नानम्, ७. करणम् (संपादनम्), ८. स्तुतिः, ९. विनाशः, १०. उत्क्षेपणं चेति ।

४९. § √प्लु (प्लुङ्) १/९४३ गतौ (आ) । तुल० √प्रु (प्रुङ्) १/९४२ गतौ (आ) । निघण्टौ (२/१४) प्लवते गतिकर्माऽस्ति पठितः । गतिरियं सामान्या । भारो-पीयभाषाया मूलध्वनिरस्ति √*'प्लोइ' इति धावन-प्रवाह-गलन-तरणोत्प्लवन-(उड्डयन)-वर्षण-सेचन-पातन-तरङ्गेषु प्रयुज्यमानः (द्रष्ट० एलॉयस् वाल्दे : फेर्ग्लाइशेन्देस् वर्तरबुख् देर् इन्दोगर्मनिशेन् स्प्राखेन्, २ ख०, ९४ पृ०) ।

४९-१. ऋग्वेदे (१०, १५५, ३) 'अदो यहारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम्' इत्यत्र सिन्धोः पारे=समुद्रतीरे प्लवते = जलस्योपरि वर्तत इत्यर्थः । ऋ० (१,१८३,५)

१. धान्यानां निष्पुलाकीकरणे द्र० मनु० (८, ३३१); पुणंति--णाया ७ ७, १।

२. तुल्ल० वज्जवाचकः पविशब्दः । पुनाति=विनाशयति—पविः । एवमेव (वा० रा० २, ३०, ३४) इत्यत्र पविः = महामयरूपः संसारः, 'पविर्वज्जं महामयम्' इत्यभिधानात्, तस्मात् त्रायते (ति०) ।

'युवमेतं चक्रयुः सिन्धुषु प्लवम्' इत्यत्र प्लवो नाम प्लुतिसाधनभूता नौः', 'सिन्धुषु' इति दर्शनात् । महाभारते (३, १८७, ३७)—

बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुष्लुवे तदा।
नौकया शुभया वीर महोर्मिणमरिन्दम।।

इत्यत्र नौकया सागरतरणमभिहितम् । वा॰ रा॰ (२, ६९, ९) गोमये ह्रदे नावं विना तरणम् । रघु॰ (१६, ६०) बाहुभिस्तरणं प्रतिपादितम् । वा॰ रा॰ (२, ९५, १०) 'पोप्लूयमानानपरान् पश्य त्वं तनुमध्यमे' इत्यत्रापि पुनः पुनस्तरणम् ।

४९-२. उत्पूर्वको धातुरुत्प्लवार्थे । वा० रा० (१, १, ७२)—'शतयोजन-विस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम्' इत्यत्रोत्प्लवोऽभिन्नेतः । शतयोजनविस्तीर्णस्य समुद्रस्य हनूमत्कर्तृकमुल्लङ्कानं प्रसिद्धम् । तरङ्गैः प्रतिहन्यमानाया नौकाया उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्त्या अनुकरणेनायमर्थो विकसितः ।

४९-३. वायुप्रवाहरूपो घातोरर्थो महाभारते (३, १४६, २) —

त्ततः पूर्वोत्तरे वायुः प्लवमानो यहच्छया।

सहस्रपत्रमकीमं दिव्यं पद्ममुपाहरत्।। इति ।

आङ्गलभाषायां √'ब्लो' इति धातुस्तुलनीयः । मध्यमोच्चजर्मनभाषायाश्च √'ब्लोयेन्' इति धातुरिप वायुप्रवाहार्थंकः (द्रष्ट० एलॉयस् वाल्दे०, २ ख०, ९४ पृ०) ।

४९-४. महाभारते (३, १६१, २९)-

सायुघा बद्धनिस्त्रिशा यक्षा दशशतावराः। ते जवेन महावेगाः प्लवमाना विहायसा।। इत्यत्रोड्डयनं घातोरर्थः, विहायसेति पदसंनिधानेन तथा प्रतीतेः। ४९–५. वा० रा० (१, ४४, १४)—

> प्लावयामास त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते । सिलले पुरुषश्रेष्ठ शुचिः पुण्यफलो भव ॥

इत्यत्र गिजन्तो घातुः स्नानार्थकः, सिललाधिकरणकस्य प्लावनस्य तथार्थात् । अयं मञ्जनरूपोऽर्थं आङ्पूर्वकेण घातुना स्पष्टं व्यज्यते (मनु० ५, ७७) ।

४९-६. वा॰ रा॰ (१, ३६, ३)-

त्रीन् पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी। कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा॥

१. अस्यैव गत्यादिकमनुकुर्वाणस्य बकविशेषस्य 'प्लवः' इति संज्ञा (वा० रा० २, १०३, ४३) । यानभेदस्य शिविकादिरूपस्यापि नामधेयं 'पारिप्लवः' (वा० रा० १, ४३, १९) इति तुलनीयम् ।

इत्यत्र धातोर्व्यापनमर्थः, त्रीन् पथो व्याप्नुयादिति दर्शनात्। तिलकोऽपीहानुकूलः।

४९-७. महाभारते (७, ९५, १८)—

शरधाराश्मवर्षाणि व्यसृजत् सर्वतोदिशम्। निघ्नन् रथवराश्वौघान् प्लावयामास वाहिनीम्॥

इत्यत्र रथवराश्वौघनिहननपूर्वकं वाहिन्याः प्लावनं नाम विद्रावणमिति प्लावयामास = विद्रावितवानिति नीलकण्ठः ।

४९-८. नैषध० (२२, २६) 'पोप्लूयते वासरसेतुनाशादुच्छृङ्ख्लकः पूर इवान्ध-कारः' इत्यत्र प्लुधातोः प्रसरणरूपोऽर्थोऽन्यत्र सुदुर्लभः, वासरसेतुनाशादुच्छृङ्खलस्य पूरस्य प्रसरणौचित्यात् । जलपूरो बन्धापगमादप्रतिहतप्रसरः सन्नतितरां प्रसरतीत्यर्थः । प्रकाशटीकाकारेण त्वस्यार्थस्य सङ्गिति चेष्टमानेन 'प्लुङ् सर्पणे' इत्यर्थको धातुर्देशितः क्वापि धातुपाठे नोपलब्धः ।

४९-९. भट्टि॰ (५, ४८) 'यथामुखीनः सीतायाः पुष्लुवे बहु लोभयन्' इत्यत्र हेमरत्नमयमृगस्य भ्रमणमभिप्रेतं जयमङ्गलेन । एवमेव 'अमन्थीच्च परानीकमप्लोष्ट च निरङ्क्षुशः' इत्यत्रापि (१५, ४६) 'भ्रान्तवान्' इत्याह सः । उभयत्रैव मृगकर्तृके कपि-कर्तृके च प्लवनेऽनवस्थानमुत्प्लवनं स्पृशत्येव ।

वस्तुतस्तु धातोरस्यार्थे मूलतश्चाञ्चल्यमिति ताहशजातीयका अर्थाः सर्वत्र समुन्नेयाः प्रसङ्गतः [द्रष्ट० पारिष्लवाः (रघ० १६, ६१)=चञ्चलाः (सं०)] । प्राकृतधातु-प्रकृतयः ्रपव र्पुव र्पुवव इति च स्फुरणोत्ष्लवनतरणार्थिकाः (सूब० १, १, २, ८; पि० ४७३; भग० १५-पत्र० ६७०) । हिन्दीभाषायां जलाशयस्य तलस्पर्शनाद्यर्थे र्प्पवरना' (<प्लवनम्) इति धातुः सुतरां नवीनं विकासं सूचयित, अवगाहनादि-सम्बन्धात्—'पँवर्राह जानीहं नाहिं' इति कबीरः ।

एवं ताविद्दह संक्षेपेण नवार्थाः परोक्षिताः √प्लुधातोः —१. जलस्योपिर वर्त्तनम्, २. उल्लङ्घनम् (उल्प्लवनम्), ३. वायुप्रवाहः, ४. उड्डयनम्, ५. स्नानम्, ६. व्यापनम्, ७. विद्रावणम्, ८. प्रसरणम्, ९. भ्रमणं चेति ।

५०. § √बन्ध् (बन्ध) ९/३७ वन्धने (प) । स्थैर्यार्थकः √वद् (< √बन्द्) धातुः, विलोडनार्थंकश्च बाध्-धातुस्तुलनीयावाकृतितोऽर्थंतश्च । भ्वादौ पठितो बन्धनार्थंको बध्-धातुः (९५८) नितरां तुलामर्हति । तस्य 'बधेत्' (शन्ना० ५, ३, ५, २८) इत्यादीनि रूपाण्यपि लभ्यन्ते । वोपदेवस्तु तस्य 'बधे निन्दे च' इति निन्दार्थंमिति-रिक्तमाह । जैनेन्द्रस्त्विह 'बाध् बन्धे' इति पपाठ । भारोपीयो मूलध्वनिस्तु √ श्मेन्ध् इति बन्धनार्थंक एव (एलॉयस् वाल्दे०, २ ख०, १५२ पृ०) । सामान्यो बन्धनार्थः ।

५०-१. 'एघन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्बन्धेषु बध्यते' इति (१०, ८५, १५) ऋ०। 'शूनं वरत्रा बध्यन्ताम्' (ऋ० ४, ५७, ४)। 'परिष्ठिता अतृणद् बद्धधानाः सीराः'

(४, १९, ८) ऋ० नदीनां बन्धनमुक्तम् । 'द्वृपदेषु बद्धः' इति (१, १४, १३) ऋग्वेदे द्रोः≔काष्ठस्य यूपस्य पदेषु=प्रदेशविशेषेषु बद्धः शुनःशेप इति काष्ठमयं बन्धनमाख्यातम् । 'बबन्ध चैव मे मूर्ष्टिन किरीटिमदमुत्तमम्' इति महाभारते (३, १६८, ७५) स्पष्टं बन्धनस्वरूपम् ।

५०-२. बन्धनादिस्त प्रतिबन्धे भेदः । बन्धनस्याशक्यत्वे प्रतिबन्धस्वरूपो विघ्न उपस्थापियतुं शक्यते । 'त्वमुत्साँ ऋतुभिर्बद्धधानाँ अरंहः' इति (५, ३२, २) ऋ० मेघानां प्रतिबन्ध उक्तः, तेषां बन्धनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । 'ऋतस्य श्लोको विधरा ततर्दं कर्णां' इति (४, २३, ८) ऋ० कर्णयोः प्रतिबद्धता प्रत्यपादि, तयोः सूक्ष्मयोरिन्द्रिययोर्बन्द्धुमशक्यत्वात् । एवमर्थः सर्वत्र प्रसङ्गतो विज्ञेयः । 'घृतिं बध्नाति यत्र च' इति मनु० (५, ४७) धृतेः प्रतिबन्धे तात्पर्यं नास्तीति तत्र प्रवृत्त्यादिरूपेण स्थिरीकरणमवधयम् । प्रत्युपसर्गमन्तराऽयमर्थः ।

५०-३. 'त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे' इति (१, १६३, ४) ऋ० बन्धनशब्दः कारणपरः । मेघो विद्युत् स्तनितम् इत्यन्तिरक्षे त्रीणि वृष्ट्युत्पत्तिनिमित्तानि । अन्नं स्थानं बीजमिति त्रीणि कारणानि ।

५०-४. 'अहमिन्द्र जिघांसतो दिवे ते बद्धधे' इति (१, ८०, १३) ऋ० ते=तव शवः=बलम्, दिवि बद्धधे=बद्धम् अनुस्यूतं व्याप्तमासीदिति व्याप्त्यर्थो बन्ध्धातुः । बलस्य बन्धनाशक्यत्वेन सामर्थ्याद् व्यापनम् । ग्रासमानमतेन (द्र० वर्तरबूख् त्सुम् ऋग्वेद) √बाध् (बाधने) इत्यस्य वृत्तमित्यर्थः ।

५०-५. बद्धधे रोचना दिवि' इति (१, १८, ५) ऋ० दिवि= चुलोके, रोचना= रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धधे= बवन्ध=स्थापितवान् इत्यर्थः । इह स्थापनमव-लम्बनं वार्थः सामर्थ्यात् । (७, ६१, ४) 'रोदसी बद्धधे महित्वा' इत्यत्र तु पृथक्करण-पूर्वकं स्थापनमभिप्रेतम्—इयं पृथिवोयं द्यौरिति ।

५०-६. 'आ वां रथो रोदसी बद्धधानः' इति (७, ६९, १), 'वृत्रस्य यद् बद्-बधानस्य रोदसी' इति (१, ५२, १०) चर्ग्वेदे बाधनरूपोऽर्थः । तत्र बाध्धातोः पीडनम् (ऋ० ५, २९, ६), निराकरणम् (ऋ० १, ३५, ९), विनाशनम् (ऋ० ६, ५, ६), हिंसनम् (१, ५६, ४) चेत्यादयो विकसिता अर्था द्रष्टव्याः ।

५०-७. संपूर्वंकस्य धातोः संबन्धरूपोऽर्थः प्रसिद्धः । स विनोपसर्गेण 'बन्धः' (ऋ० १, १५४, ५) इत्यादिषु शब्देषु दृश्यते । मनु० (५, ७४) विधिः संबन्धिबान्धवैः' इत्यत्र बान्धवशब्देन च सिपण्डताऽभिहिता। वस्तुतस्तु संबन्धो नाम संपर्कः संगतिर्वा। वस्तुताभाषायां सा बन्धशब्देनेदानीमिप व्यज्यते । महाभारते (५, १४१, १७)—

वधाद् वन्धाद् भयाद् वापि लोभाद् वापि जनार्दन । अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य घीमतः ।।

१. तुरु० महाभारते (३, १३५, ३६) 'बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्या मविष्यति' इति ।

इत्यत्र 'वधात्' इत्यनेन बन्धनाद्युक्तमिति 'बन्धाद्' इत्यस्य निर्वन्धात् संबन्धाद् वार्थः समीचीनः ।

५०-८. वा० रा० (२, ३७, १२) 'कथं नु चीरं बध्नन्ति मुनयो वनवासिनः' इत्यत्र बन्ध्वातुना परिधानार्थं उक्तः, चीराणां शरीरे बन्धनेन तथार्थात् । तेषां शाखा- दिष्ववलम्बनरूपप्रसङ्गेन तु नायमर्थो भवेत् ।

५०-९. महाभारते (१२, ३२०, १७)--

नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्य रहमीन् संयम्य रहिमभिः। सा स्म तं चोदयिष्यन्तो योगबन्धैर्बबन्ध ह॥

इत्यत्र बन्ध्धातोर्वशीकारे वृत्तिः । योगज्ञा सुलभा नाम भिक्षुकी जनकस्य धर्मेषु प्रवेशं लभमाना योगबन्धैस्त्राटकादिभिस्तं वशीचकारेति प्रासङ्गिकोऽर्थः ।

५०-१०. 'कामं खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः' इति रघु० (१२, ६९) बन्ध्धातोर्जननमर्थः, फलस्येहोत्पादनार्थंकत्वात् । भट्टि० (१३, २) 'बद्धो वासरसङ्गेः सहसा संरम्भरसः' इत्यत्र प्रभातकाले रामेण समुद्रविषये संरम्भरसः क्रोधरसो वीरा- ख्यो बद्धः = प्रकटितो जनित इत्यर्थः, क्रोधस्य बन्द्धुमशक्यत्वेन मुख्यार्थस्य तत्राऽऽरोपः प्रकटने ।

५०-११. रघु० (१३, ४७) श्रृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कोऽसौ चित्रकूटो मे चक्षु-र्बंध्नातीत्यत्र बन्ध्धातुरासक्त्यर्थकः, चक्षुषो बन्धनाशक्यत्वेन तत्र दर्शनाऽऽसिक्तरभि-प्रेयते । मल्लिनाथोऽप्याह—'बध्नाति=अनन्याऽऽसक्तं करोति' इति ।

५०-१२. 'तं रागबन्धिष्ववितृप्तमेव' इति रघु० (१८, १९) रागं बध्नन्तीति रागबन्धिनः । इह बन्ध्धातुः प्रवर्तनार्थकः, रागपदसमिभव्याहारेण ताहशार्थात् ।

५०-१३. भट्टि० (२, ९) 'क्रमं वबन्ध क्रमितुं सकोपः प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान्' हिरः=सिंहो गर्जन्=शब्दं कुर्वन्, ततश्च प्रतिशब्दान् वात्मकृतान् निशम्य, अन्यमृगेन्द्रनादान् प्रतर्कयन् क्रमितुम्=उत्पतितुम्, क्रमम्=यत् सामर्थ्यं तत्, वबन्ध=चकारेत्यर्थं इति बन्ध्धातुरत्र करणे वर्तते, सामर्थ्यस्य बन्धनाशक्यत्वेन बन्ध्धातोः क्रियासामान्य-वाचकेन कृधातुना विवरणं कर्तुं सामप्रतम् इतोहैव ग्रन्थे मया पूर्वं प्रपश्चितम्। जय-मङ्गलस्तु भेदिमममजानान आह—'अनेकार्थत्वाद् धातूनां बन्धिरत्र करणे वर्तते' इति । नैष० (१२, १०४) 'सा यन्नास्य कथापथेऽपि मिलनच्छाया बबन्ध स्थितिम्' इत्यत्र बन्ध्वातोः कृधातुना विवरणम्, स्थितेः=आश्रयस्य बन्धनाशक्यत्वेन तथार्थात् । अयमर्थः प्रकाशकारानुरोधेन । जीवातुटीकाकारस्तु स्थितिम्=अवस्थितिम्, न बबन्ध= न प्रापेति व्याख्यत् । वस्तुतस्तु क्रियासामान्यवाचकेन विवरणाद् यथा स्यात् तथेति सामर्थ्यादेरपि प्रकटनस्यावसरः, अन्येन धातुना विवरणान्न तथा व्यापकतेति भावः ।

५०-१४. भट्टि० (७, ७७) 'इत्युक्त्वा सर्व एवास्थुर्बद्ध्वा योगासनानि ते' इत्यत्र योगासनानां बन्धनं नाम विरचनम् । इह यद्यपि क्रधातुनापि विवरणं शक्यते कर्त्तुम्, तथापि योगासनानां विरचनमात्रेण गतार्थता । एवमेव 'बद्ध-विहङ्गममालम्' (भट्टि॰ १३, २३) इत्यत्र मालानां बन्धनं नाम विरचनम् । बद्धा=विरचिता विहङ्गानां माला पङ्कियंत्रेतीह गुम्फने तात्पर्यं नास्ति ।

५०-१५. भट्टि० (१३,६) 'बहुकुसुमाऽऽबन्ध-बद्धरामाऽऽवासम्' इत्यत्र बहु-कुसुमानां वृक्षाणामाबन्धनेन परस्परसंश्लेषणेन बद्धो रामावासो यत्रेति विग्रहः । इह बन्ध्धातोः करणरचनघटनेत्यादयोऽर्थाः शक्यन्ते विवरीतुम् । कतम इह युक्ततमः स्यात् ? क्रियासामान्यवाचकस्य कृधातोः पुनिविशिष्टोऽर्थो विचार्यंत एव । रचनमि नेह समर्थम्, वृक्षाणां परस्परं संश्लेषणेन ग्रथनस्येव प्रतीतेरिति घटनेन विवरणं युक्तम् । ्रघट्धातुर्ग्रन्थ्धातुना कमि संबन्धं सूचयित (द्रष्ट० कर्मठशब्दः 'तद्धितान्ताः केचन शब्दाः' इति पुस्तके) ।

५०-१६. भट्टि० (३, ५) 'ध्वजान् बबन्धुः' इत्यत्र बबन्धुः=उच्छ्रायितवन्त इति जयमङ्गलः, ध्वजपदसमभिव्याहारेण बन्धनस्योत्तोलने सामर्थ्यम् ।

५०–१७. नैष० (१५, २१) 'द्वयस्य वर्षाशरदां सदातनीं सनाभितां साधु बबन्ध सन्धया' इत्यत्र बन्ध्-घातुर्धारणार्थंकः, दमयन्तीकर्तृकस्य सनाभिता-(तुल्यता)-कर्म-कस्य बन्धनस्याशक्यत्वेन तथार्थात् । इह जीवातुप्रकाशकारावनुकूलौ ।

५०-१८. नैष० (२१, २) 'तस्य चोनसिचयैरिप बद्धा पद्धतिः पदयुगात् किठ-नेति' चीनसिचयैः=चीनदेशीयपट्टवस्त्रैः, बद्धाऽिप पद्धतिः = मार्गस्तस्य नलस्य पद-युगात् किठना कठोरेति हेतोरिति प्रसङ्गः । इह बन्ध्धातुराच्छादनार्थकः, मार्गस्य वस्त्रैराच्छादने सामर्थ्यात् ।

एवं ताविह बन्ध्धातोरष्टादशार्थाः परीक्षिताः—१. बन्धनम्, २. प्रतिबन्धः, ३. कारणम्, ४. व्याप्तिः, ५. स्थापनम्, ६. बाधनम्, ७. संबन्धः, ८. परिधानम्, ९. वशीकरणम्, १०. जननम्, ११. आसक्तिः, १२. प्रवर्तनम्, १३. करणम्, १४. रचना, १५. घटनम् (ग्रथनम्), १६. उत्तोलनम्, १७. धारणम्, १८. आच्छा-दनं चेति ।

५१. § √ब्रू (ब्रूज्) २/३३ व्यक्तायां वाचि (उ) । इहाऽऽर्घधातुके वच् इति प्रकृत्यन्तरम् । 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' (३, ४, ८४) इत्याह्-प्रकृत्यन्तरमि । भारोपीयभाषाया मूलध्वनिस्तु √*'म्रोइ' इति भाषणार्थकः (द्रष्ट० एलॉयस् वाल्दे०, २ ख०, ३१३ पृ०) ।

५१-१. अयं घातुर्व्यक्तायां वाचि प्रसिद्धः । (द्रष्ट० ऋ० १, ३५, ६; १०, ६१, १२; १, १३७, ७)।

५१-२. महाभारते (४, ७०, २०)—
एनमष्ट्यताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः।
अबुवन् मागधैः सार्धं पुरा शक्रमिवर्षयः॥
इत्यत्र √बूधातुः स्तुतिवचनः, तादृशप्रसङ्गात्।

५१-३. वा० रा० (१, ६७, १३)-

महर्षेर्वचनाद् रामो यत्र तिष्ठति तद् धनुः। मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथात्रवीत्।।

इत्यत्र ब्रूधातुर्ज्ञीप्सायाम् इति 'अब्रवीत् = अपृच्छत्' इति तिलकटीका । महा-भारते चतुर्षु स्थलेषु ब्रूधातुर्ज्ञीप्सायां नीलकष्ठमतेन । 'उवाच भीमं तरसाभ्युपेत्य राज्ञः प्रवृत्तिं त्विह कुत्र राजा' (८, ६५, ३) इत्यत्र तरसाऽभ्युपेत्यार्जुनमपृच्छिदित्यर्थः । 'स एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदतां वरः । कथयामास तत् सर्वम्' इत्यत्र (१२, २, १) 'कथयामास' इत्युत्तरेण 'उक्तः' इत्यस्य 'पृष्टः' इत्यर्थः । (१३, ६८, १४)—

गच्छ विप्र त्वमद्यैव आलयं स्वं महाद्युते । ब्रूहि सर्वं यथास्वैरं करवाणि किमच्युत ।।

'अच्युत ! किं करवाणि (इति) यथास्वैरं बृहि' इत्यत्र 'किं करवाणि' इति प्रसङ्गेन ब्रूधातोज्ञींप्सार्थः सुव्यक्तः । एवमेव (१४, ३५, ४) —

भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः। याचे त्वां शिरसा विप्र यद् ब्रूयां ब्रूहि तन्मम।।

इत्यत्रापि बूहोति दर्शनाद् 'ब्रूयाम्' इति ज्ञीप्सायाम् 'पृच्छामि' इत्यर्थंकः । एवं खलु 'दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्' इत्यत्र प्रच्छिनं ग्राह्य इति चेन्न, ब्रूधातोज्ञीप्सार्थस्याप्रसिद्धत्वात् ।

अवेस्ताभाषायां तु 'म्रुये' (= ब्रुवे) — यस्न ९, १७ इत्यत्र 'याचे' इत्यर्थः । भारोपीयभाषाया मूलघ्वनेः √ क्षंयक् ं इत्यस्य भाषणमर्थः । गाँथिक्भाषायां 'ब्रूथ्स्' इत्यस्यार्थोऽस्ति — 'स्नुषा' इति । पु० च० स्ला० — ब्रूथ्, एँग्लो-सै० — ब्रूड्, पु० उ० ज०-'ब्रूत्' इत्येतेषां त्रयाणां युवितिरित्यर्थः । न० उ० ज० — ब्राउत् (Brout) = वधः । (द्रष्ट० एलॉयस् वाल्दे०, २ ख०, ३१३ पृ०)। एवं तावत् तत्र महिलावाचकाः शब्दाः पृच्छार्थका ज्ञायन्ते । तदर्थं गवेषणीया तदीया संस्कृतिः । गीतायां दशमेऽध्याये तु 'कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणाम्' इत्यत्र नारीणां वाग् दिशता । यूरोपदेशे महिलानां सा प्रमुखा भवितुमर्हति । विवाहविच्छेदे स्यात् कारणं वाक् पृच्छा चेति द्वयम् ।

५१-४. नैष० (२०, ४८)-

अध्यासिते वयस्याया भवता महता हृदि। स्तनावन्तरसम्मान्तौ निष्क्रान्तौ बूमहे बहिः॥

इत्यत्र बिर्हानष्क्रमणे संभावना क्रियते, न तु तथ्यमुच्यत इति बूघातुः संभाव-नार्थंकः । ब्रूमहे = संभावयाम इति ।

एवं तावद् ब्रूधातोश्चत्वारोऽर्थाः परीक्षिता इह—१. वचनम्, २. स्तुतिः, ३. ज्ञीप्सा, ४. संभावना चेति ।

५२. § √भज् (भज) १/९८२ सेवायाम् (उ) । चुरादौ पृथक्कर्मणि भाज-धातुर्वर्तते । तत्रैव विश्राणने भज् इत्यपि धातुः । 'विश्राणे = विवेचने इत्यन्ये'—क्षी० । स्वामिमतेन तु विश्राणनम् = दानम् इति । भक्षणार्थो भक्ष्-धातुः (तु० ऋ०८,९९,३), याच्जालाभालाभार्थको भिक्ष्धातुश्च तुलनोयौ । भारोपीयो मूलध्वनिस्तु वर्तते — √*भग् इति दानार्थको विभागार्थको वा (द्र० एलॉयस् वाल्दे०, २ ख०,१२७ पृ०)।

५२-१. 'सिषासन्ती द्योतना शक्वदागादग्रमग्रमिद्भजते वसूनाम्' इति (१, १२३, ४) ऋ० वसूनाम् = धनानां हिवर्लक्षणानाम् अग्रमग्रमित्=तत्तच्छ्रेष्टभागं भजते=सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः' । 'महस्ते विष्णो सुमितं भजामहे' इति (१, १५६, ३) ऋ० हे विष्णो ! तव सुमितम्=सुष्टुर्ति शोभात्मिकां बुद्धि वा भजामहे=सेवामहे वयं यजमाना इत्यर्थः । वस्तुतस्तु सेवयाऽऽश्रयो गृह्यते । मनु० (१०, ५९) 'पित्रयं वा भजते शोलम्' इत्यस्य क्लोकस्यानन्तरम् 'संश्रयत्येव तच्छीलम्' (१०,६०) इति क्लोके 'भजते' इत्यस्य विवरणं स्वयं ग्रन्थकृता 'संश्रयत्येव तच्छीलम्' (१०,६०) इति क्लोके 'भजते' इत्यस्य विवरणं स्वयं ग्रन्थकृता 'संश्रयत्येव तच्छीलम्' (१०,६०) इति क्लोके 'भजते' इत्यस्य विवरणं स्वयं ग्रन्थकृता 'संश्रयत्येव तच्छीलम्' (१०,६०) इति क्लोके 'भजते' इत्यस्य विवरणं स्वयं ग्रन्थकृता 'संश्रयति' इत्यनेन कृतवता भज्-धातोः संश्रयरूपोऽर्थः प्रतिष्टापितः । ऋग्वेदे (१०, १०६, ९) 'नो भजतं चित्रमप्नः' इत्यत्र चित्रम्=चायनीयम् अप्नः=कर्मः, भजतम्=आश्रयतम् इति सायणः । द्रष्ट० महाभार० (३, २७७,३) । प्रसङ्ग-भेदेन प्राप्तिर्लाभो वार्थो भवति (द्र० ऋ० ३, ३० ७; १, १२५, ६; १, ६८, २; ८, ४, २१; १, १५७, २; ८, ९९, ३; ८,२७, ११; ७, १८, १६) । एवमेव महाभारते (१४, ३९, १३), रघु० (८, ४३), नैष० (३, १७; २१, १९) प्राप्तिरूपोऽर्थः । एवं खलु भज्धातोर्मूलतः सेवा = आश्रयो नाम प्राप्तिरूपोऽर्थः । सेवनेनोपयोगस्तु गृह्यत एव (ऋ० १०, १५, ३; हिरवं० २, ६०, ४३)।

५२-२. ऋ० (५, ७९, ७) 'ये नो राधांस्यश्व्या गव्या भजन्त सूरयः' इत्यत्र नः = अस्मभ्यम्, राधांसि=धनानि, अश्व्या = अश्वैर्युक्तानि, गव्या=गोभिर्युक्तानि गो-समूहानश्वसमूहांश्व भजन्त = भजेरन्=ददुः, सूरयः=दातार इत्यर्थः । इह 'नः' इति पदम्, दातृवाचकम् 'सूरयः' इति पदं च भज्धातोर्दानार्थे सहायके ।

५२-३. ऋ० (१०, १०८, ९) 'स्वसारं त्वा कृणवै पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम' इत्यत्र हे सुभगे=सरमे, ते=त्वदीयानां गवां समूहं पर्वतादपगमय्य भजाम=त्वं च वयं च विभजाम=विभागं करवामेत्यर्थः। इह प्रसङ्गाद् गोसमूहस्य भजनं नाम विभागोऽभिप्रेतः (द्र० १०, १०९, ७)। विपूर्वंकस्य भज्-धातोविभागरूपोऽर्थः सुप्रिथतः। किन्त्विह तमन्तरैव सोऽर्थो विवियते। हरिवं० (१, ८, २) 'अहोरात्रं भर्जेत् सूर्यः' इत्यत्र देवादीनामहोरात्राणि भजेत् = पृथक् कुर्यादित्यर्थः। मनु० (८, २०८) 'भजेरन् सर्वं एव वा' इत्यत्र भजेरन्=विभज्य गृह्णीरिक्तत्यर्थः। (९, ११९) 'अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत्' इत्यत्र विभजेदित्यर्थो ग्रन्थकारेण स्वयमेवाग्रे स्फुटीकृतः—'समस्तत्र विभागः स्यात्' (९, १२०) इत्यत्र। एवमेव 'तस्माद् धर्मेण तं भजेत्' (९, १२१), 'ततः स्वमातृतः शेषा भजेरिकृति धारणा' (९, १२४) इत्यादौ

१. नैष० ४, ५४। २. श्रिब् सेवायाम् ।

भज्-धातोविभागरूपोऽर्थो निर्धारणीयः । पालिभाषाया धा० म० (५२३) भज सेवा (पुत्यकारे) इति । तत्र 'पुत्थकारे' इत्यस्य स्थाने 'पुथक्कारे' इति शुद्धो भाति पाठः ।

५२-४. महाभारते (८, ३३, ६२)-

नमोऽस्तु ते ससैन्याय त्र्यम्बकायामितौजसे । मनोवाक्कर्मभिर्देव त्वां प्रपन्नान् भजस्व नः ॥

इत्यत्र 'नः=अस्मान्, भजस्व=सेवस्व' इत्यर्थो नास्ति, प्रसङ्गविरोधात्, 'त्वां प्रपन्नान्' इति विरोधाच्चेत्यतः—त्वां प्रपन्नान् नः = अस्मान्, भजस्व=कामैः पूरय-स्वेत्यर्थो युक्तियुक्तो नीलकण्ठोक्तः ।

५२-५. भज्धातोर्भक्षातुर्निष्पन्न इति भाषातत्त्वविदः । ऋग्वेदे (७, ८१, २) 'सं भक्तेन गमेमिहि' इत्यत्र भक्तपदमन्नवाचकम् । लौकिके संस्कृते भक्तपदमोदन-वाचकम् । ओदनं चान्नपर्यायवाचकमेव (द्रष्ट० अ० को० २, ९, ४८) । 'विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत्त' इति (८, ९९, ३) ऋ० भक्षतेति √ भज्धातो रूपम् ।

५२-६. महाभारते (७, २०२, ३)-

तिस्रो देवीर्यदा चैव भजते भुवनेश्वरः।

द्यामपः पृथिवीं चैव त्र्यम्बकश्च ततः स्मृतः ॥

इत्यत्र भुवनेश्वरकर्तृकं देवीकर्मकं भजनं नाम पालनमभिप्रेतम् ।

५२-७. महाभारते (४, ८, ७)-

ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवस्त्वदीनरूपं वचनं महामनाः। उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवो भजस्व मा व्यञ्जनकारमुत्तमम्।।

इत्यत्र भज्धातोग्र हणमर्थः, प्रसङ्गिन ताहशार्थस्यैव सामर्थ्यात् । प्राकृतभाषायां भज्जधातोरयमर्थो हश्यते ।

५२-८. भज्-धातोराचरणमनुष्ठानं वेत्यर्थो मनु० (१, २८) 'स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः' इत्यत्र कर्मण आचरणम् । 'यमान् सेवेत सतर्तः नियमान् केवलान् भजन्' इति मनु० (४, २०४) भज्-धातुरनुष्ठानार्थंकः, 'वेदमेवाभ्यसेन्नित्यम्' (मनु० ४, १४७) इत्यादीनामनुष्ठेयरूपाणां नियमानां व्याख्यानात् ।

५२-९. हरिवं० (३, १११, २२) 'आसनानि यथायोगं भेजिरे किल निर्वृताः' इत्यत्र भज्धातोरुपवेशने तात्पर्यम्, आसनपदसंनिधानात् ।

५२-१०. रघु० (१,२१) 'जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः' इत्यत्र भज्-धातुरर्जनार्थकः, सुकृतस्य तत्र सामर्थ्यात् ।

ऊष्टव पितुश्व मातुश्व समेत्य भ्रातरः समम्।
 भजेरन पैतृकं रिक्यीशास्ते हि जीवतोः॥ (मनु ० ९, १०४)

एवं ताविदह भज्-धातोर्दशार्थाः परीक्षिताः—१. सेवनम् (स्वीकारः आश्रयः, लाभः, उपयोगः), २. दानम्, ३. विभागः, ४. पूरणम्, ५. भक्षणम्, ६. पालनम्. ७. ग्रहणम्, ८. आचरणम् (अनुष्ठानम्), ९. उपवेशनम्, १०. अर्जनं चेति ।

५३. § √भू १/१ सत्तायाम् (प) । चुरादौ २०७ अवकल्कने, २९० प्राप्तौ च धातुद्वयम् । अवकल्कनस्य भिन्ना भिन्ना अर्थाः कृता वैयाकरणैः । अवकल्कनम्= मिश्रीकरणम् इति क्षी०, पोडनम्—मै० (१९९), अवकल्कनम्=चिन्तनम्—सा० (१०,२१२) इति । काशकृत्स्नशाकटायनाभ्यां तु — 'अवकल्पने' इत्यपाठि । 'भावकरणे' इति जैनेन्द्रे । 'शुद्धिचिन्तयोमिश्रणे' इति वोपदेवोऽपठत् । प्रयोगैः सर्वेषां परोक्षणं कर्त्तुमुचितम् । प्राप्त्यर्थको भूधातुस्तु चुरादावाधृषीय इति विभाषितणिच्त्वाद् 'भवते' इत्यपि प्रयोगः । वस्तुतस्त्वर्थभेदार्थमेव प्रकृतिभेद आस्थितोऽवगन्तव्यः । भारोपीयभाषाया मूलध्वनिरस्ति √ शभोइ' इति प्रामुख्यतो सत्तायां वृद्धौ निवासे च (एलॉयस् वाल्दे०, २ ख०, १४० पृ०) ।

५३–१. सत्ता नामाऽऽत्मधारणानुकूलव्यापारः । 'यत्र ग्रावा पृथुबुध्न ऊर्ध्वो भवति सोतवे' इति (१,२८,१) ऋ० आत्मधारणानुकूलव्यापारो नाम। बहून्यु-दाहरणानि तत्र लभ्यन्ते । एतादृशव्यापारकारणात् सत्त्वेऽर्थे बहूनां पदार्थानां संज्ञा जाता-भूतानि (मनु० ८,३०६)=सर्वाणि स्थावरजङ्गमादीनि, भावेषु (रघु० ३,४१)= वस्तुष्वित्यादिः । तथा च भावशब्दः १. सत्ता, २. स्वभावः, ३. अभिप्रायः, ४. चेष्टा, ५. आत्मा, ६. जन्म, ७. क्रिया, ८. लीला, ९. पदार्थः, १०. विभूतिः, ११. बुधः, १२. जन्तुरिति द्वादशार्थेषु मेदिनीकोशे (वे २०) दृश्यते । 'भोति' इति पालिप्राकृत-भाषयोः, 'होइ, होअइ' इति प्राकृत० (कप्प, उच्च, महा), √होना इति हिन्द्यां च सा परम्पराऽद्यापि लभ्यते । भकारस्य हकारत्वेन विकासः प्राकृतहिन्दीभाषयोरेव न लभ्यते, अपि तु संस्कृतभाषायामपि स जायते—'गृभ्णाति > गृह्णाति' इति वैदिक-संस्कृताल्लौकिकसंस्कृते । 'शाकद्वीपेश्वरं चापि भव्यं चक्रे प्रियव्रतः' (विष्णु० २,१४) इत्यत्र शाकद्वीपेश्वरस्य भव्यस्य नामधेयम् । तदेव नामधेयं नैषधीये चरिते (११, ३७) — 'नन्वत्र हव्य इति शाकद्वीपप्रशासिनि' इत्यत्र 'हव्यः' इति लभ्यते। अवेस्ताभाषायां तु भूधात्तोरेतादृशो विकासो न जातः । तत्र खलु भकारो बकारत्वेन परिणतः—अब-वत् (<अभवत्)–यस्न ९, १५ इति । आङ्गलभाषायाम् √'बी' इति । ग्रीकलैटिनादि-भाषासु भकारस्य फकारो लक्ष्यते—ग्री० फुओमै (<भवामि), लै०—फूत (<भूत-) इति (एलॉयस् वाल्दे॰, २ ख॰, १४० पृ॰) । इह सर्वत्राऽऽत्मधारणानुकूलेव्यापार एव । (तुल० 'द्रव्यं च भव्ये' पा० अ० ५, ३, १०४) भव्यः=आत्मवानिति काशिका। काशकृत्स्नधातुव्याख्यानस्य कन्नडटीकायां भूधातोरिमे दशार्था निर्दिष्टाः —

> सत्तायां मङ्गले वृद्धौ निवासे व्याप्तिसम्पदोः। अभिप्राये च शक्तौ च प्रादुर्भावे गतौ च भूः॥ इति। सत्ताया उदाहरणं च तत्र 'विरला भवन्ति सन्तः, सन्तीत्यर्थः' इति।

५३-२. संपूर्वंकस्योत्पूर्वंकस्य प्रपूर्वंकस्य च भूधातोरुत्पित्तरूपोऽर्थः । 'आविः' 'प्रादुः' इत्येतयोः पूर्वप्रयोगेऽपि सोऽर्थः । 'यं मातापितरौ वलेशं सहेते संभवे नृणाम्' इति मनु० (२, २२७), 'भूतभावोद्भवकरः' इति गीता० (८, ३) । एतैरुपसर्गैविनापि विशुद्धस्य भूधातोरुत्पित्तरूपोऽर्थो लभ्यते । 'युवं राधोभिरकवेभिरिन्द्राग्ने अस्मे भवत-मृत्तमेभिः' इति (६, ६०, ३) ऋ० इन्द्रम् अग्निं च प्रति प्रार्थंना यद् युवां धनैः सहाऽस्मासु भवतम् = आविर्भवतम् इत्यर्थः । महाभारते (१२, २९५, ३४) 'ततः फलार्थं सर्वस्य भवन्ति ज्यायसे गुणाः' इत्यत्र भवन्ति =उत्पद्यन्त इति नीलकण्ठः, फलप्राप्त्यर्थं गुणानां प्रादुर्भावस्यौचित्यात् । हरिवं० (१, ४१, ३९)—

वाराह एष कथितो नारसिंहमतः श्रृणु। यत्र भूत्वा मृगेन्द्रेण हिरण्यकशिपुर्हतः॥

यत्र भूरवा=प्रादुर्भूय मृगेन्द्रेण हिरण्यकशिपुर्हत इति भूधातः स्पष्टमाविभीवार्थकः। एवमेव तत्रैव 'एषोऽनन्तः पुरा भूरवा पद्मनाभ इति स्मृतः' (१, ४८, १८) इत्यत्र, 'भवकाले भवत्येष लोकानां लोकभावनः' (१, ५०, २२) इत्यत्र चाविभीवरूपोऽर्थः। (द्र० हरिवंश० ३, ७, १० भूतभव्यशब्दौ)। 'भवाप्ययौ हि भूतानाम्' गोता० (११, २) इत्यत्रोत्पत्तिः सृष्टिर्वार्थः। 'श्रङ्कारचेष्टा विविधा बभूवुः' इत्यत्र रघु० (६, १२) विविधाः श्रङ्कारचेष्टा उत्पन्ना इत्यर्थः। एवमेव 'पितुर्वधभवेन मन्युना' इत्यत्र रघु० (११, ६७) उद्भवरूपोऽर्थो विज्ञातव्यः। 'भवे भवे तेन ममैवमेवम्' इति (४, २६) नागा० भवे भवे = जन्मिन जन्मनीत्यर्थः।

५३-३ 'देवा भवथ' इति (३, ५४, १७) ऋ० देवत्वं प्राप्नुथेत्यर्थः । वा० रा० (१, २७, २७) 'मानसा मे भविष्यध्विमित तानभ्यचोदयत्' इति विश्वामित्रप्रदत्तान्य-स्त्राणि प्रति रामोक्तिः । 'भविष्यध्वम्' इत्यत्राऽऽत्मनेपदम् इति चौरादिकस्य भूप्राप्ता-वित्यस्य रूपं संभाव्यते । किन्तु नेहार्थसांगत्यम् । एवमेव महाभारते (१२, ३०७, ३१) 'गच्छाम्यबुद्धभावत्वादेषेदानीं स्थिरो भवे' इत्यत्राप्यात्मनेपदम् । 'प्राप्नुयाम्, आत्मानं जानीयाम्' इति नीलकण्ठः । अन्यत्र महाभारते सर्वत्र प्राप्त्यर्थकस्य भूधातोः सन्नन्तः प्रयोगः—'न तिष्ठति स्म सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति' (४, २१, ३७) = प्राप्तुमिच्छति । 'धर्मार्थयुक्तं तु महीपितत्वं ग्रामेऽपि किस्मिश्चिदयं बुभूषेत्' (५, १, १५) इत्यत्रेदंकर्तृका महीपितत्वकिमिना प्राप्तीच्छेत्यर्थः । 'तङभाव आषः' इति व्याख्यातवता नीलकण्ठेन 'णिच्संनियोगेनैवाऽऽत्मनेपदिमत्येके' इति मतान्तरं न पर्यालोचि । 'देशाचारान् सम्याञ्चातिधर्मान् बुभूषते यः स परावरज्ञः' (५, ३३, ११४) इत्यत्रैश्वयं प्राप्तुमिच्छतीत्यर्थः । 'प्रशाम्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया बुभूषितः स्वर्गं इवातपित्वना' (५, १६०, १२५) इत्यत्र त्वयाऽतपित्वना स्वर्गं इव बुभूषितः = प्राप्तुमिष्ट इत्यर्थः । 'भूमिभंवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शना' (६, ९, ७६) इत्यत्रैव महाभारते परस्मैपदं शुद्धं भूधातो रूपमुपलक्रभ्यते प्राप्त्यर्थकस्य । भवति=तत् तत् प्राप्यतीति नीलकण्ठः ।

५३-४. 'दिवस्पुत्रा अङ्गिरसा भवेम' (ऋ०४, २, १५) इत्यत्र दिवः = द्योत-मानस्यादित्यस्य पुत्रा वयम् अङ्गिरसो भवेम = भूतिमन्तः स्यामेत्यर्थः, भूतिमत्त्वाद् दोप्यमानैस्तैरद्रिरूपमेवस्य भेदनं कर्तुं शक्यत्वात् । वा० रा० (२, ६७, ३२) — ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः। तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः॥

इत्यत्र राजदण्डनिपीडितास्तेऽपि भावाय = प्रभुत्वाय कल्पन्त इत्यर्थः, इतः पूर्वं 'मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम्' इत्यस्य दर्शनात् । एवं खलु भूधातुः संपदर्थंकः प्रभुत्वार्थंको वा दृश्यते । विपूर्वंको भूधातुस्तत्र प्रसिद्ध एव । महाभारते (१२, ११८, ८)—

अलुब्धं लुब्धसंतुष्टं स्वामिमित्रबुभूषकम् । सचिवं देशकालज्ञं सत्त्वसंग्रहणे रतम् ॥

इत्यत्र '-बुभूषक-' इति पदमैश्वर्यवर्धनेच्छासूचकमस्ति, प्राप्त्यर्थाभ्युपगमे नेहार्थसंगतेः । नीलकण्ठस्तूभयथाह—'बुभूषकम्=ऐश्वर्यलिप्सुम्' इति । एतादृशेऽर्थे स्वामिमित्रयोरैश्वर्यं प्रति लिप्सुरिति विपरीतोऽर्थो जायते ।

५३-५. ऋ० (१०, १८, ५) 'यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति' इत्यत्र यथा=येन प्रका-रेण, अहानि=अहोरात्रात्मकानि दिनानि, अनुपूर्वम् = पूर्वं पूर्वमनुक्रमेण भवन्ति = परिवर्तन्त इत्यर्थः, दिनानां तथात्वात् । हरिवंशपुराणे (१, ८, ४०)—

> ते संगताः शुद्धसङ्गाः शश्वद् धर्मविसर्गतः। न भवन्ति पुनस्तात युगे भरतसत्तम॥

इत्यत्र देहादिष्वात्मबुद्धिस्तस्या विसर्गंतः=त्यागात् ते पुनर्नं भवन्ति=नाऽऽवर्तन्त इति भधातोरावर्तनमर्थः, मोक्षे तथौचित्यात् ।

५३-६. महाभारते (५, १२८, ४३)—

पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः सह। आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः॥

इत्यत्र भूघातोरर्थं उत्कर्षो जयो वा । भविष्यन्ति = जेष्यन्तीति नीलकण्ठः, 'दानवैः सह दैतेया असुराः पराभविष्यन्ति' इति वाक्यविमर्शेन दानवप्रतिद्वन्द्विनां देवानामुत्कर्षस्य स्वत एवाऽऽपद्यमानत्वात् । प्रपूर्वकस्य भूवातोः प्रकर्षक्षोऽर्थः ।

५३-७. महाभारते (१२, २८, १०)-

ये च विश्वतिवर्षा वा त्रिशद्वर्षाश्च मानवाः। परेण ते वर्षशताम्न भविष्यन्ति पार्थिव।।

इत्यत्र भूधातुः प्राणधारणार्थंक इति भविष्यन्ति=जीविष्यन्तीत्यर्थः, 'वर्षंशतात् परेण' इति परामर्शात् । हरिवंश० (२, ११३, २४)—

निष्क्रम्य तमसस्तस्मादाकाशे दिशते तदा। भविष्यामीति संज्ञा मे भयं च विगतं मम॥ इत्यत्र भविष्यामि = जीविष्यामीति संज्ञा=ज्ञानमभूत् । ततः प्राङ् मृतोऽह-मित्येव बुद्धिरासीदिति भावः ।

५३-८. महाभारते (१२, १३९, ९७)--

यत्र नास्ति बलात्कारः स राजा तीव्रशासनः।
भीरेव नास्ति संबन्धो दिरद्रं यो बुभूषते॥

इत्यत्र बुभूषते = पालियतुमिच्छतीत्यर्थः । प्रजानां तीव्रेण शासनेन भयदान-मात्रं संबन्धो नास्ति तस्य राज्ञो यो दिरद्रान् पालियतुमिच्छति । दिरद्रपालनमिप संबन्ध इत्याकूतम् । एवमेव हरिवंश० (१, ५३, १३) 'भावयन्तो भुवं देवीं लब्ध्वा त्रिभुवनिश्रयम्' इत्यत्र भुवं देवीं पालयन्त इत्यर्थं इति भूधातुणिच्यणिचि चेत्युभयत्र पालनार्थंको दृष्टः ।

५३-९. महाभारते (५, १४५, १०)-

कर्णार्जुनौ वै भवेतां यथा रामजनार्दनौ। असाध्यं किं नु लोके स्याद् युवयोः संहितात्मनोः॥

इत्यत्र कुन्त्याः कर्णं प्रति व्याहारो यत् त्वं मे पुत्रोऽसीत्यर्जुनेन सह तथा विधिष्यसे यथा रामः कृष्णेन । यद्यपीह शोभनरूपोऽर्थोऽपि भवितुमहंति, तथापि 'असाध्यं कि नु लोके स्यात्' इत्यस्य परामर्शेन बलवृद्धिरेव युक्तियुक्ता भाति । तत्रैव (५, ४४, १४)—

> आचार्येणात्मकृतं विजानन् ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन । यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः॥

इत्यत्र 'अर्थं ज्ञात्वाऽनेन भावितः=र्वाघतोऽस्मीति यन्मन्यते' इति भूधातो-र्वर्घनरूपोऽर्थः, गुरोः सकाशादध्ययनेनोत्तरोत्तरं ज्ञानवृद्धित्वात्। एवमेव (१२, ९७, ७)—

> एवं शस्त्राणि मुज्जन्तो घ्नन्ति वध्याननेकधा। तस्यैषां निष्कृतिः कृत्स्ना भृतानां भावनं पुनः॥

इत्यत्र भूतानां भावनं नाम वर्धनम् । तच्च कीदृशम् इति जिज्ञासायामग्रिमे इलोके 'यो भूतानि धनाक्रान्त्या वधात् क्लेशाच्च रक्षति' इति दिशितम् । यद्ययनुग्रहादिरूपा अर्था भवितुपर्हन्ति, तथापि चतुर्थे श्लोके 'वर्धयन्ति पुनः प्रजाः' इत्यनेन तथार्थस्यावसरात् । हरिवंश० (१, ५४, ५५)—

छित्त्वा वनं तत् सौिमित्रिर्निवेशं सोऽभ्यरोचयत् । भवाय तस्य देशस्य पुर्याः परमधर्मवित् ॥ इत्यत्र 'भवाय' इत्यस्य वर्धनरूपोऽर्थोऽत्यन्तं स्पष्टः । एवमेव (१, १७, ४०)— सर्वत्र वर्तमानांस्तान् पितरः सपितामहान्। भावयिष्यन्ति सततं श्राद्धदानेन तर्पिताः ॥

इत्यत्रापि श्राद्धदानेन तर्पिताः पितरः भाविष्ठयन्ति = वर्धियष्यन्तीत्यर्थः । मनु० (४, १३५) 'नावमन्येत वै भूष्णुः' इत्यत्र 'वृद्धचर्थो भूधातुः । भूष्णुः=विधिष्णुः, धनगवादिना वर्द्धनशीलः' इति कुल्लूकभट्टः । अमरकोशे (३, १, २९) 'भूष्णुभिविष्णु-भिवता' इत्यत्र भूधातोरथीं वृद्धिरिति नोरीक्रियते ग्रन्थकारेण टीकाकारेण वा भानुजि-दोित्तिन क्षीरस्वामिना वा । रघु० (१, १८) 'प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बल्मि-ग्रहीत्' इत्यत्र भूत्यर्थम् =वृद्धचर्थम् इत्यर्थः । वृद्धिश्चेह प्रसङ्गात् सामर्थ्याच्च समृद्धिः । व्युपसर्गपूर्वंकस्य धातोरयमर्थः (तुल० मनु० ५, ३९) । भारोपीयभाषायामयमर्थो लभ्यते (द्र० एलायस् वाल्दे०, २ ख०, १४० पृ०) ।

५३-१०. गीता० (३, ११) 'देवान् भावयतानेन' इत्यत्र तर्पयतेति नीलकण्ठः । एवमेव हरिवंश० (१, १८, ५७)—

> सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ॥ निरता दिवि लोकेषु ज्योतिर्भासिषु भासुराः । सर्वेकामसमृद्धेषु द्विजास्तान् भावयन्त्युत ॥

इत्यत्र सुकालिपतृन् भावयन्ति=तर्पयन्तीत्यर्थः । हरिवंश० (२, ९८, २३)—

महानदी द्वारवती पञ्चाशिद्धर्महामुखैः। प्रविष्टा पुण्यसलिला भावयन्ती समन्ततः॥

भावयन्ती≔हर्षयन्तो । जनानिति शेषः । इह वर्धनार्थो नानुकूलः ।

५३-११. चुरादौ भूधातुरवकल्कनेऽर्थे पठितः । तस्य चार्थिरचन्तनं केषाञ्चन मतेन । वस्तुतस्तु भावः = अन्तःकरणम् (वा० रा० २, ९, २१; २, ८८, १०) । तत्र च चिन्तनसंभवः । वा० रा० (२, ६७, २३)—

> नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी। भावयन्नात्मनाऽऽत्मानं यत्र सायंगृहो मुनिः॥

इत्यत्र 'आत्मनाऽऽत्मानम्' इत्यात्मकरणकमात्मकर्मकं भावनं नाम चिन्तनम् । महाभारते (१२, २७३, २०) 'शब्दे स्पर्शे तथा रूपे न च भावयते मनः' इत्यत्र भावयते = चिन्तावशं करोतीत्यर्थः, मनःपदसमिभव्याहारात् । एवमेव तत्रैव (१२, ३५१, १९) 'यद् वै लोके वैदिकं कर्म साधु आशीर्युक्तं तद्धि तस्यैव भाव्यम् इत्यत्र भाव्यम्=चिन्तनीयम् इति नीलकण्ठः, 'एकात्मानं तथात्मानमपरे ज्ञानचिन्तकाः' इति चतुर्दशरलोकतश्चिन्तनप्रसङ्गात्र । 'संख्यां तच्चेतसा भाविनि भावय त्वम्' इति नैष०

१. 'देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः' इति गीता० (३, ११) भावयतेति पदं तर्पण परम्, ततश्च वृक्षास्ते देवा वो भावयन्तु=वर्धयन्त्वित्यर्थः ।

२, तज्जपस्तदर्थमात्रनम् (यो॰सू०१,२८) मावनम्=पुनः पुनश्चेतिस निवेशनम् इति भोजवृत्तिः ।

(६, ८३), तत्क्षणाविहतभावभावित॰' (१८, ११०) इत्यत्र च 'चेतसा' इति 'अविहत-भाव॰' इति चोभयत्र संनिधानाद् 'भावय' = विचारय,-भावित०=ध्यात० इत्यर्थः।

वस्तुतस्तु नामधातुरयम् (द्र० प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलिमिष्ठवच्चेत्यादयो नियमाः) । मूलत आत्मधारणग्नुकूलव्यापारस्य भूधातोर्व्युत्पन्नो भावशब्द आत्म-वाचकः । आत्मशब्दश्च बहुत्र चित्तवाचकः (द्र० भावितात्मनः—वा० रा० १, ४, ४= शुद्धचित्तस्य—ति०) लभ्यते । भावशब्दोऽप्यन्तःकरणवाचकः (वा० रा० २, ८८, १०) चित्तवाचकश्च (रघु० ६, ३६) दृश्यते । अन्तःकरणे चित्तेन चिन्तनस्य प्रवत्यंमानत्वाद् भावशब्दो नामधातुत्वं गच्छंश्चिन्तनार्थंपर उपलभ्यते । प्रदर्शयिष्यमाणेऽवर्थेषु भव-भावशब्दयोरर्थप्रवृत्तिर्दृश्यते साक्षादसाक्षाद् वा ।

अनयैव हशा (क) शुद्धिरूपोऽर्थः (भावितात्मनः—वा० रा० १, ४, ४=शुद्ध-चित्तस्य ति०; भावितैः - महाभारते १२, ३२६, २६ = शोधितैः-नो०; या भावयित भूतानि—हरि० १, १८, ६९=पुनाति; भावितात्मा—रघु० १, ७४=शुद्धान्तःकरणः— सं०; भावितात्मा—बु० च० १, ११)।

- (ख) कल्याणरूपोऽर्थः (बु० च० १, ८३—'परमभवाय'; 'भव इव'— १, ८८ = शिवः) ।
- (ग) हृदयचित्तान्तःकरण।दिरूपः (रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनम्—रघु० ३, २४ = हृदय०-सं०; प्रजाभाव०-वा० रा० २, ९, २१ — भावे=अन्तःकरणे—ति०) ।
  - (घ) आत्मत्वेन कल्पनरूपः (महाभूतादिभावनः—हरिवं० ३,११,१०)।
- (ङ) अभिप्रायरूपः (भावः—वा० रा० २, ३५, २०; दुष्टभावताम् १, ३, १२; भावमन्तर्गतं नृणाम्—मनु० ८, २५)।
- (च) आदररूपः पूज्यतारूपो वा ('कामात्मनो दौर्ह्वदैर्भावितस्य'—महाभारते ५, २६, १४ = पूजितस्य नी०; भावतः—हरि० २, ४१, ३३ = आदरेण—नी०; भावत्वम्—हरि० ३, १७, ६=पूज्यतमत्वम्—नी०)।
- (छ) संस्काररूपः (मनो यद् भावितं यथा—महाभारते १२, २१६, ९=संस्कृ-तम्—नी०; भावाभावौ च केवलौ—१२, २७५, ९ भावः=पूर्वसंस्कारः—नी०)।
  - (ज) इष्टसाधनत्वरूपः (भावनः—वा० रा० १, ६२, ५=सर्वेष्टसाधनः—ति०)।
- (झ) अनुभवसुखादिरूपः (ब्रह्मविहारान् भावियत्वा—मखादेवजातः = अनुभूय, भावलाभलघुताम् नैष० १८, ११०, भावभजने—१८, १११; ११२, ११३ भावः = सुखम्) इत्यादयोऽर्था विभाव्यन्तां बुधवरैः ।
- ५३-१२. कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि (पा॰ अ॰ ३, १, ४०) इतीह कृभ्वस्तयोऽनु-प्रयुज्यन्ते । 'आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य (१, ३६१) इति सूत्रे कृञ्प्रहणसामर्थ्यादनु-प्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन 'कृभ्वस्तियोगे' (५, ४, ५०) इत्यतः 'कृजो द्वितीय—' (५, ४, ५८) इति जकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्य-

वानित्वात् तत्तदर्थयोरभेदान्वयः । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकप्रसिद्धः । एवं च 'एघाञ्चक्रे' 'एघांवभूवे' इत्यादावेककर्तृकभूतानद्यतनपरोक्षा वृद्धचिभन्ना क्रियेति तृल्यो बोधः । ननु करोतिः सकर्मकः, भवितस्त्वकर्मक इति कथिमह तुल्यतेति चेदत्राहुः— यदा हि करोतिरुत्पादनार्थकः स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते 'घटं चक्रे' 'राज्यं चकार' इति, तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्तस्य सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां स्वयमि तथाभावं भजते । एवं भवस्त्योरप्यामप्रकृतिसामानाधिकरण्येन वविचत् सकर्मकत्वं बोध्यम् । अत एवानुप्रयुज्यमानाद् भवतेः सकर्मकत्वात् कर्मणि लिट् । एवं चामप्रकृत्यर्थगितिकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलम् ।

- (क) एवं तावद् भूधातोः क्रियासामान्यवाचित्वात् ताहशताहशोपपदसांनिध्येन कृधातुवदनन्ता अर्था भवन्ति । वा० रा० (१, ४, ३६) 'स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्बुभूषयासक्तमना बभूव' इत्यत्र 'बुभूषया = चिरकालं स्थितीच्छया' इति तिल् । 'ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मार्गविधानसम्पदा' इति पूर्वार्द्धस्य परामर्शेन 'बुभूषया=श्रोतुमिच्छया' इत्यस्यार्थस्य सांगत्यं भाति । सा च क्रियासामान्यवचनता भूधातोः । तिलकटीकाकारेणाकर्मकभूधातोरवस्थानरूपमर्थं कुर्वता संगतये चेष्टितम् । 'स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः वव भवितासि ? हताश ! हुताशवत्' इति नैष० (४, ७५) भवितासि=स्थास्यसि, निवत्स्यसीति वाऽर्थः । काशकृत्स्नधातुव्याख्याने निवासार्थस्योनदाहरणम्—'भवनम्' इत्येव दर्शितम्, न तु तिङन्तादिरूपम् ।
- (ख) 'ज्ञाने तपिस सत्ये च भव तात युधिष्ठिर' इति महाभारते (५, ८, ३४) व्याप्रियस्वेत्यर्थः, ज्ञानतपःसत्याधिकरणकस्य भवनस्य तथैव सामर्थ्यात्।
- (ग) (रघु० ४, १०) 'पूर्व एवाभवत् पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः' इत्यत्र भूधातोः संक्रमणरूपोऽर्थः । सद्धर्मयुद्धादिकरूपः पूर्वपक्ष एव तस्मिन् रघौ संक्रान्त इत्याकूतम् ।
  - (घ) पञ्चतन्त्रे (३, ६२)---

स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः । यो भवेदेकभावेन न स जीवति मानवः ॥ इत्यत्र भृ्धातोर्व्यवहारार्थः, सामर्थ्यात् ।

- (ङ) हितो॰ (१, ५) 'स च वृद्धपितस्तस्याः संतोषाय नाभवत्' इत्यत्र संतोषाय न पर्याप्नोदित्यर्थः।
- (च) नैष० (२, ३२) 'स तदुच्चकुचौ भवन्' = कलसस्तत्कुचात्मना परिणतः सिन्निति संगतेर्भूघातोः परिणामोऽर्थः । प्रकाशकारस्तु 'भवन्=प्रपद्यमानः' इत्याह ।
- (छ) क्रियासामान्यवाचको भूधातुर्णिचि करणार्थकः (नैष० १७, ७८) 'भविनां भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः' इति ।
- (ज) 'यथा विस्पन्दमानं मे क्षीरं सर्वत्र भावयेत्' इति हरिवं० (१, ६, १०) क्षीरकर्मकं भावनं नाम क्षरणम्।

(झ) भावयति (यशस्ति० ३ आश्वा०, २९५ श्लो०) = कथयतीत्यर्थः । एव-मेवान्येऽप्यर्थाः समुन्नेयाः ।

एवं ताविद्द भूधातोरेतेऽथी निरूपिता:-१. सत्ता (आत्मधारणानुकूळ्व्यापारः), २. उत्पत्तिः, ३. प्राप्तिः (गितः), ४. संपत्तिः (प्रभुत्वम्), ५. परिवर्तनम् (आवर्तनम्), ६. जयः (उत्कर्षः), ७. प्राणधारणम्, ८. पालनम्, ९. वर्धनम्, १०. तर्पणम्, ११. चिन्तनम् (विचारः), (क) शोधनम्, (ख) कल्याणम्, (ग) हृदयिचत्तान्तःकरणदि, (घ) आत्मत्वेन कल्पनम्, (ङ) अभिप्रायः, (प्रकाशनम्); (च) आदरः, (छ) संस्कारः, (ज) इष्टसाधनता, (झ) अनुभवः, सुखम्; १२. (क) स्थितः, निवासः; (ख) व्याप्रिया, (ग) संक्रमः, (घ) व्यवहारः, (ङ) पर्याप्तः, (च) परिणामः, (छ) करणम्, (ज) क्षरणम्, (झ) कथनं चेति ।

५४. § √मन् (मन) ४/६३ ज्ञाने (आ)। अवबोधनार्थंकस्तानादिकः √मन् धातुः, स्तम्भार्थंकः (गर्वार्थंकः) चौरादिकः √मन्धातुःच तुल्रनीयौ प्रकृत्यभेदतया। भारोपीयभाषाया मूलध्वनिरस्ति √श्मेन् इति मननार्थंको ज्ञानार्थंकश्च (एलॉयस् वाल्दे०, २ ख०, २६४ पृ०)। निघण्टौ तुकान्तिकर्मा (२,६), मनामहे, मन्महे— याच्याकर्मा (३,१९), अर्चतिकर्मा च (३,१४) इति।

५४-१. ऋ० (८, ४, १२) 'स्वयं चित् स मन्यते' इत्यत्र सर्वं जानातीत्यर्थं: । 'मन्यते तमसावृता' इत्यत्र जानातीति शाङ्करभाष्यम् । 'स दृष्टः सन्ततं मतः' इति (१, ४९, २६) हरिवं० 'ज्ञातः' इति नील० ।

५४-२. 'अस्य हि स्वयशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे' इति (५, १७, २) ऋ०— आसा = आस्येन वाचा मन्यसे=स्तौषीति स्तुतिरूपोऽर्थो मन्धातोः, वाक्पदसमिभ-व्याहारेण ताहशार्थात् । ऋ० (५, ९, १)—

त्वामग्ने हिवष्मन्तो देवं मर्तास ईळते। मन्ये त्वा जातवेदसं स हव्या वक्ष्यानुषक्।।

इत्यत्र 'ईळते' इत्यस्य साहचर्याद् मन्धातुरिष स्तुत्यर्थकोऽर्चनाथें पठचमानः । सायणस्तु भेदिमिममदर्शयन्नाह—'मिनरत्र स्तुत्यर्थे वतंते, धातूनामनेकार्थत्वात्' । वस्तुतस्त्वचनाप्रकाशसाधनं स्तुतिः, पूजाया आधुनिकप्रकारस्य तदानीमभावात् (द्र० भारत में आर्य और अनार्य)। १. अमन्मिह (ऋ०१,३०,२१) इत्यत्र बोद्धं समर्थ इति सायणः, स्कन्दस्तु याच्जायां वृत्तिमाह । अत एव 'विष्ठा यज्ञेषु मानुषेषु कारू मन्ये वां जातवेदसा यजध्ये' इति (७,२,७) ऋग्वेदे 'यजध्ये=यष्टुम्, मन्ये=स्तौिम' इति यजनार्थं स्तवः, यजनप्रसङ्गेन च√मन्धातोः स्तुतिरूपोऽर्थः । 'अग्निं तं मन्ये' इत्यत्र (५,६,१) ऋ० अग्निकर्मकं मननं नाम स्तुतिः ।

१. अमन्मिह (ऋ १, ३०, २१) इत्यत्र बोद्धं समर्थं इति सायणः । स्कन्दस्तु याच्ञायां वृत्तिमाह ।

५४–३. 'उत मन्ये पितुरद्रुहो मनो मातुर्मंहि' इति (१, १५९, २) ऋ० मनः-कर्मकत्वात्√मन्धातुः प्रसादनार्थकः । चित्तं प्रसादयामीत्यर्थः ।

५४-४. 'मन्युर्मंहि कर्मा करिष्यतः' ऋ० (२, २४, १४) इति सायणेनार्थंद्वयं कृतम्—मननसाधनो मन्त्रः क्रोधी वा । किन्तु 'समन्यवः' इत्यत्र (४, १, १) ऋ० 'मन्युः = स्पर्धा' इत्यर्थः सुप्रतिष्ठ इति स्तम्भार्थंकस्य √मन्धातोरर्थविकासस्य सूत्रमिह लक्ष्यते ।

५४-५. चिन्तनपूर्वकं ज्ञानम् । 'न योत्स्य इति मन्यसे' इति (१८, ५९) गीतायां ज्ञानाभावेऽर्जुनिहचन्तयत्यध्यवस्यति वा । 'जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे' (रघु० ८, ४८) इत्यजिवलापे 'मन्यसे=चिन्तयिस' इत्यर्थः । स्मृत्यर्थकेन √चिन्त्(चिति)धातुना विवरणम् ।

५४-६. 'न देवा योद्धुमिच्छन्ति मन्यन्तो मधुसूदनम्' इति (१,७३,४०) हिरवंशे मधुसूदनं मन्यन्तो=मानयन्तो देवा योद्धुं नेच्छन्तीति मन्धातुः पूजार्थक आदरार्थको वा । ज्ञानेन (प्रसिद्धिपूर्वकेण) समादरः । 'स लब्धमानैविनयान्वितनृपैः' इति वा० रा० (२,१,५१) मानो नाम सन्कारः (३,३,१८) । [मत्समः कोऽपि नास्तीति मनने तु गर्वबोधको मान्याब्दः (अ० को० १,७,२२) । मान्याब्दस्यैत्र नाम्धातुः पूजार्थको मान् धातुश्चुरादौ (२८९)] । 'स वै स्पर्शगुणो मतः' इत्यत्र मनु० (१,७६) सम्मत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु सम्पूर्वकस्य मन्धातोरिभमतपूजनाद्धर्थाः (आ० च० २,२,५५) । स च पूजादरादिरूपोऽर्थं उपसर्गाहतेऽपि धातोर्द्रश्यते । ऋग्वेदेऽर्थस्यास्य मूलं स्तुतिरूपेण दृश्यते । निधण्टौ तु 'अर्चितकमा मन्यते' (३,१४) इति पठ्यते । लोकके संस्कृते वैदिकस्यार्चनस्तुत्यादिरूपस्यार्थस्य स्वरूपं न दृश्यते । किन्त्वादराद्यर्थस्तत्र गृह्यते । हिरवंशे (२,४७,३१)—

स[्]राज्ञः पक्षपातेन मेने पतगसत्तमम् । ददर्शं गरुडं प्राप्तं दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥

स तान् राज्ञो मनसा पूजितवानित्यर्थः । [प्राकृतभाषायामयमर्थो दृश्यते । तत्र √'मण, √मणण, √मन्न' इति प्रकृतित्रयम्] 'मन्यन्ते मामबुद्धयः' इति गीता० (७, २४) अतीवाद्रियन्त इति श्री० व्या०, प्रत्यभिजानत इति (अ० व्या०) । 'रावणं मंस्यते को वा ?' इति भट्टि० (१६, ३) पूजियष्यतीति जयमङ्गलः ।

५४-७. 'न शूद्राय मित दद्यात्' इति मनु० (४,८) इत्यत्र मितम्=दृष्टार्थो-पदेशम् इति कुल्लूकभट्टः । एवं मितिशब्द उपदेशपरः ।

५४--८. महाभारते (१७, १, ३)— कालः पचित भूतानि सर्वाण्येव महामते । कालपाशमहं मन्ये त्वमपि द्रष्ट्रमहंसि ॥ इत्यत्र मन्धातुः स्वीकारार्थकः । अङ्गीकरोमीति नील० । लोकेऽपि√'मानना'-धातुः स्वीकारार्थंकः । निन्वह महाभारतीये श्लोके मन्धातोरङ्गीकारार्थे कि गमकम् ? तत्र जानामीत्यर्थेनापि बोधसंभव इति चेन्न, महाप्रास्थानिकपर्वणि निबद्धोऽयं श्लोकः; तत्र युधिष्ठिरो वृष्णीनां महत् कदनमाकण्यं प्रस्थाने च मतिमाधाय पूर्वोक्तश्लोकभाव-मर्जुनमभिदधौ—इदं सर्वं दृष्ट्वाऽहं कालपाशमङ्गीकरोमि, किमिहावस्थानेनेति भावात् ।

५४-९. मन्धातुरिच्छार्थंकोऽपि । हरिवं ०२, ५६, ३०—
के शवेन मितस्तत्र पुर्यंर्थे विनिवेशिता ।
निवेशं तत्र सैन्यानां रोचयन्ति स्म यादवाः ॥

इत्यत्र कृष्णेन पुरीनिर्माणाय स्पृहा कृतेति प्रासिङ्गकोऽर्थः। अस्य मूलं 'मन्यते कान्तिकर्मा' इति निघण्टौ (२, ६) लभ्यते।

५४-१०. 'निबन्धायासुरी मता' इत्यत्र गीता० (१६, ५) अभिप्रायरूपोऽर्थो मन्धातोः—अभिप्रतेति शाङ्करभाष्यम् ।

५४-११. 'तृणाय मत्वा ताः सर्वाः' इत्यत्र भट्टि० (८, ९९) संगणनारूपोऽर्थः । तृणिमव संगणय्येति जयमञ्जलः । इह तृणपदसंनिधानेन संभूयानादरार्थो गम्यते ।

५४-१२. भट्टि० (११, ३)---

क्व ते कटाक्षाः क्व विलासवन्ति प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा । लङ्काङ्गनानामवबोधकाले तुलामनारुह्य गतोऽस्तिमन्दुः ॥ इत्यत्र मन्धातोनिरूपणरूपोऽर्थः । मत्वा = निरूप्येति जयमङ्गलः ।

५४-१३. उत्प्रेक्षायां मन्धातुस्तर्कणार्थः शङ्कार्थो वा दृश्यते । 'अमन्यतासौ कुसुमेषुगर्भजं परागमन्धङ्करणं वियोगिनाम्' इति नैष० (१,८७) श्लोकस्योत्तरार्द्धे 'तदङ्ग भस्मेव' इत्यस्येवशब्दस्य साह्येनेह तर्कणा-(<हि०√ताड़ना)-रूपोऽर्थः । 'मन्ये' इति पदेन त्विवादिशब्दसाहाय्यमन्तरैवोत्प्रेक्षारूपोऽर्थो ज्ञायते (नैष० ७,१६) । नैष० (१,११३) 'नलेन मेने सलिले निलीनयोस्त्विषं विमुञ्चन् विधुकालकूटयोः' इत्यत्रेवपदाभावे टीकाकारेण 'विमुञ्चन् = विसृजिन्नव' इति व्याख्यायार्थः कृतः । प्रकाशटीकाकारेण 'मेने = शङ्कितः' इति व्याख्याया ।

एवं ताविदह त्रयोदशार्थी दिशता मन्धातोः—१. ज्ञानम्, २. स्तुतिः, ३. प्रसा-दनम्, ४. क्रोधः स्पर्धा वा, ५. चिन्तनम्, ६. सत्कारः (आदरः, पूजा), ७. उपदेशः, ८. अङ्गीकारः, ९. स्पृहा, १०. अभिप्रायः, ११. गणना, १२. निरूपणम्, १३. तर्कणा, शङ्का (उत्प्रेक्षा) चेति ।

५५. §√वह् (वह) १/९८८ प्रापणे (उ) । √उह् (उहिर्) १/ अर्दने, √बघ् १/ बन्धने (आ), √वध् १/ हतौ (प) इति धातवस्तुलनीयाः । अन्तिमो धातुर्वोप- देवमतेन । पाणिनीये संप्रदाये तु स न पठचते । भारोपीयभाषाया मूलध्विनरस्ति— √क्ष्यंघ् इति प्रेरणार्थंकः, प्रापणार्थंकश्च (एलॉयस् वाल्दे०, १ ख०, २४९ पृ०) ।

५५-१. ऋ० (१, ३९, ६) 'प्रष्टिर्वहित रोहितः' इत्यत्र प्रष्टिः = युगिवशेषः, रोहितः = मृगावान्तरजातिल्लोहितवर्णः, रथं वहित = नयतीति √वह्धातुः प्रापणार्थकः । 'यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः' इति वा० रा० रथकरणकं युष्मत्कर्मकं वहनं नाम प्रापणमेव । 'वहत्ययोध्यामनु राजधानीम्' इति रघु० (१३, ६१) प्रापयतीत्यर्थः । प्रायो द्विकर्मकः ।

५५-२. 'वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वै' इति (१,१७५,४) ऋ० 'वधम्=वज्रम्, वह=अवहः, शुष्णं हन्तुं वज्रमधारयः' इति वह्धातुर्धारणार्थकः। 'स्तभूयमानं वहतो वहन्ति' इति (३,७,४) ऋ० स्तभूयमानम्=लोकानां स्तम्भनं धारणमिच्छन्तमिन् वहन्ति=धारयन्ति' इति धारणार्थको वह्धातुः। 'अवहद् बाण-पुरीपराद्धर्घताम्' इति नैष० (२,८७) श्रेष्ठताया धारणमभिहितम्। एकस्मिन्नेव स्थाने नीवह्योः प्रयोगो दर्शनीयः (ऋ०७,७७,३)।

५५-३. 'वह कुत्सिमन्द्रः ऋष्या वातस्याश्वा' इति (१, १७४, ५) ऋ० ऋष्या=ऋषुगामिनौ, वातस्य वायोः समानवेगावश्वौ वह=प्रस्थापय' इति वह्धातुः प्रस्थापनार्थंकः। महाभारते (१२, १८७, १९) 'न पञ्चसाधारणमत्र किञ्चिच्छरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा' इत्यत्र वह्धातुश्चालनार्थंकः। अन्तरात्मकर्तृकं शरीरकर्मकं वहनं नाम चालनं प्रस्थापनं वा।

५५-४. निरुपसर्गपूर्वंकस्य वह्धातोनिर्वाहरूपोऽर्थः । स चोपसर्गं विनैव दृश्यते । ऋ० (१, १६४, १४) 'उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति' इत्यत्र 'उत्तानायाम् = ऊर्ध्वर्वितन्याम् ईषायाम् उपरिविस्तृतभूम्यां वा दश = इन्द्रादयः पञ्च लोकपालाः, निषादपञ्चमाश्चत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः स्वस्वव्यापार-युक्ता वहन्ति = निर्वहन्ति' इत्यर्थः । एवमेव 'युक्ता रजसो वहन्ति' इति (१, १६४, १९) रजसः=रञ्जनात्मकस्य लोकस्य, (कर्मणि षष्ठी) लोकं वहन्ति=निर्वहन्ति (तुल्ल० ऋ० १, १६४, ३)।

५५-५. ऋ० (८, २६, २३) 'वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे' इत्यत्र महः=महाँस्त्वं पृथुपक्षसा=पृथुपार्श्वद्वययुक्तावश्वौ रथे वहस्व = शत्रुहननार्थं संयोजय' इत्यर्थः, रथा-धिकरणकेनाश्वकर्मकेण वह्धातुना सामर्थ्यात् तादृशार्थप्रतीतेः।

५५-६. ऋ० (१, ११३ २०) 'यिच्चित्रमप्न उषसो वहन्ति' इत्यत्रोष:कर्तृकं धनकर्मकं वहनं नामाऽऽनयनम्, चित्रम्=चायनीयम् अप्नः=आप्तव्यम्, यद् धनम् उषसो वहन्ति=आनयन्तीत्यक्षरार्थंसंगतेः । भिट्ट० (१९, १०) 'उह्येरन् यज्ञपात्राणि' इत्यत्र यज्ञपात्राणां सुगादीनां वहनं नामाऽऽनयनमभिप्रतम् ।

५५-७. ऋ० (५५८, १) 'य आश्वश्वा अमबद्धहन्ते' इत्यत्र वह्धातुर्गमनार्थकः, आश्वश्वाः=शीद्रगाम्यश्वोपेताः, अमबत्=बलवन्ती यथा भवन्ति तथा गच्छन्तीति

प्रासिङ्गकादर्थात् । महाभारते (३, ७१, १५) 'कथमल्पबळप्राणा वक्ष्यन्तीमे ह्या मम' इत्यत्र गमिष्यन्तीत्यर्थः । रघु० (१६, १२) 'स वाह्यते राजपथः शिवाभिः' इत्यत्र 'वाह्यते=गम्यते' इति विवृण्त्रन्नाह मिल्लिनाथः—'वहेरन्यो विह्धातुरस्तीत्युपदेशः' इति । इह स धातूनामनेकार्थत्वाद् वह्धातुर्गमनार्थक इति न प्रत्यपादयत् । वस्तुतस्तु राजपथस्य कर्मकत्वात् तत्र वह्धातुर्गमनार्थको विज्ञेयः । अर्थमेदाच्छब्दमेदस्य न्यायो नाभ्युपगन्तव्यः, अव्यवस्था स्याद् गौरवं चापि । वायुर्वहतीत्यत्र गमनम् (ऋ० (१, १६४, २) 'अश्वो वहति सप्तनामा' इति । एवमेव 'नदी वहति' इत्यादौ स्यन्दन-रूपा गितरवधारणीया । 'छन्देन चोदकं तस्य वहत्याविज्ञतं द्रुतम्' इति महाभारते (३, ७५, १५) । इत्थं प्रवाहरूपोऽर्थं इह प्रोपसर्गं विना विव्रियते ।

५५-८. ऋ० (३, ५३, ९) 'विश्वामित्रो यदवहत् सुदासमित्रयायत कुशिकेभि-रिन्द्रः' इत्यत्र वह्धातुर्याजनार्थकः । विश्वामित्रकर्तृकेण सुदासकर्मकेण वद्धातुना तथैवार्थाभ्युपगितः, तदानीम्=याजनोत्तरम् इन्द्रः कुशिकेभिः=कुशिकगोत्रोत्पन्नैऋषिभिः सह, अप्रियायत=प्रिय इवाचरद् इतीन्द्रकर्तृकप्रीतेर्याजनेन संभवात् ।

५५-९. मनु० (८, २०४)---

अन्यां चेद् दर्शयित्वाऽन्या वोढुः कन्या प्रदीयते । उभे त एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥

इत्यत्र वह्धातुरुद्वाहार्थकः, कन्ययोर्वरकर्तृकं वहनं नामेह परिणयः, विवाह-प्रसङ्गात् । महाभारते (१, ८१, १९)—

> संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रेण ब्रह्मसंहितम् । ऋषिश्चाप्यृषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्व माम् ॥

इति देवयान्युक्तिर्ययाति प्रति । इहोद्वाहार्थः स्पष्टो धातोः । अग्रे च 'अतोऽदत्तां च पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहम्' (१,८१,२६) इत्यत्र सुस्पष्टता कृता स्वयं ग्रन्थकारेण ।

उदुपसर्गपूर्वंकस्य विपूर्वंकस्य च वह्धातोः परिणयरूपोऽर्थः प्रसिद्धः । स इहोपसर्गेण विनैव दिशतः । हिन्दीभाषायां√'बाहना' इति धातुर्गोमहिष्यादीनामुपसर्या-त्वस्य करणे वर्तते ।

५५-१०. वा० रा० (२, १२, ८)-

किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा। सदा ते जननीतुल्यां वृत्ति वहति राघवः॥

इत्यत्र दशरथोक्तिः कैकेयीं प्रति । वृत्ति-(व्यवहार)-कर्मकं वहनं नामाऽऽचरणं संपादनं करणं वा । करोतीति तिलकः । 'मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम्' इति भरतं प्रति रामस्योक्तिः । इह वह्धातुः संपादनार्थः, भरस्य=पितुर्नियोगस्य संपाद्यमानत्वाद-नुष्ठेयत्वाद् वा । तदाह जयमङ्गलः—'वह=संपादय' इति ।

५५-११. भट्टि० (२, ३९)—

बिलर्बंबन्धे जलिधर्ममन्थे जल्लेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये। कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे येनैष भारोऽतिगुरुनं तस्य॥

इत्यत्र वह्धातुरुद्धारार्थंकः, कल्पान्ते = प्रलये दुःस्थितायाः पृथिव्या वहने = उद्धरणे प्रसिद्धेः सामर्थ्यात् ।

'५५-१२. नैष० (११, १२०) 'एकं जनाय सत्तताभयदानमन्यद् धन्ये ! वहत्य-मृतसत्रमवारितार्थि' इत्यत्र काश्याम् अमृतसत्रकर्तृकं वहनं नाम वर्तनं प्रवर्तनं वेति वह् धातुर्वर्तनार्थकः । प्रकाशकारः 'वर्तते' इति, मल्लिनाथश्च 'प्रवर्तते' इत्यर्थमाहतुः ।

५५-१३. मनु० (४, ८६)—

दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः। तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः॥

इत्यत्र वह्धातोः प्राणिवयोगानुकूळव्यापारो वर्तते । तथा च कुल्लूकभट्टः— 'एवं संकळनया यत्सौनिको दशसहस्राणि स्वार्थे व्यापादयित' इति विवृण्वन्नस्यार्थस्य संबन्धे किमिप नाख्यातवान् । वस्तुतिस्त्वह प्राकृतभाषायाः प्रभावः संस्कृतभाषायाम् । प्राकृतभाषायां धकारस्य हकारत्वेन परिवित्तित्तवाद् वध्धातुर्वह् इति भवित मारणार्थे— वहेइ, वहंति (उत्त १८, ३; ५; स ७२८; संबो० ४१) । स च तादृशार्थो वह्धातुरिह् मनुस्मृतौ प्रयुक्तः । अन्येऽिप तत्र प्राकृतभाषायाः शब्दाः प्रयुक्ता दृश्यन्ते—दाढिका (८, २८३) । (तुल० देशी० २, १०१—'दाढो' इति) । संस्कृतभाषायां 'दंष्ट्रिका' इत्यु-चितम् । 'होढेन' (९, २७०), छुच्छुन्दिरः (१२, ६५) इति तुल० देशोशब्दः 'छच्छुंदर' इति ।

एवं ताविद्द वह्धातोस्त्रयोदशार्थाः परीक्षिताः—१. प्रापणम्, २. धारणम्, ३. प्रस्थापनम्, ४. निर्वाहः, ५. संयोजनम्, ६. आनयनम्, ७. गमनम्, ८. याजनम्, ९. विवाहः, १०. संपादनम् (करणम्), ११. उद्धरणम्, १२. वर्तनम् (प्रवर्तनम्), १३. प्राणवियोगानुकूलव्यापारक्चेति ।

५६-१. ऋग्वेदे (१, १८३, २) मूलतोऽयं गमने वर्तते । गमनं चाकर्मकं तत्र । उपसर्गयोगे च सकर्मकम्—'सुवृद्रथो वर्तते यन्नभि क्षाम्' इत्यत्राभ्युपसर्गः प्रतीत्युप-

सर्गार्थंकः—क्षाम् अभिवर्तते=देवयजनभूमि प्रति गच्छतीत्यर्थात् । तत्रैव (१०, १०७, ११) 'भोजमश्वाः सुष्ठुवाहो वहन्ति सुवृद्रथो वर्तते दक्षिणायाः' इत्यत्र वृत्-धातुर्गमनार्थः, रथकर्तृकस्य तस्य तथात्वात् । दक्षिणाया दातुर्यजमानस्य सुवृत् = सुष्ठु चक्रादि वर्तन यस्य सोऽव्वादिसहितो रथो वर्तते=गच्छतीत्याशयः । निघण्टौ (२, १२) वर्तति-गंतिकर्मा पठ्यते । 'वर्वति चक्रं परि द्यामृतस्य' इति (१, १६४, ११) ऋ० संचरणरूपं गमनम् । ऋतस्य=आदित्यस्य चक्रम्=पुनः पुनः क्रमणशीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं वा वर्वति = पुनः पुनर्वर्तते=संचरतीत्यक्षरार्थः । णिजन्ते तु तस्य ताह्शोऽर्थः स्वाभाविक एव (द्र० ऋ० २, ११, २० इत्यादि) ।

५६-२. ऋ॰ (१०, ९३, १३) 'वावर्त येषां राया युक्तैषां हिरण्ययो' इत्यत्र येषां देवानां स्वभूतेन राया = अस्मभ्यं दातन्येन धनेन युक्ता स्तुतिः वावर्तः = आववर्तः, तेषाम् एषाम् अर्थाय हिरण्ययो = हिरण्ययो हिरण्यालङ्कारवत् प्रीतिकरास्मन्मुखात् पुनः पुनरावर्ततं इत्यर्थः । आवर्तनं नामाऽऽगमनमुद्भव इत्यादयोऽर्थाः ।

हरिवं ० (३, २८, ४०)---

येन वृत्तेन जीवेयुः सर्वभूतानि भारत। इह लोके मनुष्येन्द्र देवलोके च भारत।।

येन=मन्त्रेण, वृत्तेन=सृष्टेन, आवृत्तेन, आवृत्तिनेति नीलकण्ठ इतीहो-द्भव-रूपमावर्तनं वृत्-धातोरर्थः । रघु० (७, २४) 'मरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्त-महस्त्रियामम्' इत्यत्र वृत्-धातोरावर्तनरूपोऽर्थः, अजेन्दुमतीरूपिमथुनस्याग्नेः प्रदक्षिण-प्रक्रमणप्रसङ्गेनाहस्त्रियामस्य च मेरोरुपान्तेषु तथात्वात् । आवर्तनेन परिश्रमणेन वर्तुलतार्थो वृत्-धातोः 'स्तनौ व्यक्तितकैशोरी समवृत्तौ निरन्तरी' इत्यत्र वृत्तशब्दो वर्तुलार्थकः । णिजन्तेषु रूपेषु प्रेरणोत्पादनिर्गमनश्रामणादयोऽर्थाः ।

५६-३. प्रपूर्वंकस्य वृत्-धातोः प्रवर्तंनरूपोऽथों भवति । प्रवर्तंनं नाम चेष्टा (आ० च० २, १, ६) । 'प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः' इति (१०, ३४, १) ऋ० इरिणे = आस्फारे वर्तमानाः=प्रवर्तमाना इत्यर्थः । मनु० (९, ३१९) 'एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वंकर्मसु' इत्यत्र सर्वंकर्माधिकरणकं वर्तनं नाम प्रवर्तनम् ।

५६-४. गतिनिवृत्तिर्नाम स्थितिः । निपूर्वको धार्तुनिवर्तनार्थकः । 'नीचा वर्तन्त उपिर स्फुरिन्ति' इति (१०, ३४, ९) ऋ० अपि चैतेऽक्षाः, नीचाः = नीचीनस्थले वर्तन्ते, तथाप्युपिर पराजयाद् भीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदयस्योपिर स्फुरन्तीति √वृत्धातोरिह वर्तनमवस्थानं सत्तारूपमर्थः, स्फुरतीत्यतो वैपरीत्यस्य तथात्वात् । वा० रा० (२, ६७, १०) 'नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे' इत्यत्र वर्तते =

प्रेरणे (ऋ० १, ३९, ३; १, ८५, ९; ७, १०४, ५; १०, १४४, ४) । उत्पादने— (ऋ० ७, १०४, ४) । निर्गमने (ऋ० १०, १५६, ३) । भ्रामणे (ऋ० २, ११, २०) ।
 २. ऋ० (१०, ५, ४) 'ऋतस्य हि वर्तनयः' वर्तनयः=प्रवर्तकाः (सा०) ।

भवित तिष्ठिति वा, वशाधिकरणकस्य वर्तंनस्य स्थितिमात्रात् सत्तामात्राद् वा । महाभारते (३ २९६, २) 'यद् वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः' इत्यत्राप्यधिकरणकं वर्त्तनम् । हरिवं० (३, २७, ३२) 'ब्रह्मणो ब्रह्मचरणाद् वेदा वर्तन्ति शाश्वताः' इत्यत्र नीलकण्ठेन 'वर्तन्ति=निवर्तन्ते, गच्छन्ति, बाध्यन्ते' इति मिथो विरुद्धार्थाः प्रतिपादिताः । इहापि स्थितिरथों बोध्यः । 'निकुञ्जे तस्य वर्तित्वा' भट्टि० (७, १०३) = स्थित्वा (जय०) ।

५६-५. कर्मसु वर्तनाद् (मनु० २, ५) व्यवहारार्थः प्रतिष्ठितः । वा० रा० (२, ४१, ४)—

कौसल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते। तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क्व नुगच्छति॥

इत्यत्र मात्रधिकरणकेन वर्तनेन व्यवहारो ज्ञायते । रामस्य वनगमनेनान्तः पुरस्त्रीणां विलापोक्तिरियम् । मातरि कौसल्यायां यथा व्यवहरित रामचन्द्रस्तथैवास्मा-स्विति । वस्तुतस्त्विहापि स्थितिविशेष एव धात्वर्थः । मातुविषये यथा स्थितिविशेषो नाम व्यवहारस्ताहशोऽस्मास्विप स्थितिविशेष इत्याशयः । एवमेव 'अमाययैव वर्तेत' मनु० (७, १०४) = व्यवहरेत् (कु०) । अयमेव व्यवहार आचाराभिन्नः । 'सत्य-धर्मार्यवृत्तेषु' मनु० (४, १७५)=सत्यधर्मसदाचारशौचेषु (कु०); 'अनेन नारीवृत्तेन' मनु० (५, १६६) = आचारयुक्ताम् (कु०) । आचारोऽन्तरङ्को जीवने, व्यवहारस्तु बहिरङ्क इतीयान् भेद्रस्तयोः । वृत्तम्=चरित्रं व्यवहारादाचरणात् ।

५६-६. मनु० (३, ७७)---

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः। तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वं आश्रमाः॥

यथा प्राणाख्यवाय्वाश्रयेण सर्वप्राणिनो वर्तन्ते = जीवन्ति, तथा गृहस्थाश्रमेण सर्वाश्रमिणो निर्वहन्तीति √वृत्-धातोरिह निर्वाहरूपोऽर्थः । वायुमाश्रित्य जीवनम्, गृहस्थमाश्रित्य तु निस्तार इति तत्र जीवनार्थाभावः । वस्तुतिस्त्वह सूक्ष्मभेदात् तथा भिन्नोऽर्थः । निर्वाहादिरूपेण वृत्-धातुर्जीवनार्थो जायते । हरिवं० (१,६,२०) 'तेनान्नेन प्रजास्तात वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः' इत्यत्र 'अन्नं वै प्राणाः' इति हशा वृत्-धातुर्जीवनार्थः । इत एव वृत्तिशब्दः सामान्यतो जीवनवाचको जीविकावाचकश्च जातः । 'वृत्युपायान् यथाविधि' मनु० (१०,२)=जीवनोपायम् (कु०)। 'वार्ता कर्मेव वैश्यस्य' मनु० (१०,८०)=वाणिज्यम्, पाशुपाल्यम् (कु०)।

 ^{&#}x27;गुष्वर्तकम्'—वा० रा० (२, ९८, १) इत्यत्र वृत्-धातुः शुश्रूषार्थकः, गुरौ तथैव व्यवहारात् । वा० रा० (२, १२, १८) इत्यत्र वृत्तिशब्देन मातुः शुश्रूषा ।

२. 'स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्यात्'--मनु० (७, ३२)=व्यवहारी (कु०)।

इतः परं जोवनार्थे बाहुल्येन णिजन्ताः प्रयोगा दृश्यन्ते—वर्तयिष्यति (वा० रा० १, ५९, २२; २, १२, ९७; २, २४, ११; २, ५१, १२; २, ७४, २८) = जीविष्यति (ति०); 'फलमूलैश्च वर्तयन्' वा० रा० (२, २०, ३१) = जीवयन् (ति०); वर्तयन् (महाभारते १२, १०४, २६; १२, २७८, १६) = जीवन्, जीविकां कुर्वन् (नी०) इत्यादयः । इह सर्वत्र प्राय आहारमूलकं जीवनम् इत्याहारार्थोऽपि लभ्यते— मनु० (११, १२३)—

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम्। उपस्पृशंस्त्रिषवणं त्वब्देन स विशुध्यति॥

तभ्यः सप्तगृहेभ्यो लब्धेन भैक्षेणैककालमाहारं कुर्वन्नित्यर्थः कुल्लूकभट्टेन दिश्तिः। स एव 'भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादो भवेद व्रती' (मनु० २, १८८) इत्यत्र भैन्नपदसमिभव्याहारेऽपि वर्तयेत् = जीवेदित्यर्थमाह। पूर्वंस्मिन्नुदाहरणे 'एककालिकम्' इति समिभव्याहारादाहारार्थः, 'एककालं जीवन्' इत्यर्थस्यासंगतेः। वा० रा० (२, ६१, १४) तु 'ब्राह्मणेष्विप वृत्तेषु भुक्तशेषं द्विजोत्तमाः' इत्यत्र√वृत्-धातुर्भोजनार्थकः, वृत्तेषु=भुक्तेष्वित (ति०); भुक्तशेषपदेन तथावगमात्।

५६-७. वा० रा० (२,५१,२०) 'सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले ह्यपिस्थते' इस्यत्र वृत्-धातुर्मरणार्थंकः । 'त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो' इति वा० रा० (२,७७,२२) = कृतदाहस्य (ति०) । एवमेव मनु० (९,१९५) 'पत्यौ जीवित वृत्तायाः प्रजायास्तद् धनं भवेत्' इत्यत्र वृत्ताया मृताया इति कुल्लू० । 'मातर्यपि च वृत्तायाम्' इति मनु० (९,२१७) मृतायामिति कुल्लू० । प्राणधारणानुकूल्ल्व्यापारस्य वृत्-धातोः कथं विपरीतार्थो मरणमिति शङ्कोदयः स्वाभाविकः । सत्तार्थंकस्य वृत्-धातोनिष्टायां 'वृत्त' इत्यस्य 'भूत' 'अतीत' इति वार्थः (वृत्तः—वा० रा० २,७३,६=अतीतः ' (ति०); वृत्तम्—२,७३,१=अत्ययम् (ति०) । अतीतो नाम गतः । मृत इत्यस्य निष्टान्तस्यैव प्रयोगस्य वेदितव्यस्तादृशोऽर्थः प्रसङ्गानुसारेण न तु सर्वत्र ।

५६-८. सगोत्रीये कर्मणि कृधातुना विवरणं पूर्वमनेकत्र दिशतिमिह ग्रन्थे मया । वा० रा० (२, ४४, ५) 'वर्तते चोत्तमां वृत्ति लक्ष्मणोऽस्मिन् सदानघः' इत्यत्र वृत्ति-शब्देन वृत्-धातोरक्तत्वात् तस्य करणरूपोऽर्थः । एवमेव वा० रा० (२, १०४, २१) 'यथा रामे तथा तस्मिन् सर्वा ववृतिरे स्त्रियः' इत्यत्रापि वृत्तिम् = व्यवहारम्, ववृतिरे = कृतवत्य इत्यर्थः । 'कस्त्वं कि वर्तसे ब्रह्मञ्ज्ञातुमिच्छामहे वयम्' इत्यत्र वा० रा० (१, १०, १२) वाराङ्गनानाम् ऋष्यश्रङ्कां प्रति प्रकृतः । इह वृत्-धातुः करणार्थकः, 'कि कर्मासि' इत्यर्थस्यौचित्यात् । स्वतन्त्रस्य वृत्तशब्दस्य कृत्यमित्यर्थः — वा० रा० (२, ६७, २९) 'स नः समीक्ष्य द्विजवर्यं वृत्तम्' इति ।

१. ऋतुपर्यायशिथिलैर्वृत्तनृत्तसमुज्झितैः'— हरिवं० २, १६, २५ वृत्तम्=समाप्तम् (ति०)।

२. वृत्तमित्यवदत् स्वकान्'-भट्टि० (६, ४)=अनुष्ठितम् (जय०) ।

५६-९. अनूपसर्गपूर्वंकस्य वृत्-धातोरनुसरणमर्थः । उपसर्गं विनापि महाभारते (१३, ६२, २४)—

तपो यज्ञः श्रुतं शीलमलोभः सत्यसन्धता । गुरुदैवतपूजा च एता वर्तन्ति भूमिदम् ॥

इत्यत्र ताहशोऽर्थो लभ्यते।

इतः परं चौरादिकानां स्वार्थणिजन्तानां रूपाणाम् अर्थाः परीक्षिष्यन्ते केचन-

५६-१०. ऋ० (१०, ९५, १२) 'चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन्' इत्यत्र, 'प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु' इत्यत्र च (१०, ९५, १३) ऋग्वेदे वृत्-धातुः पातनार्थकोऽश्रुकर्मकत्वात् । 'रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत्' इति वा० रा० (२, ९९, ४०) अपातयदिति तिलकटोकाकारः । एवमेव वा० रा० (२, ५७, २४) 'अश्रूणि वर्तयन्' इत्यत्राभ्युपेयम् ।

५६-११. ऋ० (५, ३०, ७) 'अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तंयो मनवे गातु-मिच्छन्' इत्यत्र नमुचेः=असुरस्य शिरः=शीर्षम्, यत्=यदा, अवर्त्यः=अचूर्णय इत्यर्थः, नमुचिशिरःकर्मकत्वात् ।

५६-१२. ऋ॰ (६, १७, १०) 'अघ त्वष्टा ते मह उग्र वर्ज्य सहस्रभृष्टि ववृतच्छ-ताश्चिम्' इत्यत्र वृत्-धातुर्निर्माणार्थः, देवशिल्पिकर्तृकस्य वज्जकर्मकस्य वर्तनस्य तथौचित्यात् ।

५६-१३. वा**०** रा० (१, ५, ४)--

तदिदं वर्त्तियष्यावः सर्वं निखिलमादितः। धर्मार्थकामसहितं श्रोतव्यमनसूयया।।

इत्यत्र वृत्-धातुर्गानपरः, श्रोतन्यिमिति पदपरामर्शात्, इतः पूर्वं च 'अगायतां मार्गविधानसम्पदा' (१, ४, ३६) इति प्रसङ्गाच्च ।

् ५६-१४. महाभारते (७, १४७, ३९)—

हन्त ते वर्तियष्यामि यथा वृत्तं महारणे। शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा दुराचरितमात्मनः॥

इत्यत्र वृत्-धातुः कथनपरः, 'शुश्रूषस्व' इति पराम**र्शात् ।** एवमेव ८त्रैव (१३, १२२, ३)—

दिष्ट्या नाभिभवन्ति त्वां दैवस्तेऽयमनुग्रहः। यत् ते भृशतरं दानाद् वर्तयिष्यामि तच्छृणु॥

इत्यत्रापि कथनपरो धातुः, दानाद् भृशत्तरं यत् ते वर्तते तद् वर्तयिष्यामि = कथियष्यामि, 'श्रृणु' इति पदपरामर्शात् ।

१. वा॰ रा॰ (१,७७,१५) 'शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरषंमाः'—वर्तयन्ति=पित्रुक्तं कुर्वन्ति (ति॰)।

५६-१५. महाभारते (१२, १८५, ६)—

धातुष्वग्निस्तु विततः समानेन समीरितः। रसान् धातूंश्च दोषांश्च वर्त्तयन्नवतिष्ठते॥

इत्यत्र समानेन समीरितोऽग्निर्घातुषु विततः । एवं स रसान्, धातून् दोषांश्च वर्तयन्=परिणमयन्नवतिष्ठते, रसादिष्वग्नेः सत्त्वेन परिणामस्य स्वाभाव्यात् ।

५६-१६. एवं बहवोऽर्थाः सन्ति । केचनेह संभूय निदर्यन्ते—वा० रा० (२, ५३, ४) 'रात्रि वर्तयामहे' = व्यत्यापयामः । वा० रा० (२, ६७, ३५) 'विशिष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः' = युक्तेन (ति०) । वा० रा० (२, ६३, ३२) 'मिय पञ्चत्व-मापन्ने कां वृत्ति वर्तियिष्यति' = अङ्गीकरिष्यति । हरिवंश० (२, १२१, १२७) 'संवर्तों वर्तनश्चैव प्रलयो निलयो महान्' वर्तनः=आविष्कुर्वाणः (ति०) । 'वृत्तशस्त्रान् महारम्भान्' भट्टि० (९, १९)=अधीत-(जय०) । 'हस्तवर्तमवीवृतत्'—भट्टि० (१५,३७)= हस्ताभ्यां वर्तितवान् = पष्टवान् (जय०) । 'उग्रं वर्तिष्यते यमः'—भट्टि० (१६, ७)= चरिष्यते (जय०) ।

एवं ताविदह प्रायो द्वाविशितिरथाः परोक्षिताः—१. गमनम्, २. आवर्तनम् (आगमनम्, उद्भवः), ३. प्रवर्तनम्, ४. सत्ता (स्थितिः), ५. व्यवहारः (आचारः), ६. जीवनम् (आहारः, भक्षणम्), ७. मरणम्, ८. करणम्, ९. अनुसरणम्, १०. पातनम्, ११. चूर्णनम्, १२. निर्माणम्, १३. गानम्, १४. कथनम्, १५. परि-णामः, १६. यापनम्, योजनम्, अङ्गीकारः, आविष्करणम्, अध्ययनम्, पेषणम्, चरणं चेति ।

५७-१. ऋ० (९, ४७, ३) 'इन्द्रं वर्धयन्ति कर्मभिः' इत्यत्र कर्मभियगिरिन्द्रस्य वर्धनं नाम प्रीणनम् । 'स त्वं नो वर्धं प्रयसा शचोवसो जिन्वा धियो वसुविदः' इत्यत्र (८, ६०, १२) ऋ० सः प्रसिद्धस्त्वमस्मान् प्रीणयेत्यर्थः । एवं प्रीणनार्थंको वृध्धातुः ।

५७-२. 'अग्नि वर्धन्तु नो गिरः'—ऋ० (३, १०, ६) स्तुतिरूपवाक्कर्तृकस्याऽ-ग्निकर्मकस्य वर्धनं नाम पूजनम्, स्तुतिरूपवाचाऽग्नेर्देहोत्कर्णासंभवात् । एवमेव 'गिरो

१. प्राकृतभाषायां तु वट्ट ($<\sqrt{}$ वर्त्) धातोः पिण्डीकरणे, परिवेषणे, आच्छादने च वृत्तिः (पिंड २३९) ।

वर्धन्तु या मम' इत्यत्र (८, ३, ३) ऋ० दृश्यतेऽर्थः । 'इन्द्रं वर्धन्तु नो गिरः' इत्यत्रापि पूजनमर्थः । वा० रा० (२, ३४, ५) 'तं वर्धयित्वा राजानं पूर्वं पूतो जयाशिषा' इत्यत्र 'संपूज्य' इति तिलकटीकाकारः ।

५७-३. वर्धनेन शरीरादेः पोषणं ज्ञायते। 'तमिद्वर्धन्तु नो गिरो वत्सं सं शिश्वरीरिव' इत्यत्र (ऋ०९, ६१,१४) शिश्वर्यः = बद्धपयस्का मातरो वत्सं यथा वर्धयन्ति तद्वत्। 'पिबा वर्धस्व तव घा सुतासः' इत्यत्र (ऋ०३,३६,३) सोमपानेन शरीरपृष्टिरभिन्नेता (द्रष्ट० ऋ०१,१२५,१)।

५७-४. ऋ० (५, ४१, १४) 'वर्तन्ता द्यावो गिरक्चन्द्राग्रा उदा वर्धन्ताम-भिषाता अर्णाः' इत्यत्र 'अर्णाः=नद्यक्च अभिषाता मरुद्भिः संभक्ता उदा = उदकेन वर्द्धन्ताम्=समृद्धा भवन्त्वित सायणः। एवमेव 'वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीभिरिळया मदन्ता' इति (३, ५३, १) ऋ० इळयाः=अस्माभिर्दत्तेन हविषा, मदन्ता= हृष्यन्तौ युवां गीभिः=स्तुतिलक्षणाभिः अस्मदीयाभिर्वाभिर्वर्धेथाम्=समृद्धौ भवतम् इति समृद्धवर्थको वृध् धातुः। 'वर्धत क्षाः शचीभिर्वेद्यानाम्' इति (१०, २२, १४) ऋ० शचीरूपकार्यकरणकस्य वर्धनस्य धनधान्यादिभिः समृद्धिर्बोध्या।

५७-५. 'वर्धा समुद्रमुक्थ्यम्' इति (९, २९, ३) ऋ० समुद्रसहशद्रोणकलश-कर्मकेण वर्धनेन नाम रसद्वारकं पूरणमभिप्रेतम् ।

५७-६. हरिवंश० (१, ८६, ६१) —

न ते वर्णयितुं शक्या गुणा वर्षशतैरिप म गुणा ये तत्र वर्द्धन्ते स्वर्गाद् बहुगुणोत्तराः॥

इतीह √वृघ्घातोः प्रसरणरूपोऽर्थः, गुणानां वर्धनेन तत्रैव तात्पर्यात् ।

५७-७. चौरादिकस्य च्छेदनार्थस्य √वर्ध् घातोः प्रयोग ऋग्वेदे नोपलभ्यते । प्रथमं तैसं० (५, २, १) 'वर्धस्व' इति च्छेदने (द्रष्ट० वै० प० को०) वृत्तः । एवं खलु च्छेदनार्थको भौवादिको वृध् घातुः सिध्यति, न तु चौरादिको वर्ध् घातुः । इहान्यान्यिप बहूनि सन्ति प्रमाणानि । यथा महाभारते (१२, १२०, ४२) 'बलं बृद्धचा पाल्यते वर्द्धमानम्'=शीयमाणम् (ति०) । सुदृढं प्रमाणं चास्ति महाभारते—'विवृद्धाः' (१४, ३६, २७) = हिंसिताः (नी०) । अनेनोदाहरणेन नूनं सिध्यति यद् भौवादिकस्यैव वृध्घातोरिमे सर्वेऽर्थाः सन्ति क्रमेण विकसिताः ।

अतिवृद्धी सत्यां क्षयो जायते ततस्च नाशः। 'जन्मादयो विकाराः षड् भाव-भेदस्य योनयः' इति (वा० प० १, ३) श्लोकः। चतुर्थो विकारो वर्द्धते, पञ्चमः क्षीयते, षष्ठश्च नश्यतीति। प्रावृषि नद्यां जाते जलापूरे क्रमशः क्षीयते स नश्यति च। नावो

१. वा० रा० (२, ३४, ५) 'वर्धमानगृहैश्वापि रत्नजाळपरिष्कृतैः' इत्यत्र वर्धमानगृहैः = क्रीडागृहैः (ति०) ।

जलवृद्धचा, गृहस्य च धनवृद्धचा नाशः । कस्यचित् कार्यंस्य पूरणे तस्य नाशः स्वयमेव । यथा परीक्षापूर्तौ (साफल्ये) तत्परीक्षाप्रवेशक्षयः । एतेनामङ्गलापाकरणाय वर्ध् धातु-प्रयोग इत्यपास्तम् ।

मया पर्यालोडिते संस्कृतवाङ्मये छेदनादय इमे प्राप्ता अर्थाः—

तत्र तक्षणे छेदने वा वर्द्धिकशब्दः सुप्रसिद्धः – वा॰ रा॰ (१, १३, ७)=त्वष्टा (ति॰) । मनु॰ (२, २९) च 'प्राङ् नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधोयते' इति ।

१. क्षीणतायाम्-महाभारते (१२, १२०, ४२) 'वर्धमानम्'=क्षीयमाणम् (नी०)।

२. छेदने -- महाभारते (८, ४४, ८) 'गोवर्धनः'=गवां छेदनस्थानम् (नी०)।

,, ,, —महाभारते (१२, २८९, ३) 'वर्धयामास'=चिच्छेद (नी०) ।

,, ,, —महाभारते (७, १५३, ४४) 'भूरिवर्द्धनः'=ब्रहुच्छेदनः (नी०)।

,, ,, —हरिवंशपुराणे (२, २८, २५) 'वर्धयति'=छिनत्ति, दहति (नी०) ।

३. मर्दने -- महाभारते (१२, ३२८, ४३) '०वर्धनः'=० मर्दनः (नी०)।

४. हिंसायाम् - महाभारते (१४, ३६, २७) 'विवृद्धाः' = हिंसिताः (नी०)।

नेपालीभाषायां कृपाणस्य घारा 'बाड़' इति कथ्यते । पालिभाषायां 'चीवर-वहुक' इति शब्देन सौचिकस्य ग्रहणं भवति यः खलु वस्त्राणि छिनत्ति सीव्यति च । पालिभाषायां 'वहुकि' इति शब्दः स्थापत्यकलाविदोऽर्थे प्रयुच्यते, प्राकृतभाषायामपि तथा । वहुइअ=चर्मकारः । लहुँदाभाषायां कूपस्य शुष्कतायां 'वहुण्' इति शब्दः प्रयुच्यते । पंजाबीभाषायां 'वध्णा' इति शब्दोऽन्नस्य पूर्तेः समाप्तौ प्रयुच्यते, प्रेरणे 'वधाउणा' इति तु दीपनिर्वाणे प्रयुच्यते (तुल० हिन्दी-दुकान बढ़ाना, बत्ती बढ़ाना)।

पालिभाषायां 'बहु।पेति' इति रमश्रुकल्पने प्रयोगः । लौड़ोवनी—'सोर-बेर्डेक्'= बालकस्याऽऽद्यकेशच्छेदप्रथा । बँगला—बाढ़ा=कर्तने, सामग्रीवितरणे च (तुल० बुन्दे० बड़ार=वारयात्रिकाणाम् अन्तिमं भोजनम्, √बड़ावौ=समाप्तिश्च) । महाराष्ट्रियभाषायां तु भोजनादिपरिवेषणे (तैलेन दीपपूरणे च) √'वाढणे' इति क्रियाप्रयोगः (द्रष्ट० एकम्परेटिव् डिक्शनरी ऑव् दि इण्डो-आर्यन् लैंग्वेजेस्) ।

एतासां सर्वासां भाषाणां पर्यालोचनेन ज्ञायते यदयं √वृध्-धातोक्छेदनार्थः खलु कमपि संस्कारमभिसंबध्नाति चूडाकरणमुपनयनम् (नालच्छेदम्) वा, ततक्च क्षुरस्य धाराम् ।

५७-८. इह खलु ग्रन्थवर्द्धने (=समाप्तौ) मङ्गलार्थं वृध्-धातोर्वर्धनरूपोऽर्थो विविवयते । ऋ० (४, ५०, ११) 'वृहस्पत इन्द्र वर्धतं नः' इत्यत्र वृहस्पतिमिन्द्रं च प्रति प्रार्थना क्रियते—नः = अस्मान् वर्धतम्=वर्धयतम्, प्रवृद्धान् कुरुतम् इति । प्राकृत-भाषायां √'वद्धाव' इति धातुर्वद्धिपने वर्तते √'वह्वाव' इति च । ऋग्वेदे तस्य मूलम् उपलभ्यते । 'ब्रह्मा चकार वर्द्धनम्' (१, ८०,१) इत्यत्र वर्धनम् =वृद्धिकरं स्तोत्रम् इति ।

एवं ताविदह √वृध्-धातोरष्टावर्थाः परीक्षिताः—१. प्रीणनम्; २. पूजनम्; ३. शरीरादेः पोषणम्; ४. समृद्धिः; ५. पूरणम्; ६. प्रसरणम्; ७. छेदनम्, क्षीणता, मर्दनम्, हिंसा; ८ वर्धनम्, वर्द्धापनं चेति ।

अधमणीकृता येन सर्वे मनीषिणः। वयं नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमः पाणिनये पुनः ॥ १। धातुसूत्रगणत्रय्या त्रिवेण्या पावितं जगत्। वाङ्मयेभ्यश्च लोकाच्च त्रिधारा सा प्रवाहिता ॥ २। उभयं तन्मयाऽऽस्थाय धातुधारा प्रपोषिता। प्रत्यूहितेति मध्येऽसावनेकार्था हि धातवः ॥३। भागीरथप्रसादेन वागीशेत्युपनामतः । धात्वर्थानां विभिन्नानां विचारोऽयं प्रवर्तितः ॥ ४। ऋतुपक्षखपक्षेऽब्दे वैक्रमे शनिवासरे। कोजागर्यामिदं पूर्णं गौरीनाश्रप्रसादतः ॥ ५ ।

इति घात्वर्थविज्ञानं संपूर्णम् ।

भूयो भूयः प्रयुज्यमानानामप्यपरिवर्तितार्थानां धातूनां सूची

सुविशालं संपूर्णं संस्कृतवाङ्मयमपर्यालोड्य धातूनामर्थपरिवर्तनापरिवर्तनविषये कोऽपि निर्णयो न सहसा शक्यते समास्थातुम् । ईषद्धसनार्थकस्य √िस्म (िष्मङ्)—धातोरर्थपरिवर्तनं नास्माभिर्ज्ञायते सरलतयेति तमपरिवर्तितार्थं वक्तुमर्हामः । किन्तु समाजदृशा स्मयनं हर्षो वा (मभार० ५, ४३, २८ — दृष्यति – नील०) क्वचिद् गर्वाय जायते—'तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम्' (मभार० ५, १७९, १)—स्तयन् — दृष्यन् (नी०)। एवमेव हरिवंश० (१, १७, १०)—

स मामुवाच धर्मात्मा स्मयमान इवानघ। न ते तपः सुचरितं येन मां नावबुध्यसे।।

इत्यत्र स्मयमानः = गर्वित इति नीलकण्ठः । धात्वर्थानां सूक्ष्मसूक्ष्माण्यप्यर्थपरिवर्तनानि जायन्ते । अनेकत्र त्वौपचारिकाणि तानि । यथा भक्षणार्थकस्य कस्यापि धातोर्विलोपनाज्ञादयोऽर्थाः (द्रष्ट० पा० अ० १, ४, ७) । एवं सत्यपि मया केषाञ्चन ग्रन्थानां पारायणपूर्वकमपरिवर्तितार्था धातवो गवेषितास्तेषां सूचीह प्रस्तूयते । इयमितोऽपि लघ्वो बृहती वा भवितुमहंति—

- १. अट् (अट) १/२९२ गतौ (प)।
- अद (अद) २/१ भक्षणे (प) ।
- ३. अर्ज् (अर्ज) १/२१९ अर्जने (प) ।
- ४. अर्थ (अर्थ) १०/३४९ उपयाच्जायाम् (आ) ।
- अश् (अश) ९/१५ भोजने (प) ।
- ६. ईह् (ईह) १/६२५ चेष्टायाम् (आ) ।
- ७. ऊह् (ऊह) १/६४० तर्के (आ) ।
- ८. कम् (कमु) १/४३६ कान्तौ (आ)।
- ९. कम्प् (किप) १/३७२ चलने (आ) ।
- १०. कास् (कासृ) १/६१६ शब्दकुत्सायाम् (आ) ।
- ११. कुप् (कुप) ४/१२० क्रोधे (प)।
- क्रन्द् (क्रिदि) १/६८ आह्वाने रोदने च
   (प) ।
- १३. क्रुध् (क्रुध) ४/७६ कोपे (प) ।

- १४. क्लिट् (क्लिट्र्) ४/१२९ आर्द्रभावे (प)।
- १५. क्लिश् ४/५० उपतापे (आ)। क्लिश् ९/५० विवाधने (प)।
- १६. क्ष्य (क्ष्य) ४/७७ बुभुआयाम् (प) ।
- १७. क्षुम् (क्षुम) १/७४२ संचलने (आ)।
- १८. खन् (खनु) १/८६३ अवदारणे (उ) ।
- १९. खाद् (खादृ) १/४७ भक्षणे (प)।
- २०. गद् (गद) १/५० व्यक्तायां वाचि (प) ।
- २१. गर्ज (गर्ज) १/२२१ शब्दे (प) ।
- २२. गुञ्ज् (गुजि) १/२०० अव्यक्ते शब्दे (प)।
- २३. घूर्ण् (घूर्ण) १/४३१ भ्रमणे (आ)।
- २४. ह्रा १/९१० गन्धोपादाने (प)।
- २५. चुर् (चुर) १०/१ स्तेये (प)।
- २६. चूष् (चूष) १/६६६ पाने (प)।

 ^{&#}x27;नित्यं स्मयतेः' (पा० अ० ६, १, ५७) स्मिङ् ईवद्धसने इत्यस्य धातोर्हेतुभयेऽर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति । मुण्डो विस्मापयते, जटिलो विस्मापयते ।

- २७. जल्प् (जल्प) १/३९५ व्यक्तायां वाचि (प)।
- २८. तुष् (तुष) ४/७१ द्रीतौ (प) ।
- २९. त्रप् (त्रपूष्) १/३७१ लज्जायाम् (आ)।
- ३०. त्रस् (त्रसी) ४/९ उद्वेगे (प) ।
- ३१. त्रै (त्रैङ्) १/९५० पालने (आ)।
- दण्ड (दण्ड) १०/३७१ दण्डिनपातने
   (प) ।
- ३३. दू (दूङ्) ४/२५ परितापे (आ)।
- ३४. द्रुह् (द्रुह) ४/८४ जिघांसायाम् (प) ।
- ३५. द्विष् (द्विष) २/३ अप्रीतौ (उ)।
- ३६. नद् (णद) १/५२ अन्यक्ते शब्दे (प) ।
- ३७. नन्द् (टुनिद) १/६४ समृद्धौ (प)।
- ३८. निन्द् (णिदि) १/६३ कुत्सायाम् (प) ।
- ३९. पुष्प् (पुष्प) ४/१४ विकासे (प) ।
- ४०. फुल्ल् (फुल्ल) १/५३२ विकसने (प)।
- ४१. भण् (भण) १/४५२ शब्दार्थः (प) ।
- ४२. भर्ज (भूजी) १/१७५ भर्जने (आ)।
- ४३. भी (जिभी) ३/२ भये (प)।
- ४४. भ्रस्ज् (भ्रस्ज) ६/४ पाके (प)।
- ४५. मण्ड् (मडि) १०/५१ भृषायाम् (प) ।
- ४६. मुद् (मुद) १/१६ हर्षे (आ)।
- ४७. मूत्र (मूत्र) १०/३५३ प्रस्रवणे (प)।

- ४८. मृ (मृङ्) ६/१२२ प्राणत्यागे (आ) ।
- ४९. याच् (टुयाचृ) १/८४८ याच्यायाम् (उ)।
- ५०. युध् (युध) ४/६१ प्रहरणे (आ)।
- ५१. रभ् (रभ) १/९५९ राभस्ये (आ)।
- ५२. लस्ज् (ओलस्जी) ६/११ द्रीडे (आ) ।
- ५३ लुञ्च् (लुन्च) १/१८४ अपनयने (प) ।
- ५४. लुम् (लुभ) ४/१२५ गार्घ्ये (प)।
- ५५. वम् (टुवम) १/८३३ उद्गिरणे (प) ।
- ५६. वाञ्छ् (वाछि) १/२०५ इच्छायाम् (प)।
- ५७. वेप् (टुवेपू) १/३६३ कम्पने (आ)।
- ५८. शप् (शप) १/९८४ आक्रोशे (उ) । ५९. शुष् (शुष) ४/७० शोषणे (प) ।
- ६०. सू (पूङ्) २/२० प्राणिगर्भविमोचने (आ) ।
- ६१. स्तु (ष्टुब्) २/३२ स्तुतौ (उ)।
- ६२. स्थग् (ष्टगे) १/७८३ संवरणे (प) ।
- ६३. स्ना (ब्ला) २/४१ शौचे (प)।
- ६४. स्पृह (स्पृह) १०/३१८ ईप्सायाम् (प) ।
- ६५ हद् (हद) १/९६२ पुरीषोत्सर्गे (प) ।
- ६६. हृष् (हृष्) १/७०२ अलीके (प)।
- ६७. ही ३/३ लज्जायाम् (प)।
- ६८. ह्वे (ह्वेज्) १/९९२ स्पर्धायां शब्दे च (उ)।

प्रयुक्तधातुसूची

धा०	पृ०	घा०	पृ०
3 7	-	√अव् (अव) रक्षणगतिकान्तिप्रीति०	ધ
√ अंह्	ų	√अव्व् (१/२२७ d)	Ę
√ अक् (अक) १/७८६ कुटिलायां		√अष्	४९
गतौ (प)	१ टि.	√अस्	४९
√अख् (अख) १/६८ a गतौ (प)		•	-
काकु	१ टि.	## (	
√अग् (अग) १/७८७ कुटिलायां		√ आप् (आप्लृ) ५/१४ व्यासौ (प)	3
गतौ (प)	१	√आस् (आस) २/११ उपवेशने (आ)	१०
√अग् (अग) १/४१० j आदाने (आ)	)	₹	
काक्र	१ टि.	$\sqrt{\xi}$ (हण् $)$	४९
√अङ्क (अिक) १/८४ लक्षणे (आ)	१ टि.	√इ (इण्) २/३४ गतौ (प)	४९
√अङ्ग (अगि)	?	$oldsymbol{\sqrt{\overline{\overline{\overline{\overline{\overline{\overline{\overline{\overline}}}}}}}}$ इट्	४९
√अङ्ग (अगि) १/१५४ गत्यर्थः (प)		इण् गतौ	१ ३
√अङ्घर्	ś	$oldsymbol{\checkmark}$ इन्द् (इदि) परमैश्वर्ये	१२
√अङ्घ् (अघि) १/१०५ गत्याक्षेपे		√इन्घ् (जिइन्घी) ७/११ दीप्तौ (प)	१ २
(आ)	१ टि.	√ इष् (इष) ६/७२ इच्छायाम् (प)	१३
√अज् (अज) १/२२६ गतिक्षेपणयोः	_	ઇ	
(q)	१ टि.		; १४
√अञ्च	४९	√ई १/३१७	, २ ३
√ अञ्ज्	४९	√ईक्ष् (ईक्ष) १/६०५ दर्शने (आ)	१ ३
√ अट्	४९	√ईड्	१४
√अण्ठ्	४९	$\sqrt{\xi}$ र् (ईर) २/८ गतौ कम्पने च (आ)	१४
√अप् /*** (^/27.1)	Ę	√ ईश्	१४
√अप् (१/२ २ b)	Ę	√ईष् (ईष) १/६०६	? ३
अभि + √लप्	५६	V 74 (7) 41 ( )	• `
√ अय्	४९	ु √ उह _ु (उहिर्) १/अर्दने	१५२
√ अर्घ्	ષ		117
√ अर्द् √ अर्द्	४९	ऋ	
√ अर्ब,	४९	√ ऋ ३; ४;	
्√अर्ह् (अर्ह) १/७३१ पूजायाम् (प)	₹ •	√ऋज् »	४९
√ अर्ह् . ∕ अर्ह	૪;ષ	√ऋण् √—— (——)	४९
√ अव्	४९	√ऋध् (ऋधु) ४/१३२ वृद्धौ (प)	

धा॰	पृ०	धा॰ पृ	o
ए		η .	
√एध्	१२	√गम् ४८; ४९; ५०; ५१; ५२; ५ ३;५	४
क		√गम् (गम्लृ) १/९६७ गतौ (प) ४º	૭
		√ गर्ह <i>्</i>	₹
√िक (३/१८)	७६	√गाह् ५४; ५	4
√ ₹	४०	√गाह् (गाहू) १/६४१ विलोडने (आ) ५	ş
√कु + √ ह + √ शंस्	४०	√ गृ	3
√g ७३; १३८; १		√गृध् ५	६
√कृ (डुकृञ्) ८/९ करणे (उ)	१५	√ गृध् (गृधु) ४/१३३ अभिकाङ्क्षायाम्	
√ कृ + ड्	२६	(प)	4
	३७	√गृभ्	९
√कृत् (कृती) छेदने	३७	√गृह् (गृहू) १/६४२ ५	
√कृप चुरादौ	२६	√गॄ ५८; ५	9
√कृप् २९;		√गॄ ९/२७ शब्दे (प)	9
√ कृ + प्	२६	√ग्रह् ५५;५९; ६२; ६३; ६५; ६	૭
√ कृप् (कृपू)	२९	√ ग्रह्ं (ग्रह) ९/६१ उपादाने (उ) ५	9
√ कुप् (क़ुपू) १/७५४ सामर्थ्ये (आ)	२६	√ ग्लह् (ग्लहू) ५	९
√ कृ + श्	२६	ਬ	
√ कृ + प्	२६	√घट् १३	९
√ कृष् (कृष)	३३	प ं . •ब	
v कृष् (कृष) १/९७५ विलेखने (प)	३१		ų
√ কৄ ९/	१५		3
√ কু	३७	1 , 9,	
√ কু (কুঅ্)	१५	√ चर् ५७; ७१; ७२; ७ √ चर् (चर) ३ / ५ ५ द चर्णाः	8
√ ऋप्	२९	√चर् (चर) १/५५८ गत्यर्थः, भक्षणेऽपि (प) ६९;७	3
√क्रम् (ऋमु) १/४६७ पादविक्षेपे (प)	३८		९
√क्रुश् - ४०	, ४२		३६
√क्रुश् (क्रुश) १/८४१ आह्वाने रोदने च	a		` १ ६
(प)	80	√ चिन्त् (चिति) १५	
√क्शा	४५		٠, ع
√ क्षिप्	४३		' `
√क्षिप् (क्षिप) ६ ५ प्रेरणे (उ)	४२	ন্ত্ৰ	
ख			8
63			१९
√ ख्या (=== २ / + + 0 ====	४६		१९
√ ख्या २/४९ प्रथने (प)	४५	√ छेद (	७९

प्रंयुक्तधातुसूची			१६९
धा०	पृ०	घा०	पृ०
ज		√तृ १/९५४ प्लवनतरणयोः (प)	९५
√ जन्	८०	√ त्रौक्	८७
√ जन् (जनी) ४/२९ प्रादुर्भावे (आ)	60	द	
√ जप्	८४	√ दद	९७
$\sqrt{}$ जप् (जप $) $ १/३९६ व्यक्तायां वाचि		दा + $$ ईक्ष्	१०१
मानसे च (प)	८२	√दा (डुदाञ्) ३/९ दाने (उ)	७९
√ जम्	८६	दाण्	٠ 9
√ जल्प्	८३	√ दिश्	१०१
√ जाप्	~ 23	$oldsymbol{}$ दिश् $oldsymbol{(}$ दिश् $oldsymbol{(}$ दिश $oldsymbol{(}$ दिश $oldsymbol{(}$ दिश $oldsymbol{(}$	
√जाप् १/२०१	ሪሄ	√दृश् १० १ ;	
√ जिम्	६८	√ दृश् (दृशिर्) १/९७३ प्रेक्षणे (प)	
√ ज्ञा ५९	९;८६	√ हु १/९३० गतौ (प)	१०७
√ ज्ञा ९/३६ अवबोधने (उ) ८४	; ८५	ध	
झ			0 0.5
√ झम्	६८	✓ धा + √ईक्ष् ✓ धा + √ईक्ष्	
` ट		√ घा (डुधाञ्)	१०१
	41.	√था डुधाञ्) ३/१० धारणपोषणयोः	९७
√ टौक्	८७	(उ)	१०९
ड		√धाव्	११४
√ डी	५४	<i>र</i> पु (धुञ्)	११४
ढ		√ धू [*] १११;	
√ ढौक्	८८	✓ धू (धूञ्) ५/९ कम्पने (उ)	१ १३
√ ढौक् (ढौक्र) १/९४ गत्यर्थः (आ)	८७	√ श्र (३५) (/) क्लक्क (७) √ घृ	११८
त		र्पृ √घृ १/९०४ घारणे (आ) ११५;	
√ तन् ९०	; ९१	भृङ् अवस्थाने भृङ् अवस्थाने	११५
√तन् (तनु) ८/१ विस्तारे (उ) ८८		29, 11, 11,	121
	४ टि.	न । ।	5
	; ९३	√नश् (णश) ४/८१ अदर्शने	१२०
√र्तप् (तप) १/९७० संतापे (प)	९०	√नी १२२;	१२३
$\sqrt{aq}$	१२९	√नी (णीञ्) १/८८६ प्रापणे (उ) ं	१२१
√तल् 	९५	√नुद् (णुद) ६/२ प्रेरणे (उ)	१२५
√ताय् (तायृ)	८८	प	
√तीर	९५	√ पच्	१२७
√तृप प्रीणने	६	√पच् (डुपचष्) १/९८१ पाके (उ)	१२५
√ तृष्	५६	√पट्	१२८

√ भक्ष् √वृत् (वृतु) १०/२५२ भासार्थः (प) √ भज् १४२ १५५ √भज् (भज) १/९८२ सेवायाम् (उ) √व्+ √ऋष् १४१ १६० √ भिक्ष् १४१ १२७;१६०;१६१;१६२ √वृध् √भू १/१ सत्तायाम् (प) १४३;१४५; √वृध् (वृध्) १/ वृद्धौ १५५ १४७;१४९ √वृध् (वृध्) १/७५१ वृद्धौ (आ) १६०;१६३ **√**भ्रम् ७३ √वृह् (वृहु) ६/ उद्यमने (प) १६०

प्रयुक्तधातुसूची			१ ७१
घा०	पृ	धा०	पृ०
	হা	. ह	
श्रिज् सेवायाम्	१४१	/ mit	३;८३
		√ ह्रस्	¥
	स	√ ह्रेप्	३
√सद्	१०	√ ह्रेष्	, ३
√स्तन् (ष्टन)	20	√ह्नग्	- 3
√ स्था	१०;७१	√ ह्नप्	३;८३

उद्धृतपागिनीयसूत्रसूची

7		2			
).	आ		द्विर्वचनेऽचि	. 1	60
आख्यातोपयोगे		. , , 7 ?		घ	
आम्प्रत्ययवत् कृजोऽ	नुप्रयोगस्य	१४८	धर्मं चरति		७४
	ई	24		प	
ईषद्समाप्तौ कल्पब्देश	यदेशीयरः	२८	पदोत्तरपदं गृह्णाति		६३
	क		पापाणके कुत्सितैः		३१
कर्तृकर्मणोः कृति		२५;	प्राग्वहतेष्ठक्		እጸ
कलापिवैशम्पायना ~~न्~~ ते	भ्यश्च	२२ टि.		भ	
कुच्छ्रगहनयोः		५४	भूवादयो धातवः		२२
कुजो द्वितीय	7	६ टि.; १४८		₹	
कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि	:	१४८	राधीक्ष्योर्यस्य विप्रक्त	r:	१४
कृपो रो लः		२९; ३०		ਲ	
कुभ्वस्तियोगे		१४८;	लिटः कानच्		60
	ग		लुपसदचरजपजभद <i>ह</i>	दशगृभ्यो	
गतिबुद्धिप्रत्यवसानाः	र्भशब्दकर्माकर्म	-	भावगहीयाम्	e	८३
काणामणि कर्तास ण	गौ	५१; ६७	ल्वादिभ्यः		१३४
गमहन०		८०		व	
	घ		वृत्तिसर्गतायनेषु ऋम	:	· ३९
घञर्थे कविधानम्		९४	•	হা	• •
	ज		शब्ददर्दुरं करोति		२२
ज्ञोऽविदर्थस्य करणे		८५		ध	
,	[.] त		षिद्भिदादिभ्योऽङ्	•	२९
तपस्तपःकर्मकस्यैव		९३		स	( )
तीषसहलुभरुषरिषः		१३ टि.	संमाननोत्सञ्जनाचार्यः		
तेन क्रुम्वस्तियोगे		१४८	भृतिविगणनव्ययेषु नि		१२४
	द		मृत्यायसम्बन्धः स्तम्बशकृतोरिन्	-1-	, \ , ₀
द्रव्यं च भव्ये		१४३	स्त्रियां क्तिन्		११ ९
		- '			,,,

of see the filter

្រាស់ ស្រាស់ ស្រាស់ ស្រាស់ ស្រាស់ ស្រាស់ ស្រាស់ ស្រាស់

दिशिष्ठच्चारणक्रियः (महाभाष्ये) ४७; १०१

क्षा कर्ष स अवर्के (बहाअपरे) उद्धतोगादिसूत्र-वातिक-महाभाष्य-काशिकादि-सूची दुह्याच्पच्दण्ड्रिप्रच्छिचिब्र्शासुजिमथ्मुषाम् integral engines, e (i.e. 8 %) वच० पु० खुशेश्च (वात्तिकम्) अङ्गेर्नलोपश्च (उणा०) (17 20 Son 8 8 अत्र करोतिरध्ययने वर्तते (पदमञ्ज०) २२ टि. दृश्यन्ते नंसक्ष्णप्रश्ची (महाभाष्ये) े ा ा गोगास्त्रा के भीड़ अनेकार्थत्वाद् धातुनां पूज् विनाशार्थः 🔻 (कैयटः) १३४ धातूनामनेकार्थत्वात् सेवतामित्यर्थः अनेकार्थत्वाद् धातूनां बन्धिरत्र करणे वर्तते (मल्लि०) २३ (जयमङ्गलः) १३८ अर्भकपृथुकपाका वयसि (उणा०) नमः ख्यात्रे (वात्तिकभाष्यम्) ४५ नयते चार्वी लोकायते (काशिका) १२४ कथमनुच्यमानं गंस्यते (महाभाष्ये) नशतिः प्राप्तिकर्मा (सायणः) 820 करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे निक्षेपणे चापि वर्तते — कटे कुर, घटे कुर चापि वर्तते--पृष्ठं कुरु, पादौ कुरु, उन्मृ-(महाभाष्ये) २१ टि. दानेति गम्यते (महाभाष्ये) २२ नित्यता वीप्सता च गम्यते (महाभाष्ये) ४९ 'कृतं निवारणनिषेधयोः' इति गणव्याख्याने (मल्लिनाथः) २५ पतस्थ च (उणा०) १२८ कृषिचिमतिन-(उणा०) ६९ पूजो विनाशे (वात्तिकम्) १३४ प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते न तु शिष्यशिष्याः गच्छतौ परदारादिभ्यः (वात्ति०) 40 (काशिका) २२ टि. प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च घटादयः षितः ३० वह्नर्था अपि धातवो भवन्ति (महाभाष्ये) २२ ज्ञप मिच्च (चु० प० से०) ८६ मनिरत्र स्तुत्यर्थे वर्तते, धातूना-मनेकार्थत्वात् (सायणः) १५० णिच्संनियोगेनैवाऽऽत्मनेपदमित्येके मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ८६ (भ्वा० प० अ०) (नीलकण्ठः) १४४ मासमधीतोऽनुवाको न चानेन ६३ गृहोतः (काशिका) तत्त्वं नयते = निश्चिनोति (वै.सि.कौ.) १२४ य तपोऽर्जयतीत्यर्थः (काशिका) ९४ यदसौ भक्तबीजवलीवर्दैः प्रतिविधानं— तप्यते तपस्तापसः (काशिका) ९३

करोति सं कृष्यर्थः । आतश्च

प्रतिविधानेऽपि वर्तते, यदहरेवासौ-

		***	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·
न प्रतिविधत्ते तदहरेव तत् कर्म न प्रवर्तते (महाभाष्ये)		विश्राणे = विवेचने इत्यन्ये—क्षी०	१४१
ये ये गत्यर्थास्ते ते प्राप्त्यर्थाः	३५ ४८; ११ ४	্য	
ये ये गत्यथस्ति ते ज्ञानार्थाः	४९	शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम्	
र व		(महाभाष्ये)	१ २७ टि०
वहरन्यो वहिधातुरस्तीत्युपदेशः		स	
(मल्लिनाथः)	१५४	П	
'वा-ग्रहणादैश्वर्येऽपि भ्वादिरित्येके'		सर्वे विधयश्छन्दिस वैकल्पिकाः	3 €
इति क्षीरस्वामी	९१; ९३	सर्वे सर्वार्थवाचकाः	९ ६-क

उद्धृतनिघएटुनिरुक्तसूची

	च	
५७	चमसः कस्मात् ? चमन्त्यस्मिन् (निघ०)	६८
१५१	प	
ų	पत्यते ऐश्वर्यकर्मसु (निघ०)	९१
	* · · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	
६६	मन्यते कान्तिकर्मा (निघ०)	१५२
4	र	
	रत्नधातमं रमणीयानां घनानां	
१३०	दातृतमम् (निरु०)	११०
	१ ५१ ५ ६६ ५	१५१ प ५ पत्यते ऐश्वर्यकर्ममु (निघ०) म ६६ मन्यते कान्तिकर्मा (निघ०) ५ र रत्नधातमं रमणीयानां धनानां

ग्रन्थान्तरवचनानि

अ अधिकरणमस्तके हस्तं दत्त्वा (मृच्छ०)	९९	तदा भृत्ये दोषान् क्षिपति (हितो०) द	४५
अहो न सम्यग् दृष्टोऽयं न्यायः (पञ्च०)	१०५	देवि, श्रूयताम्, एनं जनो गृह्णाति	६३
ts		प	
इन्द्रियग्राममतियत्नेनापि संरक्षितुं न		प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति	
तरित (यशस्ति०)	९६-क	(अभि०)	६७
to		.	
ईक्षतेर्नाशब्दम् (व्न० सू०) क	१४	मध्याह्वार्कताप च्छिन्न दृष्टिः (मृच्छ०)	७९
कृतं पाद्येन (धूर्तविट०)	રૃષ	स	
		सखीमवलम्ब्य स्थिता चूताङ्करं गृह्णाति	
कृत मञ्जलिना (धूर्तविट०)	२५	(अभि॰)	६७
कृत मश्वेन	२५		
कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनिष्टं तदन्य-		व •	
साधारणत्वात् (यो० सू०)	२० टि.	वक्त्रं ढौकते (अभि०)	८७
केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं संप्रधानम्		वृकोदरस्योदक क्रियां कुरु (वेणी०)	१९
(चरक०)	२७	स	
त		स च वृद्धपतिस्तस्याः सन्तोषाय नाभवत्	
तुज्जपस्तदर्थभावनम् (यो० सू०) १	४ ७ ਟਿ.	(हितो॰)	१४९

उद्धृतभाषाशब्दसूची

अपभ्रंशभाषा		ऐ	
क	पृ०	ऐबि-जरॅतय्	५९
नृप्पणी	२७	ऐबि-जरेतर्	४९
अपगानभाषा		ऐवि-आक्स्शयेइन्ति	१४
		ऐवि-आक्स्इतर्	१४
तोर्	९०	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	
अर्मेनियनभाषा	•	कॅरॅनओइति (<वै० कृणोति)	
अ		कृनूइदि (<वै० कृणुधि)	, २६
	0.4	क्सर्ओसइति	४०
अस्-क् -	\$ 8	ग	
द वे.वेन क्रम	0.01.	गउर्वय	६०
दे-देव्-इम्	११५	गॅरॅद (Gərəda)	५६
अवेस्ता-भाषा		गरवनाति ,	५९
अ		गर्	५९
अएइति	१२	गेउर्वयेइति	६८
अंहॅन्ते	११	गेरेव्नाइति (<वै०गृभ्णाति)	६८
अग्र (Agra)	२	ਚ	,,
अपयेइति	१०	च चचेइति	1010
अबवत्(<सं० अभवत्)	१४३		. 66
अरॅजह् (arəjah)	ų	चरइति (Caraiti)	<i>હ</i>
अरॅजैति (arəjaiti)		चरान (Carana)	હષ
अर्श-दातो	११२	चिन्वइति —	७७
अशि (<सं० अक्षि)	१४	ज	
आ		जिम	乙号
आङ्हते	११	त । / < \	_
आदिश्ति-स्	१०२	तंथ्र (<सं०तन्त्र-)	३०
आपयंतहे े	१०	तनू (सं॰ तनूः)	९०
्रथायसम्	१०	तपइति	९४
	,	तफ्सत्	९४
इ इसैति	0.5	तपसैति	९४
	<i>१३</i>	तापयेइति	९ ४
ै::[		द	
उस्तान	९०	दथन्तम्	११३

उद्धृतभाषाशब्दसूची				१७७
दथानहे 🚌	११ ३	किन् (≪सं०ुज	न-).	८१; ८४
द्रदाइति	- \$33		ा	
दात	११३	गोल (Goal)	•	३ ५
दारयेइति	420 X 200	(3000)	ज	
द्रओनह्	१०९	जिनियल्	অ	ر و
द्रवतो	१०८	ाजानयल् जेण्डर्		ر دو
द्वरइति	१०७; १०९	जण्डर् √जेण्डर्		د ر د د
ŧ	7	৵ जण्डर् जेनिटर्	٠,٠	८१
नयेइति	828	जानटर् जेनिटल्		٠ د ۲
,	प	जानटल् जेनिटल्स्		८१
पइरि-तनव	९०	ગાનદૃહસ્	_	0,1
पतँइथ्या (<सं० पतन्त	याः) १२९		ਫ਼.	
पैति-जानन्ति	८४	दु सी		१०३
w	H	टु स्पाई रेटिन		१०७
म्रुये	१४०	टैपिड		९४
	₹ valetery	-2	ভ	22
वी-चिन्वइति	50	ड्रीम्ट्, ड्रीम्	<u></u>	• ३२
	a	(_\ _ ~~-~~ \ _ <del></del>	न	
सिदर् (<सं० छिद्र-)	 	(क्) नो		८४
स्कन्नं से मनो कृनूइदि	२६		फ	
स्पश्तरर्	१०७	फाइट, फॉट		- ३२
स्पश्येइति	७०१	फो		×&
स्पस्	909	फीस्		* 8
•	₹	फे	•	8
हु-कॅरॅस (hu-kərəpt			ब	
हु -कृ फस्	₹ ₹	√ बी		१४३
हुदातो	222	√ब्लो		834
			₹	** : *
77.4 7.60	लभाषा विकेत अस्तर । जन्म	रेन्, रेस्	, Tre-	३२
			आसेतन्-भाषा	
्एप्रोच्	1. Sept. 1986	•	क	
**************************************	斯	<del></del>	41	₹ ८ -
कल्चर्	₹ ३२	क़लिन्		40 /
ं केल्ट्	३२		उम्ब्रिश्-भाषा	* 90° -
काल्टबद्	27		स	
काग्नेट आब्जेक्ट	44; 66	स्पेक्तुर्		*
\$ १ २	(the objective			*

	एँग्लो-सैक्सन-भाष	m ii) 144	5 8 8	त	
	्क		ततीस्		14.190
वनावन्	•	(Isol) : 48	तथिस्		. 90
	त		तनुतै (<सं० त	नुते)	· :: · ९0
तिहत्		१०२	तेन्नेइ		. (6
`	थ	V 1.		थ	
थुनोर्		22	थेतोस् 💮		११३
	फ		E-2-	ਵ	
<u>,</u> फ्ओह		743.61 .8	दिके	_	्र १०३
	ब		ु <mark>फ</mark> ुओमै	ुफ	१४३
ब्रूड्	* 5	. १४०	, å	स	704
4.3	ह	žes je	स्किद्-रोस् (<सं	० छिद्र-)	1 1/2 60
हेअर्ड-हर		4 9 3 8	स्केप्तोमै		200
हेयर्ड		ૢૢૢ૽૽૽ૣ૿૾૾ૢ	चर्चह	लावोनिक्-भाष	π
	कार्निशु-भाषा		62.5	उ	
अरदर्		व्यक्त _{विश्व}	उम (पुरातन-)	if.	8
	गौथिक्-भाषा		74	ग	* ** . * . *
	फ	\$4	ग्रेति (पुरातन-)	ti.	६७
फइहु		8	ालद (पुरातन-)	£	. ५६
	ब		y ⁱ ,	ज ়	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·
ब्रूथ्स्		१४०	्ज्नति (पुरातन-)		८४
8	ग्रीक्-भाषा		्ज्लुज्दो		, , ५६
	अ		ुज्लदेति		40
अरात्रोन्	Þδ	ą		∵त	
P	ए	· ·	तेनेतो (पुरातन-)		९१
एइति (होम		28	तोनोतो (पुरातन-		९१
एथेतो	,	११३		ब	
ऍस्तै	i	28	बूथ्र् (पुरातन-)		१०४
	ओ	• •		चेकभाषा	
ओस्सि		१४		ओ	
	ग	•	ओर द् लो	, ਦ	₹
गेनेतर्			ु ह्रबि ति	[,] ह	٠,
गेनेतेइरा	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	८०	्रह्णायाता शृह्लद		. ६८ ५७
गेनेतेरोस्	,	८०	ેલ હ	नर्मनभाषा	
	सं० जनितर्)	۷٥		क	Trans.
गेनोस्		८१	वनांउ (पु॰ उ॰)		48
			*	7 7	

घारवर्थावज्ञानम्

We to	ॅ व ं व	1777	√चिण	***	৩८
दिसी उच्चारणे		१०२	√ चुण	ूद्रम	50%
	q	SERVICE STATE STATE STATE	202	छ ्य-इस्टी	
पच क्लेसे	1	१२८	छिदइ	<u> 7</u> 7	60
पचेति		१२८	√ छिद	£	, C,ö.
पुथक्कारे	. "	१ ४२	,	ਰ ਫ਼	
•	भ		ढिक्कऊण		22
भज सेवा (पुथक्क			ढिक्कसं		6%
भोति	,	१ ४३	√ ढक्क्	-	
	व	• • •	√ ढुक्क	No.	الا
वड्डिक	•	१६२	√ ढोअ		05
वड्ढापेति		१६२		ण _् ः	
_			णसइ	• •	१२१
	तन्भाषा भ	, ३४	ृणस्सइ		१ २१
किर्सनन् (पुरातन)		, · · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	णासइ		१२१
সাং	कृतभाषा		31114	द	
•	अ		दिसइ	a significant	१०२
√अग्घ्		4	14/14	ਾ. ਬ	***
√ अच्छ • • • •			धोन	7	883
√अरिह्		ч	ं घेइ -/स्य	5.5	१ १४
,	आ		√ घुअ		i sart
√ आस		28			
	क	11.	ा∕ पड	75	१३०
कंप्प		[†] २९	पडइ		830
कप्पिज्जन्त		२७	√पव		१३२;१३६
ं कप्पिय		२८;२९	√पा		१३२
केसकप्पणा		२७	√ पिअ	necessaria	१३२
	ख	620# .40	√ पिज्ज		१३२
√ खिप्प		₹ 0	√ पिब		^{क्षा} ्र हैं इंट
खिप्प इ		्डेरि ३० १८७६	√पिव		१३२
PŽŽ .	ग	groupe a state	√ पी		१३२
गहेइ	-	६३	पुणंति	经产量的	838
गाहदि		्रम्प् सम्ब	√पुव्		ा १ ३:६ ०
√ गिज्झ	3	الم ج	√पुव्व्		१३६
गिज्झह		ि टक्का प्रह		RECE VE THE	
	च		√भज्ज्		१४२
चरइ		ा े ं६	भोति		883

2	7				
6 - *	म ्			म ·	
√ मण		१५१	गरे में छि	द जाओ	८०
√मण् <u>ण</u>	15	१५१	, , , ⁴	न	V B Comment
मन्न		१५१	√नसबौ		१२१
	ल		√नसाबौ		१२१
√लव		८२	٠.,	प	n _ ***
√लालप्		८३	पगड़ी पैर	पर धरना	ं १२०
लालपद		ሪ३		ब	4
	व		बड़ार	٦	१६२
$\sqrt{a}$ ट्ट		१६० टि०	पड़ार √बड़ावौ		१६२
वड्डइअ		१६२	<i>१</i> पड़ाना	27	•
वड्डिक	T.	१६२	·	ल	
√वड्डाव		१६२	लपरा		23
√वद्धाव		१६२	्रलपरू		८२
वहंति		१५५	लबरा		८२
वहेइ		१५५		ब्रेटानिक्-भाषा	
	ह	•		ग	
होअइ	;	१४३	गेनेल्		८१
होइ		१४३		भारोपीय-भाषा	
	ांसीसी-भाषा		,	अ	ę
ब्यूरो (Burea		६९	√×अजू	2.	
	बलूची-भाषा		∗अग्रो (ag	gro)	२
	स. स		√∗अप्		१०
सिन्दग्	**	60	√*अल्गुह्		q
• ***	- (<del></del>	. 1	A	आ	3
	ा (बुल्गारिया) \		√ ∗ऑक्	F.	१४
इस्कति (पुरात	तन-):⁻ ओ	१ ३	्र ∗ऑग्रो (o	gro)	₹ ₹
->G /			β		er in the second of the second
ओसि (पुरातः		१४	, /ਪੁਸ਼ਵ	ए	
· / -/	; 46 - arem- \	<i>.</i> ₹8	√+एइ √+एप्	17	१२
⊱ ऋश्न (<संब			<i>∿ ^</i> ९५ √ ~~⊁~~ एस्		ipan√i. ¥ibaha
ः खु	न्द्रेलीय-भाषा	* '\$'	V 184		#AAAA Maay
			,	क	
	ेक		11.		Sain to C
√कड़ोरबौ 		ें ब्रं ६	√ ∗काइ		∄≇ं∘ ७६ €⊀
√कड़ोरबौ कसन	~~1,3~~	३६	∗ कुएम्	2 2	६८
		३६ :500		e A 🔥	

ग		√*पो (इ) : पी	१३२
. √*गुआध्	५ ३	√* [∟] लोइ	१३४
√∗गुएर	५७	भ	
गेन्	68	√ ∗भग्	१४१
गेन	८४	√*भेन्ध्	१ ३६
ग्न	८०	√*भोइ	१४३
ग्नी	ሪሄ	म	
ग्नो	ሪሄ	√∗मेन्	१५०
ग्वेर् (ए)	५९	√*म्रोइ	१३९
*ग्वेर् (ए)	५९	य	
घ		√∗यॅक्	१४०
√×घेभ्	६७	व	
√*घेर् <u>भ</u> ्	६७	√*वॅघ्	१५३
√*घेल् ध्	५६	√*वर्त्	१५५
√×घ्रेभा	६७	√∗वेरेघ्	१६०
त		स	
√ ∗तप्	98	√ ~~*~~ सेद्	88
√ ~~∗~~ तेन	९०	√⊁स्कॅल् (ऍ) प्	₹
√*तेन्द्	90	*स्काइ-द-त् '. (-\२-४	60
·		√ ★ (स्)केरॅ	३८
₹		√ ★ (स्)केर्	36
√*दर्क ्	१०७	⋆(स्)क्(ऑ)रौक्	४०
√*दाइक्	१०१	⊁स् क्रे	३८
√,*दो-दॅ	१००	√ ∗ (स्)तन्	86
√∗द्रोइ	१०९	√*स्पक्	१०७
ध		महाराष्ट्रियभाषा	
√ ~~*~~ घर	१२०	्व	* #
√×धे	११३	√वाढणे	१६२
√*घोइ	११५	मुण्डारीभाषा	ef a
ः [:] न	.	आ	
√*नय्	१२१	√आर् <u>ज</u> ि	٠ ٠ ٠ ٩
√*नाइ	१२१	रूसी [कुरुवर्षीय] भाष	π .
√*नी	१२१	क	
√⊁नोइद्	१२५	कोलॉत	₹8
, v प		ग	
√*पैत् (पैतॅ—:प्तै, प्तो)	१३०	गोलॉद	५ ६
√ ∗पोइ	१३४	गोलॉद्	4 4

					••,
	त े			लैटिन-भाषा	
तॉपित	ŝu ,	९४	5+ °	अ	114 14
` 	्ल 🤃		अरतुम्	and the	3
लेपेतेत		८२	अरात्रुम्		, 3
	स (		अवुस्		٠٠٠ ٠
स्योर्येन		₹४		क	·
	लहँदाभाषा	, Arr	कुल्त		3 ² ?
	व		कुल्तूर्	** 44 4 2	३२
वड्डण्		१६२		ग	
7	लिथुआनिया-भाषा	114	गेनितोर् (	<सं० जनितर्)	۷.
	अ			सं० जनस्)	28
अकि		१४		(<सं० जनित्री)	٥٠
अरक्ल्-स		3	•	त	i
	ţ	`	तेतेन्दि	•	\$?
एइमि (एइनु)			तेतेन्दो		98
(5.4)	क		तेन्तुस्		. 90
कु र्ति	વ,	26	तेन्दो		98
ुर∵ केरेति		२ ६	तोनारे	,	 ک
केशिंस <u>्</u>		२ ६	तोनित्रु		66
केर्शुलिस्		३ ३ ३ ३	· ·	द	
केर्रो		* * * *	दिकिस्	•	१०१
केर्दिलस्		* * * *	दिक्ति-ओ		१०२
	ग	* *	दिक्तुस्		१०१
ग्रबोति	4	C 16	दीकेरे		१०२
441101	_	६७		न	
जिनोति	ज		नूतो		१२५
ाजनाात		28		प	
	द		पिक्यूनिया		8
देतस्		११ ३	पेकुस्		8
	स			फ	
स्क्लेम्प्ति	× .	. 38	फूत		883
	लेट्टिश्-भाषा			, स	
.1 -1 .1 - 1	্ 		स्कल्पो		i, π3 ₹
जिनात्		82	स्किन्दो		८०
. 6	स		स्पेक्टर्		१०७
स्किद्र्स्		40	स्पेक्तुस्		200

	ृष्णौड़ोबनी ,			777E-77	3 407 3 3 505
सोर-वेर्डेक्		१ ६२	8, p. 121	संस्कृत-भाष अ	Į.
<u>*</u> ***	वङ्ग (बँगला) भा		<i>ः</i> अग्मन् (नि		With L
Ĕ	च	360.00	अग्र-	90)	7
चोक्ख		४५		۵)	२
	ূৰ	- '	अरम्	3	२
बाढ़ा	·	१६२	अरहम्		₹ _{1,00} (
>>	वेल्स्-भाषा		अरिता अरिता	المدرات الماتاة	3
	अ		अरित्रम्	i,	Ŗ
अरद्	i e	Ę	अरित्राः		३ ३० ८,
	वजभाषा		अर्घ्		3
	ुं ढ ं-		अर्य-		٠ ५
ढोक देना	₹×c !	وی	अर्यपत्न <u>ीः</u>		₹ - ∴ ∴ -
ढोक लगान	τ	८७	अर्था		**** 3
	सर्वियन्-भाषा		अर्हति		₹
\$ & .	জ		अवनिः अवनिः		4
उल्ज्दो		ं ५६	अविः		38.9 M \$
	त -	• •	•114.	आ	Ę
तॉपिति	,	९४	आरया	બા	_
	सेर्बो-क्रोटन्-भाषा	4	आर्यः -		, ३
	क		आर्यन्ति		ূ ুই
क्रन		३४	आवुक-		3
	ग			क	: 9
ग्राबिति		६८	कल्पक-	٦,	. 4 M
(गलद)		५६	कल्पना		<i>२७</i>
ग्छद्		५६	कल्पनी		२७
193	ज	• • •	कृते		२७
जुदिम	÷:	40	कृषि कृषस्व		₹¥ ≊∺≞aa
[ु] जुचेति		40	कृष्णः	<u>3</u> 1	्र [े] ं इ.२
`a'	स्लावोनिक्-भाषा		•	ग	३२
	ं ग		गिर्	ä	jā "ā
ं ⊁गल्द		પ્ર ફ [ુ]	गृम्णाति (>गृ		५ <i>९</i> १४३
	ੱ: ज	• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	क्षा (्राच ्य)	
*जिल्दिओ		ं प्रेष	चमरिक-		c o
5 <u>%</u> .	स्वीडिश्-भाषा	figur de la co		•	६९
\$11.3°	ह			ř.	्राह्म ६ ९
ंहर्र ,	•	j: 14 8 €		r.	<i>६९</i>
			•		्र-६ ९

उद्धृतभाषाश ब्दसूची				9.71.
				१८५
चिटिकाया जानीते,	1000	८५		आ
चितिं चितवान्	<u>.</u>	३२	आ पड़ना	्र १२ ९
	ଞ ୮ ଅନ୍ତର୍ଜ ମଧ୍ୟ			क ्ष
छुच्छुन्दरिः	त	१५५	√कपटना	२७
तपस्वी		0 0	√कल्पना	२७
		۶१	काँटा छिद गया	
तूपरः		ે દ્	√ केराना	ুলি কিন্তু ३७
तूवरः	_	Ę	√कोसना	×2. 44
-:C	₹			ख
दंष्ट्रिका		१५५	√खेपना	XX
दाढिका		१५५	√खेवना	४४;४५
	प			ग
पतत्रि-		६९	√ गह	49
पश् (<स्पश्)		१०३	√गीधना	५६
पश्		१०७		च
पशु-		₹	चर चर हो गये	लाठ (प्रादे०) ७६
	भ		√चरना [`]	७१;७६
भव्य-		49	√चराना	७१
	म ,		चारा	७६
मूलकारिका		१ ७		্ জ
	य		जीमना (प्रादेशिव	5-) ६ ८
युद्धं युद्धवान्		३२	,	, ड
	ल		डाहना	९२
लुक्कायनम्		१२०	-	ढ
	হা		ढूँकना	८७
शम्भोर्मुकुन्दे जानीते		८५	ढूँका	७১
	स		.	त
संविधान-		८६	तनना	९०
सर्पिषो ज्ञानम्		८५	तनिक	98
सृतिं सृतवान्		३ २	तपइ	९ २
• • •	ह	, ,	तांत तांत	८९
हव्य-	`	५९	√ताड़ ना	٠,
होढ-		१५५	√तानना √तानना	९०
	न्दी-भाषा	• • •	VMITTE	द
.,,	अ		दुकान बढ़ाना	१६२
√∗अगरना	,		व्यवन अल्लान	ध
			4/9777	
√*अगुआना १३			√्धरना	१२०
१ ३				

प		मैं जान लूँगा चाँदी के जूते से	24
√पँवरना	१३६	य	
पँवरहि जानहिं नाहिं	१ ३६	यह अपने पिता को पड़ा है	१३०
√पड़ना	१३०	योगदान देना	৩৩
पैर घरना	१२०	ਲ	
ब		लबाड़िया	43
बताऊँ	८६	लनाव्या	८२
√बताना	८६	व	
बत्ती बढ़ाना	१६२	वरात लेना	६२
बाँह गहे की लाज	५९	ह	
√ बा हना	१५४	हाँ	८३
म		हुलास	. ८२
√मानना	१५२	√होन ा	१४३

विशिष्टशब्दसूची

अ	आधृषीय- १४३
(अक०) = अकर्मक- ८७	ऑनोमैटोपोइटिक् ८२, ८९
अनुकरणध्वनि- ८९	आविः १४४
अनुकरणात्मको घ्वनिः ८२	आखा॰ = आखास- १५०
अनुप्रयोग- १४९	आसेतनभाषा ३८
अन्ये वैयाकरणाः ११०	S
अपभ्रंशभाषा २७	इँग्लि॰ = इँग्लिशभाषा ८४
अफ्गान० = अक्गानभाषा ९०	इँग्लिश्भाषा ९४
अमूर्तीकरणम् ७७	इत्यन्ये १४१
अर्थपरिवर्तन- १०५	~~-~~
अर्थभेदाच्छब्दभेदस्य न्यायः १५४	ईरानीयभाषा ११, १२
अर्थविस्तारः २६, ४२, ४६, ५९, १०२	उ = उत्तरमेघ- ४०
अर्थसंकोचः २६, ४३, ८६	(उ) = उभयपदी ४२, ४८, ५९, ७६, ७७,
अर्थापकर्षः ११	(3) - 344441 87, 88, 75, 94, 90, 88, 28, 28, 28, 89 800 ,
अर्थोत्कर्षः ११	१०९, ११३, १२१, १२५,
अर्मे० (अर्मेनियन् भाषा) १४	१३२, १४०, १५ २
अर्मेनियन् भाषा ११५	उपसर्गयोजना २
अवगुण्ठनप्रथा ८८	उपसर्गाणां द्योतकत्वम् ४८
अवे० = अवेस्ता १४, ७७, ८४, ९०, ९४,	उम्बर् १०७
१११, ११३	ए ए
अवेस्ता १२, १३, २६, ३१, ६०, ७५,	एँग्लो=एँग्लो सैक्सनभाषा ८४
७८, ८०, १०७; ११३, १२१	एँग्लो सै० = एँग्लो सैक्स नुभाषा १४०
अवेस्तादिभाषा १२८	एँग्लो सैक्सन ३४
अवेस्ताभाषा १४, ४०, ५६, ५९, ६८,	एँ०सै० = एँग्लो सैक्सन् भाषा ८८, १०२
८३, ९४, <i>१</i> ०२, १०९, १ १ १, १ १ २, १२०, १२९,	क
१४०, १४३	कल्पशास्त्रम् २८
अष्टाघ्यायी २२	काग्नेट आङ्जेक्ट ४०
आ	कुरुवर्षीय॰ = कुरुवर्षीय-(रूसी) भाषा ८२
(आ) = आत्मनेपदी ५३, ८०, ८७, ११५,	कुरुवर्षीयभाषा ८४, ९४
११७, १३०, १३४,	कृष्ठवर्षीय(रसियन्)भाषा ३९
१५०, १५५, १६०	केचन वैयाकरणाः ११५
आङ्गलभाषा ३२, ३५, ७७, ८१, १०३,	केचित् तु ११५
१०७, १३५, १४३	क्रियाविशेषणः ५४

				,
क्रियासामान्यवच	नता	१४९	तुदादि-	५६, ११३, १२५
कियासामान्यव <u>ा</u> च	वक- २४, २६, ७२	, १११,	तुल० = तुलनीय- ११,	
	१३८, १३९	, १४९		२६, २८, ३०, ३१,
ऋि यासामान्यवाच	वकत्वम्	२६		६८, ७७, ८०,८२,
क्रियासामान्यवारि	चे १	४८-४९	<i>८७, ९</i> ४,	१००, १०१, १०३,
क्र्यादि-	~	, १३२	१०५, १२	७ टि॰, १२८ टि॰,
	ख		१३४ टि०,	१३७; १४३, १४७,
ख०≕खण्ड-	१३२, १३४, १३५	, १३६,		१५३, १५५, १६२
	१३९, १४०, १४१,	१४३,	तुलसीदासकृतप्रयोगः	९२
	१५०, १५३, १५५,	१६०	तौदादिक-	५७; ११५
	ग		द	
गतिसामान्यवाच	क-	४७	दिवादि-	५६, ९१, १२८
गॉथिकभाषा	÷	१४०	देशी० = देशीभाषा	१५५
गेनघ्वनिमूलक-		८४	दैवादिक-	१२८, १३०, १३२
ग्नीघ्वनिमूलक-		८४	द्र०==द्रष्टव्य- ८, २८	, ३२, ३३, ३५,३६,
ग्रन्थकार-		1880	४५, ६१, ७	१, ७६, ८१, ९१,
•	८०, ८१, ९०, १०७	-	१००, ११३	, १४१, १५६
ग्रीक् भाषा	८०, ८८, १०३	, ११३	द्रविड-	१२८
ग्रीक्शब्द-		१२	द्रव्ट० = द्रव्टन्य- ९, १	१, १३, २६, २७,
, v.	ं च			, ७८, १०७, १२६,
चर्चस्लावोनिक्	## 12	५७	१२७, १	३२, १३४, १३६,
चर्चस्लावोनिक भ		ं ६६	१३८, १	४०, १४२, १६१.
चु०प०से० = चुरा	दिः, परस्मैपदी, सेट्	८६	१६२	
चुरादि-	६९, १४१,	१४३	द्राविडादिप्रदेश-	२७
चेकभाषा		७, ६८	द्विकर्मक-	१५३
चौरादिक- ५७	७, ७ ९, ११५, १ ४४,	१६१	घ	and the second
ing and a second	ज	4	धातुपाठ-	६९; ९४ टि०
जर्मनभाषायाः प्रा		१०९	घौलपु रादिक्षेत्रीयभाषा	
जुहोत्यादि-	6	०, ८१	े न	•
2	E		न० उ० ज० == नवीनोच्च	जर्मनभाषा
टीकाकार-	७१, १४७,	१५२		१०२; १४०
•	ण		नन्द्यादिल्युः	५७
णिजन्त-	* - t	१५६	न० पर्सि० = नवीनपर्सिय	
: 12	त		न० पारसीक० — नवीनप	
तपोलक्षण-		९१	न० पारसी० = नवीनपार	सीकभाषा ९०
तिङन्तादिरूप-		१४९	नवीनपरियन्भाषा	५९
तु० = तुलनीय-		38	नवीनपारसीकभाषा	६८; ८३

144 24 28 11	
नवीनोच्चजर्मनभाषा ३४; १०७	पृ० = पृष्ठ- २५, ३५, ५७, ६८, ६९,
नामधातु- १४८	७६, ८१, १०१, १०७,
नार्वेभाषा ३४	१३२, १३४, १३५, १३६,
निपातनप्रकार- १७	१३९, १४०, १४१, १४३,
नेपालीभाषा १६२	१५३, १५५, १६०
_	प्रयोजक- ८६
प	प्रयोजकसंविधान- ८६
पंजाबीभाषा १६२	प्राकृतधातु- १३६
(प)=परस्मैपदी ९, ४५, ४७, ५५, ५७,	प्राकृतभाषा १४, २७, २८, २९, ३०,
६८, ६९, ८२, ९१, १०३,	४०, ५५, ५६, ६३, ७६,
१०७, १२८, १२९, १३०,	७८, ८०, ८२, ८३, ८७,
१३६, १४३, १४५, १६०	८८, ९४, १०२, ११३,
पाणिनीयसम्प्रदाय- १५३	१२०, १२१, १२३, १३०,
पाणिनीयसूत्र- १४	१३२, १४२, १४३, १५१,
पामीरभाषा ८२	१ ५५, १६० हि०, १६२
पारसीकभाषा ५९, ७५	प्राकृतभाषाप्रभावः १५५
पारसी० ≕पारसीकभाषा ९४	प्राञ्चः १२०
पालिधातुः ४२	प्रादुः १४४
पालिभाषा १३, १०२, १२०, १३२, १४२,	प्रादेशिकभाषा ७६, ८९
१४३, १ ६२	फ
पु० उ० ज० = पुरातनोच्चजर्मनभाषा ८४,	फ्रांसींसी ६९-
१०२, १४०	a — — — — — — — — — — — — — — — — — — —
पु ० चर्चस्ला० = पुरातनचर्चस्लावोनिक भाषा	बँगला . १६२
38	बलूची ८०
पु० च० स्ला० = पुरातनचर्चस्लावोनिक भाषा	बुं० = बुन्देलखण्डीयभाषा ८२
६७, ८४, १४०	बुन्देल० = बुन्देलखण्डीयभाषा १२०, १६२
पु० च० स्लाव० भाषा ६७	बुन्देलीयभाषा ३६, ४२, ८०, १२१
पु॰ पर्सि॰ = पुरातनपर्सियन् भाषा १२,११३	ब्रेटानिकभाषा ८१
पु॰ पारसीक॰ = पुरातनपारसीकभाषा ६८	મ
पु० बुल्गारियन् भाषा 🕾 🔭 ३४	भट्टिप्रयोगः 🥶 ३८
पुरातनचर्चस्लावोनिकभाषा ५६	भारतीयपरम्परा १९८
पुरातनप्रशन् भाषा ३४	भारतीयभाषा ११
पुरातनबल्गारिया १३	भारोपीय- ६, ८३, १६०,
पुरा० नार्दियन् ८१	भारोपीयधातुः ३१
पुरा० = पुरातन- ८१	भारोपीयभाषा १४, ३८, ५६, ५७, ५९,
पुरा० बुल्गा० = पुरातनबुल्गारियन् भाषा १४	७५, ८०, ८३, ८४, ८८,
पुषादि-	९०, १०९, ११३, ११५,
· · · ·	

१२०	, १२१, १२५, १२७,	लिथुआ० —लिथुआनियाभ	ाषा १४
१३०	, १३४, १३९, १४०,	लिथु ० == लिथुआनियाभाषा	
१५०	, १५३, १५५	लेट्टिश्	85
भारोपीयभाषामूलघ्वनि-	९४, १००, १४३	लेट्टिश् भाषा	८०
भारोपीयभाषासमूह-	७०१	लैटिन् ८०,	८८, ९०, १०७,
भारोपीयमूलघातुः	४०, ९१	£ \$ \$	, १२५, १४३
भारोपीयमूलघ्वनि-	१०१, १३६, १४१	लैटिनादिभाषा	१०२
भारोपीयो धातुः	· ५ ३	लैटिन् भाषा	ره.
भारोपीयो मूलघ्वनिः	६८, ८०, ८४	लैटिन् शब्द-	१ २
भावगही	८३	लैटि॰ == लैटिन्	८१, ९१
भावगहीर्थ-	८४	लैटि० — लैटिन्भाषा	१०१, १२५
भाषातत्त्वविदः	₹\$	लै॰ ≕लैटिन्	९१
भौवादिक-	९७, १३३, १६१	लै॰=लैटिन्भाषा	१ ४३
भ्वादि-	११५, १३२	लोक-	१३०, १५२
म्वा० प० अ० = भ्वादि:	, परस्मैपदी,	लोकभाषा	६४
अनिट्	८६	लौकिकसंस्कृत-	१५१
म		लौड़ोवनी	१ ६२
मध्यमोच्चजर्मनभाषा	१ ३५	व	
महाराष्ट्रियभाषा	. १ ६२	वङ्गादिप्रदेश-	४५
मित्	८६	वर्णोपजनः	२६
मुकुटोक्ति-	१२७	वार्त्तिक-	१३४
मै० = मैत्रेय-	१ ४३	विपरीतार्थ-	१२७
य		विशिष्टगत्यर्थक-	६९
यङन्त-	८३, ८४	व्याकरणनिकाय-	११४, १२५
यूरोपदेश-	३२, १४०	व्याख्याकार-	६७, १०१
यूरोपीयभाषा	१२, ३३	व्रजभाषा	<i>و</i> اح
र		. হা	
रसन्भाषा	५६		
रौधादिक-	८०	शौ० ==शौरसेनी	५५
ਲ .	•	स	
लक्षणैकचक्षुष्क-	9	संविधान-	88
लहँदाभाषा	१६२	संस्कृत-	११३
लातिन-	३ १		८, ८०, ८३, ९०,
लातिनभाषा	३२		, ११५, १४३,
लिथुआनिया 	. २६, ३१	१५५	
लिथुं आनियाभाषा -	३३	संस्कृतवाङ्मय-	४५
लिथुआनी	१ २	सगर्म्यकर्मकप्रयोग-	<i>३</i> २

सगोत्रीयकर्म	४०	स्वादि- ११३, १६०
सर्बियन्ऋोटियन्	५७	स्वीडिश्भाषा ३४
सर्वियन्भाषा	५६, ९४	ह
सामान्यिऋयावाचकः	६३	हश्रुति- ८३
सामान्यगत्यर्थक-	६९	हिन्दी ४२, ६२, ८२, ९१, ९२, १४३,
सार्वधातुक-	८०, १३१	१५४, १६२
सा० = सायण-	१४३	हिन्दीभाषा २७, ३७, ४२, ४४, ५५, ५६,
सेर्बो-क्रोटन्भाषा	38	५९, ७१, ७६, ७७, ८०, ८३,
सेर्बोक्रोटियन्भाषा	५६, ५७	८७, ९२, १२०, १२९, १३६
सेर्बोक्रो० = सेर्बोक्रोटन्भाषा	६८	हिन्द्यादिभाषा ८४, १०५
स्लावोनिकभाषा	५६, ५७	हि० = हिन्दी ९०, १५२

उल्लिखितधात्वर्थसूची

(यत्र संख्यया सह पृ. इति निर्देशो वर्तते, तत्र पृष्ठसंख्या वेदितव्या)

अर्थाः	कण्डिकाः	अर्थाः	कण्डिकाः
	अ	ें अधिक्षेपणार्थक-	
अकल्कने	43-88	आवजपणायक- अघिवासः	्रेड्-९ १००८ - २५
अग्निभस्मार्थकः	१३-४	अधिष्ठानम्	१२-१६; २५
अग्नियोजनम्	34-८	अधीत-	११ पृ.
अग्नेर्भस्म	१ ३-४	जपात- अघोगतौ	५६-१६
अग्रकरण-	२ पृ.	अघोगत्यर्थकः	४६-३; १४
अग्रगमन-	र पू.	अधोगमनः	४६-१२
अङ्गीकरणम्	११-३०	अधोगमनोपरिगमनार्थः	४६. <u>§</u>
अङ्गीकरिष्यति	4 - 9 =		\$ ~~,~~ \$. \$. \$. \$. \$. \$. \$. \$. \$. \$
अङ्गीकारः	११-४६; ३७-१४; ३९-१५;	अध्ययनार्थकः	४६; ३०-११; ५६-१६
	48-83; 4 8-88	अध्ययने	३०-९
अङ्गीकाररूपोऽर्थ:	४१-१९	अध्यापन-	२०-११
अङ्गीकारार्थक :	३७-१४; ४१-१		? 3- 3-00-21-6
अङ्गीकारार्थे	48-6	रश्चानगम् २२-२४; २ १	३१; ३०-११; ३५-६;
अङ्गीकृत(वती)	३९-८	•	
अङ्गुलि-	२ पृ.	अध्यापनार्थः	२३-३१
अचूर्णयः	५६-११	अघ्यापनार्थकः	₹0-9
अञ्जलिः	११-४६	अनादरः	૮ પૃ.
अतिक्रमणम्	३-४; १५-१६	अनादरार्थः	48-88
अतिक्रमणरूपोऽर्थः	१५~६; ३४-४	अनोवरण-	२०-४
अतिक्रमणादि	५६ §	अनावरणम्	२०-१२
अतिमन्दमुच्चारणपृ	र्विकायां प्रार्थनायाम् २९-३	अनुकम्पार्थकः	१२-२३
अतिवचने	२ ९ .§	अनुकरणम्	84-88
अतिसर्जने	३ ६. §	अनुकरणादयोऽर्थाः	४६-१४
अत्तिकर्मा	4 q.	अनुकल्पनम्	३५-२१
अदनार्थक	२३	अनुकल्पनार्थकः	३५-७
अदने	२४.§	अनुक्रमः	१५-१४
अदर्शने	8.58	अनुक्रमरूपोऽर्थः	?' ~~\~~ -१8
अधिकम्	. ૨ વૃ.	अनुऋमे	१ ५-१४
अधिकारः (स्वाम्य	र्थः) ८ पृ.	अनुगमनम्	११ पृ.
अधिक्षेपण-	३६-९	अनुग्रहार्थः	·₹३-₹४
		• 1	14.10

उल्लिखितघात्वर्थसूची

अनुच्छेदः	२७-५	अपनयनार्थः	४३-५
अनुज्ञा अनुज्ञा	३५-२१	अपनोदनम्	४४-१; ५
अनुज्ञास्यामि	३५-१५	अपमार्जनम्	87-9
अनुभवः २८-३; ६; ४		अपमार्जने	87-8
झ.	, , , , , , , , , , , , , , , , , , , ,	अपसारण-	80-0
अनुभवरूपोऽर्थः	४१-१ <i>७</i>	अपसारणम्	४०-७; ४४-१; ५
अनुभवसुखादिरूपः	५३-११ (झ)	अपहरणम्	४२-९; ४३-१२
अनुभवे	२०-११	अपहरणमर्थः	४३-५
अनुमंस्ये	३५-१५	अपहरणे	४२-१
अनुमतिः	२३-८; ३४	अभिकाङ्क्षायाम्	२१ पृ•
अनुमोदनम्	२३-१६; ३४	अभिकाङ्क्षार्थः	28-8
अनुमोदनार्थः	२३-१६	अभिकाङ्क्षार्थकः	२१-३
अनुमोदनार्थकः	२३-१७	अभिकाङ्क्षार्थकाः	78-4
अनुमोदिष्ये	३५-१५	अभिगमनम्	१ २ §
अनुवर्तनम्	२३-३४	अभिदर्शनमर्थः	१८-१
अनुवर्तन।र्थकः	२३-२२	° अभिधान-	३९-१५
अनुष्ठान-	२५-११	अभिधानम्	११-४६
	२३-३४, १३ पृ०	अभिधानमर्थः	१ १-४२
	५२-८; १०	अभिनिवेशः	२३-२७; ३४
अनृष्ठानमर्थः	११-३	अभिप्राय-	११-१७
अनुष्ठानार्थकः	५२-८	अभिप्रायः ५३-१,	१ २ (झ)-ङ, ५४-१३
अनुष्ठितम्	११- २ (अ); २३-११	अभिप्रायरूपोऽर्थः	48-80
° अनुसन्धान-	३७ -१ ४; ३९-१५	अभिप्रायरूपः	५३-११ (ङ)
अनुसरणम्	५६-१६	अभिप्राये	' ५ ३-१
अनुसरणमर्थः	५६-९	अभिभवः	३४-५
अनुहरणम्	४ <i>६</i> -१४	अभिभवादिरूपः	३४-५
अन्तर्धानम्	४२-९	अभिभवाधिकरणरूपोऽर्थः	३४-४
अन्तर्धानरूपोऽर्थः	४२-३	अभिभवे	₹ ४. §
अन्न-	८ पृ०	अभिभाषणम्	३०-११
अन्नपर्यायवाचकम् (भः	त्रणम्) ५२-५	अभिमताः	१० पृ०
अन्नस्य जठरजीर्णता	४५-१०	अभिलाषः	१३ पृ०
अन्ने	८ पृ०	अभिवादनम्	२३-१४
अन्विच्छा	१३ पृ०	अभिषवः	११-४६ टि०, ४०-७
अन्वेषणम्	३०-३; ११	अभिषुतार्थक-	२४-३
अभ्वेषणमर्थः	३७-९		११-३९
अन्वेषणे	२०-११; २६-८	अभ्यवहारः	४२-९
अपनयनम्	४३-५; १२	अभ्यवहारार्थकः	४२-६
		*	

धात्वर्थविज्ञानम्

अभ्यासे	70-88	अवधाने	९ पृ०
अभ्यासोऽर्थः	११-२५	अवधारणम्	२३.१८, ३४, ३७-८
अभ्यासः	११-४६, ४१-१५, २२	अवघ्वंसनार्थे	४१. §
अभ्रान् त्यात्मकं	-	अवध्वंसने	۶ १. §
अभ्रान्त्यात्मके	• •	अवबोधनार्थकः	1 48. §
अमूर्तभावे	३२-२	अवबोधने	₹0. §
अर्चेतिकर्मा	9 48 § E	अवरोधः	88-55
अर्चन-	११-६ (अ)	अवरोधार्थकः	४१-१६
अर्चनम्	३५-२१	अवलम्बनम्	40-4
अर्चनार्थे	48-2	अवष्टम्भ-	٥٠-٥٥
अर्जनम्	२५-२३, ३३-१२ (९५ पृ०)	अवष्टम्भः	१९-२९, २०-१२
	47-90	अवष्टम्भार्थकः	१ ९-२८
अर्जनमर्थः	₹ ₹-८	अवस्थान-	५३-१२ (क)
अर्जनार्थकः	२५-१०, ५२-१०	अवस्थानम्	४१-२२, ५६-४
अर्दने	५५. §	अवस्थानमर्थः	88.8
अर्पणम्	₹१-२	^o अवस्थानार्थक-	४१ . §
अर्भकः	४५-१०	अवस्थानार्थकः	४१- २२
अल्पम्	८ पृ०	अवस्थाने	४१-२
अल्पता	४५-१०	अवस्थापनमर्थः	88-2
अल्पत्वम्	३२-११ (९१ पू०)	अवाप्तौ	८ पृ०
अल्पार्थे	૪૫-4	अविध्वंसन-	888
अवकल्कनम्	43. §	अविघ्वंसनावस्थानार्थकौ	४१§
°अत्रकल्कनार्थक	· १२. § १८	अविघ्वंसने	888
अवकल्कने	43. §	अव्यक्तशब्दपूर्वकं रोदनम्	१ ६-३
अवकल्पने	4 ₹. §	अव्यक्तशब्दादिषु	१ ६-१
अवगतिः	१९- ७	अशन-	११ पु०
अवगमः	५ पृ०, ३७-१४	असंशयार्थकः	१ २-१ ⁵ २
अवगमरूपोऽर्थः	३७-४	असाकल्यम्	८ पृ०
अवगमे	७ पृ०	आ	
अवगाहनार्थकः	२०-५	आकर्षणम्	१३-१;५
अवगाहने	२०-१२	आकर्षणार्थकः	? ३-१
अवचय-	२३-२४, २६ - ५, ११	आकर्षणे	३२-११
अवचयः	२३-३३	आकाङ्क्षा	२१-५
अवतरणम्	१९- २९	आकार:	१२-२५
अवतरणार्थकः	१९-१६	आऋमण-	२ ३-२ ३
अवत्थाने	४१-२२	आक्रमणम्	१५-१६; ३८-८
^o अवधान-	३९-१५	आक्रमणरूपोऽर्थः	१५-५; ३८-इ

alcolation of the	
आक्रमणे १५-१४	आदाने १ टि०, ८ पृ०,२३ § ३५-२,१७
आक्रोगति १६-३	आदित्योऽर्थः १४-१
आक्रोशरूपोऽर्थः १७-८	आदेशः ३६-१३
आख्यानम् ३०-८;११	आदेशरूपोऽर्थः ३६-६
आगमन- ११ पृ०	आदेशार्थकः ३६-६
आगमनम् ११ पृ०; १५-४; १६; ४६-५;	आद्यकेशच्छेद- ५७-७
१ ४; ५६-२; १६	आधान- ३९.§
आगमनमर्थः ४६-५	आधानम् ३९-१,१५
आगमने ४६-५	आधानमर्थः ३९-१,'४
आग्रहः २३-२७	आधारः ८ पृ०
आञ्चाणम् २३-३४	आधिवयम् १५-१६
आचमनम् ११-२३	आनन्द- ९ पृ०
आचरण- ११-३	आनयनम् ४३-१२, ५५-६,१३
आचरणम् ११-४६	आनयनार्थकः ४३-१२
२५-२३, ५२-८, ३३-१२(९५पृ०);	आनुकूल्यम् ३९-१५
५२-८, १०, ५५-१०	आनुकूल्यार्थकः ३९-१४
आचरणार्थकः २५-१७, ३३-८	आपतनम् ४६-५,१४
आचारः १२-१८, २५, ४१-१८,	आयोजनम् ११-४६, १७-१७
२२, ५६-५, १६	आयोजयन्ति ११-३१
आचारें २५.§	आरम्भरूपोऽर्थः ३२-३
आच्छादनम् ३१-३, ६, ५०-१८	आरोपः १७-१७
आच्छादनार्थः २६-९	आरोहे ५७.§
आच्छादनार्थकः ५०-१८	आर्द्रीभावः ४५-९
आच्छादने १५-१६ टि०	आलम्बनम् २ पृ०, ८ पृ०
आज्ञापनम् ३६.§	आलस्य- २९-५
आज्ञापनरूपोऽर्थः ३६-१२	आलस्यम् २९-५
आज्यवाचकः १३-१८	आलापः ३०-११
आत्मत्वेन कल्पनम् ५३-१२ (झ)-घ	आलिङ्गनम् ५ पृ०, ७ पृ०, २३-३४
आत्मत्वेन कल्पनरूपः ५३-११ (घ)	आलिङ्गनार्थः २३-२४
आत्मधारणानुकूलव्यापारः ५३-१, १२ (झ)	आलोचनार्थक- ३३-११
आत्मा ५३-१	आलोचने ३३-११
आदरः ५३-१२ (झ)-च, ५४-१३	आवर्तनम् ११-४६, ५३-१२ (झ)
आदररूपः ५३-११ (च)	५६- २, १६
आदराद्यर्थः ५४-६	बावर्तनमर्थः ११-२१, ५३-५
आदरार्थकः ५४-६	आवर्तनरूपोऽर्थः ५६-२
आदान- २ पृ०	आविर्भावः ४३-९, १२
भादानम् ५ पृ०, ७ पृ०, २३-१, २३-३४	आविर्भावरूपोऽर्थः ५३-२

आविर्मावार्थकः	५३-२		उ
आविष्करणम्	११-३८, ४६, ५६-१६	उचितमूल्येन वि	ऋषे ५ पृ०
आविष्कुर्वाणः	५ ६-१६	उचितार्थकः	१२-२१
आश्रय-	११पृ०	उच्चम्	२ पृ
आश्रयः	१९-२९, २०-१२, ४७-७,	उच्चारणपरः	₹ ₹- ८
	५२-१, १०	उच्चारणम् १	४ पृ०, १५पृ०, २२-२, ७,
आश्रयणम्	४७-४		₹-४, ३४, २९ §
आश्रयार्थकः	· १ ९-१८, २०-५	उच्चारण <u>े</u>	३८-८
आसक्ति-	78-8	उच्छालनम्	88-6
आसक्तिः	५०-१८	^o उच्छेदः	२७-५
आसक्त्यर्थकः	५०-११	उच्छ्रय:	११-४६
आसेवा	२५-२३	उच्छ्रयरूपोऽर्थः	११-९
आस्फोटनम्	३५-१२, २१	उड्डयन-	४६-७
आस्फोटनमर्थः	₹ <i>4-</i> 8 <i>5</i>	^o उड्डयन-	89 §
आस्वादः	80-0	उड्डयनम्	२०-८; २५-२; २३; ४६-२;
आस्वादय	४७-३		89-8.
आहरणम्	१ ३-६	उडुयनार्थकः	४६-२.
आहारः	५ ६-१ ६	उड्डय ने	४६-२.
आहारार्थः	५ ६-६	उत्कर्षः	१९-२९, ५३- ६, १२ (झ)
आह्वान-	१६.§	उत्कर्षे	१९-२०.
आह्वानऋन्दनार्थयो	: १६ §	ंउत्क्रमणम्	१५-१०.
आह्वानम्	१ ६ §, १६ -१	उत्क्रमणमर्थः	१५-१०
आह्वानमर्थः	१६-१	उत्क्षेपणम्	४८-१०
	ড	उत्क्षेपणमर्थः	४८-९
इच्छा	५ पृ०, ७ पृ०, ११-४६,	उत्खननम्	४४-४; ५.
	१४ पृ०	उत्तरणम्	३४-२; ४.
इच्छायाम्	१३ पृ०	उत्तरणरूपोऽर्थः	₹४-४
इच्छार्थकः	२१-५, ५४-९	उत्तोलनम्	५०-१८
इतस्ततः संचारकर		उत्तोलने	५०-१६
इतस्ततो गमनार्थे	१५-२	उत्थानावस्था	१० पृ०
इतस्ततो भ्रमणम्	१५-१६	उत्पतनम्	१५-१०; १६; ४६-१४.
इतस्ततो भ्रमणार्थः	तः १ <i>५-</i> २	उत्पतनमर्थः	१५-११.
इष्टसाधनता	५३-१२ (झ)-ज	उत्पतनार्थकः	४६-१४.
इष्टसाधनत्वरूपः	५३-११ (ज)	उत्पत्तिः	११- ४६; ५३-२; १२ (झ)
	ई	उत्पत्तिरूपोऽर्थः	३९-६; ५३-२
		उत्पत्त्यर्थः -	२८-४
ई षत्प्रवेशः	२७-५	उत्पद्यते	११ पृ०

37-3

२६-१

३६-८

३१-२, ६

१८-१०, ५४-१३

उपचय:

उपदेशः

उपदिष्टम्

उपदीकरणम्

^oऊध्वंगमन-

ऐश्ये

ऐश्वर्य-

ऐश्वर्यकर्मस्

ऐ

११ पृष्

४६ §

३३-७

३३ **९, ४६ ९**

			नारमनापशानम्
ऐश्वर्यम्	३३-७, १२ (९५ पृ०),	^o करण-	११ पृ०, १३ पृ०, १२-२५,
	१४, ४६-१०, १४		१५-१६, २३-२४, २५-२३,
ऐश्वर्यवर्धनेच्छासू	चकम् ५३-४		२६-४, ११, ३२-२, ११,
्ऐश्वर्यादौ । -	84-8		३५-२१, ३९-१५, ४०-६,
ऐश्वयर्थिक-	३३ु		७, ४१-२२, ४३-१, १२,
ऐश्वयर्थिकः	३३ §, ४६ §		४८-७, १०, ५०-१५, १८,
ऐश्वर्ये	₹ \$		५३-१२ (झ)-छ, ५५-१०,
	औ		१ ३, ५६-१६.
औचित्य म्	५ पृ०, १२-२५	करणमर्थः	३६ -१ ३, ३ ९-४
औचित्यार्थक:	१२-११	करणरूपोऽर्थः	१२ §, ३५-१९, ५६-८
औष्ण्यम्	३३-१ २	करगार्थ-	१२-६, ३२-१
औष्ण्यमर्थः	३३-१	करणार्थः	१२-१, २६-४, १४ §
औष्ण्यादौ	३३-१०	करणार्थक-	१३ ६, १४ ६, ४१-१५
औष्ण्यार्थक-	₹ ₹-१	करणार्थकः	१५ ६, १९-१४, २३-१६,
औष्ण्यार्थकः	३३-१, १२		३२-३, ५३-१ २ (छ),
	क		4 ~~5 - 6 .~~
कज्जल-	१ ३-४	करणार्थे	₹९-४
कथन-	२२-३	करणे	११-७ (अ), १५ §, ५०-१३
⁰ कथन~	३६-८	करोतेरर्थः	१२-१९
कथनपर:	५ ६-१४	कर्तनम्	२७-५, ३२-१ १
कथनप्रचाररूपः	३१-१	कर्तनमर्थः	१ २- २
कथनम्	१८-९, १०, २२-७,	कर्तनी	११-१ (अ)
	३५-६, ३६-१३, ५३-१२	कर्तने	४२-९, ५७-७
	(झ)-झ, ५६-१६	कर्तन्यर्थकः	१२-२
कथनार्थः	१८-८	कर्तन्यर्थे	१२-२ १२-२
कथनार्थकः	₹८-८	कर्मार्थः	१२-१ ९
कथने	१८ §	कर्षण-	₹ 7 °
कथयति	५३-१२ (झ)	कर्षणम्	. ११- ४६, ३२- ११
कथितम्	₹ ₹-८	कर्षणमर्थः	११-१o
कदौष्ण्ये	३३-१२	कर्षणादि-	
कम्पन-	२५-१, ४०-७	कर्षणे	३ पृ०
कम्पनम्	१ ४ पृ०, २ ५- २३,	कल्पः	३२ -११ १ ५-१६
	४०-३, ७.	कल्पार्थकः	१५-१३
कम्पनविशेषः	80-8	कल्पे	84-88 87-88
कम्पनार्थे	%o §	कल्याणम्	३९-१४, ५३-१२ (झ)
कम्पने	१४ पृ०, ४० ६	•	५३-११ (ख)
⁰ कम्बल-		कान्तिः	५ पृ०, ६ पृ ०
			17, 470

उल्लिखितधात्व**र्थं**सूची

कान्तिकर्मा	५४ §, ५४,९	क्रतुहोमप्रभृतयोऽर्थाः	११- ४३
कान्तौ	७ पू०	क्रन्दन-	१६६, १६-१
कामना	१३ पृ०	क्रन्दने	१६-१
कारण-	५०-३	क्रमणे	१५-३
कारणम्	१९-२९, ५०-१८	क्रय:	२३-९, ३४
कार्पण्यम्	१२-२५	क्रिया	५ पृ०, ७ पृ०,५३-१
कार्पण्ये	१२-२२	क्रियार्थः	१२-६
कार्यम्	११-३ (अ), ७ (अ)	ऋीडा	११-४१, ४६
कालः	₹ ६-१ ३	क्रोधः	५४-१३.
कालक्षेप-	२५-१६	क्रोवार्थे	१६-४
कालक्षेपः	१९-८, २९, २५-२३	क्वथनादौ	४५-७
कालक्षेपार्थे	१७-११	क्षय:	५७-७
कालयापनम्	१७-१७, १९-८	क्षरणम् ४८	:-४, १०, ५३-१२,(ज),
कालव्ययः	१९-८	(झ)	— তা
कालस्य क्षेपणे	४३-११	क्षिप्रार्थकः	३८-२
कालस्य यापने	४३-११	क्षीणता	५७-८
कालिका	१३-४	क्षीणतायाम्	40-0
कीर्तनम्	१ ३-६	क्षेत्रकर्षणे	२०-१२
कुचार्थे	३२§ (८९ पृ०)	क्षेपण-	१४ पृ०
कुटिलगतिः	२ पृ०	क्षेपणम् १७-१७	, २६-७, ११, ४३-११,
कुटिलगत्यात्मकौ	२पृ०	१२	
कुटिलायां गतौ	१ §	क्षेपणमर्थः	१७-१, ६
कूप-	्८ पृ०	क्षेपार्थकः	१९-८
कृधातोरर्थे	३१- २	;	ब
क्र धात्वर्थकः	१३-२	खगकर्तृकं भोजनम्	२६-११
कुपा-	१२-१८	खननम् ८	पृ०, १३-११, २३-३४
कुपागत्यर्थकस्य	१ २-१८	खनने	५७३, २३-३४
कुपार्थकः	१२-१८	खुण्टन-	१२-२
^o कृषि-	२५-२३	ख्या तिः	१८-१
कुषिकरण-	१ ३-१	ख्यातौ	१८§
कृषिकरणरूपोऽर्थः	8 = 8	ख्यापनार्थः	११-४२
कृषेरुत्पलादिना क्षतौ	४२-९		ग्र
कुष्णार्थकाः	१३-४	गणना	48-83
कुष्यन्तराकर्षणार्थे	१ ३-१	गति- ९	पूर, १३ पूर, १४ पूर
कृष्यर्थकाः	१३ -३		पृ०, १४ पृ०, १९-२९,
क्ऌप्त्यर्थकः	१ २-२५	५ ३-१२	and the second s
क्रतु-	११- ४३	गतिकर्मा	५ पृ०, ४९§, ५६ -१

गतिक्षेपणयोः

४३-६

२०-१

20-85

१२-२५

५६-१३

५६-१६

78-8

2-09

2-05

40-28

३-१६

44-8

40-84

40-86

20 €

40-6

. १ टि० गतिनिरोधः १० प० गतिनिवत्ति-१० पु०, ११ पु० १० पृ०

गतिनिवृत्तिः गतिनिवृत्तौ १० पृ० गतिविशेष: 848

गतिविशेषार्थाः गतिशुद्धचर्यक-

गतौ १ ६ टि०; ७ पृ०; ११ पृ०,

१३ पू०, १४ पू०, १९ ६, ३८ ६, ४६ ६, ४९ ६, ५३-१ गत्यर्थः

१ टि॰, १९-१, २५ §, ३१ §, ३१-४ °गत्यर्थक-

गत्यर्थकः गत्यर्थकाः

गत्यर्थे गत्याक्षेपे गत्याम्

°गन्ध-गन्धोपादानाद्यर्थाः

°गमन-गमनम्

४ पृ०, ११ पृ०, १५-१६, २०-८, १२, २१-३, ५, ३१-६, ३८-८,

४६-१४ ५५-७, १३, ५६-१६ गमनमर्थ: ३८-१ गमनार्थ: ५६-१ गमनार्थक: १२ पृ०, ३८-८, ४६-१, ५५-७

गमने ८ पृ०, १२ पृ०, १५-३, २५ ९, 48-8

गमनोद्यम:

१९-२९ गमनोद्यममात्रे

89-2

गर्जनार्थ:

₹₹ § गर्जनार्थक:

₹**२** § गर्वबोधक:

५४-६ गर्वार्थक:

488 घटन-गहितवचनार्थे 79.5 घटनम्

गहितवचने °गलन-गलनम्

गवेषणम्

गवेषणमर्थः

गवेषणा गवेषणायाः प्राप्तौ

89-6

४०-७

29-88

४६ §

१९-१

१ टि॰

४६ §

२३-३३

४७-५

°ग्रहण-

ग्रहणे

ग्रहे

३ प्०, ८ पृ०

१२-१८, १३-१५

गहन-गहनम् गात्रविघर्षणम्

गानपर: गानम्

गाध्यें गालिदानम्

गालिदानार्थे गुम्फने गोपनकार्यम्

गोमहिष्यादीनामुपसर्यात्वस्य करणे ग्रथन-ग्रथनम्

°ग्रन्थन-ग्रन्थवर्द्धने ⁰ग्रन्थार्थ-

२० § २ पृ० ग्रहणम् ७ पृ०, ११-३४, ४६, १२-२५, २१-५, २३-१, ४७-७, ५२-७, १०

ग्रहणम् = स्वीकरणमर्थः १२-१५ ग्रहणार्थ: ४१-१९ ग्रहणार्थक: २१-२, ४१-१ ग्रहणार्थकाः

२३-३४ ग्र हणार्थे 73-38 १० प्०, ४७-४

७ पृ० घ

> 40-84 ३९-१५, ५०-१८

	•	_	
घासभक्षणम्	२५-३	छादनार्थकः	३१-६ (८८ पृ०)
घासादिभक्षणे	२५-२३	छेदन-	२७-१ , ५६§, ५७§
घोषणा	१८-९, १०	छेदनपू रणयोः	५६§, ५७
घोषणार्थः	१८-७, ८	छेदनम्	१२-२५, ५७-८
	च	छेदनमर्थः	१२-२
चपेटाताडन-	₽-0₽	छेदनार्थ-	५७-७
चपेटाताडनहन	नादि- ३०-७	छेदनार्थः	१२-२, ५७-७
चयनम्	२६-११	छेदनार्थक:	१२-२, ५७-७
चयनार्थकः	२६९	छेदने	५७-७
चयने	२ ६§	छेदार्थः	१२-३
चरणम्	. ५ ६-१६		ज
चरणार्थे	१५-१	जननम्	२३-३४, २८-१, ६, ३२-११
चरिष्यते	५६-१६		(९१ पृ०), ३९-१५, ५०-१८
चलनम्	४०-१, ७	जननमर्थः	१२ -१, ३९-६, ५०-१० ,
चाञ्चल्यम्	४९-९	जननार्थकः	२८§, २८-१, २३-२९
चालनम्	३१-३, ४०-१, ७	जनने	२८-१
चालनार्थकः	५५-३	जनयति	३२-१०
चिकित्सायाम्	४५-१०	जन्तुः	५ ३-१
चित्रवर्णा	१ ३-४	जन्म	१९-२९, ५३-१
चिन्तन-	१२-१८	जय:	३४-४, ५३-६, १२
चिन्तनदौर्बल्य	ार्थकयोः १२-१८	जलपानम्	११-२३
चिन्तनपूर्वकं		जलसेचनम्	१४-८
चिन्तनम्	५३§, ५३-११, १२ (झ),	जलस्योपरि व	र्तनम् ४९-९
	५४-१३	जलाञ्जलिः	११-२३
चिन्तनार्थक-	१२-१८	जानाति	५४-१
चूर्णनम्	२७-२, ५, ४२-९, ५६-१६	जोवनक्षेपार्थे	१९-९
चूर्णनादौ चूर्णनादौ	87-9	जीवनम्	४१-२२, ५६-१६
_{यू} जनार्थकः चूर्णनार्थकः	२७-२	जीवनार्थः	५६-६
पूर्णगायकः चूषणम्	२४६, ३५-२१	जीवनार्थकः	४१-४
पूपणम् चेष्टा	११-७ (अ), २५-२३, ३९-११,	जीवनार्थे	४ १- ४, ५६-६
षण्टा	43-8	जीवने	88-8
<del></del>	74-70	जीविकार्थे	१३-११
चेष्टितम् चौर्य-	73-33		२-७, २३-२३, २५-२३, ४३-८
	73-38	ज्ञान-(निर्णय-)	
चौर्यम्	छ	ज्ञानपूर्वकनिर्दे	
	च्च २६-१०, ११	ज्ञानपूर्वको नि	र्देशः ३७-७
छादनम् ——र्रः		ज्ञानपूर्विकायां	
छाद न १र्थः	१४-५	साराद्वाययाया	4

े२'०'२		
ज्ञानम्	99 50 925- 00 200	धात्वर्थविज्ञानम्
2	११ पृ०, १४ पृ०, ११-३४, ४६, ताडने	४५-४
	१८-४, १०, १९-२९, २३-३४, ताव-	२ पृ०
	२५-३, २६-३, ११, ३३-१२ तारे	₹8 \$
	(९५ पृ०), ३७-११, ४३-१२, तितंजना विशोधनम्	86 8
SET TO TOTAL	४९-६, ५४-१३ तिरस्कारः	१७-१७, ३४-१५
ज्ञानार्थः	११-३७, १८-४, १९-७, तिरस्कारार्थकः	१७-९
ज्ञानार्थक-	२३-१५, २६-३ तिर्यगितिः	
शासायक- ज्ञानार्थक:	^{२६§} तिलाञ्जलिः	२.पृ०
शानाथकः ज्ञानार्थपरः	१८-७, २३-१५, ३७-४, ५४६ वीक्ष्णीकरणे	११-२३
	२३-३१ तीक्ष्णीभावः	₹ ₹-७
ज्ञानार्थे	१९-७, २३-१५, २६§ तुष्ट्यर्थकः	₹₹-१२
ज्ञाने	५४§ तृप्ति-	४१-१९
ज्ञीप्सा	५०-४ ०तृप्ति-	९ पृ०
ज्ञीप्सायाम्	५१-३ तृप्तिः	८ पृ०
ज्ञीप्सार्थः	५१-३ तृप्ती	५ पृ०
ज्वलनार्थ:	३३-२ तेज:	७ पृ०, ८ पृ०
		६ पृ०
तक्षणपूर्वकचिक्व	त तैलेन दीपपूरणे ^{हणे} २३-३४ तोलनम	40-0
तक्षणे	११ १० तालनम्	४१-२२
तत्परता	५७-७ तोलनरूपोऽर्थः	४१-६
तन्तुसन्तानम्	४०-११, ४१-२२ तोलने	४१-६
तपःकृतिः	३२-११ त्यागः	३५-५, २१, ३६-१
तपःकृतौ	३३-१२ त्यागार्थकः	74-6
तपश्च रणरूपोऽर्थः	३३-१० ०त्यागार्थकः	80-0
^० तरङ्गेषु	३३-८ त्रोटन-	२ ६-५
^० तरण-	४९§ त्रोटनम्	
	४९ \$ त्रोटनार्थकाः	૨છ- ૡ
तरणम्	३४-१, ४९-१	१३-१७
^० तरणार्थिकाः	५९-९ दक्षतायाम्	9
तर्कणा	५४-१३ दत्तम्	8 o g o
तर्कणारूपोऽर्थः	५४-१३ दया	₹ <u>*</u> 4
तर्कणार्थः	५४-१३ दयानुकम्पार्थक:	१२-२५ * २ - २ -
तर्पणम	( ) 20 ( )	१ २-२३

तर्कणार्थः ५४-१३ दयानुकम्पार्थकः १२-२५ तर्पणम् ५३-१२-(झ) दयार्थकः १२-२३ तर्पणार्थकः ३९-१५ ०दर्शन- १३ पृ० तर्शनम् १४ पृ०, १८-१, १०, १९-२२ तर्लस्पर्शनाद्यर्थे

३७-३

ताडनम् ४९-९ २९, २३-१२, ३४,

ताडनार्थे ४१-१२ दर्शनरूपः

् उल्लिखितघात्वर्थंसूची

दर्शनरूपोऽर्थः	४ ३-१ २	दीमौ	७ पृ०, ८ पृ०, १२ पृ०
दर्शनरूपाञ्यः दर्शनार्थक-	३६ §; ३७-२	दीप्त्यर्थ-	१२ पृ०
	₹₹-4.	दीप्त्यर्थः	१२-२५
दर्शनार्थकः — ~~ऽ~~	१३ पृ०; १४ पृ०	दीप्त्यर्थकः	१२-२५
दर्शने चर्चे	३३-२	दु:खम्	३३-१ २
दहने	७ पृ०, १५ पृ०	दुर्वचनार्थकः	१ ६-४
दान-	७ पृ०, १५ पृ०, ११-५,	दूरगमनार्थकः	₹६-८
दानम्	११- ४६, १२- २५,	दूरीकरण-	२७-३
	१७- १ ७, २६-२, १ १,	दूरीकरणम्	१७-१७, २७-३, ५
	२९-४, ५, ३१-६, ३२-११,	दूरीकरणरूपोऽर्थः -	१७- ३
	(९१ पृ०), ३५-२१, ३६ §,	दूरे प्रापणम्	४३-५
	३६-१३, ३९-३, १५,	दूर्वं ग्रहणम्	- २३-३४, ४१-२२
	४०-७, ५२ §, · ५२-१०	दृढं ग्रहणे	88-22
दानमर्थः	११ -५, १४-२, १७-६, ३६-१,	दृढग्रहणार्थे दृढग्रहणार्थे	४१-२०
दागमथः	₹ ९- ₹, ₹8-₹, ₹0-₹, ₹₹-₹,	युष्यप् दैन्यम्	१२-२५
दानरूपोऽर्थः	२ <i>४-</i> २ ११-५, ३६-१	दै ~~न~~ ्ये	१ २-२२
दागाख्याज्यः दानादि-	१२-८	दाहन म्	80-8,0
पागाप- दानार्थः	३ १- २, ३९-३	पारुगम् दोहनार्थकः	80-8
दानार्थक-	₹\$~ ₹\~₹ ₹ \$	दोहन <u>ा</u> यकः दोहने	४७ - १
पानाथक- दानार्थकः	२६-२, ३२-८, ३५ <i>§</i> ,	पाहन दौर्बल्य-	? ? §
	२, २ १, ३९-३, ४०-३, ५२ §	दोर्बल्यार्थक- दौर्बल्यार्थक-	१२ ~~-~~ १८-
२ ५ - ५ दानार्थे	६२-२) ५२-२	०दौर्बल्यार्थक-	१२ ~~-~~ १८
	• • •	दौर्बल्यार्थकः	१ २-२२
दान	४ पृ०, ८ पृ०, ३५. ६, ३९६,	दोर्बल्यायकल्कनार्थकौ	
दार्ढ्यम्	३९-३, ४०-३, ४७-१ २०-१२	दावस्यायमस्यायमा द्युति-	२ पृ०
राट्यर्थिकत्वम्		यु:तः द्युतिः	<i>र</i> पृ०
दार्ढ्येन ग्रहणे	४१- २२	दुतार्थकम् द्रवार्थकम्	३३ -१ २
दाह-	२ पृ०	द्रवानकम् द्रुतगतिः	₹ <i>₹ \ \</i> ₹८-२
दाहः	३३-१२, ३५-८, ४५-१०	द्रुतगतः द्रुतगतिरूपपलायनेऽर्थे	
 दाहार्थकः	₹₹ \$, ₹₹-₹	द्रुरागाराख्याच्याच्या द्वैधीकरणम्	२७-१, ३
दाहार्थकता	₹ ₹- १	^{हु दाकरण} ् हैंघीकरणार्थकः	१ २-२,२७-२
दाहे	४५-८	द्वैधीक र णे	₹७ \$
दीपनम्	३६-१३	ध्यागरण	ध
दीपनार्थकः	३६- ४	धन-	४पृ०
दीपनिर्वाणे	<i>વ</i> .હ-	धर्मादिवर्तनार्थे	· २५-२२
°दोसि-	३पृ०	धर्माद् विचलनरूपोऽथ	
दीतिः	५ पृ०, १२-२५, ३३-१२	•	४ पृ

११-१८

१७-५

80-08

87.8

२७-३, ४२

निर्गमनम्

निर्गालनम

निर्णयरूपोऽर्थः

निर्णय:

°निर्देश-

नाशनम्

नाशिरूपोऽर्थः

^oनाशार्थकः

नाशे

नाशाद्यर्थपरक:

११ पू०

४४-२, ५

४३-१२

४३-८

34-6

४८§

į	0	فر
٠,		

उल्लिखितधार्तवर्थसूची

निर्देश:	२३-३४, ३६-१३	नैष्फल्यम्	४२-९
निर्देशार्थः	२३-२१	नैष्फल्ये	४२-७
निर्देशोऽर्थः	३६-५	नौचालनम्	१ ७-१७
निर्बन्ध-	40-6	नौचालनार्थकः	१ ७-१४
निर्मलीकरणम्	११-४६		प
निर्म श्रीकरणे	88-38	पठनम्	२२-५; ७; २९-१; ५
निर्माणम्	११-४६, ५६-१६	पठनार्थकः	२२-५
निर्माणमर्थः	. ११-१ <i>५</i>	पतनम्	४६-१४
निर्माणरूपोऽर्थः	१ २-१	पतनरूपोऽर्थः	४६-३
निर्माणार्थः	५६-१२	पदनिधानम्	१५-१६
निर्माणे	११-७ (अ)	पदनिधानरूपोऽर्थः	१५ §
निर्वाह:	३६-१३; ४३-१२; ५५-१३	पदार्थः	५ ३-१
निर्वाहरूपोऽर्थः	३६-३; ५५-४; ५६-६	पदार्थे	१५-१
निर्वाहार्थे	५ ३-४	पयसा पूरणे	४७-१
निलयनकार्यम्	३१- ६	परपीडादयः	११-४३
निवर्तनार्थकः	५६-४	परमै श्व र्ये	१२
निवारण-	- ११-२ (अ)	परिगमनमर्थः	३८-२
निवारणनिषेधय	ोः ११-२ (अ)	परिग्रहः	२३-१; ३४
निवास-	११ पृ०, ५३-१२ (क)	परिचयः	₹ ६-३
निवासः	२५-१४; २३; ५३-१२	परिच्छेदः	१६-३९
	(झ)-क	परिच्छेदन म्	३०-११
निवासगत्यर्थक-	१ ७ §	परिच्छेदनार्थः	७- ० <i>६</i>
निवासे	५३ §; ५ ३-१	°परिच्छेदादि-	- २७-५
निवेदनम्	३०-११	परिच्छेदार्थता	१९- २९
निवेशनम्	१७-१ ६; १ ७	परिच्युत-	४२-१
निश्चय-	४१-२१	परिच्युतिः	87-9
°निश्चय-	३६-८	परिणमते	२८-५
निश्चयः	८ पृ०; १३ पृ०; १२-२५;	परिणमयन्	५६-१५
	३-३४; ३७-८; १४; ४१-२२;	परिणयः	५५-९
	'३-१२	परिणयरूपोऽ र्थ ः	५५-९
निश्चयरूपोऽर्थः	४१-२१;४३-८	परिणामः	२८-६; ४५-१०; ५३-१२
निश्चयार्थकः	१२-१२; २३-३०; ४८-८		(झ)-च; ५६-१६
°निषेध-	११-२ (अ)	परिणामोऽर्थः	५३-१२ (च)
निष्पत्ति -	२६-११; ४५-२	परिधानम्	२३-२४; ३ ६-१ ५; ४ १- ३;
निष्पत्तिः	२६-११; ४५-१०	_	२२; ५०-१८
नीरोगता	४५-१०	परिधा ना र्थः	३९-९; ५०-८
नीरोगतायाम्	४५-१०	परिधानार्थकः	₹९-९

· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·		,	
२०६.			धात्वर्थविज्ञानम्
परिघिः	२ पृ०	पादविक्षेपणमर्थः	१५-१२
परिपाटी	१५-१५; १ँ६	पादविक <u>्ष</u> ेपे	१५ §
परिपालनम्	38-6		१५-१
परिभवः	८ पृ०		
परिभाषार्थः	११-४ २		४६ § १; ३४; २४ ;; ४७-७
°परिभ्रमण-	५६ §	पानार्थकः	२४- १ ; ४७-७
परिभ्रमणेन वर्तुः		पानार्थे	
परिवर्तन-	२ ५- २२; ५६ §	पाने	8-8
परिवर्तनम्	१६-४६ ; ५३-१२ (झ)	पापरूपसंतापार्थक:	₹४ §; ४७ §
परिवर्तनरूपोऽर्थ:	28-80	पापविनाशः	\$ ~~\$~~ - \$
परिवेषणे	५६-१६ टि०	पापाचरणम्	
परिहरणम्	83-87	पापादिविगमे	४६-१४
परीक्षणम्	३०-११; ३७-१४	पारवश्यरूपोऽर्थः	४८-९ १३-१३
पर्यटनम्	२५-१२; २३	पालन-	
पर्याप्तमर्थः	११-२ (अ)		६ पृ०; ९ पृ ० ; १० पृ०; ११- ४६; १२-
पर्याप्तिः	५३-१२ (झ)-ङ	,	-२२; ५२- ६; १० ;
पर्यायः	१५-१४; १६	५३-१२ (	्रा, १२-५; ६०; व्या)
पर्यालोचनम्	१४ पृ०	पालनार्थः	४१-१३
पलपरिमाणम्	२ पु०	•	-२८, १२-९; ५३-८
पलायनम्	३८-८; ४२-८; ९; ४६-१४		गु०; १० पृ०, ४७-१
पलायनमर्थः	३८-४	पिण्डीकरण <u>े</u>	१२, ५० मृ०, ४७-५ ५६-१६ टि०
पलायनरूपोऽर्थ:	४६-८	पितामहः	
पलायनार्थकता	३८-४	पितुराकृत्याद्यनुकरणार्थकः	९ पृ० ४ ६-१ ४
पलायनार्थे	४२-८		३-३; ५०-६; ५३ %
पवनम्	·8C-\$0	पोडानुभवः	₹₹-३
पवनरूपोऽर्थः	82-8	पीडार्थः	१३-७
पवनार्थकः	४८-१०	पुञ्जीकरण-	२६- ९
पवने		पुङ्जीकरणम्	75-88
पशुः		पुथक्कारे	47-3
पाक:	-	पुनः पुनश्चेतसि निवेशनम्	
पाके	४५ §		२ पृ०
°पातन-	8 9 §	- ,	₹ §
पातनम्		पुष्पाणां विकिरणम्	१ ४-८
पातनमर्थः		пинага ~~пин 5 :~~ -	,,,,

पुष्पाद्यवचयपूर्वकं संग्रहः

पूजनम्

⁰पूजा-

^oपूजनादि-

५६-९

२३-३४

११-२३

२६-११

३ पृ

५ पृ०

५७ §; ५७-८

पातनमर्थः

पातनार्थकः

पाद**प्र**क्षालनम्

पादपतनपूर्वकं प्रणामः

पूजा	२३-१३; ५४-१३	प्रकाशन-	११-४६; २५-१९
ू पूजादरादिरूपोऽर्थः यूजादरादिरूपोऽर्थः	५४-६	प्रकाशनम् १	१-४६; १८-१; ५; २५-२३;
पूजायाम्	३ पृ; ५ पृ०	े ३	७-१४; ४८-१०; ५३-१२
पूजार्थः	₹ २ §	(5	झ)-ङ
 पूजार्थकः	५४-६	प्रकाशनमर्थः	११-३३; ३७-१; ४८-५
पूज्यता	४ पृ०	प्रकाशरूपोऽर्थः	३७-१
पूज्यतारूपः	५३-११ (च)	प्रकृतिप्रत्ययविभा	गपूर्वकं ज्ञानम् ११-४६
पूरण-	५६ §	प्रक्षालनम् १३	२-१७; २५; ४०-७; ४८-१०
पूरणम्	१२-२५; ३४-८; ५२-१०;	प्रक्षालनरूपोऽर्थः	४०-७ ,
	५७-५; ८	°प्रक्षालनादि-	४०-५
पूरणरूपोऽर्थः	३४-८	°प्रक्षेपण-	80-0
पूरणार्थः	१२-५	प्रक्षेयणम्	१४-१; ४६-१४
पूरयस्व	५२-४	प्रक्षेपणार्थकः	४६-११
पृच्छार्थकाः	५१-३	प्रगुणीकरणम्	२६-१
पृथक्करणपूर्वकं स्था	•	प्रगुणीकरणाद्यर्थः	२६-१
पृथक्कर्मणि	५२ §	प्रचरण-	२५-१३
पेषणम्	५६-१६	प्रचरणम्	२५-२३
पैशुन्यम्	११- ४६	प्रचार-	२५-१३
पैशुन्यरूपार्थ-	११-४६	प्रज्ञा	४५-६; १०
पोतसन्धिषु शणादि	प्रपूरणे २०-१२	प्रणतौ	73-88
⁰ पोषण-	२५-२३	प्रणयनम्	४३-१; १२
पोषण-	३९ §	प्रणामे	४१-२२
पोषणम्	३९-१५; ५७-३	प्रणिपातपूर्वकं नः	मस्कारः ३१-६
पोषणरूपोऽर्थः	· \$9-7	प्रतिदानम्	३५-४; २१
पोषणार्थकः	३९-२	प्रतिपादनम्	१ ९-२९
प्रकटन-	१४-६	प्रतिपादनार्थकः	१९-२१
प्रकटनम्	११-३३; ३८; २८-१;	प्रतिबन्धः	२३-७; २४; ५०-२; १८
	६; ४ १- २२; ४३-९	प्रतिबन्धे	५०-२
प्रकटनार्थे	१४-६	प्रतिविधान-	१३-९
प्रकटने	५०-१०	प्रतिविधानम्	१३-९
प्रकथनार्थकः	१८-५	प्रतिविधाने	१३-९
प्रकथने	१८ §	प्रतिष्ठा-	२० §; २३-२८
प्रकम्पनम्	४७-७	प्रतिष्ठा	२३-३४
प्रकर्षरूपोऽर्थः	५ ३-६	प्रतीक्षा :	३७-१४
प्रकर्षोऽर्थः	३ ५-३	प्रतीक्षायाम्	२०-११
°प्रकार-	८ पृ०	प्रत्यर्पणमर्थः	३५-४
प्रकाशः	३३-५	प्रथने	१८ §

धात्वर्थविज्ञानम्

प्रथमम् २ पृ०	प्रविशन्ति ३८-६
प्रदानम् ३५-२१	प्रवृत्ति- २५-९
प्रदीपन- २६-११	°प्रवृत्ति- २५-२३
प्रदीपनम् २६-११	प्रवृत्तिः १४ पृ०
प्रधानम् २ पृ०	प्रवृत्तिरूपोऽर्थः १५-७
प्रभुत्वम् ५३-१२ (झ)	प्रवृत्तौ ३१-५
प्रभुत्वार्थकः ५३-४	प्रवृद्धिः १८-१०
प्रमाणम् ११-५ (अ)	प्रवृद्धचर्यकः १८-२
प्रमेयनिश्चयः ४३-८	प्रवेश- २०-२; ३१-६
प्रयच्छन्ति १२-२०	प्रवेशः ५ पृ०; ६ पृ०; ८ पृ०; १९-१०;
प्रयोगः १९-१५; ४१-२२	२९; २०-१२; ३१-६, ३८-८
प्रयोगरूपोऽर्थः ३९-१०	प्रवेशितम् ३१-१
प्रयोजनम् १२-२५	्प्रवेशे ७ पृ०
प्रयोजनरूपोऽर्थः १२-१०	प्रशंसा- ४ पृ०
प्रलापनार्थकः २९ §	° प्रशंसा- २२-७
प्रलापार्थकः २९-५	प्रशंसा २२-४
प्रलापार्थकाः २९ §	प्रशंसाकथनम् २२-७
प्रवचनम् ३५-६	प्रसरणम् १५-१६; ४६-१४; ४९-९; ५७-८
प्रवर्तन- १५-७	प्रसरणरूपोऽर्थः ४९-८; ५७-६
प्रवर्तनम् ११-४६; १२-२५; १५-८; १६;	प्रसरति ४६-६
१९-२९; २५-२३; ३०-११;	प्रसर्पणम् ३८-८
३१-६; ३५-२१; ४३-१२;	प्रसर्पणरूपोऽर्थः ३८-५
५०-१८; ५५-१२; १३; ५६-३;	प्रसादनम् ५४-१३
५६-१६	प्रसादनार्थकः ५४-३
प्रवर्तनरूपार्थकः १९-२५	प्रसाधनम् २६-१
प्रवर्तनरूपोऽर्थः १२-८; ३५-२०; ४३-२;	प्रसारणार्थकः १४-७
५ ६- ३	प्रसिद्धिः १८-१०
प्रवर्तनार्थकः ४३-२; ५०-१२	प्रस्तुतः ४१-११
प्रवर्तियता ११-१९	प्रस्थानम् २३-२५; ३४
प्रवर्द्धनरूपोऽर्थः ३३-७	प्रस्थापनम् ५५-१३
° प्रवाह- ४९ 🕏	प्रस्थापनार्थकः ५५-३
प्रवाह- ३८-८	प्रस्यन्दनम् १७-१५; १७
प्रवाहः २५-२३; ४०-७	प्रहरणम् १७-१७
प्रवाहरूप- ४०-२	प्रहारः १७-१३
प्रवाहरूपेण गमनम् २५-१	प्राणधारणम् ५३-१२ (झ)
प्रवाहरूपोऽर्थः ५५-७	प्राणधारणानुकूलव्यापार- ५ ६-७
प्रवाहोऽर्थः ४०-२	प्राणधारणार्थकः ५३-७

प्राणधारणे	४१-४	प्रीणने	६ पृ०; ४७-१
प्राणवियोगानुकूलव्यापारः	५५-१३	प्रीति-	८ पृ•; ४१-१९
प्राणवियोगानुकूलव्यापा <i>रो</i> ऽ	ર્થઃ ૪- -५	प्रीतिः	५ पृं०; ४१-२२
प्रातिकृल्य म्	२३-२७	प्रीतिरूपार्थ-	४१-१९
प्रादुर्भावः	२८ - १; ६	प्रीतौ	७ पृ०, ४१-१९
प्रादुर्भावार्थकः	२८-२	प्रीत्यर्थे	88-88
प्रादुर्भावे	२८ §; ५ ३-१	प्रेक्षणम्	७ पृ०, ३७ -१ ४
प्रान्तः	२ पृ०	प्रेक्षणे	₹७ §
प्रापणम् ११-२७; ४६;	१९-२९; ३३-१२	प्रेरणम् १७-१ (	(क); १७;४३-१२; ४८-१०
(९५ पृ०);	३५-१७; ४३-३;	प्रेरणमर्थः	₹ ६-१ २
१२; ४६-१४	, ५५-१३	प्रेरणरूपोऽर्थः	४८-२
प्रापणरूपोऽर्थः	४३-२	प्रेरणा	१ ४ पृ०; ५६-२
प्रापणार्थकः	५५ §; ५५ -१; १	प्रेरणायाम्	%% §
प्रापणार्थकाः	<i>8</i> ₹ <i>8</i>	प्रेरणार्थः	88-6
्रप्रापणे ९ पृ०; ३३-	१ २; ४३ §; ५५ §	प्रेरणार्थ क ः	४३-२; ५५ §
प्राप्तवती	88-0	प्रेरणे	१७ §; ४४ §; ५७-७
प्राप्ति-	४ पृ०; २५-२१	°प्रेरणे	१७-१ (आ)
प्राप्तिः ५ पृ०; ६ पृ०;	१३ पृ०; १४ पृ०;	प्रेषणम्	३ ६-१ ३
१९-५; २५-२३;	३०-११; ३५-२१;	प्रोञ्छनादि-	४२-४
३७-११; ३९ -१ ७	<i>\;</i> ४०-७; ४१-२२;	प्लवनतरणयोः	₹ ४ §
५२-१; ५३-१२	(झ)	प्लवनरूपोऽर्थः	३४-२
प्राप्तिकर्मा	٧ २. §	प्लुत्या म्	₹ ४ §
प्राप्तिरूपोऽर्थः	५२-१		45 .
प्राप्तौ	१० पृ०; ५३ §	फलम्	११-३ (अ)
प्राप्त्यर्थ-	५ ३-४	फलनम्	२६-१०; ११
प्राप्त्यर्थः	88-4		ब
प्राप्त्यर्थक-	५ ३-३	बद्धः	११-४
प्राप्त्यर्थकः	३९-७; ५३ 🖇	बघे	yo §
प्राप्नोति	४६ -७	बन्धनम् १	१-४; ४६; २३-६; ३९-१५;
प्राप्नोमि	४६-७		०-१; १८.
प्राप्य	३०-२		३९-१५
प्राबल्यार्थपरः	२०-३	बन्धनादि-	३९-१५
प्रार्थना-	•	बन्धनार्थः	40 \$
प्रार्थना		बन्धनार्थकः	40 8
प्रावर्तयत्	११-१९		५० ६; ५५ ६
प्रीणनम् ३२-११ (९१ पृ			६ पृ०
प्रीणनार्थक:	३२ - ६; ५ ७ §	वन्धुत्वे	१० पृ

२१०		घात्वर्थविज्ञानम्
बन्धे	40 §	भावकरणे ५३ §
ब लवृद्धिः	५३-९	भावगर्हार्थः २९-५
बले	१० पृ०	भावगहर्थि २९ §
बहुगर्ह्यवागर्थक	•	भावप्रकाशनम् १८-६
बाणवृष्टिः	१४-८	भाषणमर्थः ५१-३
बाध:	३ ४-५	भाषणार्थकः ५१ §
बाधनम्	३३-१२; ५०-६०	भासनादि- २ पृ०
बाधनरूपोऽर्थः	३४-५; ५०-६०	भासार्थः ्५६ ° §
बाधनार्थ-	₹₹-४	भूदरविदारण- १३-७
बाधा	४५-५	भूम्यास्तरण- २४-२
बाधारूपोऽर्थः	४४-३	भूषण- ३ पृ०
बुद्धचर्थकत्व-	२३-३१	भेदनम् ११-४६
बुध:	५३-१	भेदनमर्थः ११-३२
बुभुक्षा	२१-५	भेदनार्थः १४-४
बुभुक्षायाम्	२१-५	भोजनादिपरिवेषणे 🔅 ५७-७
बोध-	२३-२६; २३-३१	भोजनार्थक: ५६-६
बोधनम्	४३-७	भ्रंशः ४२-९
	भ	भ्रंशे ४२-९
भक्षण-	२५-३	भ्रमण- २५-१२; २३
	७ पृ०; २४ §; २५-३; २३;	भ्रमणम् २५-२३; ४९-९
	२६-७; ५२-१०; ५६-१६	ै भ्रामणादि- ५६-२
भक्षणार्थ-	२५-३; ५२ §	- ب म
भक्षणार्थकाः	२४ §	मङ्गल- ५७-८
भक्षणे	₹ ४ §	मङ्गले ५३-१
भक्षणेऽपि	२५ ६	मज्जनरूपोऽर्थः ४९-५
भर्जन- 	४५-७	मञ्चास्तरणवसन- २४-२
भर्जनक्वथनादौ		मनःसंतापार्थकः ३३-३
भर्जनम् भर्जनरूपोऽर्थः	४५-१०	मननार्थकः ५४ §
भजनरूपाऽथः भर्जनादौ	४५-७	मनसा स्थिरीकुर्यात् ४१-१२
मजनादा भर्जने	४४-७	मनसि करणम् २३-१३
	४५-७	मन्थनम् २०-१२
भस्मसात्करणम्	,,,,	मन्थनार्थक- २०-१०
भस्मसात्करणे	३८-८	मन्थने २०-१२
भागः	५ पृ०; ७ पृ०	मन्दगमनार्थकः ३८-२
भागे	७ पृ०	मन्दोच्चारणपूर्वकप्रार्थना २९-५
भाग्यम्	₹ € - ₹ ₹	मरणम् १९-२९; ४२-९; ४६-१४;
भाग्ये	३ ६-७	५६-७; १६

मरणार्थकः	ધ દ્દ-૭	याजनार्थकः ५५-४
मर्दन म्	40-2	यापनम् २५-२३; ४३-११; १२; ५६-१६
मर्दने .	५ ७-७	यापनरूपोऽर्थः ४३-११
मानसे च	२९ §	युक्तेन ५६-१६
मारणार्थे	५५-१३	युवतिः ५१-३
मार्दवम्	<i>३३-</i> १२	योग्यता- ५ पृ०
मार्दवार्थक म्	३३-१२	योग्यता ५ पृ०
मिथ्याभाषणार्शकाः	२९ §	योग्यताप्रख्यातिः ४ पृ०
मिश्रणे	५३ §	योग्यतायाम् ५ पृ०
मिश्रोक रणम्	५३ §	योग्यतार्थः ३९-१४
मुहुभाषणे	२९ §	योजन- ३६-११
मूर्छा	४२-९	योजनम् ३६-११; १३; ५६-१६
मूर्छीयाम्	४२-९	योजनमर्थः ३५-८
मूल्ययोग्यता	५ पृ०	योजनवैशिष्टचम् २३-१९
°मूषिक-	८ पृ०	योनि- ८ पृ०
मृत्योरर्थे	१ ९-९	₹
मेघगर्जनार्थकः	३२ §	॰रक्षण- ८ पृ०
मेघध्वनिवाचकः	₹ २ §	रक्षणम् ५ पृ०; ६ पृ०; ३४-३; ३५-
मेष-	८ पृ०	२१; ४१-२२; ४७-१
मोक्ष-	१९-२७	रक्षणमर्थः ३४-९
मोचनम्	३५-२१	रक्षणार्थक- ४७-१
मोचनरूपोऽर्थः	३५-१ १	रक्षणे ५ पृ०; ७ पृ०; ८ पृ०; ९ पृ०;
मौर्व्या धनुष्कोटावायोजने	१ ७-२	808
म्लानतायाम्	४२-९	^o रचन- ५०-१५
य		रचना १२-१; २५; ५०-१८
यजनम्	११- ४६	रचनार्थः १२-१; २; ६
यज्ञार्थः	११-४३	रचनार्थे ३९-४
यथार्थदिशतायाम्	. १० पृ०	रचनोत्पादनरूपः १२-१
यथार्थवादितायाम्	१० पृ	रमणम् ४०-६; ७
याचनम् ५ पृ०; ७ पृ०;	२२-७; २५-२३	रस- २३-३३
याचना	१२-२५	राशिः १४-८
याचनार्थः	१ २-२४; २७-७	रिङ्गणम् २५-१
याचन्ते	१२-२०	रूप- २३-३३
याच्ञाकर्मा	488	रेखाकर्षणादिः २३-३४
याच्ञायाम्	48-7	रेखाकर्षणाद्यर्थे २३-३४
याच्यालाभालाभार्थकः	५२ §	रोदनम् १६ §
याजनम्	५५-१३	रोदनार्थः १६-१; ३

रोदनार्थकः	१६-३	वर्णनम्	११- ४६; २३-३४
	६-३	वर्णनमर्थः	१ १-२२
रोदने १	(६ §	वर्णपरकः	१ ३-४
रोध-	(৬-३	वर्तते	१२ पृ०
रोघः -	१७-५	वर्तनम्	७ पूठ; ११ पूठ; १९-३; २९;
रोपणम् ३९	-१ ५	·	२५-४; २३; ५५-१२; १३
रोषः १	१६-२	वर्तनार्थकः	44-87
रोषार्थक-	٤ §	वर्तने	५६ §
रोहणार्थकः ३९	:-१ २	वर्द्धनम्	२८-६; ३३-१२ (९५ पु०);
ਲ			५३-९; १२ (झ); ५७-८ 🗀
लक्षणे १	टि०	वर्धनरूपोऽर्थः	५३-९; ५७-८
लक्ष्यार्थकः १३	१ -१ २	वर्धनार्थः	५३-१०
लक्ष्यार्थकाः १३	-१ २	वर्धनार्थकः	२८-६
लगने इ	8-4	वर्घनार्थे	१ २ पृ०
लङ्घनम् इ	४-३	वर्धने	<i>३३-१२; ४७-१</i>
लज्जार्थ- १८	:-१०	वर्धापनम्	५७-८
लाभः ३७-१४; ५२-१;	१०	वर्धापने	40-6
लाम्पट्यं २	१- ४	^o वर्षण-	8 <i>9</i> §
लालसा १२	-24	वर्षणम्	४६-४; १४
^o लिप्सा- २	• §	वर्षणे	
° लिप्साप रा यणतायाम् २	१- २	वशीकरणम्	२३-८; २४; ४३-१२; ५०-१८
लीला ५	३-१	वशीकरणमर्थः	४३-१०
लेहनम् २३-२;	३४	वशीकार-	२३-८
लोभः २	१-५	वशीकारः	११-४६
लोभार्थकः २	१-१	वशीकारे	४३-१०; ५०-९
व		वशीकृतः	११-८
वचनंम् ५	१-४	वस्त्रेण निर्गाल	ज्नम् ४८ - १०
	९ §	^o वहन-	₹९ §
	३-४	वहनम्	१३-१४
वदनम् ३५-६;	२१	वाञ्छा	१४ पृ०
	7-9	^o वायु-	८ पृ०
वघार्थक- ४	8 §	वायुप्रवाहः	४९-९
	१-३	वायुप्रवाहरूपो	ऽर्थः ४९-३
	पृ०	वायुप्रवाहार्थक	
वरणे ५	६ §	वासः	२५-१४; २३
	४-२	विकत्थनार्थकौ	
वर्णन- २३	-२६	विकारापादनम	

उल्लिखितधात्वर्थंसूची

विकारार्थे ४२-९	विधिः १२-६; २५; १५-१ ३; १ ६
विकारे ४५-८	विधिरूपोऽर्थः १२-७
विकिरणम् १७-१७	विनाश- २०-९
विकिरणार्थकः ४०-७	विनाशः १७-५; १७-१७; २०-१२; ४८-१०
विकिरणार्थे १७-४	विनाशनम् २६-११; ५०-६
विकृतिः ४२-९	विनाशार्थः ४८-९
विक्रमः ३५-२१	विनाशे ४८-९
विक्रमण- १५-१	विनिमयरूपो विक्रयः ३५-९
विक्लित्त- ४५-१	विपरिणामे ४२-९
विक्लितः ४५-१०	विभागः ५२-३, १०
विविलत्त्यनुकूलव्यापारः ४५ §	विभागरूपोऽर्थः ५२-३
विक्लेद: ४५-७	विभागार्थकः ५२ §
विक्षेपणार्थक- १४-१; ३; ८	विभूतिः ५३-१
विक्षेपार्थक- १५ §	विमोहनार्थकः २१-१
विख्यात्यर्थकः १८-५	विरचनम् ३२-११ (९१ पृ०); ५०-१४
विघातः ४४-४	विरचनरूपोऽर्थः ३२-९
विघातरूपोऽर्थः ४४-५	विलापनमर्थः ३८-७
विचयनम् २६-८	विलाप्यैकीकरणम् ४१-८; २२
विचरणम् २५-२३	विरुखन- १३-२
विचरणादि- २५-३	विलेखनम् १३-१; ५
विचरणार्थकः २५-८	विलेखनरूप- १३-६
विचलनम् ३८-८	विलेखने १३ ६ १३-६
विचारः ११-४४; ४६; ३०-११; ३७-१४	विलोकनार्थकः २०-१०; ५० §
विचाररूपोऽर्थः ३७-५	विलोडनार्थकः ५० §
विचारार्थकः ३०-५	विलोडने २०-१२; ५३
विचारोऽर्थः ३७-५	विवाहः ११-२०; ४६; २३-३४; ३५-१०;
विच्छिद्यापाकरणम् १२-२	२१; ५५-१३
विच्छेद- २७-५	विवाहार्थः ११-२०
विज्ञानार्थक- २२ §	विवाहार्थे २ ३-३२
विज्ञापनम् ८ पृ०; १८-१	विवेचना ११-४४
विदारणम् २७-४; ५	विवेचने ५२ §
विदारणार्थकः १३-१६	विशन्ति ३८-६
विद्यते १२-४	विशरणम् ४२-९
विद्रावणम् ४९-७; ९	विशरणे ४२-९
विद्वदर्थकः १३-३	विशिष्टगत्यर्थकः २५-१
विधानम् १२-६; ३९-१५	विशेषज्ञानार्थकः ३७ §
विधानमर्थः ३९-१	विश्राणनम् ५२ §

धांत्वर्थवि**ज्ञां**नम्

<del></del>			
विश्राणने ~~िक्का~~	५२ §	वैष्ट ने	\$ <i>9-</i> \$\$
विश्राणे <del></del>	५२ §	वैरूप्यम् ~~वै~~ —े ~	४२-९
विश्रामार्थ-	१३-१०	वैरूप्येऽर्थे	४२-९
विसर्गः	११- ४६	व्यक्तवागर्थकः	₹९.६
विसर्गे	११ -३६	व्यक्तवागर्थके ।	
विसर्पणम्	३८-८	व्यक्तायां वाचि	₹ २९. §;५ १. §;५ १-१
विसर्पणमर्थः	३८-५	व्यत्यापयामः	५६-१६
विस्तारः ११-४६;३२-	१;२;११ (९१पृ.) ;	व्यवसायरूपोऽध	र्गः ४१-११
३६-१३	,	व्यवस्था	२ ६-११
विस्तारार्थ-	३२-७	व्यवस्थादि-	२६ -११
विस्तारार्थः	३२. §;३२- २;	व्यवस्थापनम्	१२-६
विस्तारार्थकः	३६-१३	व्यवस्थापनार्थ-	१२-६
विस्तारे	३२.§३२-११;५७	व्यव स्था रूपोऽर्थ	
विस्तारोऽर्थः	११-१२	व्यवस्थार्थकः	१२-१२
विहितम्	११-२ (अ)	व्यवहारः	१२-१८;२५;२५-२३;५३-१२
वृत्तम्	40-8		(झ)-घ ५६-१६.
वृत्तहीनता	४독- १४	व्यत्रहारार्थः	२५-१५;५३-१२ (घ);५६-५
वृत्तहीनताया म्	४६ -१ २	व्यवहारार् <u>थे</u>	88-86
वृत्ति-	१५-७.	व्याख्यानम्	₹७-६
वृत्तिः	१५-७	व्याघात-	२७-३
वृत्तिपरः	४१-१८	व्याघातः	२७-५
- वृत्त्युत्साहवृद्धचर्थेषु	१ ५-७	व्यापन-	३ २- १
⁰ वृद्धि-	१५-७		८ पृ ०;३२-११; ४९-९;५०-४
वृद्धि-	५३-१२	व्यापनमर्थः	४९-६
वृद्धिः ५ पृ०;१५-९;१५-	१६;२८-६;५३-९;	व्यापारः	११ - ७(अ)
	५-९;४७.§;५३ -१ ;	व्याप्ति-	***.§
५ ૬.§;५७.§	, , , , , , , ,		८-२९;२५-२३;४२-९;५०-१८
वृद्धचर्थः	५३-९	व्याप्तिकर्मा	87.8
वृष्टिः	88-6	व्यासिनाशरूपयो	
- वृष्टचभिमुखीकरण म्	४५-१०	व्याप्तिरूपोऽर्थः	१ ९-२४
वृष्टचभिमुखीकरणेऽर्थे	४५-३	व्याप्तिसम्पद <u>ोः</u>	५ ३- १
वेगिता गतिः पलायनरूपा	३८-४	व्याप्तौ	९ पृ०;१० पृ०
वेगितायां गतौ	₹८.§	व्याप्त्यर्थः	40-8
वेधनम्	२७-५	व्याप्त्यर्थकः	२५-५
वेष्टन-	२५-२२	व्याप्रिय ~~स~~ ्व	५३-१ २ (ख)
°वेष्टन-	५ ६.§	व्याप्रिया	५३-१२; (झ)-ख
वेष्टनम्	३२-११;	व्रणनम्	२७-५
-			10.1

	হা	संग्रह:	२३-३४
शङ्का	48-83	संग्रहार्थः	२३-२०
,	स	संग्राम-	२ पृ०
संयोगानुकूलव्यापा	र: २ ९.§	संचयः	२६- ११ ; ३५-२१
संयोजनम्	३५-२१;३९-५;५५-१३	संचयार्थकः	३५-१७
संयोजय	५५-५	संचरण-	२५-२; २२; ५६-१
संलगनम्	३६-११	संचरणादि-	२५-२३
संवरणम्	₹-₹	संचलनम्	80-0
संवासः	१९-२९	संचार-	२५-२
संवासार्थकः	१ ९-६	संज्ञानार्थक-	२६. §
संवाहन म्	११-४५; ४६	संतापः	३३-१ २
संशयार्थकः	₹ ¥.§	संतापार्थक-	३३-७
संशोषणमर्थः	४७-५	संतापार्थकः	३३-३
संश्रयरूपोऽर्थः	५२-१	संतापे	₹₹. §
संसिद्धिः	११- ४६	संतापोऽर्थः	₹.३-३
संसिद्धचर्थकः	88-58	संतुष्टि-	४१-१९
संस्कारः ११- ४६;	;३३-६;१२; ५३-१२(झ)-छ	संघान-	३९ -१ ५
संस्काररूपः	५३-११ (छ)	संनिवेशनम्	२३-१९
संस्कारार्थः	<i>७-</i> १ <i>१</i>	संपत्तिः	५३-१२ (झ)
संस्कारार्थपरः	११- २५	संपदर्थक:	५३-४
संस्कारोऽर्थः	११-७	संपद्यते	२८-५
संस्कृतम्	११- २	संपन्नता	१२-४
^o संस्कृतिः	२५-१३	संपर्कः	-५०-७
संस्कुत्यर्थकः	१ ३-३	संपादनम्	११-४६; ३७-१४; ४८-७; १०;
संस्थापनम्	३२-११(९१ पृ०);३२-४		५५-१०; १३
संहारः	४७-६;७	संपादनार्थः	५५-१०
संकोचः	१३-८	संपादनार्थकः	१ २-४
संक्रमः	५ <i>६</i> -१२ (झ)-ग	संपादितः	१ १ -६
संऋमरूपोऽर्थः	५३-१२ (ग)	संपूर्णता	११ -१ १; ४६
संख्यानम्	१९-२९	संपूर्त्यर्थकः	११-१ १
संख्यानार्थकः	१९- २३	संबन्ध-	40-6
संगणनारूपोऽर्थः	५४-१ १	संबन्धः	५०-७; १८
संगतिः	१५-१ ६; ५०-७	संबन्धरूपोऽर्थ	:: 40-0
संगतिकरणम्	३९-५	संभक्तौ	५६ §
संगम:	३१-६०	संभारः	१ २-२५
संगमे	३१-५	संभावना	40-8
संग्रह-	२६-५; २३-१०	संभावनार्थकः	

संभृतम्	१२-१४	सम्पदर्थकः	₹८ -८
संभोगार्थकः	१९-६	सर्जनम्	३२-११. (९१),३६ - १३
सक्त-	२१-४	सर्जनमर्थः	३६-२
सक्तिः	२१-५	सर्जनरूपोऽर्थः	₹ २- ७
⁻सङ <u>्</u> गः	१९-२ ९;२१-२५	सर्पणे	89-6
सङ्गार्थकः	१९-११	सर्वतश्चोत्कूर्दनम्	१४-८ १४-८
सज्जा	१२-२५	सशब्दं पानम्	₹४.§
सज्जार्थः	१ २- ३	सहनम्	४१- २२
सत्कारः	५४-६;१३	सांगत्यम्	₹ ९- १४
सत्ता	१५-१६;२८-४;२८-६;३३-१२	साक्षात्कारः	३०-१२; ३७-१४
	(९५ पृ०)५३-१;१२(झ);५६-	साक्षात्काररूपदर्शनम	
	१६	साक्षात्काररूपोऽर्थः	<i>ं</i> -७
सत्तायाम्	३२-१२;५३§;५३-१	साक्षात्कारार्थकः	₹७-₹
सत्तारूपम्	५६- ४	साक्षात्कृत्य	₹०-२
सत्तार्थः	१ ९-३;२८-४	सादृश्यम्	१ २-२५
सत्तार्थक-	५६-७	सादृश्यार्थ-	१२-७
सत्तार्थकः	१२-४;२८-४	साधनम्	१९-२६; २९
सत्त्वे	५ ३-१	साधारणगत्यर्थाः	१९- ७
सत्यम्	४५-६;१०	सामग्रीवितरणे	4:9-6
सन्तानपालनार्थ	किः ३२.§	°सामर्थ्यं-	३ पृ०
सफलयामः	१ ९-२७	सामर्थ्यम् ४ पृ०;	१४ पृ०; ११-७ (अ);
समर्जनम्	१ ३-६	•	१८; २५; १९-१९;
समर्पणम्	<i>₹९-१</i>	२९; ४६	,
समादरे	५ पृ०	सामर्थ्यमर्थः	१२-१
समाप्ति-	११-२६	सामथ्यर्थिः	१२-१८
समाप्तिः	११- ४६,४६- १ ३,५७-७	सामथ्यर्थिक:	१२-१; ४; ४६-१०
समाप्तौ	५७-७,८	सामध्यर्थि	१२-१८
समास्वादः	२३-२,३४	सामर्थ्ये	१ २.§; ४६-९
समीक्षण-	३७-१४	सामान्यज्ञानार्थकः	₹७. §
समूह:	२ पृ•	सुखम्	५३ -१ २ (झ)-झ
समूहीकरणम्	११-४६	^o सुखादिपरः	88-88
समूहीकरणमर्थः	88-88	सूचनम्	११-४६; ३०-११
समृद्धिः	५३-९,५७-८	सूचना	१८-९; १०
समृद्धचर्थः	५७-४	सूचनादि-	\$9-9₹
समेधन-	२८-६	सूचनाद्यर्थ-	३०-११
समेधनम्	२८-६	सूचनार्थः	१८-८
सम्पत्तिः	४५०	सूचयामासुः	₹0-१0

14		6 6	
सृष्टि:	५३-२	स्थिरीकरणम्	११-४६; ४१-२२; ५०-२
⁰ सेचन-	89.8	स्थिरीकरणमर्थः	\$? - ? ~~3~~
सेचनम्	३५-२१	स्थिरीकरणरूपोऽर्थ	
सेचने	४७ §; ४७-१	स्थिरीकरणेऽर्थे	88-3
सेवताम्	११-४५	स्थैयर्थिकः	40.8
सेवन-	११ पृ०; २०-५	स्नान-	४०-५
सेवनम्	११-४६; २०-१२; २५-१८;	स्नानम्	११-२३; ४८. §; ४९-९
	२३; ३५-२०; ५२-१०	स्नानार्थक-	४८-६
सेवनमर्थः	११-१६	स्नानार्थकः	89-4
सेवनार्थः	२५-१८	स्नुषा	५१-३
सेवा	५२-१	स्पर्धा	48-83
सेवायाम्	\$	॰ स्पर्श-	२३-३३
स्कम्भनम्	३५-१४; २१	स्पर्शः	२३-३४
स्तम्भार्थक-	48- 8	स्पृहा	१९-१५; २९; ५४-१३
स्तम्भार्थं हः	५४. §	स्फुरण-	४९-९
स्तवः	१२-२५; ५४-२	^o स्मरण-	११ पु०
स्तवनमर्थः	१४- ३	स्मरणम् १	१९-१७; २९; ४१-१२; २२
स्तुति-	२२. §	स्मरणरूपोऽर्थः	३९-१३
स्तुतिः १	४-३; २२-४; ७; ४८-१०; ५१-	स्मरणाद्यर्थः	89-78
8	; ५४-२; १३	स्मृ तिः	३९-१५
स्तुतिरूपोऽर्थ	ि १२-१९; ४८-८; ५४-२	स्मृत्यर्थक-	48-4
स्तुतिवचनः	५१-२	स्यन्दनरूपा गतिः	५५-७
स्तुतौ	१४ पृ०; १ ६. §	स्रवणम्	३८-७; ८
स्तुत्यर्थकः	48-7	स्रुतौ गतौ	₹८. §
स्थान-	२३-५	स्वभावः	११- ७ (अ); ५३-१
स्थानम्	२ पृ०; ३६-१३	स्त्रागतम्	२३-१३; ३४
^o स्थापन-	₹९. §	स्वाधीनत्व-	२३-२३
स्थापनम्	११-२९; ४६; १७-१५; १७;	°स्वामित्व-	३ पृ०
	३५-२; २१; ३९-१; ५०-५;	स्वामित्वम्	५ पृ०
स्थापनमर्थः	१८. ३९-१	स्वाम्यर्थः	५ पृ०; ६ पृ०
स्थापनार्थकः स्थापनार्थकः		स्वाम्यर्थे	८पृ०
स्थापनार्थे स्थापनार्थे		स्वायत्तीकरणम्	२३-२३; २४
स्थापनाथ स्थिति-	१ ० पृ०	स्वीकरणम्	११-३०; २३-१; ३२; ३४
	४७-७; ५३- १ २ (झ) क; ५६. §;	स्वीकरणमर्थः	१२-१५
1241(1)	45-8; १ 5.	स्वीकार-	२३-३२
स्थितिविशेष		स्वीकारः	१९-२९; २३-१; ४१-२२;
स्थितौ	४७-२		47-80
	33 (		•

धात्वर्थविज्ञानम्

स्वीकारार्थः स्वीकारार्थकः	२३-१६; २८; ४१ - १९ ५४-८	हरणमर्थः हलरेखार्थकः	४ <i>३</i> -५ १३-१२
स्वीकारे	२ ३-१	हलरेखार्थे	१ ३- ११
स्वीकृतम्	१० पृ०	हस्तिसज्जनारूपः	१२-३
• स्वीकृति-	८ पृ०	हिंसनम्	40-8
स्वीकृतिः	७ पृ०	हिंसा	५ पृ० ५७-८
स्वीकृतौ	८ पृ०	°हिंसा	१३ पृ०
स्वीकृत्यर्थकः	१९-१३	हिंसा-	२७, §
		हिंसायाम्	८ पृ०; १६. §; ५७-७
	ह	हिंसार्थः	१४-३
हतौ	५५ . §	हिंसार्थक-	११-१ (अ); १ ५. §
हननम्	74-88	हिंसार्थकः	₹ 0-9
हननमर्थः	११-१ (अ); ४०-७	हिंसार्थकत्वम्	११-१ (अ)
हननादि-	₹0-0	हृदयचित्तान्तःकरणादि	: ५३-१२ (झ) ग
हननार्थकः	३४-६	हृदयचित्तान्तःकरणारि	देरूपः ५३-११ (ग)
हन्तारः	२६- ६	हृदिकरणम्	२३-१८; ३४
^o हरण-	११ पृ०	हृदुच्चारणम्	२०-२; ५
हरणम्	१७-१ २; १ ७	होम-	११-४३

धात्वर्थंबोधकप्रयोगोदाहर**स्**सूची

(धातुरूपाणि स्थूलाक्षरीर्नादष्टानि सन्ति)

√कृ (डुकृञ्) ८/९ करणे (उ०)		,	२५
वच०	पृ०	काले कृतां तां मनुजैः (वा ० रा०)	78
	- २१	इन्द्रस्य प्रमत्तः कृतानि वीर्या (ऋ०)	२४
, ,	३ ६	कथां प्रमत्तः कृता मिव (अभिज्ञान०)	२२
	२ १	रामः कृता त्मा भरतम् (वा ०रा०)	२०
• • • • •	२३	राक्षसेन्द्र पुरस्कृतान् (भट्टि०) २१	
· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	२३	भवता तस्य कृतः कृता वधेः (किरा०)	२३
	२४	कृतिरेषा हि भद्रं ते (हरि०)	२६
	२ १	तत्रापि न कृतोऽतिथिः (हरि॰)	२६
	१९	एष मे क्रियमाणायाः (महाभार०)	२४
कुरु करे गुरुमेकमयोद्यनम् (नैष०) २१ वि		वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु (रघु०)	२२
	२३	चिकित्सा च नव क्रियाः (अ० को०) २०	
	टे॰	क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदित (रघु०)	२०
	२१	क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे (रघु०)	२३
	२१	दिशश्च पुष्पैश्चकरुविचिशैः (भट्टि॰)	३७
	२१	उदङ्मुखं तं तु रथं चकार (वा॰रा॰)	२१
	२२	जयस्तम्भं चकार सः (रघु॰)	२२
	२१	चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानाम् (भट्टि०)	२३
	२४	चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् (रघु०)	२३
	२५	चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठात् (महाभार०)	२२
अथवा कृतं सन्देहेन (अभि०)	२५	$\sqrt{s}$ प् (कृपू) १/७५४ सामथ्यें (आ)	
एष देवो विपा कृतः (ऋ॰) २४ ी	टि०	पृथक्कमाण्य कल्पयत् (मनु०)	२७
वीतहोत्रा कृतदृसू (ऋ॰) २४ ी	टि॰	इदं शास्त्रम कल्पयत् (मनु०)	२७
कृतकौतुहलस्तेषु (महाभार०) २४	टि०	चातुर्हीत्रम कल्पयत् (वा० रा०)	२८
सारतोऽयमथवा गिरा कृतम् (रघु०)	२४	नातो ह्यन्य मकल्पयन् (वा० रा ०)	२८
कृतदाराः कृतास्त्रा श्च (वा० रा०)	२१	अकल्प्स्यदुद्यतिः सर्वा (भट्टि॰)	२७
कृत माविष्कृतपौरुषैर्भुजैः (किरा०)	२५	वेनानामकृपन्त पूर्वीः (ऋ०)	२९
कृत लक्षणः (अ० को ०) २३ पृ०ी	टि॰	गिरो वेनानामकृपन्त पूर्वी (ऋ०)	३०
कृत श्रमो निरुत्साहः (पा ० रा०)	२५	जानन्तो रूपमकृपन्त विप्राः (ऋ॰)	३०
कृत संज्ञो वृकोदरे (महाभार ०)	२२	गिरो वेनाना मकृपन्त पूर्वीः (ऋ०)	३०
अग्निविश्वस्य हविषः कृतस्य (ऋ०)	२५	बृहस्पतिना कृपयद्व लो गाः (ऋ ०)	३०

मर्तानां चिदुर्वशी रकृप्रन् (ऋ०)	३०	यं कृपा सूदयन्त इत् (ऋ०)	३०
क्रक्षमाण मक्रपेताम् (ऋ०)	३०	स्तवानो देव्या कृपा (ऋ०)	₹ 0
श्राद्ध कल्पं च शाश्वतम् (मनु०)	२८	त्वं कृपा पावक रोचसे (ऋ०)	३०
एष मे प्रथमः कल्पः (वा० रा ०)	२८	कृपा तन्वा रोचमानः (ऋ०)	३०
योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् (महाभार०)	२९	अया कृपा न जीर्यति (ऋ०)	30
नास्मै समितिः कल्पते (अथर्व ०)	२७	देवो देववाच्या कृपा (ऋ०)	३०
सामर्थ्यमिह कल्पते (वा ० रा०)	२७	पावकया यश्चितयन्त्या कृपा (ऋ०)	३१
ब्रह्मभूयाय कल्पते (मनु०)	२७	दविद्युतत्या रुचा परिष्टोभयन्त्या कृपा	
भयाद् भोगाय कल्पन्ते (मनु०)	२७	(ऋ०)	३१
कल्पन्ते नियतैर्जनैः (वा० रा०)	२८	वऌतकेशनख र मश्रुः (मनु०)	२७
विष्णुर्योनि कल्पयतु (ऋ०)	२६	चक्लृपे चाश्वकुञ्जरम् (भट्टि०)	२७
यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः (ऋ०)	219	$\sqrt{n}$ ष् (n ष) १/९७५ विलेखने (प)	
षट् त्रिंशांश्च चतुरः कल्पयन्तः (ऋ०)	२८	अधो अन्यम चीकृषम् (ऋ०)	३४
एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति (ऋ०)	२७	दृति सु कर्ष विषितं न्यञ्चम् (ऋ॰)	३२
अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व (ऋ०)	२७	कर्षणं भीषणं चैव (महाभार०) ३४	टि॰
यथावशं तन्वं कल्पयस्व (ऋ०)	२७	क्षीयन्ते राष्ट्र कर्षणात् (मनु०)	३४
तेभिः कल्पस्व साध्या (ऋ०)	२६	प्रकृतिस्थानि कर्षति (श्रीमद्भग०)	३५
ऋतून् कल्पयाति (ऋ०)	२६	विद्वांसमीप कर्षति (मनु०)	३५
विद्वान्येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति (ऋ०)	२८	कर्षयत्यनवेक्षया (मनु०)	३४
सुविता कल्पयावहै (ऋ०)	२६	ज्ञुनः कर्षतु वृत्त्यर्थे (महाभार०)	३५
कल्पयेत् सततं करान् (मनु०)	२९	गोधा तस्मा अयथं कर्षदे तत् (ऋ०)	३२
बभूवुरुद्यानविहार कल्पाः (रघु०)	25	कर्षन्ति च महद् यशः (महाभार०) ३४	टि॰
किल्पतं विधिवत् पुनः (रघु०)	२९	कर्षन्तु भुवि संहृष्टाः (महाभार०)	३६
किल्पतं क्रूरनिश्चया (रघु०)	२९	दिवि यवं वृकेण कर्षयः (ऋ०)	3 8
केवलेन चरणेन कल्पितम् (रघु०)	२७	फलमूलानि कर्षयन् (महाभार०)	३६
कथं रघुः कल्पित शस्त्रगर्भम् (रघु०)	२७	द्राणकान्तमधुगन्ध कर्षिणीः (रघु०)	३६
यथापूर्वं प्रजाः कल्पे र न् (तैसं०)	२६	अवृत्ति कर्षिता हि स्त्री (मनु०)	३४
कल्प्ता प्रीति परां प्रभुः (भट्टि॰)	२६	कार्ष्मेवातिष्ठदर्वता जयन्ती (ऋ०)	३५
कार्पाणे शुर विज्ञवः (ऋ०)	३१	अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमि त्कृषस्व (ऋ०)	३२
कृपणं बत वैदेही (वा० रा०)	३०	कृषन्नि त्फाल आशितम् (ऋ०)	३१
सर्वताता ये कृपणन्त रत्नम् (ऋ०) ३०;	३१	कृषायवः (पैसं०) ३६	टि∘
कृपणे परादात् (ऋ०)	३०	कृती कृष्टिर्लब्धवर्णी विचक्षणः (अ०को०)	) ३२
कृपणेभ्यो ह्यदापयत् (वा० रा०)	३०	कुष्णः श्वेतोऽरुषो यामः (ऋ०)	३३
अनु पूर्वाः कृपते वावशाना (ऋ०)	२९	यत्ते कृष्णः शकुन आतुतोद (ऋ०)	३३
कृप नीलम् (ऋ॰)	३०	आ कृष्ण ईं जुहुराणो जिघति (ऋ०)	३३
कुपमाणमकुणुतं विचक्षे (ऋ०)	३०	यः कृष्णगर्भा (ऋ०)	३३
अगच्छतं कृपमाणम् (ऋ०)	३०	कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सक्षिता (ऋ०) ३	२,३३
		~~-~~	

क्षिसा जूणिर्न वक्षसि (ऋ०)

शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा (याज्ञ०)

४०

३९

चक्रनेमिक्रमेण (मेघ०)

क्रमेयं त्वां गिरिं चैव (महाभार०)

४२

४५

	ताः क्षिपेरन् प्रजाः सर्वाः (महाभार०)	४३	ऊध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि (रघु०)	45
	क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव (हरि०) ४२		गतं विज्ञानयातयोः (मेदिनी०)	५२
	गौरो न क्षेप्नोरविजे ज्यायाः (ऋ०)	४२	क्व ऋतं पूर्व्यं गतम् (ऋ०)	४ ९ ४८
-	मा स्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् (ऋ०)		युवं भुज्यं भुरमाणं विभि र्गतम् (ऋ०)	४८
	चिक्षेप परमक्रुद्धः (वा० रा०)	४२	संसिद्धि परमां गताः (गीतायाम्)	४८
	चिक्षेप च स तं धीमान् (महाभार०) ४३;		गताः संवत्सरा दश (वा॰ रा॰)	४९
	चिक्षेप च बली किल (हरि०)	४५	यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः	٥,
		٠,	(श्रीमद्भग०)	40
	√ख्या २/४९ प्रथने (प)		त्वं गींत प्राप्स्यसे वीर (वा॰ रा॰)	५१
	अन्तर्ह्यांख्यदुभे अस्य धेने (ऋ०)	४६	गतिः स्त्री मार्गदशयोः (मेदिनी०)	४९
	अख्यद् देवो रोचमाना महोभिः (ऋ०)	४६	स गितः स परायणम् (वा० रा०)	48
	विभीषणेन सोऽख्यायि (भट्टि॰)	४६	यः स मे श्रीहंरिर्गतिः	५१
	मानो अति स्था आ गहि (ऋ०)	४६	स्वपुण्यविजितां गतिम् (भट्टि॰)	५३
	ख्यातं दशरथं भुवि (भट्टि॰)	४६	गच्छत्यकुशलां गतिम् (वा० रा०)	५१
	ख्याति मिच्छति पुष्कलाम् (मनु०)	४७	गतिस्त्वं वीतरागाणाम् (रघु०)	47
	ख्यातो लोकम्प्रवादोऽयम् (वा० रा०)	४६	विश्वामित्रे गते राजा (वा॰ रा॰)	४७
	सा जानती ख्यापय नः सुकेशि (महाभार०)	३७	इत्यं गते गतघृणः किमयं विधत्ताम्	
	स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयात् (मनु०)	२७ ४६	(रघु०)	५२
	स्यापयामास राजेन्द्र (महाभार०)	०५ ४६	नाम पृष्ठ गतौ तौ च (वा० रा०)	५०
	क्रियते ख्यायते च यत् (हरि०)	-	रजसि प्रलयं गत्वा (गीतायाम्)	४८
	भाश्रमः ख्यायते पुण्यः (महाभार०)	४७	यद् गत्वा न निवर्तन्ते (गीतायाम्)	<mark>የ</mark> ሪ
	अन्तर्हि ख्यो जनानाम् (ऋ०)	४६	पतितौ भवतो गत्वा (मनु०)	४८
		४६	गन्तुमर्हसि किल्विषात् (वा० रा०)	42
	√गम् (गम्लृ) १/९६७ गतौ (प)	1. 0	एनसा गन्तु मर्हति (महाभार०)	५०
	कीचकं मनसागच्छत् (महाभारः)	48	बुध्यस्व गमयस्व च (महाभार ०)	५२
	ज्ञात्वा तत्त्वमथा गमत् (महाभार०)	४८	गमयिष्यामि शक्रेण (महाभार०)	४८
	नावेदविद्वानागच्छेत् (हरि०)	४९	गच्छेयं तद् गमिष्यामि (महाभार०)	५०
	तमेव शरणं गच्छ (श्रीमद्भगत्रव्गी०) स इद्देवेषु गच्छति (ऋ०)	48	एतैः सर्वेर्गम्यते बुद्धिनेैः (महाभार०)	४८
	,	४७	गम्यमानं न तेनासीत् (भट्टि॰)	५३
	शूद्रत्वं च स गच्छति (मनु०)	8८	समुद्रमव्यथि र्जगन्वान् (ऋ०)	४८
	कालो गच्छति धीमताम्	४९	पत्नीर्वृष णो जगम्युः (ऋ०)	४८
	पशून् गच्छन् शतं दाप्यः (मनु०)	88	आपृष्ट्वैव जगामा शु (वा०रा०)	४७
	कुलसंख्यां च गच्छन्ति (मनु०)	५२	सख्यस्ता जग्मुरिङ्गितैः (महाभार०)	४९
	ततो गच्छिस सिद्धार्थः (महाभार०)	85	लोके स्थावर जङ्गमे (महाभार०)	86
1	1,2	४९	√गाह् (गाहू) १/६४१ विलोडने (आ	r)
1	गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ (मनु०)	88		
	गच्छेत् सर्वेण चेतसा (महाभार०)	40	ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकणैंः	fa.s.e
	गत एव नराधमः (महाभार०)	४९	(श्रीमद्भाग०)	48

प्रयय ो गा ढटुर्मना: (वा०रा०)	५४	√ग्रह् (ग्रह) ९/६१ उपादाने (उ)¦	
गाढः सुनियताङ्गुलिः (वा०रा०)	५४	सर्वासामग्रभं नामारे अस्य योजनम् (ऋ०)	६०
स भ्रातुश्चरणौ गाढम् (वा०रा०)	५४	वि पृच्छति स्वेनेव घीरो मनसा यदग्र-	
श्रमफेनमुचा तवस्वि गाढाम् (रघु०)	48	भोत् (ऋ०)	49
गाढोतकण्ठाम् (मेघ०)	५४	धृतराष्ट्राद थाग्रहीत् (भाग ०)	६१
पादेव गाधं तरते विदाथः (ऋ०)	५३	श्रुतश्रवस मग्रहीत् (भाग०)	६१
प्रवाजे चिन्नद्यो गाधमस्ति (ऋ०)	५३	लोकोऽग्रहीच्यदृषभस्य (भाग०)	६५
इन्द्रो गाधान्यकृणोत् सुपारा (ऋ०)	५३	तावग्राहयत प्रभुः (वा० रा०)	६६
मनस्तु मे संशयमेव गाहते (कुमा०)	५४	पाणि मग्राहयत् पिता (रघु०)	६७
तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने (रघु०)	५४	भ्रातॄन् मे ऽग्राहयत् पिता (महाभार ०)	६६
महो गाहाद् दिव आ निरधुक्षत (ऋ०)	48	यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहिषम सत्तमः	
शत्रूणां गाहिता कपिः (भट्ट०)	५५	(भाग०)	६४
जगाहिरेऽनेकमुखानि मार्गान् (भट्टि०)	५४	अजिग्रहत् तं जनको धनुस्तत् (भट्टि०)	
	(~~u~~)	६३	, ६७
√गृघ्(गृघु) ४/१३३ अभिकाङ्क्षायाम्		गृभाय जिह्नया मधु (ऋ०)	६०
यस्यागृधद् वेदने वाज्यक्षः (ऋ०)	५५	मन्त्रग्रामं गृहाण त्वम् (वा० रा०)	६३
मा ते गृष्नुरविशस्तातिहाय (ऋ॰)	પ ^દ ્	गृहाणा ङ्गान्यप्वे परेहि (ऋ०)	५९
साधुर्न गृष्नुरस्तेव जूरः (ऋ०)	५६	उक्तवान् न गृहीतं वै (महाभार ०)	६४
गृध्नुस्तु गर्धनः (अमर०)	५६	नतसुग्रीव गृहोत सादराज्ञ म् (भट्टि०)	६६
शारीरेषु च गृध्यतः (महाभार०)	५६	गृहीतोऽनन्यभावेन (भाग०)	६२
यो हि मां पुरुषो गृध्येत् (महाभार०)	५५	गृहीत्वा परमप्रीतः (वा० रा०)	६२
राजा तुष्येच वरस्वेषु गृध्येत् (महाभार	) 44	गृह्धते कालयोगतः (महाभार०)	६१
$\sqrt{\eta}$ ९/२७ शब्दे (प)		स्त्रीणां गृह्णाति हृदयम् (वा० रा०)	६१
अव स्वराति गर्गरः (ऋ०)	५७	सकुदुक्तं न गृह्णाति (पञ्च०)	६३
स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि (ऋ०)	५८	नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि (गीतायाम्)	६५
गृण:द्वयोऽनुगृणन्ध्त्यन्ये (भट्टि॰)	५८	धनु र्गृह्या परं शुभम् (वा० रा०)	६१
गृणन् ब्रह्म सनातनम् (महाभार०)	५८	परमार्थेन न गृह्यतां वचः (शाकु०)	६४
केचिद् भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति (भग	वद्गी)	आलाने गृह्यते हस्ती (मृच्छ०)	६१
	५८	वाजी वल्गासु गुह्यते (मृच्छ०)	६१
गूणन्ति विप्र ते धियः (ऋ०)	५७	हृदये गृह्यते नारी (मृच्छ०)	Ę १
ये त्वा गृणन्ति वह्नयः (ऋ०)	५८	एवमात्मिन गृह्यते ऽसौ (क्वेताक्व०)	६३
शर्वेषिणः पुनरतः शिवतां गृणन्ति (यश	स्त०)	गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः (मनु॰)	६४
•	५८	गृह्यमाणोऽपि नातिष्ठत् (महाभार०)	Ę ?
कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ०)	५७	गुरुदारग्रहे ग्रहः (नैष०)	ξĘ
उर्वशी वा वृहिंद्वा गृणाना (ऋ०)	५८	दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः (भाग०)	६७
तं ते मदं गृणीमसि (ऋ०)	46	गुणानां ग्रहणं सम्यक् (महाभार०)	६५
कर्माणि च गुणीहि नः (भाग०)	45	न परेषां ग्रह् णस्य गोचराः (नैष०)	६५

ब्रह्मन् ग्रहस्त वायं चेत् (कथा०)	६६	यथा चरित मारुतः (मनु०)	७२
ग्रहणानां हि यथा यथार्थता (नैष०)	ं, ६३	पापं चरित पूरुषः (गीतायाम)	७४
न शेकुर्ग्रहणे तस्य (वा० रा०)	६०	कृष्णसारस्तु चरित (मनु०)	७४
दैत्या यूयं फलग्रहाः (भाग०)	६५	अन्य श्चरति भूतेषु (हरि०)	७५
माधुर्यमीष्टे हरिणान् ग्रहीतुम् (रघु०)	६१	चातुरीं चरित तच्चतुरास्यः (नैष०)	७५
ह ^{िं} टा ग्रहीतुं खगमान्	६१	चरत्यचिन्त्यः सर्वेषु (हरि०)	હધ
छेदयेत् प्रथमं ग्रहे (मनु०)	६७	जीवलोकं चरत्य यम् (वा० रा०)	90
विधिवद् ग्राहयामास (मनु०)	६६	तत्त्वज्ञानाच्चरन् राजन् (महाभार०)	७३
ग्राहयामास दिव्यानि (महाभार०)	६७	विषयानिन्द्रियश्चरन् (गीतायाम्)	હવ
अद्रिः सुतां ग्राहियतुं श्रशाक (कुमा०)	६७	यो मा पाकेन मनसा चरन्तम् (ऋ०)	७ १
जगृभथुरनिपनद्धमासु (ऋ०)	६०	चरन्तमविदूरतः (वा० रा०)	90
यं मर्तासः श्येतं जगृभ्रे (ऋ०)	49	हिरण्मयीरन्तरिक्षे चरन्ति (ऋ०)	90
जगृहुः समयं च तम् (महाभार०)	६३	चरन्ति सह कच्छपैः (बा० रा०)	७४
जगृहु र्नृपयोषितः (वा० रा०)	६२	नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीः (ऋ०)	६९
किं स्विन्नो राजा जगृ हे (ऋ०)	49	ता अपश्यं सह गोपाश्च रन्तीः (ऋ॰)	90
युवतिजनै र्जगृ हे मुनिप्रभावः (किरा०)	६६	साधु तावच्चराम्यहम् (वा० रा०)	90
एकं जग्राह पक्षिणम् (महाभार०)	६ १	द्विजातिचरितो धर्मः (वा॰ रा०)	७४
तदेव जग्राह तदाप्तिलग्नकम् (नैष०)	६३	महाँल्लोके चरिष्यति (बा० रा०)	७३
ब्रह्मा जग्राह विधिना (हरि०)	६२	साहं तपश्चरिष्यामि (वा० रा०)	७२
जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् (वा० रा०)	६३	अवकीणिवतं चरेत् (मनु०)	७२
जग्राहाचिन्त्यविक्रमः (महाभार०)	६४	सन्निकृष्टांश्चरेदेतान् (महाभार०)	७४
जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः (रघु०)	६५	सर्वं वापि चरेंद् ग्रामम् (मनु०)	७२
घ्राणो नसि जिघृक्षतः (भाग०)	६७	यैद्वरिश्चारयन् नित्यम् (महाभार०)	७१
आत्मानं च जि घृक्षतः (भाग०)	६७	चेरतुः खरदूषणे (भट्टि॰)	७३
जिघृक्षत स्त्वङ् निर्मिन्ना (भाग०)	६७	शुनमष्ट्रा व्यचरत् कपर्दी (ऋ०)	७०
पटुरपि प्रियकण्ठ जिघृक्षया (रघु०)	६५	चि (चिज्) ५/५ चयने (उ)	
$\sqrt{a}$ म् $(\overline{a}$ मु $) १/४६४ अदने (\overline{q})$		वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छेदु तत् (ऋ०)	હહ
चचाम मधु मार्हीकम् (भट्टि०)	६८	शैलैरि वाचिनो द् भूमिम् (भट्टि॰)	७८
उत्त त्यं चमसं नवम् (ऋ०)	६८	अचैषुर्वानरोत्तमान् (भट्टि॰)	७८
चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः (ऋ०) ६८;	६९	अयःशङ्क् चितां रक्ष (रघु०)	6%
अयं सोम श्रम् सुतः (ऋ०)	६९	चिति दारुमयीं कृत्वा (भाग०)	७७
आमुष्या सोममपिबश्च म् सुतम् (ऋ०)	६९	चिनुयाच्च यथाविधि (भट्टि०)	৩८
√चर् (चर) १/५५८ गत्यर्थः, भक्षणेऽपि	(P)	भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत् (ऋ०)	७७
अचारयद् वै तमसाविदूरे (वा० रा०)	७०	परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये (ऋ०)	७८
अन्येष्विप चरंल्लाभम् (महाभार०)	७१	चितीश्चिनोति (शब्रा०)	७७
चरत् पतित्र (ऋ०)	६९	पुरराष्ट्राणि चिन्वतः (महाभार०)	७८
चरतां नियमेनैव (वा० रा०)	७४	वने पुष्पाणि चिन्वती (महाभार०)	99

धात्वर्थबोधकप्रयोगोदाहरणसूचो			२२५
^० पुरीं चिन्वन्नितस्तदा (कथा०)	७८	जपते जप्यते चैव (महाभार०)	८३
तपसा चीयते ब्रह्म (मुण्डको०)	७७	जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् (मनु०)	८३
चीयते बालिशस्यापि (मुद्रा०)	७८	त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् (मनु०)	८३
दंशः पिडकाभि श्चीयते (सुश्रु०)	७८	कौत्सं जप्त्वाप इ प्येतत् (मनु०)	८३
इमे चेतारो अनृतस्य भूरेः (ऋ॰)	७७	सक्रुज्जप्त्वास्य वामीयम् (मनु०)	८३
विचिन्वानोऽय वैदर्भीम् (महाभार०)	७८	बोधाय जेपु : परमाशिषश्च (बुंध०)	ሪሄ
छिद् (छिदिर्) ७/३ द्वैधीकरणे (उ)	)	$\sqrt{\pi}$ ा ९/३६ अवबोधने (उ)	
हत्त्वा छित्त्वा च भित्त्वा च (मनु०)	७९	अज्ञानाद् द्विशतो दमः (मनु०)	85
सन्धिं छित्त्वा तु ये रात्रौ (मनु०)	७९	सर्वः सर्वं न जानाति (महाभार०)	८४
छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः (ऋ०)	७९	जानीयादस्थिरां वाचम् (मनु०)	८५
दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा (महाभार०)	) ७९	शीघ्रं लक्ष्मण जानीहि (वा॰रा०)	८५
दुःखं छिन्द्याम्य हं ते वै (हरि०)	७९	ज्ञातव्यं बलमात्मनः (महाभार०)	८५
त च्छिन्धि द्विपदां वर (हरि०)	७९	^० ज्ञापयत् स्वं प्रयोजनम् (महाभार०)	ረ६
छिन्धि वटूरिणा पदा (ऋ०)	७९	लोकार्थं ज्ञापयामहे (महाभार०)	८६
छिन्ना श्रमिव […] (गीतायाम्)	८०	ज्ञापितश्च सनातनम् (महाभार०)	८६
छिन्ने च गतिकर्मणि (हरि०)	७९	ज्ञायिष्यन्ते मथा चाद्य (भट्टि॰)	८६
मा तन्तुक्छेदि वयतो घियं मे (ऋ०)	७९	स ज्ञेयो यज्ञियो देशः (मनु०)	८५
चरित्रं हि वेरिवाच्छे दि (ऋ०)	७९	() 2	
जन् (जनी) ४/२९ प्रादुर्भावे (आ)	)	√ढौक् (ढौक़) १/९४ गत्यर्थः (आ)	
जज्ञे शिरसि वेदना (महाभार०)	८१	तस्मै पात्रीमढीकयत् (महाभार०)	८७
आत्मजान् आत्मनः पञ्च जनयामास(भाग०)	-	डुढौकरे पुनर्लङ्काम् (भट्टि॰)	८७
देवी पुत्रान् जनिष्यति (महाभार०)	८१	तं मुखस्य ढौकियत्वा (का०श्रौ०)	८७
अन्यदुप्तं जातमन्यत् (मनु०)	८२	सत्यव्रतढौकितम् (कथा०)	८७
जाता शिरसि वेदना (महाभार०)	८१	तैः क्षणादाशु ढौिकतम् (महाभार०)	८७
सप्ताहजाते त्विय मन्दबुद्धे (महाभार०)	८२	रत्नमन्यनृपढौिकतमन्ये (नैष०)	८७
पुत्रो न जातो रण्यो दुरोणे (ऋ०)	60	निमन्त्रितै ढौंकितानि (राजत०)	८७
पूतात्मा जायते नरः (महाभार०)	८१	√तन् (तनु) ८/१ विस्तारे (उ)	
आदित्याज्जायते वृष्टिः (मनु०)	८१	यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्ततः (ऋ०)	66
नानारूपाणि जायन्ते (मनु०)	८२	पर्जन्य इव ततनः (ऋ०)	९०
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः		पर्जन्य इव ततनद्धि वृष्ट्या (ऋ०)	९०
(मनु०)	८१	विश्वा ततनन्त कृष्टयः (ऋ०)	35
जप् (जप) १/३९६ अव्यक्तायां वाचि	ſ	यैराख्यानमिदं ततम् (महाभार०)	८९
मानसे च (प)		कुतूहलं त्रस्नु त तान तस्य (भट्टि०)	८९
जजाप परमं जप्यम् (भाग०)	८३	पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः (रघु०)	८९
जपित न गणये तत् त्वत्परानुग्रहेण (भाग०)	)८४	····· ध्यानं ततान सः (कथा०)	८९
0.4			

सोमसंस्थास्ततान च (महाभार०)	९०	तपस्ये भरतर्षभ (महाभार ०)	९४
नाश्रोत्रियतते यज्ञे (मनु०)	८९	तपोर्मात तपा त्मकम् (वा०रा०)	९४
वास स्तनुते सिमस्मै (ऋ०)	८९	तपाम्यहमहं वर्षम् (गीतायाम्)	९१
चिन्तासन्तापमन्तस्तनुते हि जन्तोः (नैष०)	९०	सधूमोऽग्निस् तपो मयः (भाग०)	९२
बहुग्राही तनु त्यागी	९१	तप्त मासेचयेत् तैल म् (मनु०)	९२
मा चिरं तनुथाः (ऋ०)	68	न च तप्यति दान्तात्मा (महाभार०)	९२
यजतां शं तनोति (भाग०)	८९	जाया तप्यते कितवस्य हीना (ऋ०)	९२
न तनोति च नो वसु (भाग०)	९०	परमं तप्यते तपः (मनु०)	९३
अहं रुद्राय धनुरा तनोमि (ऋ०)	22	भृशं तप्यामहे वयम् (महाभार०)	९२
घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः (ऋ०)	९०	तप्येयं तेन पुत्रकाः (महाभार०)	९२
सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञः (ऋ०)	८९	तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः (मनु०)	९३
इन्द्राग्नी आ हि तन्वते (ऋ०)	66	-तदा तप्स्यस्य र्जुनस्यानुयोगात् (महाभार०)	) ९३
ऋत्विजस्तत्र तन्वन्तु (महाभार०)	८९	तपस् तप्स्याम हे (अ० वे०)	९४
ते तन्वानास्तनूस्तत्र (महाभार०)	९०	ब्रह्महत्याकृतं तापम् (मनु०)	९२
(an (an) 9/9/9 aiath (n)		रक्षोभिस् तापितास् तेऽपि (भट्टि०)	९४
√तप् (तप) १/९७० संतापे (प)		तपस् तेपेऽ तिमानुषम् (महाभार ०)	९४
अतपद् विश्वगीरितः (भाग०)	९२	√तॄ १/९५४ प्लवनतरणयोः (प)	
द्रागतप्यत न तन्महसैव (नैष०)	९१	·	0.1.
तेजिष्ठया तपनी तप (ऋ०)	९२	एवेन्नु कं सिन्धुमेमिस्ततार (ऋ०)	९५
तपता लोकमन्ययम् (हरि०)	९३	द्विता तरित नृतमं हरिष्ठाम् (ऋ॰)	84
धर्मं न सामन्त पता (ऋ०)	९३	पादेव गाधं तरते विदायः (ऋ०)	૪ ૡ
तपित तनुगात्रि मदनः (शाकु०)	९१	तरत्स मन्दी धावति (ऋ०)	९६ ०।
कलितीव्रस् तपति स्म नातपः (नैष०)	९१	निमज्जत्युदके तरन् (मनु०)	९५
सूर्यस् तपति तप्यतुर्वृथा (ऋ०)	९३	तदव्यथी जरिमाणं तरन्ति (ऋ०)	९५ ० c
यश्च तत्तो न तपति (महाभार०)	९२	पूर्विश्चन प्रसितयस्तरन्ति (ऋ०)	९६
तं ते शोचि स्तपतु तं ते अचिः (ऋ०)	९३	तरन्ति नित्यं पुरुषाः (महाभार०)	९६
तपुर्मूर्वा तपतु रक्षसो ये (ऋ०)	९२	मायमेतां तरन्ति ते (गीतायाम्) पुत्रांस्तरितुमात्मना (महाभार०)	९५ ९५
वर्षते तपते कोऽन्यः (महाभार०)	९१	मृत्रास्तारपुनारम्गा (महामारण) मत्त्रसादात् तरिष्यसि (गीतायाम्)	۶٦
ब्रह्मद्विषस् तपनो मन्युमीरसि (ऋ०)	95	शापमेव तरिष्यामि (कथा०)	9
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् (गीतायाम्)	९३	न बाहुभ्यां नदीं तरेत् (मनु०)	५५ ६५
इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्थो अरातयः			、、、 、 、 、 、 、 、 、 、 、 、 、 、 、 、 、 、 、
(寒)	९२	तरेयमिषुभिः क्रुद्धः (वा०रा०)	९५ १५
तपन्ति शत्रुं स्वर्ण भूमा (ऋ०)	९२	प्रतिज्ञां तर्तु।मेच्छामि (वा०रा०)	९६ १६
तपन्त्य जस्रं वेगेन (महाभार०)	९२	ज्ञातशा ततु ।मण्डाम (वाण्राण) ज्ञातयस्तारयन्तोह (महाभार०)	८५ ९६
सं मा तपन्त्य भितः सपत्नोरिव पर्शव ः (ऋ०)	९२	शातयस्तार्थन्ताह (महामारण) तारयेदातुरान् सदा (सुश्रु०)	ऽ५ ९६
(ऋ०) अजो भागस् तपसा तं तपस्व (ऋ०)	۶۲ ۶۶	तारथदातुरान् सदा (सुत्रुः) तेरुर्भटास्यपद्मानि (भट्टि॰)	८५ ९५
स्था नागरपारपा (पार्च (१६०)	14	्रवस्थानमान (माप्टर)	17

√दा (डुदाञ्) ३/९ दाने (उ)	)	√िंदश् (दिश) ६/१ अतिसर्जने (उ	3)
न चा दत्त्वा कनिष्ठेम्यः (मनु०)	९८	अत्रा देदिष्ट पौंस्यम् (ऋ०)	१०१
विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ०)	९७	ध् वजे भूता न्यदेशयत् (महाभार ः)	१०२
दत्ततालाननेकशः (महाभार०)	99	प्रजां देवि दिदि ड्डिनः (ऋ०)	१००
प्रेम दत्त वदनानिलः पिबन् (रघु०)	80	क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन (ऋ०)	१००
क्ता श्रीरपि मार्ज्यते (पञ्च०)	९९	दिदेश राजा रुचिरम् (वा०रा०)	१००
इह भूम्यां मलं दत्त्वा (वा०रा०)	९७	दिदेश कौत्साय समस्तमेव (रघु०)	१००
दत्त्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि (मनु०)	९८	दिदेश कुशगर्भं च (हरि०)	१००
तलं दत्त्वा परस्परम् (हरि०)	90	दिदेश यानाय निदंशकारिणः (नैष०)	१०१
तस्य दत्त्वार्गलं ताभिः (कथा०)	९९	दिदेश दूतान् पथि यान् यथोत्तरम्(नैष०	•
तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु (मनु०)	९९	विदेश तस्मिन् बहुशः श्रुति गते (नैष०)	१०२
इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोः (ऋ०)	९७	अभियोक्ता विवेश देश्यम् (मनु०)	१०१
ददित स्म विधानतः	९९	दिदेष्टु देव्यदिती रेक्णः (ऋ ०)	१००
चर्कृत्यं ददथुद्रीवयत्सखं भगम् (ऋ०)	१०८	करं दिश यथायोगम् (हरि०)	१००
चतुरश्चिद् ददमानात् (ऋ०)	९७	प्रत्यावृत्तिभिया दिशन् (नैष०)	१० ०
ऋजीपी श्येनो ददमानो अंशुम् (ऋ०)	९७	प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता (ऋ॰)	१०१
तेऽन्योऽन्यस्य तलं ददुः (हरि॰)	९ ९	स्मरेषवः शक्रदृशां दिशन्ति (नैष०)	१०२
ददावङ्गिरसे ताराम् (हरि०)	९७	दिशन्तु वा दण्डममी ममागसा (नैष०)	१०३
ददौ दानान्यनेकशः (महाभार०)	१००	गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तम् (भट्टि०)	१०१
अस्मभ्यं दिद्ध पुरुहूत रायः (ऋ॰)	९७	महादेवेन दिष्टं ते (महाभार०)	१०२
दद्याच्चैवाददीत च (मनु०)	९७	बर्हिष्मन् दिष्टकारिणः (भट्टि॰)	१०१
दिद्या शोकमनन्तकम् (वाःरा०)	९९	दिष्टमुत्सृत्य कल्याणम् (महाभार०)	१०२
पशुषु स्वामिनां दद्यात् (मनु०)	९८	सा हि विष्टानवद्याङ्गि (वा०रा०)	१०१
दद्यात् पिण्डं धनं हरेत् (मनु०)	९९	कालो दिष्टो ऽप्यनेहापि (अमर०)	१०१
असूयकाय मां मा दाः (मनु०)	९८	धर्म्य देशय पन्थानम् (महाभार०)	१०२
वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् (ऋ०)	ં દ્	यस्मिन् देशे निषीदन्ति (मनु०)	१०२
दापयन्तं मुनीश्वरम् (हरि०)	९८	$\sqrt{a}$ वृश् $(a$ ृिशर् $)$ १ $/$ ९७३ प्रेक्षणे (a)	+
दापियत्वा हृतं द्रव्यम् (याज्ञ०)	९७	वैष्णवत्व मदर्शयत् (राज०)	१०६
दापयेद् धनिकस्यार्थम् (मनु०)	९७	तस्या दोष मदर्शयन् (मनु०)	१०५
आक्षारयञ्छतं दाप्यः (मनु०)	९८	अस्यात्रापरयं विश्पति सप्तपुत्रम् (ऋ०)	१०३
धूनुथ द्यां दाशुषे (ऋ०)	१ .११	यदेव वव्रे त दपश्यदा हृतम् (रघु०)	१०६
न दास्यामि समादातुम् (महाभार०)	९९	उपलभ्या मपश्यन्तः (भट्टि॰)	१०६
कथमस्य स्तनं दास्ये (हरि०)	१००	ददर्श संशयच्छेद्यान् (रघु०)	१०५
दीयतां शबला मम (वा०रा०)	8.6	रागं दर्शयते सैषा (नैष०)	१०३
गलेऽस्मिन् दीयताम् (इति)	९९	वैदेह्या दर्शितो ऽधमे (वा०रा०)	१०६
देयां दुहितरं तु मा म् (महाभार०)	९८	दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि (महाभार०)	१०३

पश्चाद् दृश्येत यत् किञ्चित् (मनु०)	१०६	न च न द्रवता (भट्टि०)	१०८
दृष्टस्तत्रापि तद् ब्रूयात् (मनु०)	१०६	रथानां द्रवते वृन्दम् (महाभार०)	१०७
अहो न सम्यग् दृष्टोऽयम् (पञ्च०)	१०५	भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात	
कर्तव्यः शास्त्र दृष्टो हि (वा०रा ०)	१०४	(भाग०)	१०८
एता दृष्ट्वाऽस्य जीवस्य (मनु०)	१०४	यत्रानरः संचविच द्ववन्ति (ऋ०)	१०७
दृष्ट्वा वै घ्यानचक्षुषा	१०४	रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति	
द्रक्ष्यसे देशकालतः (महाभार०)	१०४	(गीतायाम्)	१०८
स्वभावं पश्य भारत (महाभार०)	१०४	समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति (गोताया म्)	१०८
एकान्ते पश्य भगवन् (वा०रा०)	१०५	एते द्रवन्ति रथिनः (महाभार०)	१०७
मुहूर्तं पश्य रावण (वा०रा०)	१०६	द्रवन्त्यस्य वाजिनो न शोकाः (ऋ०)	१०७
पश्यक्षन्मानि सूर्य (ऋ०)	१०३	वह्निना द्रवमाणम् (भाग०)	१०८
तस्येदं पश्यता भूरि (ऋ०)	१०३	अद्रोघो न द्र विता चेतित (महाभार०)	१०७
नेता चेत् साधु पश्यति (मनु०)	१०४	शविष्ठस्य द्रवित्नवः (ऋ०)	१०७
योऽथरिन् धर्मेण पश्यति (मनु०)	१०५	द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् (ऋ०)	१०८
ततो भद्राणि पश्यति (मनु०)	१०६	अघ्वर्यो द्रावया त्वम् (ऋ०)	१०८
मार्गमाश्रित्य पश्यतः (वा०रा०)	१०६	सृर्यस्येव रश्मयो द्रावियत्नवः (ऋ०)	१०८
तं मर्तासो न पश्यथ (ऋ०)	१०४	द्रावियष्यामि राक्षसान् (भट्टि०)	१०८
पश्यघ्वं सार्थि क्षिप्रम् (महाभार०)	१०५	द्राव्यमाणं रणे आर्य (महाभार०)	१०७
यन्मरुतो गोतमो वः पश्यन् (ऋ०)	१०४	सच्छिन्नबन्ध द्रुत युग्यज्ञून्य म् (रघु०)	१०७
याति भुवनानि पश्यन् (ऋ०)	१०३	संताप द्रुत भूरिसर्पिषि घटे (राज०)	१०८
ते अग्ने पश्यन्तः (ऋ०)	१०४	गमस्तिघाराभिरिव द्रुतानि (भट्टि०)	१०८
नायुध्यमानं पश्यन्तम् (मनु०)	१०३	द्रुताभिः'''गङ्गोर्मिभिः (महाभार०)	१०७
सदा पश्यन्ति सूरयः (ऋ०)	१०४	√घा (डुधाज्) ३/१० घारणयोषणयोः	(उ)
पश्यन्तो धर्मतस्तयोः (मनु०)	१०४		
त्वं वरुण पश्यसि (ऋ०)	१०३	जनुरधत्त सती स्मरतापिता (नैष०)	११२
अपि पश्याम सुव्रत (वा०रा०)	१०३	अधात्पीति सं मदा अग्मता वः (ऋ०)	११ १
पश्येत् कार्याणि कार्यिणाम् (मनु०)	१०४	बिन्दुमत्या मधा न्नृपः (भाग०)	१११
न पश्येत् प्र सवन्तीं च (मनु०)	१०३	अधाय्यग्निमीनुषीषु विक्ष्वपाम् (ऋ०)	१०९
पश्येदा यव्ययौ स्वयम् (याज्ञ०)	१०५	इहाधास्यन चेद् भवान् (भट्टि॰)	११२
यंतु पश्येन्नि धिंराजा (मनु०)	१०६	दधोऽस्माँ इन्द्र वसौ दधः (ऋ०)	१०९
पश्ये स्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा (महाभार	०)१०४	आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि (ऋ०)	११०
√द्रु १९/३० गतौ (प)		तयो र्दधित दाने च (आख्या०) कान्तमूर्टिन दधती पिधित्सया (नैष०)	११ १ १०९
धनञ्जय मदुद्रुवत् (महाभार०)	१०८	दधतुर्भुवनद्वयम् (रघु०)	220
पाञ्चालान् समरे ऽद्रवत् (महाभार०)	१०८	द्भतो मङ्गलक्षौमे (रघु०)	१ १२
द्रवच्चक्रेषु रातिषु (ऋ०)	१०८	वयो दधत् पद्वते रेरिहत्सदानु ($\frac{1}{2}$)	280
द्रुतं द्रवत कौरवाः (महाभार०)	१०७	दधत्सहस्रिणीरिषः (ऋ०)	१ १०
2" a m sector (affected)	,	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	110

वधद्रत्ना दाषुसे वार्याणि (ऋ०)	११०	√धू (धूज्) ५/९ कम्पने (उ)	
प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति (ऋ०)	११०	अधुन्वन् भूधरैर्भृशम् (भट्टि०)	११४
विद्यात् कविः सुकृतं मे दधाति		सिमन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत (ऋ०)	११४
(महाभार०)	११०	अधूनोत् काष्टा अव शम्बरं भेत् (ऋ०)	११४
नह्यत्यपि दधाति च (आ० च०)	११३	आ धेनवो धुनयन्ताम् (ऋ०)	११४
सेनेव सृष्टामं दधाति (ऋ०)	१११	दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् (ऋ०)	११३
विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् (महाभार०)	११२	धुनोत्यवम् (भाग०)	११४
स्वरुव्यं दथातु रत्नममृतेषु जागृविः		आगमिष्यति घुन्वानः (महाभार०)	११३
(ऋ٥)	१११	अप्सु धूतस्य (ऋ०)	११४
स्वस्ति नो बृहस्पति र्दधातु (ऋ०)	१११	यत्सीमन्तं न धूनुथ (ऋ०)	११३
दधात्यिष च दाशति (आख्या०)	१११	धूनुथ द्यां पर्वतान् दाशुषे (ऋ०)	११४
चन्द्राभमाभ्रं तिलकं दधाना (नैष०)	१११	विश्वानि धूनुषे (ऋ०)	११४
गमनाय मति दधुः (वा० रा०)	१११	धूनु होन्द्र संपारणं वसु (ऋ०)	११४
युवतयः कुसुमं दधुरा हितम् (रघु०)	११३		
वर्म चान्ये दशुर्दुतम् (भट्टि॰)	११२	√घृ १/९०४ घारणे (आ)	
यः सूरिषु बृह द्दधे स्वर्ण हर्यतः (ऋ०)	१०९	स्वमांसपेशीं तुलया ऽधारयत् (महाभार०)	११६
नारायणो दधे निद्राम् (हरि०)	१११	अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितम् (नैष०)	११५
विषमराभबिसाभरणा दधे (नैष०)	११२	दधार परमं वपुः (महाभार०)	११६
बुद्धौ न दध्मः खलु शेषबुद्धौ (नैष०)	११२	दधारै को रणे राजन् (महाभार०)	११५
धत्ते धारयते चेदम् (महाभार०)	११०	कथञ्चिज्जीवितं दध्ने (कथा०)	११५
धत्ते जनः काममदालसाङ्गः (ऋ०)	११२	मनो दध्रे महेश्वरः (हरि ०)	११८
यदा योषा रेतो धत्ते ऽथ पयो धत्ते		दध्ने मिंत विनाशाय	११८
(शया०)	११२	वेलां समुद्रे स गरश्च दध्रे (बुध०)	११९
अथा धत्तं यजमानाय शं योः (ऋ०)	999	ये धरिष्यन्ति पार्थिवाः (हरि०)	११६
युवं ह गर्भं जगतीषु धत्तः (ऋ०)	१०९	धर्मं एव नराशिनाम् (भट्टि॰)	११८
पात रत्न धा इन्द्रवन्तः (ऋ०)	११०	इ मं धर्मं समाचरेत् (मनु०)	११८
त्वंहिरत्न धा असि (ऋ०)	११०	योषितां धर्म मापदि (मनु०)	११८
सपत्नीशः शङ्करः सार धाता (हरि०)	१११	एष धर्मी गवाश्वस्य (मनु०)	११७
येन तोकं तनयं च धामहे (ऋ०)	११०	धर्मो विप्रणशेद् ध्रुवम् (महाभार०)	१२०
धृष्णवो धीयते धना (ऋ०)	१०९	इति धर्मस्य धारणा (मनु०)	११९
प्रीतये घेहि मानसम् (भट्टि०)	१७२	मनसा नाम धारय (महाभार०)	११७
अनुक्त्वैव हितं तत् तत् (राज०)	११३	तेजो धारय तेजसा (वा०रा०)	११७
सोऽन्यस्य स्यात् कथं हितः		यो गोषु पक्वं धारयत् (ऋ०)	११५
(महाभार०)	११२	कृष्टीरन्यो घारयति प्रविक्ता (ऋ०)	११५
या रोगिणी स्यात् तु हिता (मनु॰)	११२	घरा धारय ते सर्वम् (मनु०)	११५
हितैः साधुसमाचारैः (पञ्च०)	११३	वत्ते धारयते चेदम् (महाभार०)	११५

तृद् दुःखमपि धारयन् (वा०रा०)	११८	अश्वण्वाना धार्तराष्ट्रा श्रियन्ते (महाभ	गर०)
घारणां घारयन् बुधः (याज्ञ०)	११७		११६
धारयन् सत्त्वमात्मना (वा०रा०)	११७	ध्रियमाणं यतोऽधिकम् (महाभार०)	११६
घारयन्ति परिग्रहान् (हरि०)	११६		११६
त्रैलोक्यं धारयन्ति वै (महाभार०)	११७		११६
धारयामास च प्राणान् (महाभार०)	११५		
शक्तो घारयितु पौरै: (वा०रा०)	११८	नश् $($ णश $)$ ४ $/$ ८१ अदर्शने $($	(प)
न लोका धारयिष्यन्ति (वा०रा०)	११८	सूतो रथम नाशयत् (भट्टि०)	१२०
स्वं वपुर्धारयिष्यन्ति (वा०रा०)	११६	तथा सीमा न नश्यति (मनु०)	१२०
धारयेत् तत्र चात्मानम् (याज्ञ०)	११७	आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति (ऋ०)	१२०
निर्गुणं धारयेन् मनः (महाभार०)	११५	नश्यतीषुर्यथा विद्धः (मनु०)	१२१
धारयेयुः सुतेष्वपि (वा०रा०)	११८	यदि कपालं नश्येत् (ऐब्रा०)	१२१
कुन्त्या गर्भेण धारितः (महाभार०)	११७	ग्रहोता यदि नष्टः स्यात् (मनु०)	१२१
ययेदं धार्यते जगत् (गीतायाम्)	११५	नष्ट सोममिवाध्वर म् (वा०रा०)	१२१
मन्त्रिभि र्धार्यते राज्यम् (पञ्च ०)	११७	अवेदयानो नष्टस्य (मनु०)	१२०
यज्ञै र्घार्यन्ति देवताः (महाभार०)	११६	शोको नाशयते धैर्यम् (वा०रा ०)	१२१
गृहस्थेनैव धार्यन्ते (मनु०)	११८	शोको नाशयते सर्वम् (वा०रा०)	१२१
उत्तरायां घृतः पूरोः (भाग०)	११७	शोको नाशयते श्रुतम् (वा०रा ०)	१२१
पुनर्भगवता घृतः (भाग०)	११७	नाशयन्त्याशु पापानि (मनु०)	१२०
पाण्डवानां जये घृतः (महाभार०)	११७	नाशयाम्येष ते दर्पम् (वा० रा०)	१२१
कपोछतुलया धृतम् (हरि०)	११६	नेशु श्चित्रा निशाचराः (भट्टि०)	१२१
धृत विधुरधरं महावराह म् (भट्टि०)	१२०	(~~3~~ (~~3~~) (1) (1)	
कुक्षौ यावदिमे भवन्ति धृतये (वैरा०)	११९	$\sqrt{fi}$ (णीज्) १ $/$ ८८६ प्रापणे (उ $)$	•
चिरं चित्ते धृतामिप (नैष०) ११	५;११८	शशमात्रो ऽनयद् दिवम् (भट्टि॰)	१२४
क्षत्रियो रक्षण धृतिः (महाभार०)	११९	अतिथित्व मनायि सा दृशोः (नैष०)	१२४
ब्राह्मणोऽनर्थना धृतिः (महाभार०)	११९	यथावशं नयति दाशभार्यः (ऋ०)	१२२
अर्हत्तमो वै धृति मान् (महाभार०)	११९	रथे तिष्ठ न्नयति वाजिनः पुरः (ऋ०)	१२२
ब्राह्मणो धृतिमान् विद्वान् (महाभार०)	११९	नयति पुरुषकारः (महाभार०)	१२४
धृतिर्नेष्टौ स्त्रियां तुष्टौ (मेदि०)	११९	यथा नयत्यसृक्पातैः (मनु०)	१२३
धृतिर्भे क्ष्यं कुसीदं च (मनु०)	११९	विपरीतं नयन्तस्तु (मनु०)	१२३
बलं धृति र्विपाप्मा च (महाभार०)	११९	नयन्ति परमां गतिम् (मनु०)	१२२
द्रे कृष्णले सम धृते (मनु०)	११६	नयन्ते त्वत्सकाशतः (वा०रा०)	१२२
आराधनीयस्य धृते र्विघातम् (रघु०)	११९	दधौ पटीयान् समयं नयन्नयम् (नैष०)	१२४
तस्माद् वद त्वं श्रमणे ृ धृतो ऽहम्		नयेत् तथानुमानेन (मनु०)	१२३
(महाभार०)	११७	ज्येष्ठे मासि नयेत् सीमाम् (मनु०)	१२६
ं तं समये धृत्वा	११८	एतैलिङ्ग र्नियेत् सीमाम् (मनु०)	१२३
दुर्गेचन ध्रियते विश्वाआ (ऋ०)	११५	यदा युक्त्या नयेदर्थान् (महाभार०)	१२३

धात्वर्थबोधक प्र योगोदाहरणसूचो			२३१
रक्तस्रग्वाससः सीमां नयेयुः (याज्ञ०	) १२३	घनोष्मणा पापच्यमानाः (मनु०)	१२७
नयेयुस्ते समञ्जसम् (मनु०)	१२३	अहो पापच्यमानानाम् (भाग०)	१२७
कालं स निनाय मनोरथैः (रघु०)	१२४	पापच्यमानेन हृदातुरेन्द्रियः (भाग०)	१२७
निनीषेद् ब्रह्मणः पदम् (महाभार०)	१२४	√पत् (पत्लृ) १/८२९ गतौ (प)	
शिलाविशेषानिधशस्य निन्युः (रघु०)		अन्तरिक्षेण पतित (ऋ०)	१२८
नीयतां परलोकाय (महाभार०)	१२२ १२२	त्रिककुद्रेभिः पतित (ऋ०)	१२९
नेता चेत् साधु पश्यति (मनु०) अपां नेता स जनास इन्द्रः (ऋ०)	१२२ १२२	शीलंच पतती व में (वा॰ रा॰)	१२८
न शक्यो न्यायतो नेतुम् (मनु०)	१२२	यदन्तरिक्षे पतथः पुरुभुजा (ऋ०)	१२८
यस्य मे भवती नेत्री (महाभार०)	१२३	पतध्वं न मया सह (महाभार०)	१२८
भास्त्रती नेत्री सूनृतानाम् (ऋ०)	१ २२	वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः (ऋ०)	१२९
		भजमानाः पतन्ति ते (मनु०)	१३०
√नुद् (णुद) ६/२ प्रेरणे (उ		पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्राः (ऋ०)	१२९
विरोचिष्णु तमो नुदम् (मनु०)	१२५	आशुभिः पतसि योजना पुरु (ऋ०)	१२८
ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदम् (ऋ०)	१२५	तिग्मा यदन्तरशनिः पतामि (ऋ०)	१२९
तमो नुदति तेजसा (महाभार०) जहि शत्रूंरप मृधो नुदस्व (ऋ०)	१२५	श्येनो वसतिं पतामि (ऋ०)	१२९
	१२५ १२५	केन हंसाः पताम्य हम् (महाभार०)	१२८
नुदस्व याः परि स्पृधः (ऋ ०) अहं पापं नुदामि ते (महाभार०)	१२५ १२५	कथं त्वं पतिता कांक (महाभार०)	१२८
ऊर्घ्वं नुनुद्र उत्सिधं पिबच्यै (ऋ॰)		पतिष्यामि विहायसम् (महाभार०)	१२८
	१२५	स पत्यत उभयोर्नृम्णमयोर्यदी (ऋ०)	१३०
√पच् (डुपचष्) १/९८१ पाके	(उ०)	इयमासुतिश्चारुर्मदाय पत्यते (ऋ०)	१२९
शूले मत्स्यानि वापक्ष्यन् (मनु०)	१२७	एतद् ध्रुवं पत्यते विश्वमेकम् (ऋ०)	१२८
आमासु पक्वं शच्या नि दीधः (ऋ०	) १२६	उग्रं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग (ऋ०)	१२९
आमासु चिद्धिषे पक्व मन्तः (ऋ०)	१ २६	त्र्यनीकः पत्यते महिनावान्त्सः (ऋ०)	.१२९
पक्वा शाखा न दाशुषे (ऋ०)	१२६	स हव्या मानुषाणामिला क्रुतानि पत्यते	
स पक्ष न्महिषं मृगम् (ऋ०)	१२६	(港。)	१२९
भूतानि कालः पचती ति वार्ता (महाभा	र०)१२७	हन्यो ददियों नाम पत्यते (ऋ०)	१३०
यः पचत्या त्मकारणात् (मनु०)	१२७	शवः पत्यते धृष्ण्वोजः (ऋ०)	१२९
पचात् पक्तीरुत भृज्जाति (ऋ०)	१२६	द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः (ऋ०	) १३०
सद्य एव सुकृतां हि पच्यते (रघु०)	१२६	मह्नाविव्यवपृथिवीं पत्यमानः (ऋ०)	१२९
धातुभिः पच्यमानै श्च (हरि०)	१२७	वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः (ऋ०)	१२८
सेनयाग्ने रपाक चक्षसः (ऋ०)	१२६	त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे	
ये पाक शंसं विहरन्त एवैः (ऋ०)	१ २७	(ऋ०)	१२८
पाकत्रा स्थन देवाः (ऋ०)	१२७	त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे (ऋ०)	१३०
पाकाय चिच्छदयति (ऋ०)	१२७	दिशः पपात पत्रेण (रघु०)	१२९
यो मा पाकेन मनसा (ऋ०)	१२७	शम्या पाता स्त्रयोऽपि वा (मनु०)	१३०
आत्मने पाचयेन्नान्नम् (महाभार०)	१२७ टि०	पेतु र्वानरकोटिषु (रघु०)	१३०

/ <del></del> 0/0 0 -> / \		वारवर	यावज्ञानम्
√पा १/९०९ पाने (प)		√प्लु १/९४३ गतौ (आ)	
तेषां पाहि श्रुधी हवम् (ऋ०)	१३		956
पिबते रसमुत्तमम् (हरि०)	१ ३	२ पुष्लुवे लवणार्णवम् (वा ० रा०)	१३६ ९३८
तिष्ठन्नूध्वं रजः पिबेत् (मनु०)	१३	सागरं पुष्लुवे तदा (महाभार०)	१३५
येन माद्येन्न तत् पिबेत् (महाभार०)	१ ३१	पुष्लुवे बहु लोभयन् (भट्टि॰)	१३५
हत्सु पीत मुप बुवे (ऋ०)	१३१	उ उ पहु अनियम् (माट्टुव) पोप्लयते वास्त्रमेन्यान्य (	१३६
योऽन्तकाले जगत् पीत्वा (हरि०)	१३२	पोप्लूयते वासरसेतुनाशात् (महाभारः)	
तां पीपयत पयसेव धेनुम् (ऋ॰)	१३१	क्षेत्रसम्भागत्त्रराम् (वाटराठ)	१३५
स एषु द्युम्नं पीपयत् सः (ऋ०)	१३१	अया यहार प्लवत (ऋ ०)	१३४
स्मदूष्नीः पोपयन्त द्युभक्ताः (ऋ०)	१३१	थुपनत चक्रयुः।सन्धुषु प्लवम् (ऋ०)	१३५
ब्रह्मप्रियं पीपय न्त्स्सस्सिन्नूधन् (ऋ०)	१३१	अवनाना विहायसा (महाभार०)	१३५
		प्लबनामा यदृष्छया (महाभार ०)	१३५
√पू (पूज्) ९/१० पवने (उ	(0)	प्लावयामास वाहिनीम् (महाभार०)	१३६
पवते रक्षणादौ च (आ० च०)	१३२	√बन्घ् (बन्घ) ६/३७ बन्धने (प	) .
पवते वाति वातस्य (आ० च०)	१३२	बहुकुसुमाऽऽबन्ध- बद्ध रामाऽऽवास म् (भट्टि	o)
पवन्ते वारे अव्यये (ऋ०)	१३३		१३९
पवमानः सो अद्य नः (ऋ०)	१३३	बद्धविहङ्गममालम् (भट्टि०)	१३०
स विह्नः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान् (ऋ	०) १३३	तस्य चीनसिचयैरपि बद्धा (नैष०)	१३९
पवित्रं जं महाभयम् (अभि०) १	३४ टि०	बढ़ो वासरसङ्गे(भट्टि॰)	१३८
जगतः पिपविषु र्वायुः (भट्टि०)	१३४	बद्ध्वा योगासनानि ते (भट्टि॰)	१३८
क्रतुं पुनत आनुषक् (ऋ०)	१ ३३	आ वां रथो रोदसी बद्धधानः (ऋ०)	१३७
क्रत्वा पुनती घीतिः (ऋ०)	१३३	वृत्रस्य यद् बद्धधानस्य रोदसी (ऋ॰)	१३७
येभिर्नृम्णाच देव्याच पुनते (ऋ०)	१३३	त्वमुत्साँ ऋतुभि र्बद्धधानाँ अरंहः (ऋ॰)	१३७
पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता (ऋ०)	१३३	परिनिष्ठिता अतृणद् बद्धधानाः सीराः	
पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा (ऋ०)	१३३	(ऋ०)	१३६
आ वाचं पु नन्ति कवयो मनीषिणः (ऋ	०)१३३	अहमिन्द्र जिघांसतो दिवे ते बद्धधे (ऋ०)	१३७
पुनान्त सोमं महे द्युम्नाय (ऋ०)	१ ३३	बद्धधे रोचना दिवि (ऋ०)	१३७
पुनन्तु वसवो घिया (ऋ०)	१३२	रोदसी बद्धधे महित्वा (ऋ०)	१ ३७
पुनन्तु मां देवजनाः (ऋ०)	१३ २	तस्य श्लोको बिधरा ततर्द कर्णा (ऋ०)	१२७
पुनाति धीरो भुवनानि मायया (ऋ०)	१ ३३	कथं नु चीरं बध्ननित (वा०रा०)	१३८
पुनाना इन्द्रमाशत (ऋ०)	१३३	फलं बध्नन्ति नीतयः (रघु०)	१३८
सन्तोऽवद्यानि पुनानाः (ऋ०)	१३४	धृति बध्नाति यत्र च (मनु०)	े ३७
उभे पुनामि रोदसी (ऋ॰)	१३४	पतिर्बन्धेषु बध्यते (ऋ०)	३६
विश्वे देवाः पुनीत मा (ऋ०)	१३२	त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि (ऋ०) १	30
जातवेदः पुनीहि मा (ऋ॰)	१३२	वधाद् वन्धाद् भयाद् वापि (महाभारः) १	
शीतैः पूरवा पयोनिधौ (भट्टि॰)	१३३	तं रागबन्धिष्ववितृप्तमेव (रघु०) १	३७
पूयन्ते सत्यसाक्षिणः (मनु०)	१३४	बन्धिष्ये सेतुना गङ्गाम् (महाभार०)	
		१३७ f	ट०

घात	वर्थबोधकप्रयोगोदाहरणसूचो			२३३
योग	विन्वै र्ववन्ध ह (महाभार०)	१३८	तस्मि न्नाभवदु त्तरः (रघु०)	१४९
	बबन्ध ऋमितुं स कोपः (भट्टि॰)	१३८	श्रङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः (रघु०)	१४४
	ाया बबन्ध स्थितिम् (नैष०)	१३८	स्वामिमित्र बुभूषकम् (महाभार०)	१४५
	ाभितां साधु बबन्धं सन्धया (नैष०)	१३९	न च धर्मं बुभूषति (महाभार०)	१४४
	····घ्वजान् बबन्धः (भट्टि०)	१३९	बुभूषते यः स परावरज्ञः (महाभार०)	१४४
विधि	धः संबन्धि बान्धवै ः (मनु०)	१३७	दरिद्रं यो बुभूषते (महाभार०)	१४६
	√ब्रू (ब्रूज्) २/३३ व्यक्तायां वाचि (	(ਤ)	बुभूषयासक्तमना बभूव (वा० रा०)	१४९
	धनुरथा बवीत् (वा०रा०)	१४०	बुभूषितः स्वर्ग इवातपस्विना	
	वन् मागधैः सार्घम् (महाभार॰)	१३९	(महाभार०)	१४४
-	नु क्तस्तु मुनिः (महाभार ः)	१४०	ग्रामेऽपि कस्मिश्चिदयं बुभूषेत्	0.44
	च भीमं तरसाऽभ्युपेत्य		(महाभार०)	888
निष्	क्रान्तौ बूमहे बहिः (नैष०)	१४०	भवाप्ययौ हि भूतानाम् (गीतायाम्)	१४४
यद्	बूयां बूहि तन्मम (महाभार०)	१४०	इन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः (ऋ०)	१४४
ब्रूहि	[सर्वं यथास्वैरम् (महाभार०)	१४०	भवकाले भवत्ये षः (हरि०) देवा भवथ (ऋ०)	१४४
कीरि	तः श्री र्वाक् च नारीणाम् (गीतायाम्)	१४०		१४४
	√भज् (भज) १/९८२ सेवायाम् (उ	3)	स तदुच्चकुचौ भवन् (नैष०) भवन्ति ज्यायसे गुणाः (महाभार०)	१४९
	विन्द्रस्य भक्षत (ऋ०)	१४२	न भवन्ति पुनस्तात (हरि०)	१४४
	यं वा भजते शीलम् (मनु०)	१४१	यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति (ऋ०)	१४५
	ते भुवनेश्वरः (महाभार०)	१४२	भवाय तस्य देशस्य (हरि०)	१४५
	भजतं चित्रमप्नः (ऋ०)	१४१	क्व भवितासि हुताश हुताशवत् (नैष०)	१४६
	मान् केवलान् भजन् (मनु०)	१४२	मानसा मे भविष्यध्वम् (वा० रा०)	१४९
	ा भजन्त सूरयः (ऋ ०)	१४१	भविष्यन्ति दिवौकसः (महाभार०)	१४४ १४५
त्वां	प्रपन्नान् भजस्व नः (महाभार०)	१४२	भविष्यामीति संज्ञा मे (हरि०)	१४५
	ते गवां सुभगे भजाम (ऋ०)	१४१	एषेदानीं स्थिरो भवे (महाभार०)	१४४
	ते विष्णो सुमति भजाम हे (ऋ०)	१४१	कर्णार्जुनौ वै भवेताम् (महाभार०)	१४६
	ातु विषमं भजेत् (मनु०)	१४१	यो भवेदेकभावेन (पञ्च०)	१४९
अहो	रात्रं भजेत् सूर्यः (हरि०)	१४१	पितुर्वध भवेन मन्यु ना (रघु०)	१४४
तस्म	ाद् धर्मेण तं भजेत् (मनु०)	१४१	दिवस्पुत्रा अङ्गिरसा भवेम (ऋ०)	\$ 88
भजे	रन्नि ति धारणा (मनु०)	१४१	तत्क्षणावहितभावभावित० (नैप०)	१४८
भजे	रन् पैतृकं रिक्थ- (मनु०)	१४२	भावलाभलघुताम् (नैष०)	१४८
भजे	रन् सर्व एव वा (मनु०)	१४१	भावमन्तर्गतं नृणाम् (मनु०)	१४८
भेजि	ारे किल निर्वृताः (हरि०)	885	भूतानां भावनं पुनः (महाभार०)	१४६
सत	दिव स्वयं भेजे (मनु०)	१४२	महाभूतादिभावनः (हरि०)	१४८
भेजे	धर्ममनातुरः (रघु०)	१४२	तच्चेतसा भाविनि भावय त्वम् (नैष०)	
	$\sqrt{2}$ भू १/१ सत्तायाम् (प)			हि०
पूर्व	एवाभवत् पक्षः (रघु०)	१४९	या भावयति भूतानि (हरि॰)	१४८
	१९			

भावयन्नात्मनाऽऽत्मानम् (वा० रा०) १४७ कालपाशमहं मन्ये (महाभार०) १५५ मिने पत्तगसत्तमम् (हिर०) १५७ ते देवा भावयन्तु वः (गीतायाम्) १४७ टि० नलेन मेने सिलले निलीनयोः (नैष०) १५७ विद्यास्तान् भावयन्त्युत (हिर०) १४७ विद्यास्तान् भावयन्त्युत (हिर०) १४७ विद्यास्तान् भावयन्त्युत (हिर०) १४७ विद्यासिशो यदबहत् सुदासम् (ऋ०) १५३ अवहद् वाणपुरीपराद्वचेताम् (नैष०) १५३ किल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे (भट्टि०) १५७ किल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे (भट्टि०) १५७ विद्यासिशो ह्या मम (महाभार०) १५३ विद्यासिनं ह्या मम (महाभार०) १५३ वह कुत्सिमिन्द्र चह कुत्सिमिन्द्र चह कुत्सिमिन्द्र कहत्यां वातस्याश्वा (ऋ०) १५३ भूतभावो द्भवकरः (गीतायाम्) १४४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम्	C .			
भावयन्ती समन्ततः (हरि०) १४७ काळपाशमहं मन्ये (महाभार०) १५ भावयन्ती समन्ततः (हरि०) १४७ के ते वे भावयन्त वा (गितायाम्) १४७ कि मन्यतः वा	भविनां भावयन् दुःखम् (नैष०)		1.13,36. 1.15.	848
सेन पस्तास समन्ततः (होर०) १५७ ते देवा भावयन्तु वः (गीतायाम्) १४७ ठि० भावयन्तं युनं देवीम् (हिर०) १५६ छाजास्तान् भावयन्त्यु (हिर०) १५० क्षेत्रं सर्वत्र भावयन्तु (हिर०) १५० क्षेत्रं सर्वत्र भावयत् (हिर०) १५० क्षेत्रं सर्वत्र भावयत् (हिर०) १५० क्षेत्रं सर्वत्र भावये कल्पन्तं (वा० रा०) १५६ कामारामानां दौहुँदेभीवितस्य (महाभार०) १४८ मूत्तामाद्भाव भूत्यामाम् (महाभार०) १४४ भूमिभविति भूतानाम् (महाभार०) १४४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् १४७ वहानम् वित्रं स्वत्रं भावया भाववितोऽस्थीत्यनेन (महाभार०) १४४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् १४७ वहानम्यते वे भूत्या; (महु०) १४४ वहत्ते रावतः (वा० रा०) १४४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् १४७ वहति रावतः (या० रा०) १४४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् १४७ वहति रावतः (या० रा०) १४४ वहत्त्रामां (महाभार०) १४४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् १४७ वहति रावतः (या० रा०) १४४ वहत्त्रामां (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां स्वत्रामां (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां स्वत्रामां (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां वहत्त्रामां (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां वहत्त्रामां (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां वहत्त्रामां (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां वहत्त्रामां वहत्त्रामां वहत्त्रामां वहत्त्रामां वहत्त्रामां वहत्त्रामां वहत्त्राम् (महाभार०) १४३ वहत्त्राम् वित्रामां वहत्त्राम् (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां वहत्त्रामां (महाभार०) १४३ वहत्त्रामां वहत्त्राम	भावयन्नात्मनाऽऽत्मानम् (वा० रा०)	-	कालपाशमहं मन्ये (महाभार०)	१५१
त ववा भाववष्यु वः (गीतायाम्) १४७ हि० भावयन्तं भुवं देवीम् (हिरि०) १४६ ढिजास्तान् भावयन्त्युत (हिरि०) १४५ शीरं सर्वत्र भावयेत् (हिरि०) १४५ तेऽपि भावाय करण्नते (वा० रा०) १४५ ताता वार्थ भावितोऽस्मीरयनेन (महाभार०) १४८ ताता वार्थ भावितोऽस्मीरयनेन (महाभार०) १४८ ताता वार्थ भावितोऽस्मीरयनेन (महाभार०) १४८ ताता वार्थ भावितोऽस्मीरयनेन (महाभार०) १४६ भूतभावोद्भवकरः (गीतायाम्) १४४ भूमिर्भविति भूतानाम् (महाभार०) १४४ प्रवानन्तेत पुरा भूत्वा (हिर०) १४४ प्रवानन्तेत पुरा भूत्वा (हिर०) १४४ तावमन्येत वे भूष्णुः (सनु०) १४७ प्रवानन्तेत पुरा भूत्वा (क्रि०) १४५ म्हणुर्भविष्णुर्भविता (अमर०) भूष्णुर्भविष्णुर्भविता (अमर०) भूष्णुर्भवित्या (महाभार०) १५२ तावमन्येत वे भूष्णुः (मनु०) १५२ तावमन्येत (अत्०) १५२ तावमन्त्र (अत्०) १५२ तावमन्त्र (अत्व) १५५० तावमन्त्र (अत्व) १५२ तावमन्त्र (अत्व) १			मेने पत्तगसत्तमम् (हरि०)	१५१
स्विध्यस्त भुव दवाम् (हरि०) स्विध्यस्ति सततम् (हरि०) स्विध्यस्ति स्वध्यस्ति स्वध्यस्ति स्वध्यस्ति स्वध्यस्ति स्वध्यस्ति स्वध्यस्ति स्वध्यस्ति स्वध्यस्ति स्वय्यस्ति स्वयः प्रस्वयस्ति स्वयः स्वयस्ति स्वयः स्वयस्त स्वयस्ति स्वयः स्वयः स्वय्यस्ति स्वयः स्वयः स्वय्यस्ति स्वयः स्वय्य		१४७ टि०		१५२
भाविष्विष्वित्त सततम् (हिर०) १४७ विश्वामित्रो यववहत् सुदासम् (ऋ०) १५२ विश्वामित्रो सर्वत्र भावयेत् (हिर०) १४५ विश्वामित्रो कल्पन्ते (वा० रा०) १४५ वात्ताचा कल्पन्ते (वा० रा०) १४५ वात्ताचा वार्षं भावितोऽस्मीत्यनं (महाभार०) १४६ म्हण्या मंग्वेति भूतानाम् (महाभार०) १४६ म्हण्या मृगेन्द्रेण (हिर०) १४४ प्रवानामेव भूत्यर्थम् (रघु०) १४७ प्रवानामेव भूत्यर्थम् (रघु०) १४७ प्रवानन्तः पुरा भूत्वा (हिर०) १४४ प्रवानन्तः पुरा भूत्वा (हिर०) १४४ प्रवानन्तः पुरा भूत्वा (हिर०) १४७ प्रवाणं मंत्वते वे भूष्णुः (मनु०) १४७ प्रवाणं मंत्वते को वा (भट्टि०) १५२ व्याणं मंत्वते को वा (भट्टि०) १५२ विनन्धायामुरी मता (गीतायाम्) १५२ प्रवाणं मतः (मनु०) १५२ विनन्धायामुरी मता (गीतायाम्) १५२ प्रवाणं मतः (मनु०) १५२ विनन्धायामुरी मता (गीतायाम्) १५२ प्रवाणं मत्वा ताः सर्वाः (अट्टि०) १५२ व्हस्य महः पृथुपक्षसा रथे (ऋ०) १५३ व्हस्य माम् (महःभार०) १५३ व्हस्य माम् (महःभार०) १५३ व्हस्य माम् (महःभार०) १५३ व्हस्य माम् (महःभार०) १५३ व्हस्य माम् वह्यर्व (गीतायाम्) १५१ वित्र साम्यसे (ऋ०) १५१ व्हस्य वित्र साम्यसे (ऋ०) १५१ व्हस्य वेते दिष्ठणायाः (ऋ०) १५६ व्हस्य वेते दिष्ठणायाः (ऋ०) १५६ व्यापेत्व विव्र साम्यसे (ऋ०) १५१ व्हस्य वेते दिष्ठणायाः (ऋ०) १५६ व्यापेत्व विव्र साम्यसे (ऋ०) १५१ व्हस्य वेते दिष्ठणायाः (ऋ०) १५६ व्यापेत्व व्र वित्र साम्यसे (ऋ०) १५१ व्हस्य वेते दिष्ठणायाः (ऋ०) १५६ व्यापेत्व व्र विव्र साम्यसे (ऋ०) १५१ व्हस्य वेते दिष्ठणायाः (ऋ०) १५६ व्यापेत्व व्र वित्र साम्यसे (ऋ०) १५६ व्यापेत्व व्र वित्र साम्यसः (ऋ०) १५१ व्यापेत्व व्र वित्र साम्यसे (ऋ०) १५१ व्यापेत्व व्र वित्र साम्यसे (ऋ०) १५१ व्यापेत्व व्र वित्र साम्यसे (ऋ०) १५१ व्वपेत्व व्र वित्र साम्यसे (ऋ०) १५१ व्यापेत्व व्र वित्र साम्यसः (या्व व्यापेत्व व्यापेत्व व्यापेत्व व्यापेत्व व्यापेत्व व्यापेत्व व	भावयन्त भुवं देवीम् (हरि०)		√वह (वह) १/९८८ प्राप्ते (-	
क्षीरं सर्वत्र भावयेत् (हिर्०) १४९ तेऽपि भावाय कल्पन्ते (वा० रा०) १४५ कामाल्मानो दौहुँदैभीवितस्य (महाभार०) १४८ ज्ञात्वा वार्ष्यं भावितोऽस्मीत्यनेन (महाभार०) १४६ भूतभावोद्भवकरः (गीतायाम्) १४४ भूमिर्भवित भूतानाम् (महाभार०) १४४ प्रवानामेव भूत्यर्थम् (रचु०) १४४ प्रवानामेव कहित्य (ज्ञात्वा (ज्ञात्वा (वा० रा०)) १५४ प्रवानामेव को वा (भिट्ट०) १५२ प्रवानामं स्थते को वा (भिट्ट०) १५२ प्रवानामं स्वत्व तात्वा (वा० रा०) १५३ कावेन मितस्त (रिर०) १५२ प्रवानामं स्वत्व तात्वा (वा० रा०) १५३ प्रवानामं स्वत्व तात्वा त्रव्य (प्रव्य (भूव्य (प्रव्य (प्रव्य (प्रव्य (प्रव्य प्रव्य वर्ष वर्ष वर्ष वर्ष वर्ष वर्ष वर्ष वर्ष	विकास्तान् मावयन्त्युत (हरिः)			
तेऽपि भावाय करपन्ते (वा० रा०) १४५ कामारमानो दौहुँदैभावितस्य (महाभार०) १४८ ज्ञारवा वार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन (महाभार०) १४६ मूलमावेद्भवर (गीतायाम्) १४४ भूमिर्भवित भूतानाम् (महाभार०) १४४ भूमिर्भवित भूतानाम् (महाभार०) १४४ भूमिर्भवित भूतानाम् (महाभार०) १४४ भूमिर्भवित भूतानाम् (महाभार०) १४४ प्रवानित्यं प्रवाहिर०) १४४ प्रवानित्यं प्रवाहिर०) १४४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् (वा० रा०) १५४ प्रवाहिनतः पुरा भूत्वा (हिर०) १४४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् (वा० रा०) १५४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् वहानित्यं राहर०) १५४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् (वा० रा०) १५४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् वहानित्यं राहर०) १५४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् वहानित्यं राहर०) १५४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् (वा० रा०) १५४ मा गाः शुचं वीर भरं वहामुम् वहानितः (ऋ०) १५४ मा गाः शुचं वहानितः (ऋ०) १५४ मा गाः शुचं वहानितः (वहानितः (वहानितः (वहानितः)) १५४ मा गाः शुचं वीरितः (वहानितः (वहानितः) (ऋ०) १५४ मा गाः शुचं व	भावायध्यान्त सततम् (हार०)		37777 711177	
कामात्मानां दौहुँदैर्भावितस्य (महाभार०) १४८ हातवा वार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन (महाभार०) १४६ भूतभावोऽद्भवकरः (गीतायाम्) १४४ भूमिभंवित भूतानाम् (महाभार०) १४४ प्रभानमंव भूत्यवंम् (रघु०) १४४ प्रभानमंव भूत्यवंम् (हिर०) १४४ नावमन्येत वै भूत्याः (हिर०) १४७ भूत्या मृगेन्द्रेण (हिर०) १४७ नावमन्येत वै भूत्याः (मनु०) १४७ भूत्यां मृगेन्द्रेण (हिर०) १४७ भूत्यां मृगेन्द्रेण (हिर०) १४७ नावमन्येत वै भूत्याः (हिर०) १४७ नावमन्येत वै भूत्याः (सनु०) १४७ भूत्यां मृगेन्द्रेण (हिर०) १४७ नावमन्येत वै भूत्याः (सनु०) १४७ नावमन्येत वै भूत्याः (सनु०) १४७ नावमन्येत वे भूत्याः (सनु०) १४० भूत्यां मृगेन्द्रेण (मनु०) १४० नावमन्येत वे भूत्याः (मनु०) १५२ नावमन्येत वित्तः (हिर०) १५२ नावमन्येत वित्तः (हिर०) १५२ नावमन्येत वित्तः (हिर०) १५२ नावमन्येत (हिर०) १५२	कार सवत्र भावयत् (हार०)		#=##==================================	
त्रात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन (महाभार०) १४६ भूतभावोः द्रवकरः (गीतायाम्) भूभिभंवित भूतानाम् (महाभार०) भूष्यं भूत्यां प्रादेश (राष्ट्र) यत्र भूत्या मृगेन्द्रेण (हरि०) यत्र भूत्या मृगेन्द्रेण (हरि०) श्वात्र भूत्या (हरि०) श्वात्र वहति सतनामा (ऋ०) श्वात्र वहति राववः (वा० रा०) श्वात्र वहत्व महाभार०) श्वात्र वहति राववः (वा० रा०) श्वात्र वहत्व महाभार०) श्वात्र वहति राववः (वा० रा०) श्वात्र वहत्व महाभार०) श्वात्र वहत्व महाभार०) श्वात्र वहत्व महाभार० श्वात्र वहत्व महाभार० श्वात्र वहत्व महाभार० श्वा्य वहत्व वहति राववः (वा० रा०) श्वात्र वहत्व महाभार० श्वात्र वहत्व महाभार० श्वात्र वहत्व महाभार० श्वा्य वहत्व वहति राववः (वा० रा०) श्वा्य वहत्व वहति राववः (वा० रा०) श्वात्र वहत्व महाभारवे (ऋ०) श्वा्य वहत्व वहति राववः (वा० रा०) श्वा्य वहत्व महाभारवे (ऋ०) श्वा्य वहत्व महाभारवे (आ) श्वा्य वहत्व वहत्व महाभारवे (आ) श्वा्य वहत्व वहत्व महाभारवे (आ) श्वा्य वहत्व व	तअप भावाय कल्पन्त (वा० रा०)	१४५	न्यानीके नाम ना (नाम)	
(महाभार०) १४६ भूतभावोद्भवकरः (गीतायाम्) १४४ भूमिर्भवित भूतानाम् (महाभार०) १४४ भूमिर्भवित भूतानाम् (महाभार०) १४४ प्रजानामेव भूत्यर्थम् (रघु०) १४४ प्रजानामेव भूत्यर्थम् (रघु०) १४४ प्रवानस्येत वै भूत्याः (हिर०) १४४ प्रवानस्येत वै भूत्याः (हिर०) १४४ भूत्यां मृगेन्द्रेण (हिर०) १४४ प्रवानस्येत वै भूत्याः (हिर०) १४४ भूत्यां मृगेन्द्रेण (हिर०) १४४ नावमन्येत वै भूत्याः (हिर०) १४४ भूत्यां मृगेन्द्रेण (हिर०) १४४ भूत्यां विव्यां मृगेन्द्रेण (हिर०) १४४ भूत्यां विव्यां मृगेन्द्रेण (हिर०) १४४ भूत्यां विव्यां मृगेन्द्रेण (हिर०) १४२ भूत्यां मृगेन्द्रेण (हिर०) १४२ प्रवानस्याताः कुसुमेधुगर्भजम् (नैष०) १५२ प्रवानस्याताः कुसुमेधुगर्भजम् (नैष०) १५२ प्रवानस्याताः सुत्रेन प्रवातः (मह०) १५२ स्व वे स्पर्शंगुणो मृतः (मन०) १५२ से वै स्पर्शंगुणो मृतः (मन०) १५२ से वे स्पर्शंगुणो मृतः (मह०) १५२ से वे स्पर्शंगुणो मृतः (मह०) १५२ से वे स्पर्शंगुणो मृतः (वा० स्पर०) १५२ से वे स्पर्शंगुणो मृतः (वा० स्पर०) १५२ से वहस्य मृतः (हिर०) १५२ से वहस्य मृतः प्रवातः (हिर०) १५२ से वहस्य मृतः (हिर०) १५२ से वहस्य मृतः प्रवातः (हिर०) १५२ से वहस्य मृतः वित्याः (हिर०) १५२ से वहस्य मृतः प्रवातः वित्याः (हिर०) १५२ से वहस्य मृतः वित्याः	कामारमाना दाह्दभावितस्य (महाभार	र०)१४८	व्यवस्ताम ह्या मम (महाभार०)	१५४
मूतभावोद्धवकरः (गीतायाम्) १४४ भूमिर्भवित भूतानाम् (महाभार०) १४४ प्रजानामेव भूत्यर्थम् (रघु०) १४४ प्रजानामेव भूत्यर्थम् (रघु०) १४४ प्रवानमन्द्रेण (हरि०) १४४ नावमन्द्रेण (हरि०) १४४ भूष्णुर्भविष्णुर्भविता (अमर०) १४७ भूष्णुर्भविष्णुर्भविता (अमर०) १५२ स्वम्पताती कुसुमेषुर्गर्भणम् (नैष०) १५२ प्रवानमंद्रेण स्वत्ते को वा (भट्टि०) १५२ प्रवानमन्द्रेण स्वत्त्रं (हरि०) १५२ स्वर्ष स्वन्त्रं (हरि०) १५२ स्वर्णाय मत्वा ताः सर्वाः (भट्टि०) १५२ स्वर्णाय मत्वा ताः सर्वाः (भट्टि०) १५२ स्वर्ण वित्त सम्प्रवे (ऋ०) १५२ स्वर्ण वित्त सम्प्रवे (स्वर्ण) १५२ सम्प्रवे सम्प्रवे (स्वर्ण) १५२ सम्प्रवे स्वर्ण स्वर्ण सम्प्रवे (स्वर्ण) १५२ सम्प्रवे स्वर्ण सम्प्रवे (स्वर्ण) १५२ सम्प्रवे स्वर्ण सम्प्रवे (स्वर्ण) १५२ सम्प्रवे स्वर्ण सम्प्रवे (स्वर्ण) १५५				
भूमिर्भवति भूतानाम् (महाभार०) प्रजानामेव भूत्यर्थम् (रघु०) यत्र भूत्वा मृगेन्द्रेण (हरि०) एषोऽतन्तः पुरा भूत्वा (हरि०) त्वावमन्येत वै भूष्णुः (मनु०) भूष्णुर्भवित्णुर्भविता (अगर०) भूष्णुर्भवित्णुर्भविता (अगर०) अमन्यतातो कुसुमेषुगर्भजम् (नैष०) रावणं मंस्यते को वा (भट्टि०) त्वावणं मंस्यते को वा (भट्टि०) त्वावणं मंस्यते को वा (भट्टि०) केश्ववेत मतिस्तत्र (हरि०) क्ष्यां वहते राववः (वा० रा०) १५३ वहत्यावर्षितं द्वतम् (महाभार०) १५३ वहत्यावर्षितं वहति राववः (ऋ०) १५३ वहत्यावर्षितं वहति त्वर्वः (ऋ०) १५३ वहत्यावर्षितं वहति त्वर्वः (ऋ०) १५३ वहत्यावर्षितं वहति त्वरः (ऋ०) १५३ वहत्यावर्षितं वहितः (ऋ०) १५३ वहत्यावर्षितं वहति त्वरः (ऋ०) १५३ विवावप्याव्याव्याव्याव्याव्याः (ऋ०) १५३ विवावप्याव्याव्याव्याव्याव्याव्याव्याव्याव्याव		) १४६		१५३
प्रजानामेव भूत्यर्थम् (रघु०) १४७ यत्र भूत्वा मृगेन्द्रेण (हरि०) १४४ पषोऽतन्तः पुरा भूत्वा (हरि०) १४४ नावमन्येत वै भूष्णुः (मनु०) १४७ भूष्णुमंविष्णुमंविता (अगर०) १४७ भूष्णुमंविष्णुमंविता (अगर०) १४७ भूष्णुमंविष्णुमंविता (अगर०) १५३ अमन्यतानो कुसुमेषुगर्भजम् (नैष०) १५२ रावणं मंस्यते को वा (भट्टि०) १५२ तवणं मंस्यते को वा (भट्टि०) १५२ तवणं मंस्यते को वा (भट्टि०) १५२ तवणं मंस्यते को वा (भट्टि०) १५२ से वै स्पर्श्मणो मतः (मनु०) १५२ केशवेन मतिस्तत्र (हरि०) १५२ त्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा (भट्टि०) १५२ त्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा (भट्टि०) १५२ त्राव्यं मत्वा ताः सर्वाः (मट्टि०) १५२ त्राव्यं वित् स मन्यते (ऋ०) १५२ त्राव्यं वित् स सन्यते (ऋ०) १५२ त्राव्यं वित् स सन्यते (ऋ०) १५२ त्राव्यं वित् स सन्यते (ऋ०) १५२ त्राव्यं वित्ते दक्षिणायाः (ऋ०) १५२ त्राव्यं वर्तते दक्षिणायाः (ऋ०) १५२ न योतस्य इति मन्यते (त्रि०) १५२ न योतस्य इति मन्यते (त्रि०) १५२ न योतस्य इति मन्यते (त्र०) १५२ न योतस्य इति मन्यते (त्र०) १५२ न योतस्य इति मन्यते (त्र०) १५२ न योतस्य वा जातवेदसम् (ऋ०) १५२ न वर्तते हिति राव्यतः (महाभार०) १५७ वर्तते हिति तत्यतः (महाभार०) १५७		१४४	वह शुष्णाय वध कुत्स वातस्याश्व (ऋ०	) १५३
प्रश्न भूरवा मृगेन्द्रेण (हरि०) एषोऽनन्तः पुरा भूरवा (हरि०) नावमन्येत वै भूष्णुः (मनु०) भूष्णुर्भविष्णुर्भविता (अमर०) भूष्णुर्भविष्णुर्भविता (अमर०) अमन्यतासौ कुसुमेषुगर्भजम् (नैष०) रावणं मंस्यते को वा (भट्टि०) स वै स्पर्शगुणो मतः (मनु०) सेव स्पर्शगुणा मतः (मनु०) सेव स्पर्शगुण्यवत्येत (त्रा० रा०) सेव स्पर्शगुण्यवत्येत (त्रा० रा०) सेव स्पर्शनि कर्मा करिष्यतः (ऋ०) सेव स्पर्गि कर्मा करिष्यतः (ऋ०) सेव स्पर्गि कर्मा करिष्यतः (ऋ०) सेव स्पर्गि वा वत्तेत स्प्रागु (वा० रा०) सेव स्पर्गि वा वात्तेत स्परागु (वा० रा०) सेव स्पर्गि वा वात्तेत स्परागु (वा० रा०) सेव स्पर्गि वा वात्तेत स्परागु (वा० रा०)	भूमिभवति भूतानाम् (महाभार०)	१४४		
ण्षोऽनन्तः पुरा भूत्वा (हरि०) नावमन्येत वै भूष्णुः (मनु०) भूष्णु मिंवष्णुर्भविता (अमर०) भूष्णु मिंवष्णुर्भविता (अमर०) अमन्यतासो कुसुमेषुगर्भजम् (नैष०) रावणं मंस्यते को वा (भट्टि०) स वै स्पर्शगुणो मतः (मनु०) केश्चवेन मितस्तत्र (हरि०) प्रोक्तािन वा तानि ममेति मत्वा (भट्टि०) १५२ त्वां वहेयं पुरी पुनः (वा० रा०) श्रेष्ठ वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे (ऋ०) श्रेष्ठ नहषाङ्ग बहस्व माम् (महाभार०) १५३ वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे (ऋ०) १५३ वहस्व महः पृथुपक्या रथे (ऋ०) १५३ वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे (ऋ०) १५३ वहस्व महः पृथुपक्षता रथे (ऋ०)		१४७	(वा० रा०)	१५४
नावमन्येत वै भूष्णुः (मनु०) १४७ वृत्ति वहित राववः (वा० रा०) १५४ भूष्णु र्मविष्णुर्भविता (अमर०) १४७ वहत्यावर्जितं द्रुतम् (महाभार०) १५३ वहत्यावर्जितं द्रुतम् (महाभार०) १५३ वहत्यावर्जितं द्रुतम् (महाभार०) १५४ उत्तानायां दश युक्ता वहित्त (ऋ०) १५३ रावणं मंस्यते को वा (भट्टि०) १५१ यच्चित्रमण्न उपसो वहित्त (ऋ०) १५३ स वै स्पर्शगुणो मतः (मनु०) १५१ वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे (ऋ०) १५३ वहस्व मतिस्तत्र (हिर०) १५२ वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे (ऋ०) १५३ वहस्व मतः सर्वाः (महाभार०) १५४ वहस्व माम् (महाभार०) १५४ वहस्व माम् (महाभार०) १५४ वहस्व माम् (महाभार०) १५४ वहस्व माम् (महाभार०) १५४ वृत्वां चतेते सौनिकः (मनु०) १५५ वां चतेते दिक्षणयाः (ऋ०) १५५ स्वयं चित् स मन्यते (ऋ०) १५१ रामोऽप्यश्रूण्यवर्त्तयत् (वा० रा०) १५५ स्वयं चित् स मन्यते (ऋ०) १५१ स्ववं चित्तं वित्तं स्वयं (गीतायाम्) १५१ स्ववं चित्तं वित्तं स्वयं (गीतायाम्) १५१ स्ववं चितंते दिक्षणयाः (ऋ०) १५६ स्ववं चितंते स्वर्णयाः (ऋ०) १५६ मन्युर्मिह कमी करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्तते दिक्षणयाः (ऋ०) १५६ मन्युर्मिह कमी करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्तते हित्तं त्वाः (महाभार०) १५७ मन्ये त्वां जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हित्तं त्वाः (महाभार०) १५७ मन्ये त्वां जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हित्तं त्वाः (महाभार०) १५७ मन्ये त्वां जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हित्तं त्वाः (महाभार०) १५७ मन्ये त्वां जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हित्तं त्वाः (महाभार०) १५७ मन्ये त्वां जाववेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हित्तं त्वाः (महाभार०) १५७ मन्ये त्वां जाववेदसम् युक्वं वर्तं हित्तं त्वाः (महाभार०)		888		
भूष्णुर्भविष्णुर्भविता (अमर०) र्भम् (मन) ४/६३ ज्ञाने (आ) अमन्यतासौ कुसुमेषुगर्भजम् (नैष०) रावणं मंस्यते को वा (भट्टि०) स वै स्पर्शगुणो मतः (मनु०) असे स वि स्पर्शगुण्यवर्तेयत् (वा० रा०) असे स वि स्पर्शनि सम्पर्से (स्व०) असे स वि स्पर्शनि सम्पर्से (स्व०) असे स वि स्पर्शनि सम्पर्से (मीतायाम्) असे स वि स्पर्शनि सम्पर्से (मीतायाम्) असे स वि स्पर्शनि सम्पर्से (मीतायाम्) असे स वा यो वर्तते वि ति स्पर्शाः (महाभार०) असे स वा यो वर्तते हि ति नित्यशः (महाभार०) असे स वि स्पर्शे जाववेदसम् (ऋ०) असे स वा यो वर्तते हि ति नित्यशः (महाभार०) असे स्पर्थे व्या जाववेदसम् (ऋ०)	एषाऽनन्तः पुरा भूत्वा (हरि०)	१४४	अश्वा वहात सप्तनामा (ऋ॰)	१५४
्रभन् (मन) ४/६३ ज्ञाने (आ) अमन्यतासौ कुसुमेषुगर्भजम् (नैष०) रावणं मंस्यते को वा (भट्टि०) स वै स्पर्श्वगुणो मतः (मनु०) शे५२ य आश्वरवा अमबद्धहन्ते (ऋ०) १५३ स वै स्पर्श्वगुणो मतः (मनु०) शे५२ से वे स्पर्श्वगुणो मतः (महु०) शे५२ से वे स्पर्श्वगुणा मतः (स्व०) शे५२ से वे स्पर्श्वगुणा मतः (स्व०) शे५२ से वे स्पर्श्वगुणा से	नावमन्यंत वे भूष्णुः (मनु०)	१४७	वृत्ति वहात राघवः (वा० रा०)	१५४
अमन्यतासौ कुसुमेषुगर्भजम् (नैष०) १५२ युक्ता रजसो बहन्ति (ऋ०) १५३ रावणं मंस्यते को वा (भट्टि०) १५२ यच्चित्रमण्न उपसो बहन्ति (ऋ०) १५३ स वै स्पर्शगुणो मतः (मनु०) १५२ वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे (ऋ०) १५३ केशवेन मितस्तत्र (हरि०) १५२ तहुषाङ्ग बहस्व माम् (महाभार०) १५३ तहुषाङ्ग बहस्व माम् (महाभार०) १५३ तहुणाय मत्वा ताः सर्वाः (भट्टि०) १५२ तवां बहेयं पुरीं पुनः (वा० रा०) १५३ तृणाय मत्वा ताः सर्वाः (भट्टि०) १५२ त्वां बहेयं पुरीं पुनः (वा० रा०) १५३ तृणाय मत्वा ताः सर्वाः (भट्टि०) १५२ यो बाह्यति सौनिकः (मनु०) १५५ स्वयं चित् स मन्यते (ऋ०) १५१ रामोऽत्यश्रूण्यवर्तयत् (वा० रा०) १५५ जनमाभाष्यिममं न मन्यसे (रघु०) १५१ रामोऽत्यश्रूण्यवर्तयत् (वा० रा०) १५९ जनमाभाष्यिममं न मन्यसे (रघु०) १५१ हस्तवर्तमबीवृतत् (भट्टि०) १५६ स्वयं चित् स मन्यसे (गीतायाम्) १५१ स्वयं वतंते दक्षिणायाः (ऋ०) १५६ मन्यमंहि कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वतंतेऽस्मासु (वा० रा०) १५६ मन्यमंहि कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वतंतेऽस्मासु (वा० रा०) १५६ मन्यमंहि कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वतंतेऽस्मासु (वा० रा०) १५७ मन्ये त्वा जातवेदसम् (ऋ०) १५० वतंते हृदि नित्यशः (महाभार०) १५७ मन्ये त्वा जातवेदसम् (ऋ०)	भूष्णु मंविष्णुर्भविता (अमर०)	१४७	शरीरमें को बहते उन्तरात्मा (महाभार०)	
अमन्यतासौ कुसुमेषुगर्भजम् (नैष०) १५२ युक्ता रजसो बहन्ति (ऋ०) १५३ रावणं मंस्यते को वा (भट्टि०) १५१ यच्चित्रमण्न उपसो बहन्ति (ऋ०) १५३ स वै स्पर्शगुणो मतः (मनु०) १५१ वहस्य महः पृथुपक्षसा रथे (ऋ०) १५३ केशवेन मतिस्तत्र (हरि०) १५२ नहुषाङ्ग बहस्य माम् (महाभार०) १५४ प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा (भट्टि०) १५२ त्वा बहेयं पुरी पुनः (वा० रा०) १५३ तृणाय मत्वा ताः सर्वाः (भट्टि०) १५२ त्वा बहेयं पुरी पुनः (वा० रा०) १५२ तृणाय मत्वा ताः सर्वाः (भट्टि०) १५२ यो बाह्यति सौनिकः (मनु०) १५५ स्वयं चित् स मन्यते (ऋ०) १५० मन्यन्ते मामबुद्धयः (गीतायाम्) १५१ रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् (वा० रा०) १५९ जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे (रघु०) १५१ हस्तवर्तमवीवृतत् (भट्टि०) १६० आसा विधर्मन्यन्यसे (ऋ०) १५१ स्वर्य वर्तते दक्षिणायाः (ऋ०) १५६ न योतस्य इति मन्यसे (गीतायाम्) १५१ मार्या वा वर्तते वशे (वा० रा०) १५६ मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा० रा०) १५६ मन्ये त्वा जातवेदसम् (ऋ०) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा० रा०) १५७ मन्ये त्वा जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हृदि नित्यशः (महाभार०)	√मन् (मन) ४/६३ ज्ञाने (आ)		वहत्यावाजत द्रुतम् (महाभार०)	
रावणं मंस्यते को वा (भट्टि॰) १५१ यिचत्रमप्त उपसो बहन्ति (ऋ॰) १५३ निबन्धायासुरी मता (गीतायाम्) १५२ य आश्वश्वा अमबद्धहन्ते (ऋ॰) १५३ स वै स्पर्शगुणो मतः (मनु॰) १५१ बहस्व महः पृथुपक्षसा रथे (ऋ॰) १५३ केशवेन मितस्तत्र (हरि॰) १५२ त्वां बहेयं पुरीं पुनः (वा॰ रा॰) १५४ प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा (भट्टि॰) १५२ त्वां बहेयं पुरीं पुनः (वा॰ रा॰) १५३ तृणाय मत्वा ताः सर्वाः (भट्टि॰) १५२ यो बाह्यिति सौनिकः (मनु॰) १५५ स्वयं चित् स मन्यते (ऋ॰) १५० मन्यन्ते मामबुद्धयः (गीतायाम्) १५१ रामोऽप्यश्रूण्यवर्त्यत् (वा॰ रा॰) १५९ जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे (रघु॰) १५१ हस्तवर्तमवीवृतत् (भट्टि॰) १५९ जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे (रघु॰) १५१ हस्तवर्तमवीवृतत् (भट्टि॰) १५६ वांस्य इति मन्यसे (गीतायाम्) १५१ मार्या वा वर्तते वशे (वा॰ रा॰) १५६ मन्युमंहि कर्मा करिष्यतः (ऋ॰) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा॰ रा॰) १५६ मन्युमंहि कर्मा करिष्यतः (ऋ॰) १५० वर्तते हिंदि नित्यशः (महाभार०) १५७ मन्ये त्वा जातवेदसा ग्रजस्य (ऋ०)			यस्त राज्यो स्ट्रिक (स्ट्रिक)	
निबन्धायासुरी मता (गीतायाम्) १५२ य आश्वरवा अमवद्वहन्ते (ऋ०) १५३ स वै स्पर्शगुणो मतः (मनु०) १५१ वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे (ऋ०) १५३ केशवेन मितस्तत्र (हरि०) १५२ तहुषाङ्ग वहस्व माम् (महाभार०) १५४ प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा (भिट्ट०) १५२ त्वां बहेयं पुरीं पुनः (वा० रा०) १५३ तृणाय मत्वा ताः सर्वाः (भिट्ट०) १५२ यो वाहयित सौनिकः (मनु०) १५५ स्वयं चित् स मन्यते (ऋ०) १५० मन्यन्ते मामबुद्धयः (गीतायाम्) १५१ र्गमोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् (वा० रा०) १५९ जनमाभाष्यिममं न मन्यसे (रघु०) १५१ हस्तवर्तमवीवृतत् (भिट्ट०) १५६ जासा विधर्मन्मन्यसे (ऋ०) १५० सुवृद्धयो वर्तते दक्षिणायाः (ऋ०) १५६ न योतस्य इति मन्यसे (गीतायाम्) १५१ भार्या वा वर्तते वशे (वा० रा०) १५६ मन्युर्मिह कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा० रा०) १५६ मन्युर्मिह कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा० रा०) १५७ मन्ये त्या जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हिति नित्यशः (महाभार०) १५७ मन्ये त्या जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हिति नित्यशः (महाभार०) १५७ मन्ये त्या जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हिति नित्यशः (महाभार०) १५७ मन्ये त्या जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हिति नित्यशः (महाभार०) १४७ मन्ये त्या जातवेदसम् यस्वर्धः (ऋ०) १५० वर्तते हिति नित्यशः (महाभार०) १४७ मन्ये त्या जातवेदसम् यस्वर्धः (ऋ०) १५० वर्तते हिति नित्यशः (महाभार०) १४७ मन्ये त्या जातवेदसम् यस्वर्धः (ऋ०) १५० वर्तते हिति नित्यशः (महाभार०) १४७ मन्ये त्या जातवेदसम् यस्वर्धः (ऋ०) १५० वर्तते हिति नित्यशः (महाभार०)	रावणं मंस्यते को वा (भटि०)			
स वै स्पर्शगुणो मतः (मनु०) १५१ वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे (ऋ०) १५३ केशवेन मितस्तत्र (हरि०) १५२ तहुषाङ्ग वहस्व माम् (महाभार०) १५४ प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा (भट्टि०) १५२ त्वां वहेयं पुरीं पुनः (वा० रा०) १५३ तृणाय मत्वा ताः सर्वाः (भट्टि०) १५२ यो वाहयित सौनिकः (मनु०) १५५ स्वयं चित् स मन्यते (ऋ०) १५० मन्यन्ते मामबुद्धयः (गीतायाम्) १५१ √वृत् (वृतु) १/७५० वर्तने (आ) मन्यन्तो मधुसूदनम् (हरि०) १५१ रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् (वा० रा०) १५९ जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे (रघु०) १५१ हस्तवर्तमवीवृतत् (भट्टि०) १५६ वर्षासा विधर्मन्मन्यसे (ऋ०) १५० सुवृद्धयो वर्तते दक्षिणायाः (ऋ०) १५६ मन्युर्मेह् कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा० रा०) १५६ मन्युर्मेह् कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा० रा०) १५७ मन्ये त्वा जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हिंद नित्यशः (महाभार०) १५७ मन्ये त्वा जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हिंद नित्यशः (महाभार०) १५७ मन्ये त्वा जातवेदसम् स्वर्णे (ऋ०) १५० वर्तते हिंद नित्यशः (महाभार०) १४७	निबन्धायासरी मता (गीतायाम)		या अध्यक्त अस्ता वहान्त (ऋ०)	
केशवेन मितस्तत्र (हरि०) १५२ नहुषाङ्ग वहस्य माम् (महाभार०) १५४ प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा (भट्टि०) १५२ त्वां बहेयं पुरीं पुनः (वा० रा०) १५३ तृणाय मत्वा ताः सर्वाः (भट्टि०) १५२ यो वाहयित सौनिकः (मनु०) १५५ स्वयं चित् स मन्यते (ऋ०) १५० मन्यन्ते मामबुद्धयः (गीतायाम्) १५१ √वृत् (वृतु) १/७५० वर्तने (आ) मन्यन्तो मधुसूदनम् (हरि०) १५१ रामोऽप्यश्रूप्यवर्तयत् (वा० रा०) १५९ जनमाभाष्यिममं न मन्यसे (रघु०) १५१ हस्तवर्तमवीवृतत् (भट्टि०) १६० आसा विधर्मन्मन्यसे (ऋ०) १५० सुवृद्धयो वर्तते दक्षिणायाः (ऋ०) १५६ न योतस्य इति मन्यसे (गीतायाम्) १५१ भार्या वा वर्तते वशे (वा० रा०) १५६ मन्युर्मिह् कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा० रा०) १५७ मन्ये त्वा जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हृदि नित्यशः (महाभार०) १५७ मन्ये त्वां जातवेदसम् स्वरूर्णं (ऋ०) १५० वर्तते हृदि नित्यशः (महाभार०) १५७ मन्ये त्वां जातवेदसम् स्वरूर्णं (ऋ०)	स वै स्पर्शगणो मतः (मन०)		व जारवरवा अमवद्वहन्त (ऋठ)	
प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा (भट्टि॰) १५२ त्वां बहेयं पुरी पुनः (वा॰ रा॰) १५३ तृणाय मत्वा ताः सर्वाः (भट्टि॰) १५२ यो वाहयित सौनिकः (मनु॰) १५५ स्वयं चित् स मन्यते (ऋ॰) १५० मन्यन्ते मामबुद्धयः (गीतायाम्) १५१ रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् (वा॰ रा॰) १५९ जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे (रघु॰) १५१ हस्तवर्तमवीवृतत् (भट्टि॰) १६० आसा विधर्मन्मन्यसे (ऋ॰) १५० सुवृद्धथो वर्तते दक्षिणायाः (ऋ॰) १५६ न योतस्य इति मन्यसे (गीतायाम्) १५१ मार्या वा वर्तते वशे (वा॰ रा॰) १५६ मन्युर्मिह कर्मा करिष्यतः (ऋ॰) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा॰ रा॰) १५७ मन्ये त्वा जातवेदसम् (ऋ॰) १५० वर्तते हित नित्यशः (महाभार०) १४७ मन्ये त्वा जातवेदसम् यस्वः (ऋ०) १५० वर्तते हित नित्यशः (महाभार०) १४७	केशवेन मतिस्तत्र (इरि०)		वहस्य महः पृथुपक्षसा रथ (ऋ०)	
तृणाय मत्वा ताः सर्वाः (भट्टि॰) १५२ यो वाहयति सौनिकः (मनु॰) १५५ स्वयं चित् स मन्यते (ऋ॰) १५० मन्यन्ते मामबुद्धयः (गीतायाम्) १५१ √वृत् (वृतु) १/७५० वर्तने (आ) मन्यन्तो मधुसूदनम् (हरि॰) १५१ रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् (वा॰ रा॰) १५९ जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे (रघु॰) १५१ हस्तवर्तमवीवृतत् (भट्टि॰) १५६ जसा विधर्मन्मन्यसे (ऋ॰) १५० सुवृद्धथो वर्तते दक्षिणायाः (ऋ॰) १५६ न योतस्य इति मन्यसे (गीतायाम्) १५१ भार्या वा वर्तते वशे (वा॰ रा॰) १५६ मन्युर्मिह् कर्मा करिष्यतः (ऋ॰) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा॰ रा॰) १५७ मन्ये त्वा जातवेदसम् (ऋ॰) १५० वर्तते हृदि नित्यशः (महाभार०) १४७ मन्ये त्वा जातवेदसम् स्वरुष्ट (ऋ०)	प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा (शकिः	777	गहुवा क्ष वहस्य माम् (महाभारः)	
स्वयं चित् स मन्यते (ऋ०) १५० मन्यन्ते मामबुद्धयः (गीतायाम्) १५१ √वृत् (वृतु) १/७५० वर्तने (आ) मन्यन्तो मधुसूदनम् (हरि०) १५१ रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् (वा० रा०) १५९ जनमाभाष्यिममं न मन्यसे (रघु०) १५१ हस्तवर्तमवीवृतत् (भट्टि०) १६० आसा विधर्मन्मन्यसे (ऋ०) १५० सुवृद्धथो वर्तते दक्षिणायाः (ऋ०) १५६ न योतस्य इति मन्यसे (गीतायाम्) १५१ भार्या वा वर्तते वशे (वा० रा०) १५६ मन्युर्मिह कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा० रा०) १५७ मन्ये त्वा जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हित नित्यशः (महाभार०) १४७ मन्ये त्वा जातवेदसम् ग्रहरी (ऋ०)	तुणाय मत्वा ताः सर्वाः (भटि०)		त्वा बहुब पुरा पुनः (वार्व राव)	
मन्यन्ते मामबुद्धयः (गीतायाम्) १५१ √वृत् (वृतु) १/७५० वर्तने (आ) मन्यन्तो मधुसूदनम् (हरि०) १५१ रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् (वा० रा०) १५९ जनमाभाष्यिममं न मन्यसे (रघु०) १५१ हस्तवर्तमवीवृतत् (भिट्ट०) १६० आसा विधर्मन्मन्यसे (ऋ०) १५० सुवृद्धयो वर्तते दक्षिणायाः (ऋ०) १५६ न योत्स्य इति मन्यसे (गीतायाम्) १५१ भार्या वा वर्तते वशे (वा० रा०) १५६ मन्युर्मीह कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा० रा०) १५७ मन्ये त्या जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हि नित्यशः (महाभार०) १४७			या बाह्यात सानिकः (मनु०)	१५५
मन्यन्तो मधुसूदनम् (हरि०) १५१ रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् (वा० रा०) १५९ जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे (रघु०) १५१ हस्तवर्तमवीवृतत् (भट्टि०) १६० आसा विधर्मन्मन्यसे (ऋ०) १५० सुवृद्धथो वर्तते दक्षिणायाः (ऋ०) १५६ न योतस्य इति मन्यसे (गीतायाम्) १५१ भार्या वा वर्तते वशे (वा० रा०) १५६ मन्युर्मिह् कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा० रा०) १५७ मन्ये त्या जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हृदि नित्यशः (महाभार०) १४७			√वृत् (वत्) १/७५० वर्तने (आ)	
जनमाभाष्यिममं न मन्यसे (रघु०) १५१ हस्तवर्तमवीवृतत् (भट्टि०) १६० आसा विधर्मन्मन्यसे (ऋ०) १५० सुवृद्रथो वर्तते दक्षिणायाः (ऋ०) १५६ न योत्स्य इति मन्यसे (गीतायाम्) १५१ भार्या वा वर्तते वशे (वा० रा०) १५६ मन्युर्मिह कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्तते इसमासु (वा० रा०) १५७ मन्ये त्या जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हिंदि नित्यशः (महाभार०) १४७ मन्ये त्या जातवेदसम् ग्रज्जश्री (ऋ०)				
आसा विधर्मन्मन्यसे (ऋ०) १५० सुवृद्धथो वर्तते दक्षिणायाः (ऋ०) १५६ न योत्स्य इति मन्यसे (गीतायाम्) १५१ भार्या वा वर्तते वशे (वा० रा०) १५६ मन्युर्मिह कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा० रा०) १५७ मन्ये त्या जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हृदि नित्यशः (महाभार०) १४७	जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे (रघ०)		/ 2 /	
न योत्स्य इति मन्यसे (गीतायाम्) १५१ भार्या वा वर्तते वशे (वा० रा०) १५६ मन्युर्मिह कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्तते अस्मासु (वा० रा०) १५७ मन्ये त्या जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हृदि नित्यशः (महाभार०) १४७				7%
मन्युर्मीह कर्मा करिष्यतः (ऋ०) १५१ तथा यो वर्ततेऽस्मासु (वा० रा०) १५७ मन्ये त्या जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हृदि नित्यशः (महाभार०) १४७				
मन्ये त्वा जातवेदसम् (ऋ०) १५० वर्तते हृदि नित्यशः (महाभार०) १४७	मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः (ऋ०)		तथा मो वर्तनेकाम (नः)	
मन्ये त्वां जातवेदसा गुज्हमें (कार्व)	मन्ये त्या जातवेदसम (ऋ०)		वर्तने हिंदिनायाः (स्वरूपनः)	
१५७	मन्ये त्वां जातवेदसा यजध्यै (ऋ०)			
	(180)	170	थया मातार वतत (बार रार)	१५७

वर्तते चोत्तमां वृत्तिम् (वा० रा०) १५८	स्वराष्ट्रे न्याय वृत्तः स्यात् (मनु०) १५७ टि०
ऋतस्य हि वर्तनयः (ऋ०) १५६ टि०	स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तम्
नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्ति (ऋ०) १५६	(वा० रा०) १५८
वर्तन्ता द्यावो गिरश्चन्द्राग्रा (ऋ०) १६१	एवं वृत्तां सवर्णा स्त्रीम् (मनु०) १५७
एता वर्तन्ति भूमिदम् (महाभार०) १५९	मातर्यपि च वृत्तायाम् (मनु०) १५८
वेदा वर्तः नित शाश्वताः (हरि०) १५७	येन वृत्तेन जीवेयुः (हरि०) १५६
वर्तन्ते सर्वकर्मसु (मनु०) १५६	अनेन नारीवृत्तेन (मनु०) १५७
वर्तन्ते सर्व आश्रमाः (मनु०) १५७	सत्यधर्मार्यवृत्तेषु (मनु०) १५७
वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः (हरि०) १५७	ब्राह्मणेष्वपि वृत्तेषु (वा०रा०) १५८
वर्तन्ते सर्वजन्तवः (मनु०) १५७	समवृत्तौ निरन्तरौ (रघु०) (५६
मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानम् (रघु०) १५६	वृत्त्युपायान् यथाविधि (मनु०) १५७
प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु (ऋ०) १५९	
चक्रन्नाश्च वर्तयद्विजानन् (ऋ०) १५९	√वृष् (वृषु) १/७५१ वृद्धौ (आ)
फलमूलैश्च वर्तयन् (वा० रा०) १५८	ब्रह्माचकार वर्द्धनम् (ऋ०) १६२
वर्तयन्ति नरर्षभाः (वा० रा०) १५९ टि०	बलं बुद्धचा पाल्यते वर्द्धमानम्
वर्तयन्न वति ष्ठ ते (महाभार०) १६०	(महाभार०) १६१
वर्तयन्नेककालिकम् (मनु०) १५८	स त्वं नो वर्ध प्रयमा (ऋ०) १६०
रात्रि वर्तयाम हे (वा० रा०)	वृहस्पत इन्द्र वर्धतं नः (ऋ०) १६२
कां वृत्तिं वर्तशिष्यति (वा०रा०)	वर्धत क्षाः शलीभिर्वेद्यानाम् (ऋ०) १६१
हन्त ते वर्तंयिष्यामि (महाभार ०) १५९	प्राङ् नाभि वर्धनात् पुंसः (मनु०) १६२
वर्तियष्यामि तच्छृणु (महाभार०) १५९	उदा वर्धन्ता मभिषाता अर्णाः (ऋ०) १६१
तदिदं वर्तयिष्यावः (वा० रा०) १५९	गिरो वर्धन्तुया मम (ऋ०) १६१
भैक्षेण वर्तये न्नित्यम् (मनु०) १५ ८	अग्निं वर्धन्तु नो गिरः (ऋ०) १६०
कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मन् (वा०रा०) १५८	तिम द्वर्धन्तु नो गिरः (ऋ०) १६१
त्रिकुञ्जे तस्य वर्तित्वा (भट्टि०) १५७	गुणा ये तत्र वर्धन्ते (हरि०) १६१
अमाययैव वर्तेत (मनु०) १ ५७	वर्धमानगृहैश्चापि (वा० रा०) १६१ टि०
वर्वति चक्रं परि द्यामृतस्य (ऋ०) १५६	इन्द्र ंवर्धयन्ति कर्मभिः (ऋ०) १६०
सर्वा ववृतिरे स्त्रियः (वा०रा०) १५८	तं वर्धयित्वा राजानम् (वा०रा०) १६१
वार्ता कर्मेव वैश्यस्य (मनु०) १५७	पिबा वर्धस्व तव घा सुतासः (ऋ०) १ ६१
वृत्त नृत्तसमुज्झितैः (हरि०) १५८ टि०	वर्धा समुद्रमुक्थ्यम् (ऋ०) १६१
यथा वृत्तं महारणे (महाभार०) १५९	वर्धेथां गीर्भिरिलया मदन्ता (ऋ०) १६१

उद्धृतवेदोपनिषदादिवचनसूची (यत्र नामोल्लेखो नास्ति तत्र ऋग्वेदसंहिता विज्ञातच्या)

		,	•
ऋग्वेदादिवचनानि	पृ०	अध्वर्यो द्रावया त्वम्	१०८
্ শ		अ नुक्रोज्ञन्ति क्षितयो भरेषु	४१
अक्रान्त्समुद्र:	३९	अनुत्वा रोदसी उभे	32
अक्रान्देवो न सूर्यः	36	अनु द्रप्सास इन्दवः	१३३
अज्ञुक्षदिति मन्यते	४१	अनु पूर्वाः कृपते वावशाना	२९
अर्क्षमी दीव्यः कृषिमित् कृषस्व	३२	अन्तरिक्षेण पतित	१२८
अख्यद् देवो रोचमाना महोभिः	४६	अन्तर्हि स्यो जनानाम्	४६
अगच्छतं कृपमाणम्	३०	अन्त र्ह्यख्य दुभे अस्य घेने	४६
अग्निं वर्धन्तु नो गिरः	१६०	अन्या वो अन्या मवतु	۷
अग्निः शोचिष्मां अतसान्युष्णन्	₹ ₹	अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व	२७
अग्निनाग्निः समिष्यते	?	अन्वग्रं चरित क्षेति बुघ्नः	७१
अग्नि रहंन्	४ टि॰	अप ते गवां सुभगे भजाम	१४१
अग्निरीशे बृहतो अघ्वरस्य	१७	अपां नेता स जनास इन्द्रः	१ २२
अग्निविश्वस्य हविषः कृतस्य	१७	अपां पुत्रः	९ टि०
अग्निश्चिद्धि ष्मातसे शुशुक्वान्	११०	अपिबत्कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबा	ह्वे १०१
अग्नीपर्जन्याववतं धियम्	৩	अप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः	१५४
अग्रमग्रमिद्भजते वसूनाम्	१४१	अप्सु धूतस्य	११४
अजो भागस्त पसा तं तपस्व	९३	अप्स्वन्तरमृतमप्सु	. ६
अति हरांसि घावति	२४ टि॰	अभिव्लग्या चिदद्रिवः	७९
अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यत्	१५९	अमत्रे परिषिच्यते	६९
अत्रा देदिष्ट पौंस्यम्	१०१	अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती	49
अत्राह कण्व एषाम्	५७	अमृतं वा अपः	(तै० सं०) ६
अथ स्मान उदवता	७	अमृतत्वमीरिरे	१४
अथा धत्तं यजमानाय शं योः	१११	अयं वा कृष्णोऽश्विना	३२ टि०
अयोप प्रैद्युधये दस्युमिन्द्रः	४६	अयं सोमश्च म् सुतः	६९
अदो यहारु प्लवते	१३४	अया कृपा न जीर्यति	३०
अध त्वष्टा ते मह उग्न वज्रम्	१५९	अरिष्टनेमे अभि नः सचस्व	~ ९७
अधात्पीति सं मदा अग्मता वः	१११	अर्णांसि चित्पप्रथाना सुदासः	५३
अधाय्यग्निर्मानुषीषु विक्ष्वपाम्	१०९	अर्यो विशां गातुरेति	१ १
अधीव यद् गिरीणाम्	७६	अर्हन्त श्चिद्यमिन्धते	४ टि॰
अधूनोत् काष्टा अव शम्बरं भेत्	११४	अर्हन्तो ये	४ टि०
अधो अन्यमचीकृषम्	३४	अर्हन्नग्ने	४ टि॰

उद्भृतवेदोपनिषदादिवचनसूची	* ~~†~~ \$0
अर्हनिदं दयसे ४ टि॰	आ वां रथो रोदसी बद्धधानः १३७
अवन्न वन्तीः ७	आ वाचं पुनन्ति कवयो मनीषिणः १३३
अव स्वराति गर्गरः ५७	आ वो वहन्तुसीदता १०
अवितारा जनानाम् ७ टि०, ८	आशुभिः पतिस गोजना पुरु १२८
अविदद् दक्षं मित्रो नवीयान् ७७	आसा विधर्मन्मन्यसे १५०
अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः (शु. य.) ६	इ
अश्वो वहति सप्तनामा १५४	इन्द्रं क्रोशन्तोऽविदन्नना मधु ४०
असौ यः पन्था आदित्यः १८	इन्द्रं वर्धन्तु नो गिरः १६१
अस्तमिवेज्जरिमाणं जगन्वान् ४८	इन्द्रं वर्धयन्ति कर्मभिः १६०
अस्मभ्यं दिद्ध पुरुहूत रायः ९७	इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोः ९७
अस्माँ उ देवा अवता हवेषु ७	इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः १५
अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्तु ७	इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या २४
अस्माक मविता भव ७	इन्द्राग्नी आ हि तन्वते ८८
अस्मे वाजास ईरताम् १४ टि०	इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्थो अरातयः ९२
अस्य देवस्य संसद्यनीके ५९	इन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः १४४
अस्य हि स्वयशस्तरः १५०	इन्द्रासोमा पक्वमामास्वन्तर्नि ६०
अस्यात्रापश्यं विश्पति सप्तपुत्रम् १०३	इन्द्रो गाधान्य कृणोत् सुपारा ५३
अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ८८	इमं स्तोममईते ४ टि॰
अहमिन्द्र जिघांसतो दिवे ते बद्धधे १३७	इमे चेतारो अनृतस्य भूरे
आ	इमेत इन्द्रतेवयं पुरुष्टुत ७१
आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः (श्रुतिः) ६	इयमासुतिश्चारुर्मदाय पत्यते १२९
आ कृष्ण ईं जुहुराणो जिघर्ति ३३	इयानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ३३
आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति १२०	र्द
आ त्वा कण्वा अहूषत ५७	ईक्षेण्यासो अह्यो न चारवः १४
शा धेनवो धुनयन्ताम् ११४	ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन् १४
आ नखाग्रेम्यः (बृहदा०) २ टि०	ईजानस्तरति द्विषः ५५
आपश्च गृघः ५५	ईरते घृतं वा १४
आपिः पिता प्रमतिः ९ टि॰	ईरय गा इषण्यन् १४ टि०
आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि ११०	्र ः । । । । । । । । । । । । । । । । । । ।
आपो न प्रवतासरन् १३३	उग्रंतत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग १२९
आप्त्यो अभ्ययुध्यत् 🦠 ९ टि०	उग्रा प्रदीप्ता च कृपीटयोनेः ३३
आप्त्यो यजतः ९ टि॰	उत त्यं चमसं नवम् ६८
आमासु चिद्धिषे पक्वमन्तः १२६	उत मन्ये पिनुरद्रुहः १५१
आमासु पनवं शच्यो नि दीधः १२६	
आमुष्या सोममपिबश्च मू सुतम् ६९	उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति १५३
आ यथा मन्दसानः किरासि नः ३७	उत्पाद्यापुश्चराचरम् १०
आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य ३५	

	उपह्वरेषु यदचिध्वम्	99	कुविद्गिरो अधि रथे वहाथ	१३ १	
	उभा तेरते अभि मातरा शिशुम्	३ २	कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्यत्	१ ६	
	उभे पुनाति रोदसी	१३४	कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः	१ ६	
	उह क्रिमिष्टोहगायाय जीवसे	36	कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि	१८	
	उर्वशी वा बृहिद्वा गृणाना	46	कृते योनौ वपतेह बीजम्	१८	
′	उत्तर	10	कृपणे परादात्	30	
	ऊती प बृहतो दिवः	९५	कृप नीलम्	₹° ३ °	
	ऊरू तदस्य यद् वैश्यः	ર ૧ પ	कृपमाण मकृणुतं विचक्षे	₹° ३ °	
	ऊर्घ्वं नुनुद्र उत्सिध पिबध्यै	१२५	कृपा तन्वा रोचमानः	₹° ३ ०	
	ऊर्घ्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा	१ २५	कृष न्नित्फाल आशितम्	₹ १	
	雅	* ' '	कृषायवः (पैसं•)	२ ६ ३६ टि०	
	ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदम्	१२५	कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता		
	ऋजीपी श्येनो ददमानो अंशुम्	, , , , , ,	कृष्णः क्वेतोऽरुषो यामः	११५	
	ऋतस्य घेनवो वावशानाः	१३ १	कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सक्षिता	33 33. 33	
	फ्टतस्य रलोको बधिरा ततर्द कर्णा	१ ३७	कृष्णया बाधितो विशा	२३; ३३ ३२	
		१५६ टि०	कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्	२ २ २ ३	
	ऋतून् कल्पयाति	२ ६	क्रक्षमाणमक्रपेताम्	२२ ३०; ३ २	
	ए	14	क्रतु ं पुनत आनुषक्	१३३	
	्र एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति	२७	कत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत्	१ ७	
	एतद् ध्रुवं पत्यते विश्वमेकम्	१ २८	क्रत्वा पुनती घीतिः	१३३	
	एवन्ते अस्या ज्ञातयः	? ३६	क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात्	, 88	
	एमेनमाप	९ टि॰	क्व ऋतं पूर्व्यं गतम्	86	
		; (e) (a) (a)	क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन	१००	
	एवेन्तु कं सिन्धुमेभिस्ततार	, , , , , , , , , , , , , , , , , , ,	क्षिपज्ज्यां कृशानुरस्ता मनसा भुरण्य		
	एष देवो विपा कृतः	२४ टि॰	क्षिपद शस्तिमप दुर्मतिम्	83	
	एहि स्तोमां अभि स्वराभि गृणीह्या र		क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षसि	४२	
	- 7.6 (1.1.1. All 1.4.1.1. 4.11.1.5.1.61.1.		ग	•	
	कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम्	५७	गर्भो मित्र ऋतेन साधन्	308	
	कामेन कृत श्रव इच्छमानः	१७	गवामिद्धथुर्वक्षणासु	६०	
	कामेन कृतो अभ्यानलर्कम्	१७	गव्या भजन्त सूरयः	१४१	
	कार्पणि शूर विज्ञवः	38	गा न त्राणा अवनीः	6	
	कार्ग्मेवातिष्ठदर्वता जयन्ती	३५	गान्धारीणामिवाविकाः	6	
	कि स्विन्नो राजा जगृहे	५९	गामङ्गैष आह्वयति	४१	
	किमिच्छन्ती सरमा	१३	गामश्वं रथ्यमिन्द्र संकिर	३ ७	
	किरणः समेजात्	३७	गाव उपावतावतम्	હ	
	कीरिश्चिद् हि त्वा हवते	30	गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन्	90	
	कुर्वन्तो हवमाप्तानाम्	९ टि॰	गिरः स्तोमास ईरते	१४ टि॰	
	• •		*		

उद्गृतवेदोपनिषदादिवचनसूच <u>ी</u>			२३९
गिरो वर्धन्तु या मम	१६१	तं ते मदं गृणीमसि	46
गिरो वेनाना मकृपन्त पूर्वीः	३०	तं ते शोचिस्तपतु तं ते अचिः	९३
गृणन्ति विप्र ते धियः	६७	तं ते सोतारो रसं मदाय	१ ३३
गुभाय जिह्वया मध्	६०	तं मुखस्य ढौकयित्वा (का॰ श्रौ॰)	20
गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि	५९	तं मे जगुभ्र आशसो नविष्ठं दोषा	49
गोधा तस्मा अयथं कर्षदेतत्	३२	तत्तदग्निर्वयो दधे	₹ ?
गौरो न क्षेप्नो रविजे ज्यायाः	४२	तथा राजाना करथो यदीमहे	१ ८
ঘ		तदव्यथी जरिमाणं तरन्ति	९५
घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु	१ ३३	तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति (छान्दो	) १४
घोषादिन्द्रस्य तन्यति बुवाणः	८८;९०	तद्भद्रं तव दंसना	? २७
ੁ ਬ	•	तद् विष्णोः परमं पदम्	१०४
चक्रन्नाश्च वर्तयद्विजानन्	१५६	तपन्ति शत्रुं स्वर्ण भूमा	९ २
चतुरश्चिद् ददमानात्	९७	तपसा चीयते ब्रह्म (मुण्डको०)	७७
चन्द्ररथा सूनृता ईरयन्ती	१४	तपस्तप्स्यामहे (अ० वे०)	9,8
चमूषद रचमसा इन्द्रपानाः	६८;६९	तपुर्मूर्घा तपतु रक्षसो ये	. 52
चरत् पतित्र	६९	तमित्पृच्छन्ति न सिमः	५९
चरित्रं हि वेरिवाच्छे दि	७९	तमि द्वर्धन्तु नो गिरः	१ ६१
चर्कृत्यं ददथुद्रीवयत्सखं भगम्	१०८	तरित शोकमात्मवित् (छान्दो०)	९६
चितीश्चिनोति (शब्रा०)	७७	तरत्स मन्दी धावति	९६
·		तरद् द्वेषाः सासहि	९६
_	h.c	तस्मा इद्विश्वे धुन्यन्त सिन्धवः	११३
छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः	५६; ७९	तस्मै विशः स्वयमेवा नमन्ते	85
छिन्धि वटूरिणा पदा	७९	तस्येदं पश्यता भूरि	१०३
ज		ता अपश्यं सहगोपा श्चरन्तीः	. 60
जगृभथु रनिपनद्धमासु	६०	तां पीपयत पयसेव घेनुम्	१३१
जगृम्भा दूर आदिशम्	Ę ?	तिग्मं चिदेम महि वर्षो अस्य	१०९
जम्भैस्तृष्वन्नमावयत्	७ टि॰, ८	तिस्मा यदन्तरशनिः पताति	१ २९
जिह शत्रूं रप मृधी नुदस्व	१२५	तिस्रो वृत्तीरपदिशन्ति "द्रुतां च (ऋक्प्रा	०) १०७
जातवेदः पुनीहि मा	१३ २	तुम्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाः	६८
जानन्तो रूप मकृपन्त विप्राः	३०	तृतीयो भाता घृतपृष्ठः	१०३
जायन्ते शिष्टसंमताः (मनुः)	८१	ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन्	१०४
जाया तप्यते कितवस्य हीना	९२	तेजिष्ठया तपनी तप	९२
जुहूरेऽवसे महि	ሪ	तेभिः कल्पस्व साध्या	२६
ज्योतिश्चकृपन्त घीभिः	३०	तेषां पाहि श्रुधी हवम्	१३१
ंत		तेषामिष्टानि विहितानि धामशः	१३ टि०
त एते वाचमभिपद्य पापया	८९	त्रिककुद्रेभिः पतति	१ २९
त ओमात्रां कृष्टयो विदुः	३२	त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि	१३७

त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे १३५	वेवा भवथ १४४
त्र्यनीकः पत्यते महिनावान्त्सः १२९	देवो देववाच्या कृपा ३०
त्वं कृपा पावक रोचसे ३०	देवो याति भुवनानि पश्यन् १०३
त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे १३०	चुतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः १३०
त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे १२८	दृष्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन ९७
त्वं हि रत्नधा असि ११९	9 0
त्वदेति द्रविणं वीरपेशा ११	द्रवन्त्यस्य वाजिनो न शोकाः १०७
त्वमुत्साँ ऋतुभिर्बद्धधानाँ अरंहः १३७	• द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् १० ९
त्वया सह पत्या दधामि १०९	द्विता तरित नृतमं हरिष्टाम् ९५
त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् ६८	ट्र द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे ९६
त्वामग्ने हविष्मन्तः १५०	द्विषो अंहो न तरित ९५
त्वामवस्युरा चक्रे	; हे इदस्य क्रमणे ३८
त्विषं विमुञ्जन् सह कालकूटयोः (नैष) १५३	ध
त्वे धर्माण आसते ११	
	धर्मं न सामन्त पता ९३
a	धासि मर्हामसि ४ टि॰
दक्षिणे संगृभीता कृतानि १५; १५	મુખ્યત વલવું મળાલ
दधत्सहस्रिणीरिषः ११०	भूषुन वा अनुसाम् पासूप ५६६, ५६०
दधद्रना दापुसे वार्याणि ११०	4360x (141/4) 4d 210
दधोऽस्माँ इन्द्र वसौ दधः १०९	्र _{धृष्णवो} धीयते घना १०९
दविद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृ पा ३	्रिश्वासो अस्य कीरयो जनासः ३७
दार्वङ्गैषो अपावधीत् ४	
दाष्ट्यवसेऽजनये दाष्ट्यवसे ७ टि०;	
विदेष्टुं देव्यदिती रेक्ण: १०	° न चक्षुषा गृह्यते (मुण्डको०) ६२
दिव: पीयूषं पूर्व्यं यदुक्थ्यम् ५	४ न दूढ्ये अनु ददाति वामम् ९९
दिवस्परि क्ष्मया चरित ७	
दिवस्पुत्रा अङ्गिरसा भवेम १४	
दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि ८	
दिवि प्रवाच्यं कृतः १८	
दिवि मे अन्यः पक्षः ३	~~-~~ '
दिवि यवं वृकेण कर्षथः ३	
दिवीव पञ्च कृष्टयः ३	
दिवे दिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ११	•
दुर्गे चन ध्रियते विश्वा आ ११	(4,)
दृति सु कर्ष विषितं न्यञ्चम् ३	
देवं मर्तास ईळते १५	_
11/	६ नीचा वर्तन्त उपरि स्कुरन्ति १५६
300 cm	1

उद्धृतवेदोपनिषदादिवचनसूची			<i>२४१</i>
नुदस्व याः परि स्पृधः	१२५	पुत्रो न जातो रण्वो दुरोणे	~
नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात्	१२६	पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा	. १३३
नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीः	१०; ६९	पुनन्ति सोमं महे द्युम्नाय '	१३३
नो भजतं चित्रमप्नः	१४१	पुनन्तु माँ देवजनाः	१३२
ч .	•	पुनन्तु वसवो धिया	१३२
पक्वा शाख। न दाशुषे	१२६	पुनरेहि वृषाकपे	२६
पचच्छतं महिषाँ इन्द्र तुम्यम्	१ २७	पुनाति धीरो भुवनानि मायया	१३३
पचात् पक्तीरुत भृज्जाति	१२६	पुनाना इन्द्रमाशत	१३३
पच्यमानं परो गिरा	१ २६	पुरस्तादेति मायया	१ १
पञ्चयामं त्रिवृतं सप्त तन्तुम्	66	पुरा जीवगृभो यथा	१२०
पड्भिर्गृध्यन्तं मेधयुं न शूरम्	५६	पुरोऽभिनदर्हन्	४ टि॰
पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्राः	१२९	पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति	९६
पतिर्वन्धेषु बध्यते	१३६	पृण न्नापिः	९ टि०
पत्नीर्वृषणो जगम्युः	४ 5	प्रजां देवि दिदिङ्ढि नः	१००
पद्भचां शुद्रो अजायत	१५	प्रति व्रवाणि वर्तयते अश्रु	१५९
पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत्	৩৩	प्रत्यग्निरुषसो जातवेदा	४६
परावतः शकुनो मन्द्रं मदम्	९७	प्र यत्कृते चमसे मर्मृजद्धरी	१७
परावतो ये दिधिषन्त आप्यम्	९ टि०	प्र यदानड्विश आ हर्म्यस्योरु क्रंसते	३९
परिनिष्ठिता अतृणद् बद्धधानाः सीराः	१ ३६	प्रवां मन्मानृचसे नवानि	१८
परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये	৩८	प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः	१५६
परीं घृणा चरति तित्विषे	७१	प्रवाजे चिन्नद्यो गाधमस्ति	- ५३
पर्जन्य इव ततनः	९०	प्रष्टि र्वहति रोहितः	१५३
पर्जन्य इव ततनद्धि वृष्टचा	९०	प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा विशन्ता	१०१
पवन्ते वारे अव्यये	१३३	प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति	११०
पवमानः सो अद्य नः	१३३	प्रावन्तु जूतये विशः	৩
पवित्रवन्ता चरतः पुनन्ता	१३३	ब	
पवित्रेण विचर्षणिः	१ ३३	बद्धधे रोचना दिवि	१३७
पशुष्कविरशयच्चायमानः	१२९	बाहू राजन्यः कृतः	१५
पश्यक्षन्मानि सूर्य	१०३	बृहन्तेव गम्भीरेषु प्रतिष्ठाम्	५३; ९५
पाकत्रा स्थन देवाः	१२७	बृहस्पत इन्द्र वर्धतं नः	१६२
पाकाय चिच्छदयति	१ २७	बृहस्पति नाकृपय द्वलो गाः	३०
पात रत्न धा इन्द्रवन्तः	११०	बोघ्यापिरवसो नूतनस्य	9
पादेव गाधं तरते विदाथः	५३	ब्रह्म कृण्वन्तो गोतमासो अर्कैः	१२५
पादेव गाधं तरते विदाथः	९५	ब्रह्म द्विषः शरवे हन्तवा उ	९२
पावकया यश्चितयन्त्या कृपा	३०	ब्रह्मद्विषस्तपनो मन्युमीरसि	९२
पित्रे मात्रे विभुऋतुम्	१२६	ब्रह्मप्रियं पीपयन् त्सस्मिन्नूधन्	१३१
पिबा वर्धस्व तत घा सुतासः	१६१	ब्रह्मा चकार वर्द्धनम्	१६२
		-	

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्	१५	य आश्वश्वा अमवद्वहन्ते	१५३
¥		य इन्द्राय सुनवत् सोममद्य	१२६
भरे कृतं वि चिनुयाम शश्व त्	७७	य उस्त्रिया अप्याः	९ टि०
भरेभरे पुरोयोधा भवतं कृष्टचो जसा	३२	यं कृपा सूदयन्त इत्	३०
भसदश्चो यमसा न आसा	१०९	यं तु निकः पृतनासु स्वराजम्	९५
भास्वती नेत्री सूनृतानाम्	१२२	यं मर्तासः श्येतं जगृभ्रे	५९
भिनत्कनीन ओदनम्	१२६	यं सूरिरथीं पृच्छमान एति	१२ टि०
भूतांशो अश्विनोः काममप्राः	१२६	यः कृष्णगर्भा	33
भेषजमपामुत प्रशस्तये	६	यः पोता स पुनातु नः	१३३
भोजमश्वाः सुष्ठुवाहो वहन्ति	१५६	यः सूरिषु बृह द्दधे स्वर्ण हर्यतः	१०९
Ħ		यच्चित्रमप्न उषसो वहन्ति	१ ५३
मनसा वस्य इच्छन्	१ ३	यज्ञं वै तनवावहै	८९
मन्यु र्महि कर्मा करिष्यतः	१५१	यज्ञस्य नेत्री शुचयद्भिरकैंः	१ २२
मन्ये त्वा जातवेदसम्	१५०	यत्ते कृष्ण शकुन आतुतोद	३३
मन्ये वां जातवेदसा यजध्यै	१५०	यत्र ग्रावा पृथुबुध्न ऊर्ध्वो भवति सं	ोतवे १४३
मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः	₹ ३	यत्र द्वाविव जवनाधिषवण्या कृता	१८
मर्तानां चिदुर्वशीरकृप्रन्	३०	यत्र यत्र कामयते सुषारियः	१२२
महस्ते विष्णो सुमर्ति भजामहे	१४१	यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति	१०७
महावटूरिणा पदा	७९	यत्रा नरः समयन्ते कृतध्वजः	१७
महासेनासो अमेभिरेषाम्	९२	यत्राप्ताः कामाः	9
महीं सुष्टुतिमीरयामि	१४	यत्रामृतास आसते	११
महो गाहाद् दिव आ निरधुक्षत	५४	यत्सीं महीमवनिम्	۷
मह्नाविव्यक्पृथिवीं पत्यमानः	१२९	यत्सीमन्तं न धूनुथ	११३
मां चत्वार आशवः शविष्ठस्य द्रवित्न	वः १०७	यथा गौरो अपा कृतम्	१८
मा चिरं तनुथाः	८९	यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन् (तैसं०)	२६
मा तन्तुश् छेदि वयतो धियं मे	७९	यथा यथा कृपण्यति	₹ १
मातृभिर्वावशानो अ क्रान्	३८	यथावशं तन्वं कल्पयस्व	२७
मा ते गृध्नु रविशस्तातिहाय	५६; ७९	यथावशं नयति दाशभार्यः	१२२
मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्तम्	९२	यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति	१४५
मानो अति स्य आ गहि	४६	यदङ्ग तिवधीयवः	७६
मामेघो दशतयश्चितः	७६	य दचर स्तन्वा वावृथानः	90
मा स्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम्	४३	यदन्तरिक्षे पतथः पुरुभुजा	१२८
मिमीहि इलोक आस्ये	९०	यदाजिमभ्यख्यद्रर्यः	४५
मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः	४२	यदा योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्ते (	शका०)
मेषा वि वर्हि मा युगं वि शारि	९७		११२
य		यदि कपालं नश्येत् (ऐब्रा०)	१२१
य आपिनित्यो वरुण प्रियः	९ टि०	यदुदीरत आजयः	१०९

इंद्रृतवेदीप निषदादिवचनसूचौ			२४३
यनमहतो गोतमो वः पश्यन्	१०४	रुशदीर्ते पयो गौः	१४
यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः	२७	रोदसी बद्धधे महित्वा	१३७
यर्थि वय इव मरुतः केनचित् पथा	७७	व	
यस्मिन् ब्रह्मा राजिन पूर्व एति	१ २	वज्रस्य यत् पतने पादि शुष्णः	१२९
यस्य सुभ्वः साकमीरते	१४	वत्स सं शिश्वरीरिव	१६१
यस्यागृधद् वेदने वाज्यक्षः	५५	वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति	११
यां मिहमकिरन्	३७	वयो दधत् पद्वते रेरिहत्सदानु	११०
यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु	५६	वर्तन्ता द्यावो गिरश्चन्द्राग्रा	१६१
या ते विद्युदवसृष्टा	७१	वर्षत क्षाः शचीभिर्वेद्यानाम्	१ ६ १
या प्रेव नश्यति	१२०	वर्धा समुद्रमुक्थ्यम्	१६१
यामं शुभ्रा अचिध्वम्	७६	वर्धेयां गीभिरिळया मदन्ता	१६१
यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे	- 60	वर्वीत चक्रं परि द्यामृतस्य	१५६
युक्ता रजसो वहन्ति	१५३	वसन्नरण्यान्यां सायम्	४१
युवं भुज्यं भुरमाणं विभिर्गतम्	8८	वह कुत्सिमन्द्र'''ऋज्रा वातस्याश्वा	१४३
युवं राघोभिरकवेभिः	१४४	वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वै	१५३
युवं ह गर्भं जगतीषु धत्तः	१०९	वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे	१५३
युवमेतं चक्रथुः सिन्धुषु प्लवम्	१३५	वाच ईरयन्	१४ टि०
ये अग्ने नेरयन्ति	१५	वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम्	९६
ये चार्हन्ति	४ टि॰	वाय्वीरिताभिः सुमनोहराभिः	१०७
ये त्वा गृणन्ति वह्नयः	५८	वार्षागिरा अभि गृणन्ति	५८
ये त्वारम्य चरामसि प्रभूवसः	७१	वावर्त येषां राया	१५६
येन तोकं तनयं च धाम हे	११०	वासस्तनुते सिमस्मै	८९
येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि	१८	विजेहमानः परशुर्न जिह्वाम्	१०९
ये नो राधांस्यश्व्या	१४१	त्रितर्तुराणो अपरेभिरेति	११
ये पाक शंसं विहरन्त एवैः	१२७	वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्ष्विच्छत	१३
येभिर्नृम्णा च देव्या च पुनते	१३३	वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा	१०३
यो अश्वस्य दधिक्राव्णो अकारीत्	३६	विद्वान्येभिर्देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति	२८
यो गोषु पववं धारयत्	११५	वि पृच्छति स्वेनेव''''यद ग्रभीत्	५९
यो मा पाकेन मनसा	१२७	विप्रा नाग्निना तपन्तः	९१
यो मा पाकेन मनसा चरन्तम्	७१	विप्रा यज्ञेषु मानुषेषु कारू	१५०
यो यज्ञे विश्वतस्तन्तुभिस्ततः	66	विश्वा ततनन्त कृष्टयः	८९
यो रायोऽ वनिः	६; ८	विश्वानि धूनुषे	११४
₹	·	विश्वामित्रो यदवहत् सुदासम्	१५४
रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरः	१२२	विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत	१४२
रथो न यातः शिक्वभिः कृतः	१६	विश्वे देवा अकृपन्त	३०
रिणक्ति कृष्णीररुषाय पन्थाम्	३३	विश्वे देवाः पुनीत मा	१३ २
रुशच्चित्रासु जगतीष्वन्तः	६०	विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त	९७

		•	•
विषस्य रोपुषीणाम्	६०	सद्य आपः	९ टि०
विष्णुयोनि कल्पयतु	२६	सनात् सनीळा अवनीः	6
वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा	१६१	सन्तोऽवद्यानि पुनानाः	१३४
वीतहोत्रा कृतदृसू	२४ टि०	स पक्षन महिषं मृगम्	१२६
वीती होतारं दिव्यं जिगाति	३३	स पत्यत उभयोर्नृम्णमयोर्यदी	१३०
वृक्षं पक्वं फलमङ्कीव	११४	सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तारण्या अकृष्टे (आ	प०) १८
वृक्षदवसे	۷	सबर्दुघाः शशया अप्रदुग्धाः	११४
वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः	१२८	समादित्येभिरूयत्	४६
वृत्रस्य यद् बद्बधानस्य रोदसी	१३७	समिन्द्रो रायो बृहती रधूनुत	११४
वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशन्तम्	३३	समुद्रमव्यथि र्जगन्वान्	88
वेनानामकृपन्त पूर्वीः	२९	सर्वताता ये कृ पणन्त रत्नम्	३०; ३१
वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वान्	११४	सर्वासामग्रभं नामारे अस्य योजनम्	६०
वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छेदु तद्	७७	स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्	१३३
হা		स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः	इ३
शंसं नासत्यावतं मम	9	स हव्या मानुषाणामिला कृतानि पत्य	
शमग्निरग्निभः करच्छं न स्तपतु सूर्यः	९-३	स हव्या वक्ष्यानुषक्	१५०
शवः पत्यते धृष्णवोजः	३२६	सहश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृत	
शवसा पञ्च कृष्टीः	३२	सहस्रधारे वितते पवित्रे	१३३
शीर्षा यातुमतीनाम्	७९	सहस्रभृष्टि ववृतच्छताश्रिम्	१५९
शुनं वरत्रा बध्यन्ताम्	१३६	सा इद्वाधूय मर्हति	४ टि॰
शुनमष्ट्रा व्यचरत् कपर्दी	9.0	साधुर्न गृध्नु रस्तेव जूरः	५६
शो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा	१२६	सिन्धोः पारे अपूरुषम्	१३४
श्येनी सचते वर्तनी रह	११०	सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञः	८९
श्येनो वसति पतामि	१ २९	सिषासन्ती द्योतना शश्वदागात्	१४ १
श्लोकमद्रेरध त्म ना	६२	सीमाः शुक्रा गवाशिरः	38
ঘ		सुपर्णा एत आसते	११
षट् त्रिशांश्च चतुरः कल्पयन्तः	२८	सुविता कल्पयावहै	२६
स		सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत्	५३
स इद्देवेषु गच्छति	80	सुवृद्रथो वर्तते दक्षिणायाः	१५६
स एषु द्युम्नं पीपय त्सः	१३१	सुवृद्रथो वर्तते यन्नभि क्षाम्	१५५
संभक्तेन गमेमहि	१४२	सूर्य स्तपति तप्यतुर्वृथा	९३
सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शव	नः 🧸 ९२	सूर्यस्येव रश्मयो द्वावियत्नवः	१०८
सक्षदवसे महे मित्रं नावसे	७; ८	सेनयाग्ने रपाक चक्षसः	१२६
स क्षेपयत् स पोषयत्	४३	सेनेव सृष्टामं दधाति	888
सत्यं ततान	८९	सोममिन्द्रः पिपासति	१०८
स त्वं नो वर्ध प्रयसा	१६०	सोमानां प्रथमः प्रीति मर्हसि	४ टि॰
सदा पश्यन्ति सूरयः	१०४	स्तभूयमानं वहतो वहन्ति	१५३
**			

९
36
६०
3,د
३०
२४
90
०३
१०
३१

उद्धृतश्लोकपादानुक्रमसूची

	अस गार्नेनीयास (५६)	
₹४		८६
		90
	अदिः सुता प्राहायतु शशाक (कुमा०)	६७
	अव्यापा न द्रावता चतास (महाभार०)	१०७
		६७
		१२५
		१०६
		२ टि०
-	अधिजलीय तमः क्षिपन् (भोट्ट०)	४३
	अधित कापि मुख सन्दिल सखी (नैष०)	) ११०
-	अधायानः पाण्डतं मन्यमानः (महाभार	
		११४
		११५
	·	१४०
	, , ,	५०
		६१
		१०४
		40
		११३
		40
	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	१२४
	,	१३७
		१५७
-		१०२
		७५
	• • •	
		४४
		६२
		८२
		७५
		१५४
३६	अन्येष्वपि चरंल्लाभम् (महाभार०)	७१
	२११०५३९०७००९८०१३४८१२४३९१९७५६४१ ११६५५४९८४१४३९१४३९१४६ ११६५५६१४३४१४३९१४३१४३१४६	१३१ अद्रिः सुतां ग्राहियतुं शशाक (कुमा॰) १३१ अद्रोधो न द्रिवता चेतिस (महाभार॰) १८ टि॰ अधरस्य पिपासता मया (अभि॰) १८ अधर्मण्यते तावत् (मनु॰) १८ अधर्मण्यते तावत् (मनु॰) १८ अधिकं च प्रधाने च (मिदि॰) १८ अधिकं च प्रधाने च (मिदि॰) १८७ अधित कापि मुखे सिल्लं सखी (नैष॰) १८७ अध्रत कापि मुखे सिल्लं सखी (नैष॰) १८० अध्रता तिहरहोष्मणि मिज्जतम् (नैष॰) १८० अम्वति वयस्यायाः (नैष॰) १८० अन्वतियहृदया हि ताः (वा॰रा॰) १४१ अनित्यहृदया हि ताः (वा॰रा॰) १४१ अनित्यहृदया हि ताः (वा॰रा॰) १४० अनिष्ट्रा चेव यज्ञैश्च (मनु॰) १४८ अनुस्त्वैव हितं तत् तत् (राजतर॰) ११० अनुपहतमदीनं कामकारेण दैवम् १२४ (महाभार॰) ११० अनेवस्त्ववमानी यः (महाभार॰) १९० अनेवस्त्ववमानी यः (महाभार०) १९० अनेवस्त्ववमानी यः (महाभार०) १९० अन्तांस्थं सर्वभूतेषु (हरि॰) १९० अन्तर्धांनगतः प्रभुः (हरि॰) १९० अन्यद्रसं जातमन्यत् (मनु॰) १९६ अन्यश्चरति भूतेषु (हरि॰) १९५ अन्यश्चरति भूतेषु (हरि॰) १९६ अन्यश्चरति भूतेषु (हरि॰) १९६ अन्यश्चरति भूतेषु (हरि॰) १९६ अन्यश्चरति भूतेषु (हरि॰) १९६ अन्यः

उद्धृतरलोकपादानुक्रमसूची	२४७
अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् (रघु०) १५६	अलाभे सप्त पूरयन् (महाभार०) ७१
अन्वेतारः कङ्कपत्राः शिताग्राः	अलुब्धं लुब्धसंतुष्टम् (महाभार०) १४५
(महाभार०) ९२	अलोभः सत्यसंघता (महाभार०) १५९
अपकारः क इह ते (वा॰रा॰) १०६	अल्पं वास्वादु वा भोज्यम् (महाभार०) ७१
अपरुषा परुषाक्षरमीरिता (रघु०) १५	अवकीर्णिवृतं चरेत् (मनु०) ७२
अपरे ज्ञानचिन्तकाः (महाभार०) १४७	अवतीर्य महीं तेऽय (वा०रा०) २८
अपस्यद् राजवेश्मिन (महाभार०) ७८	अवमन्ता विनइयति (मनु०) ७२
अपि जीवेद् दशरथः (वा०रा०) १०३	अवलम्बितुकामतामतानीत् (नैष०) ८९
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य (भगवद्गी०) २५ टि०	अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा (नैष०) ६६
अपि पश्याम सुव्रत (वा॰रा॰) १०३	अवहद् बाणपुरीपरार्द्धचताम् (नैष०) १५३
अप्रियं प्रियवाक्यैश्च (महाभार०) ६१	अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा (नैष०) ६३
अप्लोष्ट च निरङ्क्षुशः (भट्टि०) १३६	अवृत्तिकर्षितः सीदन् (मनु०) ११८
अप्सु वैहायसं गच्छेत् (महाभार०) ४८	अवृत्ति कर्षिता हि स्त्री (मनु०) ३४
अबुद्धिर्वत नो राजा (वा॰रा॰) ७०	अवेदयानो नष्टस्य (मनु०) १२०
अन्दार्धमिन्द्रमित्येतत् (मनु॰) ८३	अव्यक्ताद् व्यक्तिमापन्नम् (हरि०) ७५
अनुवन् मागधैः सार्धम् (महाभार०) १३९	अशुभं प्राप्नुयान्नरः (महाभार०) ५०
अभाग्या तत्र जीवामि (महाभार०) २४	अशुभाशिङ्क हृदयम् (वा॰रा॰) १२८
अभायत यथार्केण (भट्टि॰) ५३	अश्रुण्वाना घार्तराष्ट्रा ध्रियन्ते
अभिद्रवत भद्रं वः (महाभार०) १०७	(महाभार०) ११६
अभिद्रोहेण कुर्वतः (श्रीमद्भा०) ६५	अइमश्रुर्ना च तूवरौ (अ ० को०) ६ टि ०
अभिप्राये च शक्तौ च (काशकु०टी०) १४३	अश्रुकण्ठैनिरीक्षितः (वा०रा०) ११८
अभियोक्ता दिशेद् देश्यम् (मनु०) १०१	अश्वमेधमवाप्नोति (महाभार०) ८१
अभिषह्य तुयः कन्याम् (मनु०) १९; १२१	अश्वहर्तारमासाद्य (वा०रा०) २०
अभूयः संनिवृत्तये (रघु०) ५२	असंशयं महाबाहो (श्रीमद्भग०) ६१
अभ्यासेन तु कौन्तेय (श्रीमद्भग०) ६१	असाध्यं किं नु लोके स्यात् (महाभार०) १४६
अमन्यीच्च परानीकम् (भट्टि०) १३६	असूयकाय मां मा दाः (मनु०) ९८
अवन्यतासौ कुसुमेषुगर्भजम् (नैष०) १५२	अस्त्राणि विविधानि च (महाभार०) ६७
अमरपुरमति सुराङ्गनानां दधतम् (भट्टि०)१ ११	अस्पृत्र्योदकं सम्यक् (वा०रा०) १६
अमानुषाणां शब्देन (महाभार०) १०२	अस्माकं भीतभीतानाम् (महाभार०) ८६
अमाययैव वर्तेत (मनु०) १५७	अस्मिन् विवाहे माम्लासीः (महाभार०) १२५
अमूनि संख्यातुमसावढौकि तैः (नैष०) ८७	अहं चायं च शत्रुघ्नः (वा०रा०) १६ टि०
अमेयं ते बलं ब्रह्मन् (वा०रा०) ११७	अहं दीर्घायुरव्ययः (वा०रा०) २०
अयं मे धास्पति श्रेयः १११	अहं पापं नुदामि ते (महाभार ः) १२५
अयः शङ्कृचितां रक्ष (रघु०) ७८	अहं वै द्रुमिलो नाम (हरि०) ४४
अर्ह् येत् प्रथमं गवा (मनु०) - ४ टि०	अहं हि विदुरस्यास्य (महाभार०) २९
अलङ्कारो घृतो भवेत् (मनु०) १३०	अहमेतां तदा गृहे (महाभार०) ६६
अलाभे त्वन्यगेहानाम् (मनु०) ७२	अहो पापच्यमानानाम् (श्रीमद्भाग०) १२७

अहोरात्रं भजेत् सूर्यः (हरि०)	१४१	आश्रमस्थानमुत्तमम् (वा० रा०)	१०५
अहोरात्रापदेशेन (वा•रा०)	४९	आसनानि यथायोगम् (हरि०)	१४२
आ		आसयत् सिलले पृथिवीम्	५ १
आकाशे दर्शिते तदा (हरि०)	१४५	आसाञ्चक्रे दशाननम्	₹ 0.
आकाशे दिक्षु सर्वासु (हरि०)	१८	आसाद्य रामः सौमित्रिम् (वा० रा०	) १ ° १७
आक्षारयञ्छतं दाप्यः (मनु०)	96	आहैव स नखाग्रेम्यः (मनु०)	९३
आगमिष्यति धुन्वानः (महाभार०)	११३	ड	
आचारादीप्सिताः प्रजाः (मनु०)	१०	इच्छ स्नेहेन दीव्यन्ती	१३
आचार्येणात्मकृतं विजानन् (महाभार	) १४६	इज्यामूर्तिर्यजतां शं तनोति (श्रीमद्भ	
आत्मजान् आत्मनः पञ्च जनयामास		इतराण्यपि रक्षांसि (रघु०)	१३०
(श्रीमद्भाग०)	८१	इति तानभ्यचोदयत् (वा॰ रा०)	१४४
आत्मनस्तत्र निश्चित्य (राज०)	१०६	इति धर्मस्य धारणा (मनु०)	११९
आत्मने पाचयेन्ना न्नम् (महाभार०) १	२७ टि०	इत्थं गते गतघृणः किमयं विधत्ताम्	
आत्मनो मांसमुत्कृत्य (हरि०)	११ ६	(रघु०)	५२
आत्मसंभाविता नराः (महाभार०)	४३	इत्यः शिष्येण गुरुवत् (भट्टि॰)	88
आत्मानं च जिच् क्षतः (श्रीमद्भाग०)	६७	इत्युक्तवा तामुपादाय (महाभार०)	४१
आत्मानं योऽभिसन्धत्ते (महामार०)	११२	इत्युक्तवाऽथ रथं चक्रे (हरि०)	१८
आदाय च न शक्नोमि (महाभार०)	९५	इत्युक्तवा सर्व एवास्थुः (भट्टि०)	१३८
आदित्याज्जायते वृष्टिः (मनु०)	८१	इत्येतन्नोपपद्यते (मनु०)	८२
आदित्या वहवो रुद्राः (महाभार०)	१४५	इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ (मनु०)	६६
आदित्यो दिवि देवेषु (महाभार०)	१२५	इदं शास्त्रमकल्पयत् (मनु०)	२७
आपन्नः संसृति घोराम् (श्रीमद्भा०)	५७	इमं धर्मं समाचरेत् (मनु०)	११८
आपृष्ट्वैव जगामाञ्च (वा०रा०)	४७	इमामकथयन् सुराः (हरि०)	88
आबद्ध नेत्राञ्जनपङ्कलेशः (भट्टि०)	२३	इह भूम्यां मलं दत्त्वा (वा॰ रा॰)	90
आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तः	.) 🗸	इह लोके मनुष्येन्द्र (हरि०)	१५६
(महाभार	•	इहावास्यन्न चेद् भवान् (भट्टि॰)	१ १ २
आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा (अ०को०) आराधनीयस्य धृतेर्विघातम् (रघु०)	११९	£ ,	
आलम्बने समूहे च (मेदि०)	२ टि०	ईक्षसे चीरवासिनीम् (वा० रा०)	१४
आलयं स्वं महाद्युते (महाभार०)	880	And artificial (als tis)	,,,
आलाने गृह्यते हस्ती (मृच्छ०)	48	حــــــــــــــــــــــــــــــــــــ	c t.
आलिम्पतीव विधिवत् (हरिर)	१२७	उक्तं वो विधिवन्मया (महाभारः)	६५
आवयोः पितरं विद्धि (भट्टि॰)	४६	उक्तवान् न गृहीतं वै (महाभार०)	६४
आशाकृतश्च राजेन्द्र (महाभार०)	? <i>४</i>	उग्रं वितष्यते यमः	१६०
आशीर्युक्तं तद्धि तस्यैव भाव्यम्	10	उच्छृङ्खलः पूर इवान्धकारः (नैष०)	१ ३६
(महाभार०)	१४७	रत्तरायां घृतः पूरोः (श्रीमद्भा॰)	११७
(महासार०) आश्रमः ख्यायते पुण्यः (महाभार०)	४६	उत्पत्तिमनिमित्ततः (महाभारः)	१०५ ^{९६} चित्र
जाञनः स्वायतं पुण्यः (महामार्षः)	04	उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र (वा॰ रा०)	१६ टि०

	N-10
उद्घृतश्लोकपादानुक्रमसूची	२४९
उत्सिक्तमनसां तथा (मनु०) ८५	एकादशविकारात्मा (महाभार०) १३१
उदके भूरियं धार्या (महाभार०) १२३	एकान्ते पश्य भगवन् (वा०रा०) १४; १०५
उदक्रोशन् परित्रस्ताः (महाभार०) ४१	एकाहं दर्शनेनापि (वा०रा०) ७०
उदङ्मुखं तं तु रथं चकार (वा० रा०) २१	एकीकृत्य गणान् सर्वान् (हरि०) ७५
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रम् (रघु०) ६३	एको ह्यहमयोघ्यां च (वा०रा०) ९५
उदयः पाण्डवानां च (महाभार०) ८५	एतच्चैव समन्ततः (महाभार०) १०७
उदयास्तमयं चक्रे (हरि०) ९३,	एतदक्षरमेतां च (मनु०) ८३
उपलभ्या मपश्यन्त (महाभार०) १० ६	एतद् दर्शय भद्रं ते (वा०रा०) २१
उपवासं तु गृह्णीयात् (महाभार०) ६३; ६४	एतद् वः सारफल्गुत्वम् (मनु०) ११८
उपस्थाय च भास्करम् (मनु०) ७३	एतद् विचार्य बहुशः (महाभार०) १०५
उपस्पृशंस्त्रिषवणम् (मनु०) १५८	एतस्मात् कारणाद् धनम् (महाभार०)
उपस्पृश्य नदीं त रेत् (महाभार०) ९६-क	११०; ११५
उपायः कर्म चेष्टा च (अ० को०) २० टि०	एता दृष्ट्वाऽस्य जीवस्य (मनु०) १०४
उपेत्य सा दोहददुःखशीलताम् (रघु०) १०६	एता वर्तन्ति भूमिदम् (महाभार०) १५९
उप्यते यद्धि यद् बीज म् (मनु॰) ८२	एते तु कीर्तिता मुख्याः (महाभार॰) ८९
उभे त एकशुल्केन (मनु०) १५४	एते देवास्त्रयः कुत्स्नम् (महाभार०) ११७
उवाच चैनां दुःखार्ताम् (महाभार०) ५१	एते द्रवन्ति रथिनः (महाभार०) १०७
उवाच भीमं तरसाऽभ्युपेत्य (महाभार ०) १४०	एतैः सर्वे र्गम्यते बुद्धिनेत्रैः (महाभार०) ४८
उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवः	एतैलिङ्गै नंयेत् सीमाम् (मनु०) १२३
(महाभार०) १४२	एतौ तौ पार्षदौ मह्यम् (श्रीमद्भाग०) ४०
उवाचेदं स धैर्येण (वा०रा०) ११७	एनमष्टशताः स्ताः (महाभार०) १३९
उह्येरन् यज्ञपात्राणि (भट्टि०) १५३	एनसा गन्तुमर्हति (महाभार०) ५०
ॐ	एनस्वी सप्तकं जयेत् (मनु०) ८३
ऊर्ध्व गतं यस्य न चानुबन्धि (रघु०) ५२	एवं गाल्वगणे क्षत्ता (महाभार०) ६४
ऊष्वं पितुश्च मातुश्च (मनु०) १४२ टि०	एवं चरित यो विद्रः (मनु०) ७३
र्जीमलांच यशस्विनीम् (वा०रा०) ६२	एवं यद्यप्यनिष्टेषु (मनु०) १५६
ऋ	एवं राज्ञः प्रियो भवेत् (महाभार०) २१
ऋतुपर्यायशिथिलैः (हरि॰) १५८ टि॰	एवंविधैः सपरुषैः (श्रीमद्भाग०) ४४
ऋतुरिव तस्वीस्थां समृद्धचा (किरा०) ६६	एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीम् (मनु०) १५७
ऋत्विजस्तत्र तन्वन्तु (महाभार०) ८९	एवं व्यवसितो बुद्धचा (श्रीमद्भाग०) ८३
ऋषिश्चाप्यृषिपुत्रश्च (मनु॰) १५४	एवं शस्त्राणि मुञ्जन्तः (महाभार०) १४६
ऋषीणां गच्छ सप्तानाम् (महाभार०) ११७	एवमस्त्वित तं प्राहुः (महाभार०) ६३
, ए	एव क्रोशित दात्यूहः (वा०रा०) ४१ टि०
एकं जग्राह पक्षिणम् (महाभार०) ६१	एष धर्मः परमो यत् स्वकेन (महाभार०) ५६
एकं जनाय सतताभयदानमन्यत् (नैष०) १५५	एव धर्मी गवाश्वस्य (मनुरु) ११७
एकात्मानं तथात्मानम् (महाभार०) १४७	एष मुष्टिर्महान् बद्धः (वा०रा०) ५४
The second secon	2. 2. 2. Get 10. (11. 11.) 10

एव मे क्रियमाणायाः (महाभार०)	. २४	कर्णान्तकृष्टैरुरुकेशशूलाः (भट्टि०)	३५
एष मे प्रथमः कल्पः (वा०रा०)	25	कर्णार्जुनौ वै भवेताम् (महाभार०)	१४६
एषेदानीं स्थिरो भवे (महाभार०)	888	कर्णेनामित्रकिषणा (महाभार०)	200
एषोऽनन्तः पुरा भूत्वा (हरि०)	१४४	कर्णौ च निभिद्येताम् (श्रीमद्भा०)	६७
en si		कर्णी चर्म च बालांश्च (मनु०)	९८
ý		कर्तव्यः शास्त्र दृष्टो हि (वा० रा०)	१०४
ऐषीकं चापि चिक्षेप (महाभार०)	४२	कर्तव्ये सति पाण्डव (महाभार्०)	38
ऐहिष्ट तं कारियतुं कृतात्मा (भट्टि॰)	80	कर्म संयाति दैवम् (महाभार०)	१२४
ओ		कर्माणि च गृणीहि नः (श्रीमद्भा०)	40
ओङ्कारमग्रेसरमस्य कुर्याः (नैष०)	२१	कर्माणि मुनिपुङ्गवाः (वा० रा०)	१०४
औ		कर्षणं भीषणं चैव (महाभार०) ३	४ टि०
औषधीं च सुसिद्धार्थाम् (वा०रा०)	१६	कर्षन्ति च महद् यशः (मनु०)	३४;
जापवा य सुतिहायाम् (पाररार)	14	महाभार० ३	
क :		कर्षन्तु भुवि संहृष्टाः (महाभार०)	३ ६
कथं गङ्गा त्रिपथगा (वा० रा०)	१३५	कर्षयत्यनवेक्षया (मनु ०)	३४
कथं त्वं पतिता काक (महाभार०)	१२८	कलां नार्घन्ति षोडशीम् (महाभार०)	4
कथंनु चीरं बध्नन्ति (वा० रा०)	१३८	कलां नार्हन्ति षोडशीम् (मनु०)	४ टि०
कथं मत्स्याश्चसौवर्णाः (वा०रा०)	७४	कलितीव्रस्तपति स्म नातपः (नैष०)	९१
कथं रघुः कल्पित शस्त्रगर्भम् (रघु०)	२७	कल्पन्ते नियतैर्जनैः (वा॰ रा०)	२८
कथञ्चिज्जीवितं दध्ने (कथा०)	११५	करुपयेत् सततं करान् (मनु०)	२९
कथमल्पवलप्राणाः (महाभार ः)	१५४	कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् (रघु०)	१२६
कथमस्य स्तनं दास्ये (हरि०)	१००	कल्पान्त इव दुर्धरः (भट्टि॰)	१३४
कथयामास तत् सर्वम् (महाभार०)	१४०	कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे (भट्टि०)	१५५
कथयिष्यन्ति लोकेऽस्मिन् (हरि०)	११६	कल्पितं क्रूरनिश्चया (रघु०)	२९
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव (अभि०)	२२	कल्पितं विधिवत् पुनः (रघु०)	२९
कदर्थीकृत्य मां यद्वः (श्रीमद्भाग०)	80	कल्पे चाऋमणेऽपि च (मेदि०)	४०
कदाचिदभिनन्दसि (महाभार०)	४४	कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा (रघु०)	९३
कदाचिद् विनशेदपि (महाभार०)	१२०	कल्पे विधि क्रमौ (अ० को०)	४०
कन्यार्थे चागतः कृष्णः (हरि०)	२६	कल्प्ता प्रीति परा प्रभुः (भट्टि॰)	२६
कन्येति पाञ्चालसुताम् (महाभार०)	४८	कल्प्यमानममुनाचमनार्थम् (नैष०)	२९
कन्यैव कन्यां या कुर्यात् (मनु०)	१९	कस्त्वं कि वर्तसे ब्रह्मन् (वा० रा०)	१५८
कपोततुलया घृतम् (हरि०)	११६	कां वृत्ति वर्तयिष्यति (वा० रा०)	१६०
करं दिश यथायोगम् (हरि०)	१००	काङ्क्षसे भरतर्षभ (महाभार०)	८९
करदः कृष्ण इत्येव (हरि०)	९९	काञ्चनानि च पद्मानि (वा० रा०)	७४
करवाणि किमच्युत (महाभार०)	१४०	कान्तमूर्व्नि दधती पिधित्सया (नैष०)	१०९
करोति बहुपापकम् (महाभार०)	₹.0 ₹	कामं खलु समारव्याः (रघु०)	१३८
कर्णधार इवाम्भसि (सुश्रु०)	९६	कामें तं धार्मिको राजा (हरि०)	६२

कामकारकरो वशी (हरि०)	હષ	कुपितो *गाधिनन्दनः (महाभार०)	. ः ४२
कामक्रोधी वशे क्रुत्वा (महाभार०)	१२४	कुर करे गुरुमेकमयोघनम् (नैष०)	२१ टि॰
कामात्मानो दौहृदै र्भावित स्य (महाभार०)		कुरुते मन्दधीर्जनः (पञ्चतः)	99
कामादर्थवशेन वा (महाभार०)	१ २३	कुरु त्वमृषिसत्तम (वा० रा०)	१९
कामार्थः परिहीणोऽयम् (महाभार०)	९२	कुरुष्व सलिलं राजन् (वा॰ रा॰)	१६टि०
कामोपहतचेतनः (मनु०)	१९	कुर्याद् दर्पेण मानवः १९,	१२१
कामोऽभिलाषस्तर्षश्च (अ० को०)	28	कुर्याद् धर्मध्वजोपमाम् (महाभार०)	२ १
कारयन्ति सभा नराः (वा॰ रा॰)	૨ ૧	कुर्वन्ति तेषां कर्माणि (महाभार०)	२४
कार्यस्त्रिरभिषेकश्च (वा० रा०)	७४	कुलसंख्यां च गच्छन्ति (महाभार०)	३४;
कार्याणां च विवर्जनात् (महाभार०)	१३१	• • •	टि॰, ५२
कालं स निनाय मनोरथैः (रघु०)	१२४	कुलान्यल्पधनान्यपि (महाभार०) ३	٧;
कालः पचित भूतानि (महाभार०)	१५१		३४ टि॰
कालपाशमहं मन्ये (महाभार०)	१५१	कुशघ्वजसुते चोभे (वा॰ रा०)	६२
काली कराली च मनोजवा च	३३	कृतं च ते द्वारमपावृतं सदा (महाभा	र०) १०४
काले काले च नित्यशः (वा॰ रा॰)	७४	कृत कामौ नृपात्मजौ (वा० रा०)	२१
काले कृतां ता मनुजैः (वा॰ रा॰)	२१	कृत कौतूहलस्तेषु	२४टि०
कालो गच्छति धीमताम्	४९	कृतदाराः कृतास्त्राश्च (वा ॰ रा०)	२१
कालो दिष्टोऽप्यनेहापि (अ० को०)	१०१	कृतमल्पो विशारदः (वा० रा०)	१७
कालोप्तानि कुषीवलैः (मनु०)	८२	कृत माविष्कृतपौरुषैर्भुजैः (किरा०)	२५
काव्यशास्त्रविनोदेन	४९	कृतरक्षः समुत्थाय (याज्ञ०)	१०५
कि कृतं तव रामेण (वा० रा०)	१५४	कृतलक्षणः (अ० को०)	२३ टि॰
किञ्चित् कारणमुद्दिश्य (महाभार०)	99	कृत श्रमो निरुत्साहः (वा० रा०)	२५
किञ्चित् कृतमशोभनम् (वा॰ रा०)	१०६	कृत संज्ञो वृकोदरे (महाभार०)	. २२
किरञ् छरसहस्राणि (महाभार०)	३७	कृता न्तः कुरुते फलम् (महाभार०)	१६ टि॰
करिद्धिरिव तत्रस्थान् (महाभार०)	३७	कृतान्नं च तिलैः सह (मनु०)	१६
किरन्तमेव स शरान् (महाभार०)	३७	कृतान्नमुदकं स्त्रियः (मनु०)	१ ६
किरीटमिदमुत्तमम् (महाभार०)	१३७	कृतार्थाश्च निवर्तत (वा॰ रा०)	२०
कोचकं मनसागच्छत् (महाभार०)	५१	कृता स्त्रमकृतास्त्रं वा (वा० रा०)	२०
कीर्तिः श्रोर्वाक् च नारीणाम्		कृतिरेषा हि भद्रं ते (हरि०)	२६
(श्रीमद्भग०)	१४०	····कृती कृष्टि र्रुब्धवर्णः (अ० को०)	३२
कीर्यमाणाः(महाभार०)	३७	कृतोत्तरोऽस्मिन् (भट्टि॰)	१६ टि०
कुक्षौ यावदिमे भवन्ति धृतये (वैरा०)	११९	कृतोदकः शुची राजा (वा० रा०)	
कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च (वा० रा०)	२८	कृत्यामूचुर्महर्षयः (महाभार०)	५१
कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः (मनु०)	१२१	कृत्वा तोयमयं विभुः (हरि०)	१३२
कुतूहलं त्रस्नु ततान तस्य (भट्टि०)	८९	कृत्वा संनिचयान् बहून् (वा० रा०)	
कुन्ती तदन्नपूर्णां च (महाभार०)	८७	कृत्वा सिललमुत्तमम् (वा ॰ रा०)	
कुन्त्या गर्भेण धारितः (महाभार०)	११७	कृत्वोदकं भरतेन सार्धम् (वा० रा०	) १६ टि॰

क्रपणं बत वैदेही (वा॰ रा॰)	ŧο	क्व भवितासि हताश हुताशवत् (नैष	o) १४९
कृपणादधृतात्मनः (महाभार०)	११९	क्षत्रियो बाहुवीर्येण (मनु०)	ं ९६-क
कृपणे म्यो ह्यदापयत् (वा० रा०)	३०	क्षत्रियो रक्षण धृतिः (महाभार०)	११९
कृष्णसारस्तु चरति (मनु०) ७४	; ८५	क्षत्रेण ब्रह्मसंहितम् (महाभार०)	१५४
केचिद् भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति		क्षरश्चाक्षर एव च (महाभार०)	१३१
(श्रीमद्भग०)	46	क्षिपतां कार्यिणां नृणाम् (मनु०)	४३
केन हंसाः पताम्य हम् (महाभार०)	१२८	क्षिपते च पुनः पुनः (वा० रा०)	४२
केवलेन चरणेन कल्पितम् (रघु०)	२७	क्षिपन्त्यघं महदपि (महाभार०)	४३
केशवेन मति स्तत्र (हरि०)	१५२	क्षिपन्त्यात्मगुणक्षयात् (महाभार०)	४३
केशान् जानाम्यहं कर्तुम् (महाभार०) १५	७ टि०	क्षिपेदप्स्वद्भच इत्यपि (मनु०)	४३
कोष्ठागारायुघागारैः (वा० रा०)	१८	क्षिप्तः क्रोधेन दानवः (हरि०)	४४
कौतूहल्रं नः परमम् (हरि०)	७९	क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया (अभि०)	४५
कौत्सं जप्त्वा प इत्येतत् (मनु०)	८३्	क्षिप्तवाऽऽचार्यसुतां सतीम् (श्रीमद्भा	ग०) ४४
कौमारीं पततां वरः (भट्टि०)	१०६	क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे (महाभार०)	४३
कौरवः सोमवंशीयः (महाभार०)	११७	क्षीयन्ते राष्ट्र कर्षणात् (मनु०)	₹४
कौसल्यायनिवल्लभाम् (भट्टि॰)	१०६	क्षीर सर्वत्र भावयेत् (हरि०	१४९
कौसल्यायां महातेजाः (वा० रा०)	१५७	क्षेपणैर्मृष्टिभिश्चैव (हरि०)	४२ टि॰
क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः (भट्टि॰)		ख	
	१३८	खरयानेन गच्छतु (महाभार०)	३५
क्रममार्णेनिशाचरैः (भट्टि॰)	३८	खे विद्धमनुविध्यतः (मनु०)	१२१
क्रममाणोऽरिसंसदि (भट्टि॰)	३९	ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् (मनु०)	१३; ४७
कमश्रानुक्रमे शक्तौ (मेदि०)	४०	ख्यातो लोकप्रवादोऽयम् (वा० रा०)	४६
क्रमेयं त्वां गिरिं चैव (महाभार०)	३९	ख्यातं दशरथं भुवि (भट्टि॰)	४६
कान्तवानिस तेजसा (महाभार०)	३९	ख्यापयामास राजेन्द्र (महाभार०)	४६
क्रान्ते विष्णुं बलं हरेत् (मनु०)	३८	ख्यापयेदभयानि च (महाभार०)	४६
	€ टि॰		•
क्रियते स्यायते च यत् (हरि०)	४७	ग	
क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे (रघु०)	२३	गच्छत्यकुशलां गतिम् (वा० रा०)	५१
क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदित (रघु०)	२०	गच्छ विप्र त्वमद्यैव (महाभार०)	१४०
क्रीत्वाविक्रीयवाकिञ्चित् (मनु०)	९७	गच्छाम्यबुद्धभावत्वात् (महाभार०)	१४४
्रक्रुध्यन् कुलं धक्ष्यति विप्रवह्निः (भट्टि०)	९२	गच्छावतर पद्मिनीम् (महाभार ०)	48
् क्रोशत स्ते जलाधिप (महाभार०)	88	गच्छेतां वैश्यपाथिवौ (मनु०)	86
क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् (मनु०) ४१	; ७९	गच्छेत् सर्वेण चेतसा (महाभार०)	५०
ं क्ऌप्तकेशनखरमश्रुः (मनु०)	२ ७	गच्छेयं तद् गिमष्यामि (महाभार०)	५०
क्लेशभाजो भविष्यन्ति (श्रीमद्भाग०)	६५	गत एव नराधमः (महाभार०)	४९
क्व गतिर्मानुषाणां च (वा० रा०)	५१	गतं विज्ञानयातयोः (मेदि०)	४९
			0,
क्व ते कटाक्षाः क्व विलासवन्ति (भट्टि॰)		गताः संवत्सरा दश (वा० रा०)	४९

उद्धृतरंलोकपादानुक्रमसूची			२ ५३
गतिः स्त्री मार्गदशयोः (मेदि०)	४९	गृणद्भचोऽनुगृणन्त्यन्ये (भट्टि०)	46
गतिस्त्वं वीतरागाणाम् (रघु०)	42	गृणन्ति सत्यकर्माणम् (महाभारः)	. ५८
गतीः स्वेनैव चेतसा (मनु०)	१०४	गृणन् ब्रह्म सनातनम् (महाभार०)	.46
गते तु शोकात् त्रिदिवं नराधिपे (वा०	रा०) ७४	गृध्नुस्तु गर्धनः (अ० को०)	५६
गते पितरि सर्वाणि (महाभार०)	६४	गृहधर्मं च न त्यजेत् (हरि०)	४९
गत्वा गोदावरीं नदीम् (वा० रा०)	८५	गृहस्थेनैव धार्यन्ते (मनु०)	११८
गदां दण्डमिवान्तकः (महाभार०)	११३	गृहाणैतासु मत्सरम् (भट्टि०)	६६
गन्तु मर्हसि किल्विषात् (वा० रा०)	५२	गृहीत एव त्रपया निपीता (नैष०)	६०
गन्धेन खण्डितधियोऽप्यनिलं क्षिपन्तः		गृहीतोऽनन्यभावेन (श्रीमद्भा०)	६२
(श्रीमद्भाग०)	४४	गृहीत्वा परमप्रीतः (वा०रा०)	६२
गमस्तिधाराभिरिव द्रुतानि (भट्टि०)	१०८	गृह्धते कालयोगतः (महाभार०)	६१
गमनाय मति दधुः (वा० रा०)े	१११	गृह्धते नरकनाशकरस्य (नैष०)	६०
गमयिष्यामि शक्रेण (महाभार०)	४८	गृह्णाति मनुजव्याघ्र (वा०रा०)	६.१
गम्यमानं न तेनासीत् (भट्टि॰)	५३	गृ ह्यतेऽन्तर्गतं मनः (मनु०)	६४
गर्गरोद्गारनिस्वनम् (हरि०)	५७	गृह्यमाणो ऽपि नातिष्ठत् (महाभार०)	६१
गलेऽस्मिन् दीयताम्	९९	गोप्ता वृषः स्वर्हणेन ससूनृतेन	
गवां शतसहस्राणि (वा॰ रा०)	४७	(श्रीमद्भाग०)	६५
` `	६२; ९८	गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः (मनु०)	११९
गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि (नैष०)	२९	गोश्वाश्च मृगपक्षिणः (वा०रा०)	२८
गाढः सुनियताङ्गुलिः (वा० रा०)	५४	गोषु गृद्धा महाबलाः (महाभा र०	५६
गाढो त्कण्ठाम् (मेघ०)	५४	ग्रहणानां हि यथा यथार्थता (नैष०)	Ę 3
गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजौ		ग्रहाय व्यजनं चैव (हरि०)	६१
(महाभार०)	११६	ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् (मनु०)	१२१
गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तम् (भट्टि०)	१०१	ग्रामार्थे नगरस्य वा (वा०रा०)	२५ टि०
गुणानां ग्रह णं सम्यक् (महाभार०)	६५	ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु (महाभार०)	३५
गुणा ये तत्र वर्द्धन्ते (हरि०)	१६१	ग्रामेऽपि कस्मिश्चिदयं बुभूषेत्	
गुणा वर्षशतैरपि (हरि०)	१६१	(महाभार०)	१४४
गुरुणाऽथर्वविदा कृतक्रियः (रघु०)	१७ टि०	ग्राहयामास दिव्यानि (महाभार०)	६७
गुरुदारग्रहे ग्रहः (नैष०)	६६	घ	
गुरुदैवतपूजा च (महाभार०)	१५९	घृणा कार्या नरोत्तम (वा०रा०)	२५ टि०
गुरुमिव कृतमग्रचम् (महाभार०)	१२४	घोरस्तस्य प्रतिग्रहः (मनु०)	१५५
गुरूणि वासांसि विहाय तूर्णम् (ऋतु		घ्नन्ति वघ्याननेकथा (महाभार०)	१४६
गुरोः कुले न भिक्षेत (मनु०)	७२	घ्राणकान्तमधुगन्ध किषणीः (रघु०)	३६
गुहा केसरिणामिव (वा० रा०)	२०	न्नाणो नसि जिघृक्षतः (श्रीमद्भाग ः)	६७
गूढोऽग्निरिव दारुषु (हरि०)	હધ	च	
गूहिष्यामि क्षिति कृत्तैः (भट्टि॰)	८६	चकर्ष महदघ्वानम् (महाभार०)	३६
गृणद्भिरुप तस्थिरे (रघु०)	५८	चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानाम् (भ	ट्टे॰) २३

चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् (रघु०) २३	चुक्रुजुः पाण्डवाः सर्वे (महाभार०) ४२
चकार रक्षां कौसल्या (वा ० रा०) १६	चेरतुः खरदूषणे (भट्टि०) ७३
चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठात् (महाभार०) २२	चौरदण्डेन दण्डयेत् (याज्ञ०) ९७
चक्रनेमि क्रमेण (मेघ०) ४०	चौर्यं कुर्वन्ति तस्कराः (मनु०) ७९
चकुश्चाप्युदकक्रियाः (महाभार०) ४२	ন্ত
चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा (वा० रा०) १ ०४	छन्देन चोदकं तस्य (महाभार०) १५४
चक्लृ पे चाश्वकुञ्जरम् (भट्टि०) २७	⁰ छाया बबन्ध स्थितिम् (नैष०) १३८
चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति	छित्वा वनं तत् सौमित्रिः (हरि०) १४६
(महाभार०) ३८	ভিন্নাभ्रमिव''''' (श्रीमद्भग०) ८०
चचाम मधु मार्ह्वीकम् (भट्टि०) ६८	<mark>छिन्ने</mark> च गतिकर्मणि (हरि०) ७९
्चतुर्भिश्चतुरात्मानम् (महाभार०) ५८	छेदयेत् प्रथमं ग्रहे (मनु०) ६७
चन्द्रसूर्याविवोदितौ (वा०रा०) ५०	ज
चन्द्राभमाभ्रं तिलकं दधाना (नैष०) १११	जगतः पिपविषु र्वायुः (भट्टि०) १३४
चरणौ क्षिपन्ती (मृच्छ०) ४२	जगत् पिबति रश्मिभिः (महाभार०) १३१
चरतां नियमेनैव (वा०रा०) ७४	जगाम रघुनन्दनः (वा० रा०) ६२
चरत्यचिन्त्यः सर्वेषु (हरि०) ७५	जगाहिरेऽनेकमुखानि मार्गात् (भट्टि०) ५४
चरत्येकचरो वशी (वा०रा०) १४७	जगाहे द्यां निशाचरः (भट्टि०) ५४
चरन्तं विद्यया सह (हरि०) ७५	जगृहुः समयं च तम् (महाभार०) ६३
चरन्त मविदूरतः (वा०रा०) ७०	जगृहुर्नृपयोषितः (वा० रा०) ६२
चरन्ति सह कच्छपैः (वा०रा०) ७४	जगृहे वल्कलान्येव (महाभार०) ६४
चरितं महत्त्वरहितं महता (भट्टि०) ७५	जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् (वा० रा०) ६३
चरेद् भैक्षं यथाविधि (मनु०) ७३	जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः (रघु०) ६५
चरेद् वै मूल्यतोऽपि वा (मनु०) ७४	जग्रा ह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गम् (रघु०) ६५
चाक्रं मौसलमित्येवम् (हरि०) ११६	जग्राहा चिन्त्यविक्रमः (महाभार०) ६४
चातुरीं चरति तच्चतुरास्यः (नैष०) ७५	जजाप परमं जाप्यम् (भाग०) ८३
चातुर्होत्र मकल्पयन् (वा०रा०) २८	जज्ञे शिरसि वेदना (महाभार०) ८१
चिकित्सा च नव क्रियाः (अ०को०) २० टि०	जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे (रघु०) १५१
चिक्षेप च बली किल (हरि०) ४५	जनयन्ति शुभार्थिनः (वा० रा०) २५ टि०
चिक्षेप च स तं धीमान् (महाभार०) ४३; ४४	जनु रधत्त सती स्मरतापिता (नैष०) ११२
चिक्षेप परमक्रुद्धः (वा० रा०) ४२	जन्मादयो विकाराः षट् (वा० प०) १६१
चिति दारुमयीं कृत्वा (श्रीमद्भाग०) ७७	जपति न गणये तत् त्वत्परानुग्रहेण
चिनुयाच्च यथाविधि (भट्टि॰) ৬८	(श्रीमद्भाग०) ८४
चिन्तयामासं धर्मात्मा (वा० रा०) १९	जपते जप्यते चैव (महाभार०) ८३
चिन्तासन्तापमन्त स्तनुते हि जन्तोः (नैष०) ९०	जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् (मनु०) ८३
चिरं चित्ते घृतामपि (नैष०) ११५; ११८	जपहोमैर्द्विजोत्तमः (मनु०) ९६-क
चिरं राज्यमकारयत् (वा० रा०) २१	जमदग्निरिति ख्यातः (महाभार०) ४६
चीयते बालिशस्यापि (मुद्रा०) ७८	जयस्तम्भं चकार सः (रघु०) २२

,	
उद्घृतंश्लोकपादानुक्रमसूची	२५५
जयो विजय एव च (श्रीमद्भाग०) ४०	ज्वलद्भिश्चैव पादपैः (हरि०) १२७
जलनिधिमीयुरतः समेत्य मायाम्	ड
(भट्टि॰) ११	****
जहीहि शोकं वैदेहि (भट्टि॰) ११२	डुढीकरे पुनलङ्काम् (भट्टि॰) ८७
जह्रेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये (भट्टि०) १५५	π · C
जातः पुत्रो वासवविक्रमोऽयम् (महाभार०) ८२	तं क्षिपन् योजनं मृतम् (भट्टि॰) ४२
जातकर्म विधीयते (मनु०) १६२	तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते (मनु०) १९
जातमात्रः स भगवान् (हरि०) ४४ टि०	तं त्वहं नावगच्छामि (महाभार०) १०५
जातानि विमले जले (वा० रा०) ७४	तं राग बन्धि ष्ववितृष्तमेव (रघु०) १३८
जाता शिरसि वेदना (महाभार०) ८१	तं राजा प्रणयन् सम्यक् (मनु०) १२२
जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान्	तं वर्धयित्वा राजानम् (वा० रा०) १६१
(महाभार०) ११२	तं शिखी प्रतिकूजित (वा॰ रा॰) ४१
जानीयाद स्थिरां वाचम् (मनु०) ८५	तं समये धृत्वा १८
जिघृक्षतस्त्वङ् निभिन्ना (श्रीमद्भग०) ६७	तच्चेतसा भाविनि भावय त्वम् (नैष०) १४७
जीवलोकं चरत्ययम् (वा० रा०) ७०	तिच्छिन्धि द्विपदां वर (हरि॰) ७९
जुगोपात्मानमत्रस्तः (रघु०) १४२	तच्छीद्ममर्धचन्द्रोऽस्य ९९
ज्ञातयस्तारयन्तीह (महाभार०) ९६	तच्छोणितनदीष्विव (रघु०) १३०
ज्ञातयो मज्जयन्ति च (महाभार०) ९६	तच्छुत्वाऽहमनुप्राप्तः (वा० रा०) ६०
ज्ञातव्यं बलमात्मनः (महाभार०) ८५	ततः कालेन सा गर्भम् (महाभार०) ६०
ज्ञातव्यमवशिष्यते (श्रीमद्भाग०) ८५	ततः किरोटी सहसा (महाभार०) १०८
ज्ञातुमिच्छामहे वयम् (वा० रा०) १५८	ततः पुत्रसहस्राणि (महाभार०) १०२
ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन	ततः पूर्वोत्तरे वायुः (महाभार०) १३५
(महाभार०) १४६	ततः प्रहसिताः सर्वे (महाभार०) ९९
ज्ञात्वा तत्त्वमथा गमत् (महाभार०) ४८	ततः फलार्थं सर्वस्य (महाभार०) १४४
ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् (महाभार०) ८४	ततः संशयमापन्नः (हरि०) ४४ टि०
ज्ञानाद् घ्यानं विशिष्यते (श्रीमद्भग०) ५८	ततः सीतां महाभागाम् (वा॰ रा॰) ६२
ज्ञाने तपसि सत्ये च (महाभार०) १४९	ततः सुमन्त्रोऽपि रथाद् विमुच्य (वा०रा०) ७०
ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् (मनु०) ११८	ततः स्वमातृतः शेषा (मनु०) १४१
ज्ञाने यात्राभ्युपाययोः (मेदि०) ४९	ततश्चेदिपुरीं रम्याम् (महाभार०) ७८
⁰ ज्ञापयत् स्वं प्रयोजनम् (महाभार०) ८६	ततस्तिलोत्तमा तत्र (महाभार०) ७७
ज्ञापितश्च सनातनम् (महाभार०) ८६	ततस्तु तौ रामवचः प्रचोदितौ
ज्ञायिष्यन्ते मया चाद्य (भट्टि॰) ८६	(वा० रा०) १४९
ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः (रघु०) ६२	ततस्ते ज्ञापयामासुः (महाभार०) ८६
ज्येष्ठे मासि नयेत् सीमाम् (मनु०) १२३	ततस्ते निधन प्राप्ताः (महाभार०) १०१
ज्योतिर्भासिषु भासुराः (हरि०) १४७	ततार विद्याः'''(रघु०)
ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः (श्रीमद्भा ०) ६७	ततो गच्छिसि सिद्धार्थः (महाभार०) ४८
्ज्वलते तेजसा च कः (महाभार०) ९१	ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रान् (महाभार०) ६७
•	
	· ·

ततो भद्राणि पश्यति (मनु०)	१०६	तदिदं वर्तयिष्यावः (वा० रा०)	१५९
ततो राजन् प्रशाधि माम् (महाभार०)	१०५	तदिमामापदं प्राप्य (महाभार०)	, , ,
ततो वाहनमारुह्य (कथासरि०)	الا	तदेव जग्राह तदाप्तिलग्नकम् (नैष०)	६३
ततो विदर्भपतये (महाभार०)	४९	तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ (नैष०)	२३
ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवः (महाभार०)	१४२	तद्दुःखमपि घारयन् (वा० रा०)	288
ततोऽस्तुवन् मुनिगणाः (वा० रा०)	११७	तद्बलं सुमहद् दोर्णम् (महाभार०)	११५
तत् करोमि भवदूरुमित्यसौ (नैष०)	२३	- 65.	१३; ४७
तत् करोमि वचस्तव (कथासरि०)	६६	तनूनि लाक्षारसरञ्जितानि (ऋतु०)	882
तत्क्षणावहित भाव भावित० (नैष०)	१४८	तनोति तन्वा वियतापि तार- (नैष०)	९०
तत् तदेव प्ररोहसि (मनु०)	८२	तन्मांसं चैव गोमायोः (महाभार०)	८७
तत्त्वज्ञानाच्चरन् राजन् (महाभार०)	७३	तन्मे साध्वनुमोदितम् (श्रीमद्भाग०)	६३
तत्त्वेतत् समितक्रम्य (वा॰ रा॰)	१४	तपता लोकमन्ययम् (हरि०)	९३
तत्र वरद वराङ्घावाशिषेहाखिलार्थे		तपति तनुगात्रि मदनः (अभि०)	98
(श्रीमद्भाग०	) ८४	तपते तप्यते पुनः (महाभार०)	८३
तत्र वायुर्गन्धवहः (श्रीमद्भाग०)	६७	तपन्त्य जस्रं वेगेन (महाभार०)	97
तत्र संन्यधित पाणिपल्लवम् (नैष०)	२३	तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तम (मनु ०)	९३
तत्र सागरगा ह्यापः (महाभार०)	३७	तपस्तेपेऽतिमानुषम् (महाभार०)	98
तत्रापि न कृतोऽतिथिः (हरि०)	२६	तप स्तेपे सुतस्यार्थे (महाभार०)	98
तत्रासीनः स्थितो वापि (मनु०)	१०	तपाम्य हमहं वर्षम् (श्रीमद्भग०)	९१
तत्रोष्य रजनीः पञ्च (महाभार०)	८१	तपोभिः क्रतुभिश्चैव (महाभार०)	९६
तत् सर्वं समतां नयेत् (मनु०)	१०६	तपोमयं तपोराशिम् (वा० रा०)	९४
तथा कुरु जनार्दन (हरि०)	११६	तपोमूर्ति तपा त्मकम् (वा० रा०)	९४
तथा गृहस्थमाश्रितः (मनु०)	१५७	तपो यज्ञः श्रुतं शीलम् (महाभार०)	१५९
तथा नित्यं यतेयाताम् (रघु०)	१९	तप्तमासेचयेत् तैलम् (मनु •)	९२
तथा यो वर्तते ऽस्मासु (वा० रा०)	१५७	तप्यते तपः कृतौ (आख्यातच०)	९४
तथा राज्ञामपि प्राणाः (मनु०)	३४	तप्येयं तेन पुत्रकाः (महाभार ०)	९२
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रम् (मनु०)	२९	तप्स्ये भरतर्षभ (महाभार०)	98
तथा सीमा न नश्यति (मनु०)	१२०	तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण (रघु०)	५४
तथा स्यां वीर्यवत्तमा (मनु०)	९८	तमेव शरणं गच्छ (श्रीमद्भग०)	५१
तथा ह्यात्तमिदं राज्यम् (वा॰ रा०)	१२१	तमो नुदति तेजसा (महाभार०)	१२५
तथैव नृपतिर्भूमौ (महाभार०)	१२५	तयो र्दधति दाने च (आख्यातच०)	१११
तदद्भुतमचिन्त्यं च (वा० रा०)	६०	तयोनित्यं प्रियं कुर्यात् (मनु०)	१५
तदनुज्ञातुमर्हसि (वा० रा०)	९६	तरन्ति नित्यं पुरुषाः (महाभार०)	९६
तदा तप्स्यस्यर्जुनस्यानुयोगात्		तरेदापदमात्मनः (मनु०)	९६-क
(महाभार०	) ९२	तरेयमिषुभिः क्रुद्धः (वा०रा०)	९५
तदा त्वदास्यश्रियमाश्रयेत (नैष०)	१८	तर्ह्येव नङ्क्ष्यति शिवः (श्रीमद्भा०)	६५
तदिदं दर्शयाम ते (महाभार०)	८७	तलं दत्त्वा परस्परम् (हरि०)	९९

उद्धृतश्लोकपादानुऋ मसूची			२५७
तव तेजः सुरोत्तम (वा०रा०)	११८	तामवस्थां तदाकाराम् (महाभार०)	४९
तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही (मनु०)	११८	तामेव निवसेद् रात्रिम् (महाभार०)	५५
तस्मात् त्वां देवदेवेश (महाभार०)	८६	ताम्बूलरागं बहुलं दधानः (भट्टि॰)	२३
तस्माद् दुःखतरं वनम् (वा०रा०)	७४	ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णैः	
तस्माद् धर्मेण तं भजेत् (मनु०)	१४१	्र्रीमद्भाग०)	५४
तस्माद् वद त्वं श्रवणे धृतोऽह-		तारयेदातुरान् सदा (सुश्रु॰)	९६
(महाभार०)	११७	तारासहस्राणि यदि क्रियेत (नैष०)	१८
तस्मिंस्तावत् तपः कुर्यात् (मनु०)	१९	तारेऽभिभवे प्लुत्याम् (वोप०)	९५
तस्मिन् काले ह्यास्थिते (वा०रा०)	१५८	तालेन सम्पादितसाम्यशोभम् (भट्टि॰)	५३
तस्मिन् गर्भ दथाम्यहम् (श्रीमद्भग०)	१०९	तावग्राहयत प्रभुः (वा॰रा॰)	६६
तस्मिन्नाभवदुत्तरः (रघु०)	१४९	तावदेव समकोचयर्दाचः (नैष०)	९१
तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने (रघु॰)	48		टि॰
तस्मै पात्रीमढौकयत् (महाभार०)	८७	तिर्यगुर्घ्वमधोलोकान् (श्रीमद्भा॰)	९३
तस्य चऋे ततो दयाम् (महाभार०)	42	तिष्ठ तिष्ठ दशग्रीव (वा०रा०)	१०६
तस्य चीनसिचयैरिप बद्धा (नैष०)	१३९		१३१
तस्य जनम महाश्चर्यम् (श्रीमद्भा०)	40		१४२
तस्य तस्य प्रसादात् त्वम् (महाभार०)	८१		१५२
तस्य तापनभिया तपनः स्वम् (नैष०)	९१	तुष्टाव मधुसूदनम् (वा०रा०)	९४
तस्य दत्त्वार्गलं ताभिः (सारकथा०)	९९		१५२
तस्य पर्येषणं गच्छेत् (महाभार०)	40	तीर्णवन्तं पितुर्वचः (वा०रा०)	९६
तस्य भाग्यविहीनस्य (पञ्चत०)	९९	•	१३५
तस्य मूर्ध्नः समुद्भूतः (श्रीमद्भा०)	९२		११७
तस्य मौर्वी च तृष्टि च (महाभार०)	६४	ते तन्वानास्तनूस्तत्र (महाभार०)	९०
तस्यां रोममहीरुहाः (श्रीमद्भा०)	६७	ते तु सर्वे महात्मानः (वा० रा०)	७०
तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते (वा०रा०)	११६	ते देवा भावयन्तु वः (श्रीमद्भग०) १४७	टि०
तस्या दोष मदर्शयन् (मनु०)	१०५	तेन तुल्यः स्मृतो राजा (मनु०)	१५५
तस्याभिषेकसंभारम् (रघु०)	२९	तेन पापेन युज्येत (वा रा०)	१०६
तस्याशु करर्ये अङ्गल्यौ (मनु०)	१९	तेनान्नेन प्रजास्तात (हरि०)	१५७
तस्याहुः संप्रणेतारम् (मनु०)	१२२	ते नावितारणदृशो दृषदोऽत्रलम्ब्य	
तस्यैषां निष्कृतिः क्रुत्स्ना (महाभार०)	१४६	(यशस्ति॰)	५९
तस्योपदेशं वक्ष्यामि (महाभार०)	७१	तेऽन्योऽन्यस्य तलान् ददुः (हरिः)	९९
ताः क्षिपेरन् प्रजाः सर्वाः (महाभार०)	४३		१४५
तादृशस्य महात्मनः (वा०रा०)	५१	, ,	१५८
तानुच्चैः क्रोशतः सैन्यान् (महाभार०)	४१	तेरुभंटास्यपद्मानि (भट्टि॰)	९५
तान्न स्पृशन्त्यशनतृड्भयशोकमोहाः		तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु (मनु०)	९९
(श्रीमद्भा०)	48	तेषां दारिकयां प्रति (वा॰ रा॰)	१९
तान्येव पञ्च भूतानि (मनु०)	११	तेषां सकाशादश्रौषम् (महाभार०)	६६
ລລ			

तेषामन्यतमेनाहम् (महाभार०)	१२८	ददर्श संशयच्छेद्यान् (रघु०)	१०५
ते संगताः शुद्धसङ्गाः (हरि॰)	१४५	ददाति प्रतिगृह्णाति (महाभार०)	८३
तैः क्षणादाशु ढौकितम् (महाभार०)	১৬	ददावङ्गिरसे ताराम् (हरि०)	९७
त्रयोदशोऽयं दिवसः (महाभार०)	१५८	दृदृशुः कपिलं तत्र (वा० रा०)	90
त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् (मनु०)	ر ع	ददृशे पावकाशनिः (पहाभार०)	३७
त्रिदिवद्वारचक्रेण (हरि०)	. ९३	ददौ कन्याधनं बहु (वा० रा०)	४७
त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण (महाभार०)	३९	ददौ दानान्यनेकशः (महाभार०)	१००
त्रिषु देशेषु ददनुः (महाभार०)	90	दिया शोकमनन्तकम् (वा० रा०)	. ९९
त्रींल्लोकांस्तु जयन्निव (वा० रा०)	५१	दद्याच्चैवाददीत च (मनु०)	९७
त्रैलोक्यं धारयन्ति वै (महाभार०)	११७	दद्यात् पिण्डं धनं हरेत् (मनु०)	99
त्र्यम्बकश्च ततः स्मृतः (महाभार०)	१४२	दधतु र्भुवनद्वयम् (रघु०)	११०
त्वं गीत प्राप्स्यसे वीर (वा० रा०)	५१	दधतो मङ्गलक्षौमे (रघु०)	११२
त्वं गतिर्मधुसूदन (महाभार०)	८६	दधात्यपि च दाशति (आख्यातच०)	१११
त्वत्समपितकर्मणाम् (रघु०)	३२	दधार परमं वपुः (महाभार०)	११६
त्वदीनरूपं वचनं महामनाः (महाभार	) १४२ (	दधारैको रणे राजन् (महाभार०)	884
त्वदीयं प्रेक्ष्य वीर्यवान् (महाभार०)	११५	दधुः कुमारानुगमे मनांसि (भट्टि०)	१११
त्वदीयाः पाण्डुनन्दन (महाभार०)	१०७	दधौ पटीयान् समयं नयन्नयम् (नैष०)	१२४
त्वब्देन स विशुध्यति (मनु०)	346	दध्ने मति विनाशाय	११८
त्वमपि द्रष्टुमर्हसि (महाभार०)	१५१	दमघोषश्चेदिराजः (श्रीमद्भाग०)	६१
त्वमेव वसुधायुक्तः (हरि०)	७५	ंदमयन्तीं नरेश्वरे (महाभार०)	४९
त्वय्यावेशितचित्तानाम् (रघु०)	५२	दमयन्ती तमन्वगात् (महाभार०)	३६
त्वरमाणोपचक्रमे	६१ पु०	दमयन्त्याः सखीगणः (महाभारः)	४९
त्वरमाणो विनिर्ययौ (महाभार०)	8ሪ	दरिद्रं यो बुभूषते (महाभार०)	१४६
त्वां प्रपन्नान् भजस्व नः (महाभार०)	१४२	दश जीवनहेतवः (मनु०)	११९
त्वां वहेयं पुरीं पुनः (वा॰ रा॰)	१५३	दशसूनासहस्राणि (मनु०)	११५
द		दश हन्ति तथा क्षिपन् (महाभार०)	४४
		दाता दशानुगृह्णाति (महाभार०)	४४
दंशः पिडकाभि श्चीयते (सुश्रु०)	১৩	दानमाहुरयाचते (महाभार०)	११९
दण्डं चार्हति षट्शतम् (मनु॰)	१९	दानेन च युधिष्टिर (महाभार०)	९६
दण्डश्चरति पापहा (मनु०) १०४		दापयन्तं मुनीश्वरम् (हरि०)	९८
दण्डानहंन्ति धर्मतः (मनु०)	4	दापियत्वा हृतं द्रव्यम् (याज्ञ०)	99
दत्त तालाननेकशः (महाभार०)		< दापयेद् धनिकस्यार्थम् (मनु०)	90
दत्तानि हव्यकव्यानि (मनु०)	१२१	दाप्याः स्युद्धिशतं दमम् (मनु०) १२३	; १३४
वत्ता श्रीरिप मार्ज्यते (पञ्च०)	९९	्दारिक्रयायोग्यदशं च पुत्रम् (रपु०)	89
दत्त्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि (मनु०) ददति स्म विधानतः	९८	दासीभर्तुश्च दास्याश्च (महाभार०)	880
	99.	दिदेश कुशगर्भं च (हरि०)	१००
ददर्श गरुडं प्राप्तम् (हरि०)	१५१	दिदेश कौत्साय समस्तमेव (रघु०)	, 800

देवलोके च भारत (हरि०) १५६
देवाना मक्षिपद् वपुः (हरि०) ४४
देवान् प्रीणाति तुष्टिमान् (महाभार०) ११९
देवान् भावयताऽनेन (श्रीमद्भग०) १४७; टि०
देवि पुत्रान् जनिष्यसि (महाभार०) ८१
देव्याः श्रुतौ नेति नलार्द्धनाम्नि (नैष०) ६०
देशं कालं च तत्त्वतः (मनु०) १२०
देशाचारान् समयाञ्चातिधर्मान्
(महाभार•) १४४
दैतेया दानवैः सह (महाभार॰) १४५
दैत्या यूयं फल ग्रहाः (श्रीमद्भा॰) ६५
दैवस्तेऽयमनुग्रहः (महाभार॰) १५९
दोषैरन्यान् गुणवतः (महाभार०) ४३ द्यामपः पथिवीं चैव (महाभार०) १४२
attition to fine the
7
द्रक्ष्यामि च पुनस्त्वां तु (वा०रा०) ९६ द्रवः प्रद्रावनर्मणोः (मेदि०) १०८
द्रागतप्यत न तन्महसैव (नैष०) ९१
द्राविष्यामि राक्षसान् (भट्टि॰) १०८
द्राव्यमाणं रणे आर्य (महाभार०) १०७
द्रुतं द्रवत कौरवाः (महाभार०) १०७
द्रुताभिः "" गङ्गोर्मिभिः (महाभार०) १०७
द्वयस्य वर्षाशरदां सदातनीम् (नैष०) १३९
द्विजाति चरितो धर्मः (वा॰रा॰) ७४
द्विजास्तान् भावय न्त्युत (हरि०) १४७
द्विजेम्यो बालवृद्धेम्यः (वा०रा०) ३०
द्विषतामस्तु तत् तथा (महाभार०) ५६
द्वे कृष्णले समधृते (मनु०) ११६
ঘ
•
धत्ते जनः काममदालसाङ्गः (ऋतु०) ११२
धत्ते धारयते चेदम् (महाभार०) ११०; ११५ धनक्रयस्तात युधां प्रणेता (महाभार०) ७९
धनञ्जयमदुद्भुवत् (महाभार०) १०८
धनुर्गृह्यापरं शुभम् (वा॰रा॰) ६०
धनुर्वेदं गुरोस्तदा (महामार॰) २२
धनुषस्तोलनेऽपि वा (वा॰रा॰) ६०
धनुषोऽस्य प्रपूरणे (वा॰रा॰) ५१
धनेन वैश्यशूद्री तु (मनु०) ९६-क

· ·			
धनोष्मणा पापच्यमानाः (मनु०)	१२७	धृति र्नेष्टौ स्त्रियां तुष्टौ (मेदि०)	११९
धन्ये वहत्यमृतसत्रमवारितार्थि (नैष०)	१५५	घृति र्भेक्ष्यं कुसीदं च (मनु०)	११९
घन्विनामभिकाङ्क्षितम् (वा०रा०)	२१	^{‱ध्यानं} ततान सः (कथा०)	59
घरा घारयते सर्वम् (मनु॰)	११५	ध्रियमाणं यतोऽधिकम् (महाभार०)	११६
धर्म एव नराशिनाम् (भट्टि०)	११८	ध्रियमाणे तु पितरि (मनु०)	११६
धर्मिक्रयात्मचिन्ता च (मनु०)	१६	^{····} ध्वजान् बबन्धुः (भट्टि०)	१३९
	,६ ० क	घ्वजे भूता न्यदेशयत् (महाभार०)	१०२
वर्मराजः समागभ्या० (महाभार०)	८६	ध्वजै: फेणैरिवाबभे (भट्टि०)	९५
धर्मलक्षणसंयुक्तम् (महाभार०)	६५	ਜ	
धर्मश्चैव विवर्धते (हरि०)	४७	न कुर्याद् यो न कारयेत् (याज्ञ०)	१५ टि०
धर्मस्य नृपतिः पदम् (मनु०)	१२३		. जाट ~~।~~ १५; ६१
धर्मात्मा कृतशासनान् (वा०रा०)	१ ६		(7, 45 6 7
3 1	र टि॰	न गृहीतं विशाम्पते (हरि०)	
धर्मार्थकामसहितम् (वा०रा०)	१५९	न च तप्यति दान्तात्मा (महाभार०)	९२
धर्मार्थयुक्तं तु महीपतित्वम् (महाभार०)	१४४	न च त्यागेन गच्छेत (हरि०)	४९
घर्मार्थरहितं वचः (महाभार∙)	६४	न च धर्म बुभूषति (महाभार०)	१४४
धर्मे दध्यात् सदा मनः (मनु०)	१११	न च न द्रवता (भट्टि॰)	१०५
धर्मो विप्रणशेद् घ्रुवम् (महाभार०)	१२०	न च भावयते मनः	१४७
धर्म्यं देशय पन्थानम् (महाभार०)	१०२		३; ४७
घातुभिः पच्यमानै श्च (हरि०)	१२७	न चादत्त्वा कनिष्ठेम्यः (मनु०)	९५
घातुभिः सह सगतः (हरि०)	૭५	न चेदिच्छति राजा त्वाम् (महाभार०)	40
धा <mark>तुष्वग्निस्</mark> तु विततः (महाभार०)	१६०	न चेहाजायते पुनः (मनु०)	७ ३
धात्रा तु दिष्टस्य वशे कृतोऽयम् (महाभार	٥)	न चैतान् मनसा त्यजेत् (महाभार०)	७४
	११७	न चैनमशकत् क्षेप्तुम् (महाभार०)	४३
धारणां धारयन् बुधः (याज्ञ०)	११७	न जरा न च पावकः (महाभार०)	३९
धारयन्ति पस्म्रिहान् (हरि०)	११६	न जातु त्वत्कृते पुनः (महाभार०)	40
धारयन् सत्त्वमात्मना (वा० रा०)	११७	न जातु विषमं भजेत् (मनु०)	१४१
धारयामास च प्राणान् (महाभार०)	११५	न ज्ञातिकुलबन्धुषु (मनु०)	७२
धारयेत् तत्र चात्मानम् (याज्ञ०)	११७	न तं भजेरन् दायादाः (मनु०)	१३०
धारयेयुः सुतेष्विप (वा० रा०)	११५	न तत्र क्रमते मृत्युः (महाभार०)	३९
धारागृहेब्बातपवृद्धिमन्तः (रघु०)	१२३	न तनोति च नो वसु (श्रीमद्भाग०)	९०
	१३७	नतसुप्रीव गृहीत सादराज्ञम् (भट्टि०)	६६
	११४	न तस्मिन् धारयेद् दण्डम् (मनु०)	११५
	१२४	न तिष्ठति स्म सन्मार्गे (महाभार०)	१४४
भृतराहस्य नागराः (महाभार०)	 द ६	न तु नामापि गृह्णीयात् (मनु ०)	६०
धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् (महाभार ०)	६०	न ते वर्णियतुं शक्या (हरि०)	१६१
	१२०	न ते वेदः कारणं नार्यधर्मः (महाभार०	
	१३७	न त्वं द्विजोत्तमकुलम् (श्रीमद्भाग०)	६५
, , ,		3 4 / 47. /	

उद्धृतश्लोकपादानुक्रमसूची	٠		२६१
न दत्तं न च संग्रहः (वा० रा०)	६१	नश्यतीषु र्वथा विद्धः (मनु०)	१२१
न दत्तं नापि संग्रहः (वा० रा०)	74	नष्ट सोममिवाघ्वरम् (वा०रा०)	१२१
न दास्यामि समादातुम् (महाभार०)	९९	न स कालं न वा देवान् (महाभार०)	40
न दिष्टमम्यतिक्रान्तुम् (महाभार०)	१०१	न स जीवति मानवः (पञ्च०)	१४९
न देवा योद्धुमिच्छन्ति (हरि०)	१५१	न हि ते स्त्रीवधकृते (वा०रा०) २	५ टि०
ननु वीर्यमकारणम् (वा०रा०)	९५	न हि त्वस्मिन् कुले जातः (वा०रा०)	५१
नन्वत्र हव्य इति (नैष०)	१४३	न हि मे शुष्यते भावः (महाभार०)	१२०
न पञ्चसाधारणमत्र किञ्चित् (महाभार०)	१५३	नहुषाद् दुष्टचेतसः (महाभार०)	४९
न परेषां ग्रहणस्य गोचराः (नैष०)	६५	नह्यत्यपि दधाति च (आख्यात०)	११३
न पश्येत् प्रसवन्तीं च (मनु०)	१०३	न ह्यहं पापसंकल्पे (वा०रा०)	११८
न बाहुभ्यां नदीं तरेत् (मनु०)	९५	न ह्येष स्थास्यति चिरम् (महाभार०)	४९
न भवन्ति पुनस्तात (हरि०)	१४५	नाकल्पो जातु दर्शने (पहाभार०)	२९
न भविष्यन्ति पार्थिव (महाभार०)	१४५	नागः प्रभिन्न इव नड्वलेषु (महाभार०)	३८
न भेतव्यं त्वया देवि (महाभार०)	४९	नागान् पुष्पाम्बुवृष्टिभिः (महाभार०)	३७
न मन्त्रं बहुधा कुर्यात् (महाभार०)	२१	नातो ह्य ~~न~~ ्यम कल्पयन् (वा०रा०)	२५
न मया सदृशोऽस्तीह (महाभार०)	४५	नाघ्यवास्यद् यदा कश्चित् (महाभार०)	39
नमोस्तु ते ससैन्याय (महाभार०)	१४२	नानारूपाणि जायन्ते (मनु०)	57
नयति पुरुषकारः सञ्चितस्तत्र तत्र		नान्यं निशि दिवा चापि (महाभार०)	४४
(महाभार०)	१२४	नापि रौद्रं व्रतं चरेत् (हरि०)	४९
नयन्ति परमां गतिम् (मनु०)	१२२	नाभिमन्तुमलं रामः (वा०रा०)	१२१
नयन्ते त्वत्सकाशतः (वा०रा०)	१२२	नामजातिग्रहं त्वेषाम् (श्रीमद्भाग०)	६५
नयेत् तथानुमानेन (मनु०)	१२३	नाम पृष्ठगतौ तौ च (वा०रा०)	40
नयेयुस्ते समञ्जसम् (मनु०)	१२३	नामोक्ष्याम वयं शङ्काम् (भट्टि०)	११२
न योत्स्य इति मन्यसे (श्रीमद्भग०)	१५१	नायुध्यमानं पश्यन्तम् (मनु०)	१०३
नरोत्तम सदोचिते (वा०रा०)	१३५	नारदो वदतां वरः (महाभार०)	१४०
नलं वा भीमपुत्रिकाम् (महाभार०)	ওচ	नारसिंहमतः श्रृणु (हरि०)	१४४
नलेन मेने सलिले निलीनयोः (नैष०)	१५२	नाराजके जनपदे (वा० रा०) २१; २८;	
न लोका धारयिष्यन्ति (वा०रा०)	११५	नाराजके पितुः पुत्रः (वा० रा०)	१५६
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि (श्रीमद्भगः	) ६५	नारायणो दधे निद्राम् (हरि०)	१११
न विण्मूत्रमुदीक्षेत (मनु०)	९५	नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि (पञ्चत०)	4
न विभाज्यं प्रचक्षते (मनु०)	१६	नार्थसम्बन्धिनो नाहाः (मनु०)	9
न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तम्		नावमन्येत वै भूष्णुः (मनु०)	१४७
(महाभार०)	79	नावेदविद्वा नागच्छेत् (हरि०)	४९
न शक्यो न्यायतो नेतुम् (मनु०)	१२२	नाशयन्त्याशु पापानि (मनु०)	१२०
न शुष्कां गिरमीरयेत् (मनु०)	१५	नाशयाम्येषं ते दर्पम् (वा० रा०)	१२१
न शूद्राय मिंत दद्यात् (मनु॰)	१५१	नाशयेते प्रदायिनाम् (मनु०)	१२१
न शेकु र्ग्रहणे तस्य (वा०रा०)	६०	नाश्रोत्रियतते यज्ञे (मनु०)	८ ९

नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः (वा० रा०)	१४५	नीति वृहस्पतिप्रोक्ताम् (महाभार०)	६६
नास्ति शोकसमो रिपुः (वा० रा०)	१२१	नीयतां परलोकाय (महाभार०)	१२२
नास्मिन् जनेन रमसे (महाभार०)	४४	नृत्यन्ति च तरन्ति च (हरि०)	९६
नाहुषाङ्ग वहस्व माम् (महाभार०)	१५४	नृत्य।व सहितावावाम् (महाभार०)	९९
निःश्रेयसपरायणः (महाभार०)	१४०	नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् (रघु०)	२३
निकुक्जे तस्य वर्तित्वा (भट्टि०)	१५७	नेता चेत् साधु पश्यति (मनु०) १४;	१०४;
निगूढा श्चारयन्ति च (मनु०)	. ৬४		१२२
निगृह्य शोकं रोषं च (वा० रा०)	११७	नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्य	१३८
निघ्नन् रथवराश्वीघान् (महाभार०)	१३६	नेत्रेषुभिः संयुतपक्ष्मपत्रैः (भट्टि०)	३५
निनीषेद् ब्रह्मणः पदम् (महाभार०)	१२४	नेत्रैरिव पिबन्तीभिः (भट्टि०)	१३१
निपीड्य रघुनन्दनः (वा० रा०)	48	नेशु श्चित्रा निशाचराः (भट्टि०)	१२१
निबन्धायासुरी मता (श्रीमद्भग०)	१५२	नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति (महाभार०)	5४
निमज्जत्युदके तरन् (मनु०)	९५	नैकान्नादी भवेद् व्रती (मनु०)	१५८
निमन्त्रितै ढींकितानि (राजत०)	59	नैनं रुक्ष्यन्ति राक्षसाः (वा० रा०)	२०
नियमान् केवलान् भजन् (मनु०)	१४२	नैव क्वापि प्रपश्यन्ति (महाभार०)	७५
निरता दिवि लोकेषु (हरि०)	१४७	नैष चारणदारेषु (मनु०)	40
निरदिक्षच्च काञ्चनम् (भट्टि०)	१०१	नैषधं सह भार्यया (महाभार०)	७५
निरन्तरत्वेन विधाय तन्वि (नैष०)	१५	नोपलेभे ततः शान्तिम् (महाभार०)	९५
निरयं गन्तुमिच्छसि (वा० रा०)	१४	नौकया शुभया वीर (महाभार०)	१३५
निरये स्वैरमङ्गलैः (श्रीमद्भाग०)	२७	न्यवेदयत् तामवस्थाम् (महाभार०)	४९
निर्गुणं धारयेन्मनः (महाभार०)	११५	ч	
निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठम् (महाभार०)	४३	पञ्चाशद्भिर्महामुखैः (हरि०)	१४७
निर्ग्रन्थनमपासनम् (अ० को०)	5	पटुरपि प्रियकण्ठ जिघृक्षया (रघु०)	६५
निभिन्ने ह्यक्षिणी तस्य (श्रीमद्भाग०)	· ६७	पण्यस्त्रीणां विशेषतः (पञ्चत०)	१४९
निर्मन्थव्वमतन्द्रिताः (श्रीमद्भाग०)	६५	पतिद्भरसहिष्णुभिः (श्रीमद्भा०)	६४
निर्वासनं संज्ञपनम् (अ० को०)	६५	पतध्वं न मया सह (महाभार०)	१२५
निर्विकारं समाहितम् (हरि०)	६२	पतितौ भवतो गत्वा (मनु०)	-४5
निवासे व्याप्तिसम्पदोः (काशकु० टी०)	१४३	पतिष्यामि विहायसम् (महाभार०)	१२८
निवृत्तचारः सहसा गतो रविः (नैष०)	७४	पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिः (मनु०)	१३०
निवेशं तत्र सैन्यानाम् (हरि०)	१५२	पत्यौ जीवति वृत्तायाः (मनु०)	१५८
निवेशं सोऽम्यरोचयत् (हरि०)	१४६	पदैर्गतार्थं नृपमन्दिरेषु (भट्टि०)	५३
निशाचरं विदित्व। तम् (महाभार०)	३६	पद्धतिः पदयुगात् कठिनेति (नैष०)	१३९
निशोऽपि सोमेतरकान्तशङ्काम् (नैष०)	२१	पद्मनाभ इति स्मृतः (हरि०)	१४४
निष्क्रम्य तमसस्तस्मात् (हरि०)	१४५	पद्मिनोमभिजग्मुषस्ते (महाभार०)	५१
निष्कान्तौ बूमहे बहिः (नैष०)	१४०	पन्थानं जाददद् गुरोः (मनु०)	९५
निहतस्य मया मृधे (महाभार०)	३६	पयसा नैषधशीलशीतलम् (नैष०)	९०
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा (मेघ०)	80	परं परं पाण्डवाना रथस्थम् (महाभार०)	

उद्धृतश्लोकपादानुक्रमसूची			२६३
परं ब्रह्माधिगच्छति (महाभार०)	१७ टि०	पाण्डवानां जये धृतः (महाभार०)	११७
परमं तप्यते तपः (मनु०)	९३	पाण्डवो वायुतनयः (महाभार०)	११७
परमार्थेन गुह्यतां वचः (अभि०)	६४	पातगेयं निशाचर (वा० रा०)	१०६
परागमन्धङ्करणं वियोगिनाम् (नैष०)	१५२	पातेन साकं कनक- (कथासरि०)	ওদ
पराभवति सोऽचिरात् (महाभार०)	४१	पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा (मनु०)	६३
पराभविष्यन्त्यसुराः (महाभार०)	१४५	पानभूमिरचनाः प्रियासखः (रघु०)	३६
परिखावलयच्छलेन या (नैष०)	६५	पापं चरति पुरूषः (श्रीमद्भग०)	७४
परित्यजति राघवम् (वा० रा०)	७०	पापच्यमानेन हृदातुरेन्द्रियः (श्रीमद्भा	ग०)
परिमाणे पलस्य च (मेदि०)	२ टि०		१२७
परिवादो हि ते देवि (वा० रा०)	७३	पापे पापं त्वया कृतम् (वा० रा०)	११८
परिहासविजल्पितं सखे (अभि०)	६४	पापे पापं मयापि वा (वा० रा०)	१५४
परीक्षका यत्र न सन्ति देशे (पञ्चत०)	, પ	पारसोमनि चचार सा मुदाम् (नैष०)	७१
परेण ते वर्षशतात् (महाभार०)	१४५	पारिजातस्य सुप्रभे (हरि०)	२६
पर्जन्य इव वृष्टिमान् (महाभार०)	३७	पिषे साधु विलेपनम् (महाभार०)	१७ टि०
पर्वतानिव ते भूमौ (भट्टि॰)	৬5	पितरः सपितामहान् (हरि०)	१४७
पवते रक्षणादौ च (आ० च०)	१३२	पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः (रघु०)	59
पवते वाति वातस्य (आ० च०)	१३२	पितुर्वध भवेन मन्युना (रघु०)	१४४
पवि र्वज्रं महाभयम् (अभि०) १	३४ टि०	पितुर्वृत्तस्य ते विभो (वा० रा०)	१५८
पशुवर्मी विगहितः (मनु०)	११८	पितुश्च सलिलिऋयाम् (वा० रा०)	१९
पशुषु स्वामिनां दद्यात् (मनु०)	९८	पितृभिश्चानुमोदिताः (अभि०)	६३
पशुसखसहायास्तु (महाभार०)	५१	पित्र्यं वा भजते शीलम् (मनु०)	१४१
पशून् गच्छन् शतं दाप्यः (मनु०)	४८	पिबते रसमुत्तमम् (हरि०)	१३२
पश्चाद् दृश्येत यत् किञ्चित् (मनु०)	१०६	पीठमात्मासनोपमम् (हरि०)	१००
पश्यत्यात्मानमात्मनि (महाभार०)	७१	पीड्यमानं महाजनम् (महाभार०)	` ४ ८
पश्य त्वं तनुमध्यमे (वा० रा०)	१३५	पीड्यमानः क्षुधा तत्र (महाभार०)	३६
पश्यध्वं सार्राथं क्षिप्रम् (महाभार०)	१०५	पीततावकमुखासवोऽघुना (नैष०)	२३
पश्यन्तो धर्मतस्तयोः (मनु०)	१०४	पीतोदकांस्तोयपरिष्लुताङ्गम् (वा० र	७० (०१
पश्यन्त्यात्मनि चात्मानम् (श्रीमद्भागः	·)	पुण्यकृत् पावनस्तथा (महाभार०)	११९
पश्य प्रह्नाद भूतानाम् (महाभार०)	१०५	पुत्रजन्म नराधिप (महाभार०)	१०२
· पश्येत् कार्याणि कार्यिणाम् (मनु०)	१०४	पुत्र मा गच्छ सर्वथा (वा० रा०)	७०
पश्येदा यव्ययौ स्वयम् (याज्ञ०)	१०५	पुत्रांस्त रितु मात्मना (महाभार०)	९५
पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा		पुत्रो ह्येष ममेति वै (महाभार०)	४६
(महाभार०)	१०४	पुनः करे कर्तृमना गलन्तिकाम् (नैष०)	२१ टि०
पाञ्चालं वै परिप्रेप्सुः (महाभार०)	१०५	पुनरप्येति भागशः (मनु०)	११
पाञ्चालान् समरेऽ द्रवत् (महाभा र ०)	१०८	पुनर्भगवता धृतः (श्रीमद्भाग०)	११७
पाणिच्छेद नमर्हति (मनु०)	४ टि०	पुनर्मामैत्विन्द्रियम्	५ ३
पाणि मग्राहयत् पिता (रघु०)	६७	पुनश्चाढौकयद् रथम् (भट्टि०)	59

पुष्लुवे बहु लोभयन् (भट्टि॰)	१३६	प्रतिज्ञामपवर्जय (वा० रा०)	१६ टि०
पुप्लुवे लवणार्णवम् (वा० रा०)	१३५	°प्रतिश्रवसमाघयः (अ० को०)	५०
पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तः (महाभार०)	95	प्रत्यर्थिषु कथञ्चन (महाभार०)	40
पुराकल्पे प्रजापतीन् (महाभार०)	९०	प्रत्पागम्य महात्मानम् (वा०रा०)	१०३
पुराणं निहितं क्षितौ (मनु०)	१०६	प्रत्यावृत्तिभिया दिशन् (नैष०)	१००
.पुरा शक्रमिवर्षयः (महाभार०)	१३९	प्रथमे चाभिघेयवत् (मेदि०)	२ टि०
^o पुरीं चिन्विन्नतस्तदा (कथा०)	ওদ	प्रदक्षिणं परीत्याग्निम् (मनु०)	७३
पुरुकुत्समम्बरीषम् (श्रीमद्भाग०)	१११	प्रदद्यात् परिहारांश्च (मनु०)	४६
पुरुषान्तरकोविदः (वा० रा०)	२५	प्रदिशध्वं यथान्यायम् (महाभार०)	१२८
पुरुषैराप्तकारिभिः (मनु०)	9	प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि (मनु०)	38
पुर्यर्थे विनिवेशिता (हरि०)	१५२	प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः (महाभार	o) १०४
पुर्याः परमधर्मवित् (हरि०)	१४६	प्रभ्रश्यतेऽसौ चरते न सत्यम् (महाभा	र०) ७२
पूजनं सम्प्रधारणम् (अ० को०)	२० टि०	प्रयच्छत्यशिवं भयम् (महाभार०)	२१
पूतात्मा जायते नरः (महाभार०)	५ १	प्रययौ गाढ दुर्मनाः (वा०रा०)	48
पूयन्ते सत्यसाक्षिणः (मनु०)	१३४	प्रलयो निलयो महान् (हरि०)	१६०
पूर्व ए वाभवत् पक्षः (रघु०)	१४९	प्रविश्य च परां तनुम् (महाभार०)	५५
पूर्व पूतो जयाशिषा (वा० रा०)	१६१	प्रविदय सर्वभूतानि (मनु०)	७२
पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् (मनु०)	७२	प्रविश्याश्रममण्डलम् (महाभार०)	९४
पूर्वमेव कृतोदकौ (वा० रा०)	१६ टि०	प्रविष्टा पुण्यसलिला (हरि०)	१४७
पूर्वालाभेन जातुचित् (महाभार०)	७१	प्रवृत्तचारा रजनी ह्यपस्थिता (नैष०)	७४
पूर्वोक्तानामसम्भवे (मनु०)	७२	प्रशाम्य राज्यं हि सुँदुर्लभं त्वया	
पृथवकर्माण्यकल्पयत् (मनु०)	२७	. (महाभार०)	१४४
पृथिवीं च परन्तप (महाभार०)	३९	प्रसादं काङ्क्षमाणश्च (हरि०)	९६
पृथिवी चापि लक्ष्मण (वा० रा०)	९५	प्रसादनं च रामस्य (वा०रा०)	१९
पृथिव्यां न वसे निशाम् (वा० रा०)	२१	प्रस्थितो रथमास्थाय (वा०रा०)	११५
पृष्ठे त्वधर्म क्रमणेषु यज्ञम् (श्रीमद्भा	०) ३५	प्रहर्षमतुलं प्राप्तः (वा०रा०)	90
पेतुर्वानरकोटिषु (रघु०)	१३०	प्रहृष्टास्ता वराङ्गनाः (हरि०)	२२
पोप्लूयते वानरसेतुनाशात् (महाभार	o) १३६	प्रातिष्ठत ततो राजा (महाभार०)	३६
पोप्लूयमाना नपरान् (क्रा० रा०)	१३५	प्लवं प्रतितरैहींनम् (सुश्रु०)	९६
प्रकृतिस्थानि कर्षति (श्रीमद्भाग०)	३२; ३५	प्लवमाना विहायसा (महाभार०)	१३५
प्रजानामेव भूत्यर्थम् (रघु०)	१४७	प्लवमानो यदृच्छया (महाभार०)	१३५
प्रजायास्तद् धनं भवेत् (मनु०)	१५८	प्राग्जनमन्यनुशिक्षितम् (श्रीमद्भाग०)	८३
	०४; १२२	प्राङ् नाभिवर्धनात् पुंसः (मनु०)	१६२
प्रणेतुं शक्यते दण्डः (मनु०)	१२२	प्राजकश्चेद् भवेदाप्तः (मनु०)	१० टि०
प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् (भट्टि॰)	१३८	प्राणांस्त्यक्त्वाऽप्यसाधयत् (राज०)	११३
प्रतिगृह्येप्सितं दण्डम् (मनु०)	७३	प्राणान्ते प्राञ्जलिः शूरः (राज०)	१०६
प्रतिज्ञां तर्तुंमिच्छति (वा० रा०)	९६	प्राणायामो हि सगुणः (महाभार०)	११५
• ,			

उद्धृतश्लोकपादानुक्रमसूची		६५
प्रातर्जगुर्मञ्जलवत् तरुण्यः (भट्टि०) ५३	बहुकुसुमा ऽऽबन्ध-बद्धरा माऽऽवासम्	100
प्रादुर्भावे गतौ च भूः (काशकृ०टी०) १४३	(भट्टि॰) १३	३९
प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् (मेदि०) २ टि०	बहुग्राही तनु त्यागी	९१
प्राप्तकालं यथा दण्डम् (वा०रा०) ११८	बहुप्रकारं कथयन् (हरि०)	९६
प्राप्ते काले न संशयः (महाभार०) ५५		४७
प्राप्तुयात् परमां गतिम् (महाभार०) ७३		४०
प्रियकथासरसीरसमज्जनम् (नैष०) ५९	बालवृद्धातुराणां च (मनु०)	द्ध
प्रियैर्विषयवासिनः (वा०रा०) ६१		२१
प्रोतये घेहि मा नसम् (भट्टि॰) ११२		११
प्रेम दत्त वदनानिलः पिबन् (रघु०) १००		५६
प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा (भट्टि०) १५२		०४
प्रोहुः शोणिततोयगाः (भट्टि॰) ९५		११
प्लावयामास त्वमात्मानम् (वा ० रा०) १३५	विसार्थं ते महर्षयः (महाभार०)	५१
प् लावयामास वाहिनीम् (महाभार०) १३६		१्द
प्लावये ल्लोकपावनी (वा०रा०) १३५		~~-~~ २
फ	बीजान्यादाय सर्वाणि (महाभार०) १३	३५
फल्लं बध्नन्ति नीतयः (रघु०) १३८	बुद्धौ न दध्मः खलु शेषबुद्धौ (नैष०) ११	१२
फलमूला नि कर्षयन् (महाभार०) ३६	बुद्धौ शरणमन्त्रिच्छ (श्रीमद्भाग०)	१३
फलमूलैश्च वर्तयन् (वा०रा०) १५८	बुद्धचा बुद्धिमतां वर (महाभार०) १०	०५
फालाहतमपि क्षेत्रम् (याज्ञ०) १८ टि०		17
ਕ	बुभूषते यः स परावरज्ञः (महाभार०) १४	४४
बद्धविहङ्गममालम् (भट्टि०) १३९		४९
बद्धो वासरसङ्गो (भट्ट॰) १३५	वुभूषितः स्वर्ग इवातपस्त्रिना	
बद्ध्वा योगासनानि ते (भट्टि०) १३८	(' ' /	४४
बन्धिष्ये सेतुना गङ्गाम् (महाभार्०)	बोधाय जेपुः परमाशिषश्च (बुध०) 📁	58
१३७ टि॰	MON 14 (1 / 2)	७३
बबन्ध चैव मे मूर्ष्टिन (महाभार०) १३७	when it when it is the said	१७
बभूवुः सुभृतास्तत्र (वा०रा०) २८	"G" i "G" "	६६
बभूवुरुद्यानविहा रकत्पाः (रघुं०) २५	"(4,5,11,11)	२७
र्बाहुष्मन् दिष्ट कारिणः (भट्टि॰) १०१	16	९०
बल्लं धृतिर्विपाप्मा च (महाभार०) ११९	WORLD COLL ST. C. S. J.	~~,~~ १
बलं बुद्धचा पाल्यते वर्द्धमानम्	was since it is	९ ८
(महाभारे०) १६१	1646.110 "	१२
बलवानिन्द्रियग्रामः (मनु०) ३५	4641 Aug 1111 16	६२
बलामतिबलां तथा (वा० रा०) ६३	MIGHT 193 2 / 3 /	55
बलिर्बबन्धे जलिधर्ममन्थे (भट्टि॰) १५५	"" C 0 / "	
बहिरितो मुकुरं च कुरुष्व मे (नैष०) २१ टि०	ब्राह्मणो घृति मान् विद्वान् (महाभार०) ११	१९

ब्राह्मणोऽनर्थना धृतिः (महाभार०)	११९	भाजने संपवित्रके (याज्ञ०)	४५
ब्रुवन्तः सर्वसात्त्वताः (हरि०)	99	भारतेन तदा विभो (महाभार०)	78
ब्रूहि सर्वं यथास्वैरम् (महाभार०)	१४०	भायिय पूर्वमारिण्यै (मनु०)	९५
भ		भार्या वा वर्तते वशे (वा०रा०)	१५६
भक्तानुरूपी भगवान् (महाभार०)	५६	भावभेदस्य योनयः (वा०प०)	252
भनत्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात्	( )	भावमन्तर्गतं नृणाम् (मनु०)	१४५
(श्रीमद्भाग०)	१०५	भावयन्तं भुवं देवीम् (हरि०)	१४६
भक्त्या विवदमानेषु (वा० रा०)	१०६	भावयन्ती समन्ततः (हरि०)	१४७
भक्त्या श्रुतगृहीतया (श्रीमद्भाग०)	६४	भावयन्नात्मनाऽऽत्मानम् (वा०रा०)	१४७
भक्षयन्ति परस्परम् (वा० रा०)	१४५	भावियष्यन्ति सततम् (हरि०)	१४७
भगवन्तं प्रपन्नोऽहम् (महाभार०)	१४०	भाव लाभलघुताम् (नैष०)	१४५
भगीरथस्तु रार्जीषः (वा० रा०)	१६ टि०	भावाभावौ च केवलौ (महाभार०)	१४५
भजते भुवनेश्वरः (महाभार०)	१४२	भावितात्मनः (वा० रा०)	१४५
भजमानाः पतन्ति ते (मनु०)	१३०	भिक्षाहृताः सक्तवः (वैरा०)	११९
भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम्		भीमः क्रोधसमन्वितः (महाभार०)	५१
(महाभार०)	१४२	भीमवेगा महाबलाः (वा०रा०)	90
भजेरन्निति घारणा (मनु०)	१४१	भीमसेन इति श्रुतः (महाभार०)	११७
	१४२ टि०	भीमसेनेन संयुगे (महाभार०)	६१
भजेरन् सर्व एव वा (मनु०)	१५४	भीरेव नास्ति सम्बन्धः (महाभार०)	१४६
भद्रे न विवहाम्यहम् (महाभार०)	१५४	भीष्मः शान्तनवस्तथा (महाभार०)	४२
भयं च विगतं मम (हरि०)	१४५	भुक्तशेषं द्विजोत्तमाः (वा०रा०)	१५८
भयाद् भोगाय कल्पन्ते (मनु०)	२७	भुजांश्च पीनानभितः क्षिपन्ती (वा०रा	o) ४२
भवकाले भवत्येषः (हरि०)	१४४	भुज्यमाननवयौवनाऽमुना (नैष०)	७१
भव तात युधिष्टिर (महाभार०)	, १ ४९	भूत भावोद्भवकरः (श्रीमद्भग०)	१४४
भवता तस्य कृतः कृतावधेः (किरा०)	) २३	भूतानां घ्वजवासिनाम् (महाभार०)	१०२
भवता महता हृदि (नैष०)	१४०	भूतानां भावनं पुनः (महाभार०)	१४६
भवता यद् व्यवसितम् (श्रीमद्भाग०)	६३	भूतानि कालः पचती ति वार्ता	
भवन्ति ज्यायसे गुणाः (महाभार०)	१४४	(महाभार ०)	१२७
भवाप्ययौ हि भूतानाम् (श्रीमद्भग०)	१४४	भूमावप्येककेदारे (मनु०)	57
भवाय तस्य देशस्य (हरि०)	१४६	भूमिर्भवति भूतानाम् (महाभार०)	१४४
भविनां भावयन् दुःखम् (नैष०)	१४९	भूय एव चरणौ करोतु वा (नैष०)	२३
भविष्यद्भूतिदर्शिनी (महाभार०)	१२३	भूयश्च गदया हंसम् (हरि०)	४५
भविष्यन्ति दिवौकसः (महाभार०)	१४५	भूष्णु र्भविष्णुर्भविता (अ०को०)	१४७
भविष्यामीति संज्ञा मे (हरि०)	१४५	भृत्य एष निजकृत्यमर्हति (नैष०)	२३
भवे भवे तेन ममैवमेवम् (नागा०)	१४४	भृशं तप्यामहे वयम् (महाभार०)	९२
भव्यं चक्रे प्रियत्तः (वि०पु०)	१४३	भेजिरे किल निर्वृताः (हरि०)	१४२
भागं वर्हिषि या वृङ्क्ते (श्रीमद्भाग०)	९०	भेजे धर्ममनातुरः (रघु०)	१४२

उ द्धृतरलोकपादानुक्रमसूची			५ ६७
भेदनं धनुषस्तथा (वा०रा०)	६०	मया पुत्रहितैषिणा (महाभार०)	६४
भैक्षं चाहरहश्च रेत् (मनु०)	७३	मया योऽन्यः सहेति वै (महाभार०)	४५
भैक्षेण वर्तयेक्षित्यम् (मनु०)	१५८	मयि पञ्चत्वमापन्ने (वा० रा०)	१६०
भौमानि चरणैः क्षिपेत् (महाभार०)	४३	मयैषा तपसा प्राप्ता (महाभार०)	४१
भ्राजमानः स्वतेजसा (हरि०)	९३	मर्तव्यं प्रवणे मया(महाभार०)	१२३
भ्राजमाना तथात्यर्थम् (महाभार०)	११६	महत्त्वाद् भारवत्त्वाच्च (महाभार०)	११६
भ्रातृन् मे ऽग्राहयत् पुरा (महाभार०)	६६	महत्त्वे च गुरुत्वे च (महाभार०)	११६
म		महर्षिभिः परं ब्रह्म (रघु०)	५८
मञ्जूषां तामपावृत्य (वा०रा०)	१४०	महर्षेर्वचनाद् रामः (वा० रा०)	१४०
मतिर्विदूषिता देवैः (श्रीमद्भाग०)	६४	महाँल्लोके चरिष्यति (वा० रा०)	ওঽ
मत्प्रसादात् तरिष्यसि (श्रीमद्भग०)	९५	महात्मा क्व नु गच्छति (वा० रा०)	१५१३
मत्सकाशे मुदा युक्ता (वा०रा०)	११६	महादेवेन दिष्टं ते (महाभार०)	१०२
मत्स्या इव जना नित्यम् (वा०रा०)	१४५	महानदी द्वारवती (हरि०)	१४७
मनःषष्टानीन्द्रियाणि (श्रीमद्भग०)	३५	महाभारतमुच्यते (महाभार०)	११६
मनवो भूरितेजसः (मनु०)	१०	महाभूतादि भावनः (हरि०)	१४५
मनसा नाम धारय (महाभार०)	११७	महायज्ञविधानं च (मनु०)	२८
मनसिजेन तदूरुयुगं तदा (नैष०)	११५	महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु च (नैष०)	৬४
मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे (मनु०)	३५	महोर्मिणमरिन्दम (महाभार०)	१३५
मनस्तु मे संशयमेव गाहते (कुमा०)	48	मा गाः शुचं वीर भरं वहा मुम्	
मनीशास्ते हि जीवतोः (मनु०) १४	२ टि०	(वा॰ रा॰)	१५४
मनुष्याः पार्थं सर्वशः (श्रीमद्भग०)	६५	मातर्यपि च वृत्तायाम् (मनु०)	१५=
मनो दध्ने महेश्वरः (हरि०)	११८	मा तात साहसं कार्षीः (महाभार०)	५२
मनो दुर्निग्रहं चलम् (श्रीमद्भग०)	६१	मातृभावेन जानती (हरि०)	- 200
मनोवाक्कर्मभिर्देव (महाभार०)	१४२	माधुर्यमीष्टे हरिणान् ग्रहीतुम् (रघु०)	६१
मन्त्रग्रामं गृहाण त्वम् (वा० रा०)	६३	मानसा मे भविष्यध्वम् (वा० रा०)	१४४
मन्त्रतस्तु समृद्धानि (मनु०)	३४	मानुषाणि च वीर्यवान् (महाभार०)	६७
मन्त्रयामः परन्तप (महाभार०)	३९	मा भवाननुशास्त्वित (मनु०)	४६
मन्त्रिभि र्धार्यंते राज्यम् (पञ्चत०)	११७	मामेत्र स्वयमादितः (मनु०)	६६
मन्त्रैः सन्ध्यात्रयं द्विजाः (भट्टि०)	९४	मायया मायिनां वरः (हरि०)	१८
मन्त्रैरभिजजाप च (वा० रा०)	१६	मायामेतां तरन्ति ते (श्रीमद्भग०)	९५
मन्दरं पर्वतं गन्तुम् (हरि०)	११८	मार्गमाश्रित्य पश्यतः (वा० रा०)	१०६
मन्यते तमसावृता (श्रीमद्भग०)	१५०	माल्यमोदकदक्षिणाः (वा० रा०)	२८
मन्यन्ते मामबुद्धयः (श्रीमद्भग०)	१५१	मा स्म भूर्ग्राहिणी भीरु (भट्टि०)	६६
मन्यन्तो मधुसूदनम् (हरि०)	१५१	मुक्तश्चर यथासुखम् (महाभार०)	२४टि०
मन्ये च कुष्णे पतयस्तवैते (महाभार०)	४७	मुचुकुन्दं च योगिनम् (श्रीमद्भाग०)	१११
मम युक्तं प्रयस्यतः (महाभार०)	१०५	मुच्यन्ते ते महाभयात् (महाभार०)	१०४
मम वत्मीनुवर्तन्ते (श्रीमद्भग०)	६५	मुनयो वनवासिनः (वा० रा०)	१३८
			10 1

मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः (वा० रा०)	१६	यत्तत् पृथां वागुवाचान्तरिक्षे (महाभार०)	५ २
मुहूर्तं तिष्ठ रावण (वा० रा०)	१०६	यत् तव स्तवविधौ विधिरास्ये (नैष०)	७५
मुहूर्तं पश्य रावण (वा० रा०)	१०६	यत् तिर्यक् क्षिप्त मुरसि (अ०को०)	४५
मूर्धिन त्वां वासयेयं वै (महाभार०)	40	यत् ते भृशतरं दानात् (महाभार०)	१५९
मूर्धिन मूर्घाभिषिक्तस्य	९९	यत् त्वया हरिरीश्वरः (श्रीमद्भाग०पु०)	६२
मूलकर्म तु कार्मणम् (अ० को०)	१७	यत्र तिष्ठति तद् धनुः (वा०रा०)	१४०
मृगस्य मृगयुः पदम् (मनु०)	१२३	यत्र नास्ति बलात्कारः (महाभार०)	१४६
मृगो यत्र स्वभावतः (मनु०)	४, ६५	यत्र भूत्वा नरेन्द्रेण (हरि०)	१४४
मृजावान् स्यात् स्वयूथ्येषु (महाभार०)	४३	यत्र श्यामो लोहिताक्षः (मनु०) १०४;	१२२
मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् (मनु०)	९५	यत्र सायंगृहो मुनिः (वा०रा०)	१४७
मृदु तस्य मुदेऽकिरद् गिरः (नैष०)	३७	यत्राकथयमानस्य (महाभार०)	२१
मेघावी विक्रमः क्रमः (महाभार०)	३९	यथा चरति मारुतः (मनु०)	७२
मेने पत्तगसत्तमम् (हरिर०)	१५१	यथादृष्टं यथाश्रुतम् (मनु०)	१०६
मेरुपर्यन्तगामिना (हरि०)	९३	यथा ध्रियेद पत्यं मे (हरि०)	११६
मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानम् (रघु०)	१५६	यथा नयत्य सृक्पातैः (मनु०)	१२३
मैथिलीमपि या हि त्वम् (वा०रा०)	१४	यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः (महाभार०)	५५
मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः (मनु०)	५०	यथा प्लवेनौपलेन (मनु०)	९५
मोहाद् राजा स्वराष्ट्रं यः (मनु०)	३४	यथा मातरि वर्तते (वा०रा०)	१५७
म्रियामहे न गच्छामः (भट्टि॰)	१०६	यथामुखीनः सीतायाः (भट्टि०)	१३६
म्लेच्छदेशस्त्वतः परः (मनु०)	54	यथा रामजनार्दनौ (महाभार०)	१४६
य		यथा रामे तथा तस्मिन् (वा०रा०)	१५५
य आत्मनो दुश्चरितात् (महाभार०)	५०	यथावच्छास्त्रचक्षुषा (महाभार०)	७३
यं तु पश्येन्नि धि राजा (मनु०)	१०६	यथावत् तन्निबोध मे (महाभार०)	७१
यं मातापितरौ क्लेशम् (मनु०)	१४४	यृथावायुं समाश्चित्य (मनु०)	१५७
यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्त्तैः (मनु०)	४३	यथा विस्पन्दमानं मे (हरि०)	१४९
यः पचत्यात्मकारणात् (मनु०)	१२७	यथा वृत्तं महारणे (महाभार०)	१५९
यः स मे श्रीर्हरिर्गितिः	५१	यथा शैलमयौ तथा (हरि०) ४२	≀ टि∘
यः स्तोकेनापि सन्तोषम् (पञ्चत०)	९९	यथोक्तकारिणं विप्रम् (मनु०)	१२२
यक्षा दशशतावराः (महाभार०)	१३५	्यथोक्तेन नयन्तस्ते (मनु०)	१३४
यजतां शं तनोति (श्रीमद्भाग०)	59	यदतनुज्वरभाक् तनुते स्म सा (नैष०)	59
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् (श्रीमद्भग०)	54	यदनेन रथेनैव (वा०रा०)	१५३
यज्ञपात्राणि गात्रेषु (भट्टि०)	৩5	यदम्बा मे यवीयसी (वा०रा०)	२५
यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः (महाभार०)	११६	यदात्मनि निरालोकम् (श्रीमद्भाग०पु०)	६७
यज्ञै र्घार्यन्ति देवताः (महाभार०)	११६	यदा युक्त्या नयेद र्थान् (महाभार०)	१२३
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तम् (रघु०)	१०	यदा वजिति संग्रामम् (वा०रा०) २५	५ टि०
	२५ टि०	यदिदं नास्ति गम्यताम् (मृच्छ०)	६१
यत्कृते व्यसनं मम (वा०रा०)	२५ टि०	यदि प्राणान् प्रकाङ्क्षसे (हरि०)	१००

र्ज्द् धृत रलोकपादानुक्रमसू ~~च~~ ी			१ ६६
यदि रचितधियं माविद्यलोकोपविद्ध		या रोगिणी स्यात् तु हिता (मनु०)	११२
	দ্	यावत् नुष्टिकरं भवेत् (मनु०)	१९
	50	यावदेव दिवसेन शशीव (नैष०)	98
	०६	यास्यन् सुतस्तप्स्यति मां समन्युम् (भवि	
यद् गत्वा न निवर्तन्ते (श्रीमद्भग०)	४५	युगे भरतसत्तम (हरिः०)	१४५
	४०	युञ्जते ध्यायतेऽपि च (महाभार०)	53
यद्येष हेतुस्तव खादने स्यात्		युद्धे चैव बलक्षयम् (महाभार०)	३४ टि०
(महाभार०)	२५	युध्यस्व यदि शूरोऽसि (वा० रा०)	१०६
यद् वाक्यं नारदेनोक्तम् (महाभार०) १	५७	युवतयः कुसुमं दधुराहितम् (रघु०)	११३
यद् वेदे कुरुते तनुम् (महाभार०) १७	टि०	युवतिजनैर्जगृहे मुनिप्रभावः (किरा०)	६६
यद् वै लोके वैदिकं कर्म साधु (महाभार०)		युवयोः संहितात्मनोः (महाभार०)	१४६
१	४७	ये च विश्वतिवर्षा वा (महाभार०)	१४५
यन्नाम विवशो गृणन् (श्रीमद्भाग ० पु०)	५७	ये तु पश्यन्ति तद् भूतम् (महाभार०)	१०४
	४६	ये घरिष्यन्ति पार्थिवाः (हरि०)	११६
यमान् सेवेत सततम् (मनु०)	४२	येन माद्येन्न तत् पिबेत् (महाभार०)	१३१
यमुनातीरमाश्रित्य (महाभार०)	९४	ये न लोभान्नयन्त्यर्थान् (महाभार०)	१२३
ययेदं धार्यते जगत् (श्रीमद्भग०) १	१५	येन वृत्तेन जीवेयुः (हरि०)	१५६
यवैरन्ववकीर्याथ (याज्ञ०)	४५	येनादिदत् दैत्यपुरं पिनाकी (भट्टि०)	६३
यवोऽसीति यवांस्तथा (याज्ञ०)	४५	येनास्मिन् कर्मणा लोके (मनु०)	१३, ४७
यशः परिच्छेतुमियत्तयालम् (रघु०)	५२	येनैष भारोऽतिगुरुर्न तस्य (भट्टि०)	१५५
यश्च तप्तो न तपति (महाभार०)	९२	येऽन्यत्र मन्त्रमहिमेक्षणमुग्धबोधाः	L _a
यस्तर्केणानुसन्धत्ते (मनु०) १	०५	(यशस्ति०)	५८
यस्ते हरति पुष्करम् (महाभार०)	રપ	ये वै ध्रुवं विनिश्चित्य (महाभार०)	१२८
यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणः (मनु०) १	१८	येषां नास्ति फलोदयः (महाभार०)	२४
यस्माद् राजभटा मां हि (वा० रा०) १	२२	येषां वः पत्युरत्युच्चैः (नैष०)	६६
यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः		ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते (भट्टि०)	९४
•	५०	ये स्म पापानि कुर्वते (महाभार०)	९६
यस्मिन् देशे निषीदन्ति (मनु०) १	63	ये हि संभिन्नमर्यादाः (वा० रा०)	१४५
यस्मिन् हरिर्भगवान् इज्यमानः		यैराख्यानमिदं ततम् (महाभार०)	59
(श्रीमद्भाग० पु०)	९०	यैद्वरि श्चारयन् नित्यम् (महाभार०)	७१
यस्य नैव श्रुतं ब्रह्मन् (हरि०)	६२	योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् (महाभार	) २९
यस्य मे भवती नेत्री (महाभार०) १	२३	योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य (महाभार०)	१६ टि०
• • •	०६	योगक्षेमं प्रचारं च (मनु०)	१६
	९७	योगक्षेमः प्रवर्तते (वा० रा०)	२५
- · · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	४०	यो गति सर्वभूतानाम् (वा० रा०)	90
यानमासनमेव च (मनु०)	१०	योगबन्धै र्बबन्ध ह (महाभार०)	१३८
या भावयति भूतानि (हरि०) १	४५	योगभिद् धैर्यधारणे (मेदि०)	११९

योगस्यान्तरविघ्नतः (हरि०)	६ राक्षसोऽतर्जयत् सूतम् (भट्टि०) = =७
योत्स्यामहमरिन्दम (हरि०)	
यो धर्मो यत् सुखं चैव (महाभार०) ५	^६ रागद्वेषवियुक्तैस्तु (श्रीमद्भग०) ७५
यो नारदवचस्तथ्यम् (श्रीमद्भाग० पु०) ६	
योऽन्तकाले जगत् पीत्वा (हरि०) १३	२ राघवः प्रतिभानवान् (महाभार०) ३६
यो भवेदेकभावेन (पञ्चत०) १४	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·
यो मे यन्ता भवेन्नरः (महाभार०) १०	५ राजदण्डनिपीडिताः (वा०रा०) १४५
योऽर्थान् धर्मेण पश्यति (मनु०) १०	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·
यो वाहयति सौनिकः (मनु०) १५	, ,
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम्	राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत्
(महाभार०) ७	२ (महाभार०) ५६
योषितां धर्ममापदि (मनु०) ११	प्त राजा दशरथः पुरीम् (वा० रा०) ४७
	^९ राजानं सत्यवादिनम् (मनु०) १२२
यो हि मां पुरुषो गृध्येत् (महाभार०) ५	प राजानो रजसान्विताः (महाभार०). १२३
र	राज्ञः प्रवृत्ति त्विह कुत्र राजा
रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः (याज्ञ०) १२	३ (महाभार०) १४०
रक्ष लोकांश्च देवांश्च (महाभार०) प	६ रात्रावहनि वा सदा (मनु०) ७३
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति	रात्रि वर्तयामहे (वा०रा०) १६०
(श्रीमद्भग०) १०	प्त रामः कृतात्मा भ रतम् (वा०रा० २०
रक्षोभिस्तापितास्तेऽपि (भट्टि०) ९	४ रामः शुद्धेन चेतसा (वा०रा०) ६१
रघुराप्तैः समियाय योगिभिः (रघु०) १० टि	॰ रामस्तं बुबुधे ततः (महाभारः) ३६
रजसि प्रलयं गत्वा (श्रीमद्भग०) ४	
रजांसि समरोत्थानि (रघु०) १३	° रामस्यार्थे मनस्विनः (वा०रा०) २५ टि०
रतिपति प्रतिशम्भुविभीषिकाम् (नैष०) ११	रामाय परमासनम् (वा०रा०) १००
रत्नजालपरिष्कृतैः (वा०रा०) १६१ टि	े रामेण यदि ते पापे (वा०रा०) १०६
रत्नमन्यनृपढौिकतमन्ये (नैष०) प्र	³ रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् (वा०रा०) १५९
रत्नान्यस्य सुरासुरैः (राजत०) ==	⁹ रावणं मंस्यते को वा (भट्टि०) १५१
रथात् तस्मादवापतत् (हरि०) ४	⁽ रुदन्ती च क्रोशन्ती (वा०रा०) ४१
रथानां द्रवते वृन्दम् (महाभार०) १०।	⁹ रूढश्च कृतमलश्च (वा०रा०) १७
रद्धा लङ्कानिवासिनाम् (भट्टि०) ५७	रोचयन्ति स्म यादवाः (हरि०) १५२
रमते यत्र वैदेही (वा॰रा॰) १०	ं ल
रविस्तप्स्यति निश्शङ्कम् (भट्टि॰) ९ः	रे लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् (वा०रा०) ६५
रश्मीन् संयम्य रिश्मिभाः (महाभार०) १३ः	लक्ष्मणोऽस्मिन् सदाऽनघः (वा०रा०) १५८
रसातलजल कृत्स्नम् (हरि०) १३	रे लघ्वाहारो जितेन्द्रियः (महाभार०) १२४
रसान् धातूं श्च दोषां श्च (महाभार०) १६	े लङ्काङ्गनानामवबोधकाले (भट्टि०) १५२
रहः क्षिपसि पाण्डव (महाभार०) ४	^४ लब्ब्बा त्रिभुवनश्रियम् (हरि०) १४६
राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् (भट्टि॰) २१ टि	° लीलयाऽपि तव नाम जना ये (नैष०) ६०
	• •

-	
उद्घृतइलोकपादानुक्रमसूची	३७१
लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् (चाण०) ६१	वर्तन्ते सर्वकर्मसु (मनु०) १५६
लुब्घोऽभिलापुकस्तृष्णक् (अ०को०) ५६	वर्तन्ते सर्वजन्तवः (मनु०) १५७
लेपं कुड्येषु दापय (महाभार०) ९८	वर्तयन्ति नरर्षभाः (वा० रा०) १५९ टि०
स्रोकः सर्वाश्रयः क्रमः (महाभार०) ३९	वर्तयन्नवतिष्ठते (महाभार०) १६०
लोकमन्धतमसात् क्रमो दितौ (रघु०) ४०	वर्तयन्नेककालिकम् (मनु०) १५६
लोकमेकार्णवं चक्रे (हरि०) १३२	वर्तयिष्यामि तच्छृणु (महाभार०) १५९
लोकाननु चरिष्यति (नैष०) ७४	वर्धते ते तपो भीरु (भट्टि०) १२२
लोकानां लोकभावनः (हरि०) १४४	वर्धमानगृहैश्चापि (वा० रा०) १६१ टि०
लोकार्थं ज्ञापयाम हे (महाभार०) ५६	वर्धयन्ति पुनः प्रजाः (महाभार०) १४६
लोकास्तस्य ह्यन्तवन्तो भवन्ति	वर्म चान्ये दधु र्दुत म् (भट्टि०) ११२
(महाभार०) ७२	वर्षते तपते कोऽन्यः (महाभार०) ९१
लोके स्थावर जङ्गमे (महाभार०) ४८	वशक्रिया संवननम् (अ० को०) १७
लोकोऽग्रहीष्यदृषभस्य हि तत्प्रमाणम्	वसिष्ठं जपतां वरम् (वा० रा०) ११७
(श्रीमद्भाग० पु०) ६५	वसिष्टस्य प्रजापतेः (हरि०) १४७
लोभमोहविवर्जिता (वा० रा०) ११६	वस्ति स्नायुं च रोचनाम् (मनु०) ९५
लोभाद् वापि जनार्दन (महाभार०) १३७	वस्त्रं काषायमेव च (महाभार०) ६४
लौकिके समयाचारे (वा० रा०) १७	वस्त्रं पत्रमलङ्कारम् (मनु०) १६
व	वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् (रघु०) १५३
वंशः साध्वभिमन्युना (श्रीमद्भाग० पु०) ११७	वहत्यार्वाजतं द्रुतम् (महाभार०) १५४
वक्ष्यन्तीमे हया मम (महाभार०) १५४	वहेदित्यव्रवीनमनुः (मनु०) १५४
वक्ष्याम्यहमितः परम् (महाभार०) 🤫	वह्नाविग्नमतां वर (महाभार०) ९२
वणिजां कारयेत् करान् (महाभार०) १६ टि०	वह्निना द्रवसाणम् (श्रीमद्भाग ः) १०५
वधात् वलेशाच्च रक्षति (महाभार०) १४६	वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् (महाभार०) ४३;४४
वधाद् बन्धाद भयाद् वापि महाभार०) १३७	वाचा दारुणया क्षिपन् (मनु०) ४४
वध्यस्य देहे स्वयमेधितश्चेत् (भट्टि०) १२	वाजी वल्गासु गृह्यते (मृच्छ०) ६१
वनवासात् पुनर्वयम् (वा०रा०) १०३	वातोद्धृत इवाम्बुदः (महाभार०) ६१
वने पुष्पाणि चिन्वती (महाभार०) ७७	वाराह एप कथितः (हरि०) १४४
वने प्रस्थापयिष्यति (वा० रा०) २५ टि०	वारिधरस्य वारि किरतः (अमरु०) ३७
वने विचरतां तेषाम् (महाभार०) ६१	वार्ता कर्में व वैश्यस्य (मनु०) १५७
वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु (रघु०) २२	वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
वप्रकीडापरिणतगज० (मेघ०) २२	(श्रीमद्भग०) ६५
वराहोद्भूतिनःस्वनैः (हरि०) ४२ टि०	वासिष्टं च प्रतीत्यृचम् (मनु०) ६३
वर्णानां संकरं चक्रे (मनु०) १९	वासुदेवं सनातनम् (वा० रा०) ७०
वर्तते चोत्तमां वृत्तिम् (वा० रा०) १५८	वास्यत्यनियतं मरुत् (भट्टि०) ९३
वर्तते हृदि नित्यशः (महाभार०) १५७	^o वाहाः पुनः सुरभितामिव गन्धवाहाः
वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः (हरि०) १५७	(नैष०) १२२
वर्तन्ते सर्व आश्रमाः (मनु०) १५७	• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •
	•

विगाढाऽरं वनस्यासौ (भट्टि०) ५५	वृन्तादिव फलंत्वां तु (वा० रा०) १०६
विचिन्वानोऽथ वैदर्भीम् (महाभार ़) ७८	वृषसेनोऽस्त्रमायया (महाभार०) ११५
विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् (महाभार०) ११२	वेणुगुल्मिमवानलः (महाभार०) ४३
विदुरो ज्ञातयश्चैव (महाभार०) ४२	वेदमध्यापयद् विधिम् ६७
विद्यात् कविः सुकृतं मे दधाति	वेदमेव सदाभ्यस्येत् (मनु०) ९३
(महाभार०) ११०	वेदमेवाभ्यसेन्नित्यम् (मनु०) १४२
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा (मनु०) ११९	वेदाचारविधानोक्तैः (महाभार०) ११६
विद्वांसमिप कर्षति (मनु०) ३५	वेदा वर्तन्ति शाश्वताः (हरि०)
विधिः संबन्धिबान्धवैः (मनु०) १३७	वेदेषु परिनिष्ठितौ (वा० रा०) ६६
विधिर्धर्ममनुस्मर (वा० रा०) १०४	वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्नाः (महाभार०) ११६
विधिवद् ग्रहयामास (मनु०) ६६	वेदोपबृंहणार्थाय (वा० रा०) ६६
विधुदीक्षितजेन यत्पथम् (नैष०) ९१	वेलां समुद्रे सगरश्च दध्ने (बु० च०) ११९
विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् (रघु०) २०,१२३	वैदेहं मिथिलाधिपम् (वा० रा०) 🕟 ४७
विपत्ति चिरगोपिताम् (राज०) १०६	वैदेह्या र्दाशतो ऽघमे (वा० रा०) १०६
विपरीतं नयन्तस्तु (मनु०) १२३, १३४	वैद्यस्तु गुणवानेकः (सुश्रु०) · र६
विभीषणेन सोऽख्यायि (भट्टि॰) ४६	वैराग्येण च गृह्यते (श्रीमद्भग०) ६१
विमुक्ताः सर्वसङ्ग्रेभ्यः (हरि॰) ११६	वैष्णवत्व मदर्शयत् (राज०) १०६
विरोचिष्णु तमो नुदम् (मनु०) १२५	वोढ़ः कन्या प्रदीयते (मनु०) १५४
विवर्णवदना दीनाः (हरि०) ७९	व्यजेष्ठा विघ्ननायकान् (भट्टि॰) १२२
विवादे ग्रामयोर्द्धयोः (मनु०) १२३	व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा (याज्ञ०) १०५
विश्चलरणीं शुभाम् (वा० रा०) १६	व्यवहारानतन्द्रितः (रघु०) १०५
विशिष्यते नरेन्द्रेण (वा० रा०) १६०	व्यसृजत् सर्वतोदिशम् (महाभार०) १३६
विश्रुता सरिदृत्तमा (वा० रा०) १३५	व्यापारो भावना सैवो० (वै० भूषणसारः) १५
विश्वं चरति सोमया (हरि०) ७५	व्यायामेन च तेनास्य (महाभार०) ५१
विश्वामित्रे गते राजा (वा० रा०) ४७	व्यायामेन मयानेन (महाभार०) ५१
विषभराभविसाभरणा दधे (नैष०) ११२	वृतं समाप्य वरदम् (वा० रा०) ९४
विषयानिन्द्रियैश्चरन् (श्रीमद्भग०) ७५	হা
वीरम्मन्या द्विषद्गणाः (भट्टि॰) ५६	शक्तेन विषयेषु च (मनु॰) १२२
वृत्ततस्तु हतो हतः (मनु०) १३०	शक्तो धारियतुं पौरैः (वा० रा०) ११८
	शक्यं बुद्धचा बलेन वा (महाभार०) १०१
	शक्रं च महतो भयात् (महाभार०) ५६
	शतयोजनविस्तीर्णम् (वा० रा०) १३५
	शत्रूणां गाहिता कपिः (भट्टि०) ५५
2	शन्नो देग्या पयः क्षिप्त्वा (याज्ञ०) ४५
वृत्ति वहति राघवः (वा० रा०) १५४ वृत्तेन महता ततः (वा० रा०) १६०	शब्दब्रह्मणि निष्णातः (महाभार०) १७ दि०
वृत्त्यपायान् यथाविधि (मनु०) १५७	शब्दे स्पर्शे तथा रूपे (महाभार०) १४७
वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा (नैष०) २३	शम्यापातास्त्रयोऽपि वा (मनु०) १२०
Jan 120 3.00 241 441 (112.)	

उद्घृतश्लोकपादानुक्रमसूची			२७३
शरणं गृहरक्षित्रोः (अ० को०)	५१	शेषं स्थास्यति ते सुत (वा० रा०)	१७
शरधाराश्मवर्षाणि (महाभार०)	१३६	शैलैरिवा चिनोद् भूमिम् (भट्टि०)	195
शरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा (महाभार०)	१५३	शोको नाशयते धैर्यम् (वा० रा०)	१२१
शरीरमेतत् कुरुते (महाभार०) १	७ E o	शोको नाशयते श्रुतम् (वा॰ रा॰)	१२१
शरीरस्यात्यये चैव (मनु०)	७३	शोको नाशयते सर्वम् (वा० रा०)	१२१
शर्वेषिणः पुनरतः शिवतां गृणन्ति		शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः (रघु०)	२९
(यशस्ति०)	५८	शौचमावश्यकं कृत्वा (महाभार०)	९६-क
शशबिन्दुर्दुहितरि (श्रीमद्भाग० पु०)	१११	श्येना गोमायवस्तथा (महाभार ०)	३६
शशमात्रो ऽनयद् दिवम् (भट्टि०)	१२४	श्रमफेनमुचा तपस्वि गाढाम् (रघु०)	५४
शशिकान्तमयं तपागमे (नैष०)	९१	श्राद्धकल्पं च शाश्वतम् (मनु०)	२८
शश्वद् धर्मविसर्गतः (हरि०)	१४५	श्राद्धदानेन तर्पिताः (हरि०)	१४७
शाकद्वीपप्रशासिनि (नैष०)	१४३	श्रान्तान् हयान् संपरिवर्त्य शीघ्रम्	
शाकद्वीपेश्वरं चापि (वि० पु०)	१४३	(वा० रा०)	७०
शापमेव तरिष्यामि (कथासरि०)	९६	श्रावितस्त्वं मया गुह्यम् (महाभार०)	५ ६
शापाक्रोशौ दुरेषणा (अ० को०)	४२	श्रुतश्रवस मग्रहीत् (श्रीमद्भाग० पु०)	६१
शारीरेषु च गृघ्यतः (महाभार०)	५६	श्रुत्वा मन्त्रं भवप्रोक्तम् (महाभार०)	६४
शाश्वती खलु ते कीर्तिः (नैष०)	७४	श्रुत्वा स हरियूथपान् (महाभार०)	४१
शास्त्रज्ञश्च कृत ज्ञश्च (वा० रा०)	२५	श्रयन्ते परिणोतास्ताः (अभि०)	६३
ज्ञास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः (पञ्चत०)	११३	श्रेणिस्रजा साम्प्रतमङ्ग हारम् (नैष०)	९०
शास्त्रे दृष्टः सनातनः (वा० रा०)	७४	श्रेयो वै याचतः पार्थ (महाभार०)	११९
शिलाविशेषानधिशय्य निन्युः (रघु०)	१२३	श्रोतब्यमनसूयया (वा० रा०)	१५९
शिविरस्य हुताशनम् (महाभार०)	९५	इलेष्मातकमयो दिष्टः (वा० रा०)	१०२
शिशुर्भूत्वा दिवं खं च (महाभार०)	३९	ष	
शीघ्रं लक्ष्मण जानी हि (वा० रा०)	~~5~~ 4	र्वाष्ट प्राप्स्यसि भारत (महाभार०)	१०२
शीतैः पूरवा पयोनिधौ	१३३	स	
शीलं च पतती व मे (वा० रा०)	१२८	स ए वमुक्त स्तु मुनिः (महाभार०)	१४०
शुचिः पुण्यफलो भव (वा० रा० <u>)</u>	१३५	संयोजयन्तो विष्रांश्च (वा० रा०)	२८
शुद्धिचिन्तयोर्मिश्रणे (वोप०)	१४३	संरक्षणार्थं जन्तूनाम् (मनु०)	७३
शुनः कर्षतु वृत्त्यर्थे (महाभार०)	३५	संवर्तो वर्तन श्चैव (हरि०)	१६०
शुनःशेपं नरेश्वरः (वा० रा०)	६२	संशयो मे न विद्यते (महाभार०)	५०
शुभावधानं स्वरबद्धराग म् (भट्टि०)	५३	संश्रयत्येव तच्छीलम् (मनु०)	१४१
शुश्रूषमाणः पितरम् (वा ः रा०) १५	९ टि०	संसिद्धि परमां गताः (श्रीमद्भग०)	४इ
शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा (महाभार०)	१५९	संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रम् (महाभार०)	१५४
शूद्रकर्माणि कारयेत् (हरि०)	६२	सकु ज्जप्त्वा ऽस्य वामीयम् (मनु०)	द३
शूद्रत्वं च स गच्छिति (मनु०)	४५	सकृदुक्तं न गृह्णाति (पञ्चत०)	६३
शूले मत्स्यानिवा पक्ष्यन् (मनु०)	१२७	सख्यस्ता जग्मु रिङ्गितैः (महाभार०)	४९
श्रृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः (रघु०)	१४४	स गन्छत्युत्तमस्थानम् (मनु०)	७३

			`
स गतिः स परायणम् (वा० २ा०)	५१	सनाभितां साधु बबन्ध सन्थया (नैष०	) १३९
संक्षिप्यामुत्र संभवः (हरि०)	७५	सन्धिं छित्त्वा तु ये रात्रौ (मनु०)	ওৎ
संग्रामं रणवृत्तयः (हरि०)	११६	सन्निकृष्टांश्च रेदे तान् (महाभार०)	७४
स चापि रामः परिषद्गतः शनैः		संन्यस्याभरणानि च (महाभार०)	६४
(वा० रा०)	१४९	सपत्नीशः शङ्करः सार धाता (हरि०)	१११
सचिवं देशकालज्ञम् (महाभार०)	१४५	सपवित्रं तिलोदकम् (मनु०)	९९
सच्छिन्नबन्ध द्रुत युग्यज्ञून्यम् (रघु०)	१०५	सप्ततन्तुं महाध्वरम् (महाभार०)	८ ९
सज्जयन्ति हि ते नारीः (मनु०)	७४	सप्ताह जाते त्विय मन्दबुद्धे (महाभार०	) हर्
स ज्ञेयो यज्ञियो देशः (मनु०)	54	सप्तैव कीलाः कथिताश्च जिह्नाः	३३
संचितस्तत्र तत्र (महाभार०)	१२४	स बालस्तेजसा युक्तः (महाभार०)	२२
संताप द्रुत भूरिसर्पिषि घटे (राजत०)	१०५	सभार्यः कुरुनन्दनः (महाभार०)	९४
स तं दण्डं समुचितम् (हरिर०)	६२	स भ्रातुश्चरणौ गाढम् (वा०रा०)	५४
स तदुच्चकुचौ भवन् (नैष०)	१४९	समतामपि ते ध्रुवम् (महाभार०)	४५
स तदेव स्वयं भेजे (मनु०)	१४२	समन्तादिं कद्धतः (हरि०)	१२७
स ताभ्यो बलिमग्रहीत् (रघु०)	१४७	समवृत्तौ निरन्तरौ (रव्)	१५६
स तामाह प्रसज्जन्तीम् (हरि०)	88	समस्तत्र विभागः स्यात् (मनु०)	१४१
स तु मेवाविनौ दृष्ट्वा (वा० रा०)	६६	समाधाय मनो हृदि (श्रोमद्भाग०)	हर्
सत्काराही कृते तब (वा०रा०)	२५ टि०	समानयानो भवितासि मे सखा	
सत्क्षेत्रपतिता कृषिः (मुद्रा०)	७८	(महाभार०)	१०४
सत्तायां मङ्गले वृद्धौ (काशकु० टी०)	१४३	समानेन समीरितः (महाभार०)	१६०
सत्यं सत्येषु सामसु (महाभार०)	५८	समारब्धाश्चिकीर्षितुम् (महाभार०)	२:४
सत्यधर्मीर्यवृत्तेषु (मनु०)	१५७	समाश्वासयदात्मवान् (वा०रा०)	२०
सत्यव्रत ढौकितम् (कथासरि०)	59	समासेन चिकीषितम् (मनु०)	१५
सत्त्वसंग्रहणे रतम् (महाभार०)	१४५	समिन्धानोऽस्त्रकौशलम् (भट्टि०)	१२
सत्त्वस्थं सात्वतां पतिम् (महाभार०)	५क	समीक्ष्य वसुधां चरेत् (मनु०)	ড ঽ
सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य	६७	समीक्ष्य सुकृतिनां दधाति लोकान्	,
सदसत्संशयगोचरोदरी (नैष०)	१२४	(महाभार०)	११२
सदा ते जननीतुल्याम् (वा०रा०)	१५४	समुत्सुकः स्वप्ननिकेतनेभ्यः (भट्टि०)	? ?
सदा सत्यं तपश्चैव (हरि०)	४७	समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति (श्रीमद्भग०)	१०५
स दीनो दीनया याचा (वा०रा०)	८५		४२ टि०
स दृष्टः सन्ततं मतः (हरि०)	१५०	समैहि विषमं यस्तु (मनु०)	७४
सद्भिराचरितं यच्च (हरि०)	४७	समौ लोलुपलोलुभौ (अ०को०)	५६
सद्य एव सुकृतां हि पच्यते (रघु०)	१२६	सम्पूर्णा कृतविद्यानाम् (वा०रा०)	२०
सधनाः ससुहज्जनाः (वा०रा०)	२१	सम्प्रदानं विचिन्तयन् (महाभार०)	९ ह
स धर्म वेद नेतरः (मनु०)	१०५	सम्प्राप्तयौवनां पश्यन् (महाभार०)	९५
सधूमोऽग्निस्तपोमयः (श्रीमद्भाग०पु०	) ९२	संवभूवुः कबन्धानि (भट्टि०)	९५
स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तम् (वा०रा		संभूय तस्य नृपतेः (महाभार०)	58
	,	5 ()	, 0

उद्भृतश्लोकपादानुक्रमसूचो			२७५
सम्यगच्छिद्रदर्शना (महाभार०)	१४४	सहायेन मया देवाः (श्रीमद्भाग० पु०)	६५
	१०५	सहास्माभिर्ज्ञवीहि तत् (महाभार०)	१२८
	१४६	स हि नाथो जनस्यास्य (वा० रा०)	५१
स राजा भूय एवाथ (महाभार०)	≱দ	सहेते संभवे नृणाम् (मनु०)	१४४
	१५१	सहोषितानां पतिभिर्लघुत्वम् (भट्टि०)	२३
सर्वं निखिलमादितः (वा०रा०)	१५९	सा कन्या तु महाराज (महाभार०)	९४
सर्वं वापि चरेद् ग्रामम् (मनु०)	197	साक्ष्येषु वदतां मृषा (मनु०)	~~८~~ ५
सर्वः सर्वं न जानाति (महाभार०)	ፍሄ	सागरं पुप्लुवे तदा (महाभार०)	१३५
सर्वकामसमन्वितः (महाभार०)	५ १	सागर क्रमणे मन्त्रम् (महाभार०)	39
सर्वकामसमृद्धेषु (हरि०)	१४७	सागरस्य विलङ्घनम् (महाभार०)	३९
सर्वज्ञो नास्ति कश्चन (महाभार०)	58	सा जानती ख्यापय नः सुकेशि	
	१४७	(महाभार०)	४७
	५६	साधुगम्यमहं मार्गम् (महाभार०)	५०
सर्वाञ् शूराञ् शात्रवाञ् जेष्यतीति		साधु ताव च्चराम्य हम् (वा० रा०)	७०
(महाभार०)	५ २	साघ्वयं कुलपांसनः (महाभार०)	१२२
	५१	सान्त्वयन् सर्वभूतानि (वा० रा०)	६१
सर्वान् देवान् नमस्यन्ति (वा० रा०) २५	टि॰	सामर्थ्यमिह कल्पते (वा० रा०)	२७
सर्वान् रसानपोहेत (मनु०)	१६	सा यन्नास्य कथापथेऽपि मलिन-(नैष०)	१३८
	५६	सायुधा बद्धनिस्त्रिशाः (महाभार०)	१३५
सर्वे कृत्याभिरक्षिताम् (महाभार०)	५१	सारतोऽयम थवा गिरा कृतम् (रघु०)	२४
	७०	सा स्म तं चोदयिष्यन्ती (महाभार०)	१३८
सर्वेषामेव निर्वपेत् (मनु०) १	१६	साहं तपश्च रिष्यामि (वा० रा०)	७२
••	०१	सा हि दिष्टा नवद्याङ्गि (वा० रा०)	-808
	५१	सिद्धार्थाः पितरं वृत्तम् (वा० रा०)	१५५
सलिले पुरुषश्रेष्ठ (वार रार) १	३५	सिद्धि घ्यायन्ति तेऽधुना (भट्टि॰)	९४
स वाह्यते राजपथः शिवाभिः (रघु०) १	५४	सीमां प्रति समुत्पन्ने (मनु०)	१२३
स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः		सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य (मनु०)	१२३
(महाभार०) १	४६	सीमाविनिर्णयं कुर्युः (मनु०)	१२४
स वै द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः (श्रीमद्भाग० पु०) १	१७	सुकाला नाम पितरः (हरि०)	१४७
* **	३१	सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैः (मनु०)	१२३
	५१	सुखं च प्रतिबुध्यते (मनु०)	७२
स शरीघार्दितो नागः (महाभार०)	६१	सुखं चरति लोकेऽस्मिन् (मनु०)	७२
	२१	सुखं ह्यवमतः शेते (मनु०)	`હૈર
	१७	सुखः पन्था भविष्यति (महाभार०)	१३७
	३५	सुखार्हा जनकात्मजा (वा० रा०)	१०५
सहस्ररिक्मयुक्तेन (हरि०)	९३	सुगन्धिकोलागुरुधूपितानि (ऋतु०)	११२
	३२	सुग्रीव दोषेण न माम् (वा० रा०)	47

. 05 ...

			-
सुदेवो नाम वै द्विजः (महाभार०)	৩5	स्त्रीपुंसौ च कृतिऋयौ (मनु०)	१९
सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्तः (नैष०)	१८	स्थानं चालक्ष्य पाण्डवः (महाभार०)	६४
सुप्रकाशेषु सेतुषु (मनु०)	१२३	स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमान-	
सुप्रातेन शरन्मुखे (भट्टि०)	५३	(नैष०)	१२२
सुमृष्टमणिकुण्डलाः (महाभार०)	१३९	स्थितां कमलिनीतीरे (महाभार०)	५१
सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा	३३	स्नात्वा भुञ्जीत कामतः (याज्ञ०)	१०५
सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान् (वा॰ रा॰)	४२	स्नानव्याजात् प्रवेश्य सः (कथासरि०)	
सुषाव च बहुसोमान् (महाभार०)	९०	स्मरेषवः शक्रदृशां दिशन्ति (नैष०)	१०२
सुसहायेन धीमता (मनु०)	१२२	स्रजमति शिरस्यन्धः (अभि०)	४५
सुहृदं भ्रातरं प्रियम् (वा० रा०)	११७	स्वं वपु र्घारयिष्यसि (वा० रा०)	११६
सूतपुत्रत्वमागतः (महाभार०)	२२	स्वकर्म ख् यापयन् ब्रूयात् (मनु०)	४६
सूतो रथ मनाज्ञयत् (भट्टि०)	१२०	स्वकर्मजमपीश्वरः (नैष०)	१४९
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः (रघु०)	९३	स्वत एव सतां परार्थता (नैष०)	६३
सृक्किणी परिसंलिहन् (महाभार०)	५१	स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम्	
सृज्यमानः पुनः पुनः (मनु०)	१४२	(श्रीमद्भग०)	९३
सेवया व्यजनचालनाभुवा (नैष०)	२३	स्वधर्मं परिपालय (महाभार०)	५२
सैनिका भयनाम्नो ये (भाग०)	१०१	स्वधर्मस्थः परं धर्मम् (महाभार०)	५२
सोऽन्तर्दशाहात् तद् द्रव्यम् (मनु०)	९७	स्वपुण्यविजितां गतिम् (भट्टि ०)	५३
सोऽन्यस्य स्यात् कथं हितः		स्वपुरं प्रविवेशाह (वा० रा०)	१६ टि०
(महाभार०)	१२२	स्वभावं पश्य भारत (महाभार०)	१०४
सोपाघ्यायः सवान्धवः (वा० रा०)	१९	स्वमेव भवनं ययौ (महाभार०)	४१
सोऽपि हंसो गदां गृह्य (हरि०)	४५	स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः (नैष०)	१४९
सोमसंस्था स्ततान च (महाभार०)	९०	स्वयमेव पितामहः (हरि०)	९७
सोमोऽयं नीयते मया (महाभार०)	९९	स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्यात् (मनु०)	१५७ टि॰
सोमं कस्मैचिदप्यहम् (महाभार०)	९९	स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च (महाभार०)	क ५
सोमस्य मरुतो गतौ (आ० च०)	१३२	स्वर्गाद् बहुगुणोत्तराः (हरि०)	१६१
सोऽसृजत् पूर्वपुरुषः (महाभार०)	९०	स्वामिमित्र बुभूषकम् (महाभार०)	१४५
सोऽहं कथं नाम तवाचरेयम् (रघु०)	११९	स्वामी तद् द्रव्यमर्हति (मनु०)	> fc o
सोऽहं गुरुवचः कुर्वन् (वा० रा०)	२१	स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते (मनु०)	१०
सौभस्य पतिरूजितः (हरि०)	४४	स्वेन भावेन भारत (हरि०)	७५
सौमित्रे योऽहमम्बायाः (वा० रा०)	९९	स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदम् (मनु०)	१०
स्कन्धेनादाय मुसलम्	६१	ल	
स्तनावन्तरसम्मान्तौ (नैष०)	१४०	हत्वा छिरवा च भित्त्वा च (मनु०)	४१
स्तनौ व्यञ्जितकैशोरौ (रघु०)	१५६	हनूमानिव सागरम् (महाभार०)	३९
स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रम् (वा० रा०)	२५ टि०	हन्त ते वर्तियष्यामि (महाभार०)	१५९
स्त्रीणां गृह्णाति हृदयम् (वा० रा०)	६१	हन्तुं चापि गुरोर्भयात् (महाभार०)	) ४३
स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य (पञ्चत०)	१४९	हयं च तस्य देवस्य (वा॰ रा॰)	90

उद्धृतश्लोकपादानुक्रमसुची	7		২৩৬
हर्षेण महता युक्तः (महाभार०)	२२	हुत्वाजनौ विधिवद्धोमान् (मनु०)	३२
हस्तवर्त मवीवृतत् (भट्टि०)	१६०	ं हृतसारां सुरामिव (वा०रा०)	१२१
हासं मुमुचुरत्यर्थम् (हरि०)	99	हृदये गृह्यते नारी (मृच्छ०)	६१
हाहेति कुर्वत स्तस्य (हरि०)	२२	हृष्टा ग्रहीतुं खगमान्	६१
हिस्रेषु दीप्ताप्तधनुः कुमारः (भट्टि०)	१० टि०	हेतोः किं नु महीकृते (श्रीमद्भग०)	२५ टि०
हितैः साधुसमाचारैः (पञ्चत०)	११३	ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये	3
हित्वा ग्राम्यसुखान्युत (महाभार०)	५०	(श्रीमद्भाग० पु०)	58
हिरण्यकशिपुर्हतः (हरि०)	१४४	ह्यरूपी रूपमाश्रितः (हरि०)	७५
हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम् (याज्ञ०)	४५	ह्वलता जनेन बहुधा (भट्टि०)	७५

संक्षेपसहिता ग्रन्थग्रन्थकारसूची

्र <u>१</u> ५ - १५ - अ	उव = उवएसमाला ७६, १३०, १४३
अ० को० = अमरकोश- ७, १७, २०,	२३; उन्बटभाष्य- १०१
२७ टि०, ३२, ३५, १०१, १४२, १	५१ ऋ
अथर्ववेद-	२७ ऋ॰=ऋग्वेदसंहिता ७, ८, ११, १२, १३,
•	२२ १४, १६, १७, १८, २४, २६, २७,
अमर० = अमरकोश- १७, ४२,	
अमरकोश- ६, ८६, १	४६ ३७, ३६, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३,
अमरकोशोद्घाटन-	३१ ४५, ४६, ४७, ४८, ५३, ५४, ५५,
अमर्रासह- २०,	५६ ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६२, ६८,
अमरु० = अमरुशतक-	३७ ६९, ७०, ७१, ७६, ७७, ७८, ७९,
अ०वे० = अथर्ववेद-	९४ = १, ५४, ५६, ६९, ९१, ९२, ९३, ९५,
अ॰ (व्या॰) = अभिनवगुप्तव्याख्या १५	१ ९६, ९७, ९९, १००, १०१, १०८,
	२२ १०९, ११०, ११३, ११४, १२२,
आ	१२५, १२६, १२७, १२८, ६२९,
आख्यातच० = आख्यातचन्द्रिका	११ १३०, १३४, १३३, १३४, १३६,
आख्यातचन्द्रिका १०, ४७, ५५, ७०, ७	=, १३७, १३९, १४१, १४२, १४३,
९४, ११०, ११३, १२१, १२९, १३	
आचा० = आचारांगसूत्र-	ह १५३, १५४, १५६, १५९, १६०,
आपस्तम्ब-	र्= १६१, १६२।
आवम = आवश्यकसूत्र (मलयगिरि) टीका	ऋक्प्रातिशास्य- १०७
इ	ऋग्वेद० = ऋग्वेदसंहिता ३, ४, ६-१३, १६-
इन्दोगर्मनिशेस् ऐतिमोलोगिशेस्	१८, २४-२८, ३१, ३३, ३४, ३६;
वर्तरबूख् ३४, ५	७ ३८, ३९, ४५,४६, ५३, ५५, ५७,
उ	५ ९, ६०, ६८, ६९, ७१, ७९, ८४,
उ० = उत्तरमेघ- ४०, ५	४ ==, ९२, ९३-९५, ९७-९९, १०१,
उणा॰ = उणादि- १२, ३७, ५	७ १०३, १०४, १०७, ११०, ११४,
चणादि- १२	७ ११५, १२०, १२२, १२६, १२८,
उणादिकोष- ३	६ १२९, १३२- ३४, १४१, १४२,
उणादिसूत्र- ६	१५०, १५१, १५५, १५९, १६२।
उत्त० = उत्तराध्ययनसूत्र- १५	्र ऋग्वदभाष्य- ११३
उत्तर० = उत्तरमेघ- ४०, ५	श _र ्र ऋतुसहार- ११२
उप• = उपदेशपद=	,
उपसगर्थिविज्ञानम् ६	ए कम्पराटव डिक्शनरा आव्
`	९६२ १६२

एफ० मैक्स् मूलर	४;१२	कु० ≕कुल्लूक-	११८, १५७
एलॉयस् वाल्दे	१२७	कुप्र० ==कुमारपालप्रतिबोध-	११३
एलॉयस् वाल्दे > = एलायस् वाल्दे - वृ	त- १३५	कुमा० = कुमारसंभवम्	१२१, १३२
कोश-१२८, १३२, १३४, १३	५, १३६,	कु मारसंभव-	६७
१३९, १४०, १४१, १४	३, १४७,	कुल्लूक- ४३, १०३, ११६	, ११७, ११८
१५०, १५३, १५५, १६०।		कुल्लूकभट्ट- १०, १८, १९, ३	
एलॉयस् वाल्दे : फेग्लीइशेन्देस्	•	४४, ४६, ४८, ५२,	
वर्तर्बूष् देर् इन्दोगर्मनिशेन् स्प्राखेन्	१३४	न४, न९, ९न, १०२,	
		१२१, १२२, १२३,	
ऐ		१५१, १५५	
ऐतरेयब्राह्मण-	१२१	कुल्लू० = कुल्लूकभट्ट-	१२५, १५८
ओ		केवलकप्पं	२५
ओल्डनबर्गादयः	९०	कोश-	५१
		क्रियारत्नसमुच्चय-	१०९
	0.01	क्षी०=क्षीरस्वामी ११५	५; १४१; १४३
	५७; ११५	क्षीरस्वामि- ५; १७; ३१; ३	
कथासरित्सागर-	६६; ७८	९३; १०९; ११०; ११५	
कन्नडरीका	. १४३	१४६; १५५	, , , , , , ,
कप्प=कल्पसूत्र-	१४३	ख	
कविकल्पद्रुमः	ч	ख खिसा = खिलसूक्तसंग्रह- (ऋग्वे	ਜੀπ_\
कसं = कपिष्ठल-कठसंहिता		सायणभाष्य-	-
(कृष्णयजुर्वेदीया)	३६		१६०
काकु० == काशकुत्स्नधातुव्याख्यान-१		ग	•
कात० == कातन्त्र-	११५	गच्छाचारपयन्नो	२९
कातन्त्र-	५, ४२	गणपाठ-	२५
कातन्त्रधातुपाठ-	४०	गणरत्नमहोदधि-	74
कात्यायनश्रौतसूत्र-	59	गणव्याख्यान-	२५
कात्यायनीयं वात्तिकम्	४५	गा० = गाथासप्तशती	- 55
का॰ वा॰ = काण्वशासीय- शतपथड़	गह्मण- ६	गीता० = श्रीमद्भगवद्गीता १	०, ३२,४८,
कामसूत्र-	१७	६१, ६५, ७४, ७५, ५	
कालिदास-	२२, ८८	९३, ९५, १०५-११०,	
काशकृत्स्न-	५, १४३	१४०, १४४, १४७, १५	
काशकृत्स्नधातुव्याख्यान-	६, ५४	,	१३, ४८, ९५
काशिका १४, ६३, १	, ,	•	४५
काशिकाकार-	९३	ग्रासमान	१३७
किराता० = किरातार्जुनीय-	६६	ঘ	
किरातार्जुनीय म्	२३, २४	घण्टा० == घण्टापथव्याख्या	२३

च		ण
च० == चन्द्रगोमी	११५	णाया०==णायाधम्मकहासुत्त ५,११,१३४
चरकसंहिता	4	णायाधम्म० = णायाधम्मकहासुत्त ५६
चाण० == चाणक्यनीति-	६१	त
चान्द्रव्याकरण-	५, ६	तत्त्वबोधिनी ७
	', '	तत्त्वबोधिनीकार- ७४, ६५
ন্ত		तत्त्वबोधिनीटीकाकार- ७४, ६५
छान्दोग्योपनिषद्	१४, ९६	तद्धितान्ताः केचन शब्दाः १२६ टि०, १३९
ज		ति० = तिलकटीका १३४टि०, १४८, १५८,
जय ः = जयमङ्गला- ११, १३ ; १९	દ ૨૧.	१५९ टि०, १६०, १६१, १६२
१११, ११८, १२०, १५७, १		तिलकटीका १४, १६, १९, २५, २७, ५०,
१६०	(( )	५१, ६३, ७४, ९४, १०२, १०६,
जयमञ्जल- १०, १२, २७; ३५,	39. 35.	१०८, ११८, १४०
३९, ४२, ४३, ४६, ५३,		तिलकटीकाकर्तृ- ५४, ७२
७३, ७८, ८६, ६७, १०१		तिलकटीकाकार- १४९, १६१
१२०, १२१, १३१, १३३		तिलक० = तिलकटीका २८, १५४
१३८, १३९, १५१, १५२, १		तिल०=तिलकटीका १०१, १४९
•	२७ २७	नुलसीदास- ९२
जयमङ्गला	્ષ	तैत्तिरीयसंहिता ६
जातक-	२०, १३९	तैसं≔तैत्तिरीयसंहिता १२, १३, २७, १६१
जीवातुकार- ११ जीवातु० = जीवातुटीका	६०, ५९	त्रि० उ०=त्रिपुरोपनिषद् ५३
•	१३५	त्रिकाण्ड० ≕ित्रकाण्डशेष- १००
जीवातुटीकाकार-	१०१	त्रिकाण्डशेष- १०१
जू० = जूलियस् पॉकर्नीः जू० पॉकर्नीः≕जूलियस् पॉकर्नीः	80	द दीक्षितः १२४
जूर पाकनाः—जालयस् पाकनाः जूलिरु — जूलियस् पाकनीः ८१, ग		दा लितः दी लेक्चर्स ऑन् दि साइन्स् ऑव् लैंग्वेज् १२
१००, १०१, १०३, १०७, १		द्रगीदास- ५, १००
जूलि० पा०चजूलियस् पॉकर्नीः		दुगादास-
	७इ, १०२	घातुपाठ-
——————————————————————————————————————	१०७	घातुपा० ≕घातुपाठ- ४२
जूलियस् पा॰— ,, ,, जूलियस् पाकर्नीः १४, ३१, ३४,		धातुमञ्जरी १३, ४२, १०२, १२०
$\sqrt[q]{1}$ जै $0 = \sqrt[q]{1}$ निन्द्र- $\frac{1}{2}$		धा॰ म॰ च्धातुमञ्जरी १०२, १२८, १३२
जैसं० = जैमिनीयसंहिता	23	धूर्तविटसंवादः २५
जो० वान्द्रियैज	६९	न
	,, 0	नागा० == नागानन्द- १४४
		नामलिङ्गानुशासनम् ३३
ड 	9.5	निघण्टु- ५७, १०७, १३२ टि०, १२८,
डॉ॰ स्मिथ	१२	१३४, १५०, १५१, १५२ १५६

ч	(फेग्लीइशेन्देस
न्यासकारः ४६	
१४७-४९, १५२-५४	সাস ে – সা ন্ধ
१२४, १२९, १३६, १३९, १४१,	प्राकृत० = प्रा
१११, ११२, ११५, ११८, १२२,	प्रसङ्गपारिजा
८७, ९०, ९१, १०० , १०१-३, १०९,	प्र० = प्रकाश
नैष० — नैषधीयचरितमहाकाव्य म् २१, २३,	प्रकाश- = प्रव
नैषधीये चरिते २३, ९१, ९२	१३६,
नैषधीयचरित- १०२, १२४, १४३	प्रकाशटीकाक
नैषधीयकाव्य- ११०	प्रकाशटीका :
नैषधमहाकाव्य- ५९	१३८,
७१, ७५, ८७, ८९, ११२, १३६	प्रकाशकार-
२९, ३७, ५५, ६०, ६३, ६५, ६६,	पैसं ० ==पैप्पल
नैषध- = नैषधीयचरितमहाकाव्यम् १५, २६,	पुरुषकार-
नैषधकार- ३७	१३६
नैरुक्ताः ९१	पि॰=ग्रामा
नी०व्या० = नीलकण्ठकृतव्याख्या ५१	पिंड० — पिंड
४१, ४३, ४४, १५०, १५१	पिंग = प्राकृत
नील० = नीलकण्ठ- १४, १६, १७, २४, २६,	पा०सू० = पा
नीलकण्डव्याख्या ५०	पा० = पाणिन
नीलकण्ठकृतव्याख्या ५८, ८५	पाणिनीयसूत्र-
१५६, १५७	ाणिनीयव्या
१४०, १४२, १४४, १४५, १४७,	पाणिनीयनियः
१२३, १३१, [.] १३२, १३४, १३६,	पाणिनीयघातुः
९४, ९६, ९५, १०२, १०३, ११६,	पाणिनिसूत्र-
५८, ६१, ६२, ७४, ८७, ९२, ९३,	पाणिनि-
४३, ४४, ४७, ४५, ५०, ५१, ५६,	पाणि० अ० =
नीलकण्ठ- १७, २४, २९, ३४, ३५,,४२,	४३, ५
१६२	पा० अ० = प
नी० == नीलकण्ठ- ६१, १४८, १५८, १६१	पव==प्रवचन
निह० = निहक्त- १३०	पदमञ्जरी
निरुक्त- ६६, ६८, ८१, ११०	पदचन्द्रिका
निघ० — निघण्टु- ९१	पण्ह = प्रश्नवय

२९

पण्ह = प्रश्नव्याकरणसूत्र २७	
पदचन्द्रिका १२	
पदमञ्जरी २२	
पव= प्रवचनसारोद्धार- २९, ४०	
पा० अ० = पाणिनीयाष्टाच्यायी १३ टि०, ३७,	
४३, ५१, १२४, १४८	
पाणि० अ० = पाणिनीयाष्टाध्यायी ५९	
पाणिनि- २७, २८, ३९, ८१, ८३, ९३	
पाणिनिसूत्र- ६७, १२७	
पाणिनीयंघातुपाठ- ९१, १५५	
पाणिनीयनियम- १३१	
ाणिनीयव्याकरण- २२	
पाणिनीयसूत्र- २२, ३९, ४८, ६३, १३४	
पा० = पाणिनीयाष्ट्राध्यायी ३१	
पा०सू० = पाणिनीयसूत्र- ६५	
पिंग = प्राकृतिपिङ्गल- = = ७, १२१	
पिंड० = पिंडनिर्युक्ति- २९, ४०, १६० टि॰	
पि० = ग्रामातिक देर् प्राकृत स्प्राखेन् १३०,	
१३६	
पुरुषकार- ११५	
पैसं० == पैप्पलादसंहिता ३०, ३६	
प्रकाशकार- ५७, १०२, १११, ११५, १२४,	
१३८, १३९, १४९, १५४	
प्रकाशटीका २१, २६, १०१	
प्रकाशटीकाकार ६५, ६६, १०२, १०३,	
१३६, १५२	
प्रकाश- = प्रकाशटीका ५९	
प्र॰ = प्रकाशटीका २१, १२२	
प्रसङ्गपरिजात ७	
 प्राक्तुत ० = प्राकृतसर्वस्व- १४३	
प्राप्त० = प्राकृतप्रकाशः ५०	

फ

(फेम्लीइशेन्देस् वर्तर्बुख् देर् इन्दोगर्मनिशेन् स्प्राखेन् हेरौस्गेगेवेन् उन्थ् बियरबाइतेत्) Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen herausgegeben und bearbeitet.....2

११७, १४९

पञ्चतन्त्र- ४९, ६२, ६३, ९९, १०५, ११३,

पंचासकप्रकरण

वा॰ रा॰ = वाल्मीकीयरामायण- १४, १६- २२, २५-२८, ४२, ४६, ४७, ५०-५२,	शाकुन्तल — (अभिज्ञान) श(ा)कुन्तल- २५ ४५, ६३, ८७, ८८
	शाकु० == (अभिज्ञान) श(।)कुन्तल- ६४
७४, इ५, ९५-१०६, १०६, १.१६-१६,	शाङ्करभाष्य- ३२, ३५, ४८; ५१
१२१, १२२, १२८, १३४ टि०, १३५,	शा॰≕शाकटायन- ५
१३८, १४०, १४४, १४७-४९, १५१,	शास्त्री विश्वबन्धः प
१५३, १५४, १५६-६२	शुक्लयजुर्वेदः ६
वात्तिक- १४	शुन्तरा १२, १६० शोसं≕शौनकसंहिता १२, १६०
वात्तिकभाष्य- ४५	श्रीधरव्याख्या ५०
वाल्देपाकर्नीः २, १०	श्रीघरी व्याख्या ४५
वाल्मीकिः २५	
वाल्मीकिरामायण- १४, १७, १९, २५, २८,	
४१, ४९, ६२, ७४, ९४, १२१, १२३	श्रीमद्भागवतपुराण- ३८, ४४, ६१, ६२, ७७
वा०==वात्तिक- प	श्रीमद्भागवतपु० = श्रीमद्भागवतपुराण- ५७,
विनय-=विनयपिटक- ११	५६, ६४, ६४ श्रीमद्भागवत-≕श्रीमद्भागवतपराण- ६४,
विपाकश्रुत- २७	श्रीमद्भागवत-—श्रीमद्भागवतपुराण- ६४, ६७, ९२
विष्णुपुराण- १४३	भी० व्या० — श्रीधरी व्याख्या १३, १५१
विष्णु = विष्णुपुराण- १४३	
विसे० = विशेषावश्यकभाष्य- ७, ४०, १२३	9
वीरमित्रोदय- १०५	श्वेताश्वतरोपनिषद् ६३
वेणीसंहार-==वेणीसंहारनाटकम् १९	मंधिरु—मंधिरतमार- ३०११३
वेणीसंहार-==वेणीसंहारनाटकम् १९ वै० प० को०=वैदिकपदानुक्रमकोष- प	संक्षि० = संक्षिप्तसार- ३०, ११३
Thught the grant of	संक्षि० == संक्षिप्तसार- ३०, ११३ संजीविनी २६
वै० प० को० = वैदिकपदानुक्रमकोष- प	संक्षि० — संक्षिप्तसार- ३०, ११३ संजीविनी २६ संजी० — संजीविनी १०, १७, ३९, ६७
वै० प० को० = वैदिकपदानुक्रमकोष-	संक्षि० = संक्षिप्तसार- ३०, ११३ संजीविनी २६ संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- १५५
वै० प० को० = वैदिकपदानुक्रमकोष- = वैयाकरणभूषणसार- १५ वैयाकरणभूषणसार- १५ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ७, २२, १२४ वैराग्य-=वैराग्यशतक- ११९ वोपदेव-५, ७, ४५, ५९, ६९, ९५, १०७	संक्षि० = संक्षिप्तसार- ३०, ११३ संजीविनी २६ संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- १५५ सं० = संजीविनी- १३६, १४८
वै० प० को० = वैदिकपदानुक्रमकोष-	संक्षि० = संक्षिप्तसार- ३०, ११३ संजीविनी २६ संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- १५५ सं० = संजीविनी- १३६, १४८ सण० = सनत्कुमारचरित- ६३
वै० प० को० = वैदिकपदानुक्रमकोष-	संक्षि० = संक्षिप्तसार- ३०, ११३ संजीविनी २६ संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- १५५ सं० = संजीविनी- १३६, १४८ सण० = सनत्कुमारचरित- ६३ सद्दनीति १३, १०२, १२०
वै० प० को० चवैदिकपदानुक्रमकोष-	संक्षि० = संक्षिप्तसार- २०, ११३ संजीविनी २६ संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- १५५ सं० = संजीविनी- १३६, १४८ सण० = सनत्कुमारचरित- ६३ सह्नीति १३, १०२, १२० सह्नी० = सह्नीति १०२
वै० प० को० = वैदिकपदानुक्रमकोष-	संक्षि० = संक्षिप्तसार- संजीविनी २६ संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- सं० = संजीविनी- १३६, १४८ सण० = सनत्कुमारचरित- ६३ सह्नीति १३, १०२, १२० सह्नी० = सह्नीति १३२
वै० प० को० = वैदिकपदानुक्रमकोष-	संक्षि० = संक्षिप्तसार- संजीविनी २६ संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- सं० = संजीविनी- १३६, १४८ सण० = सनत्कुमारचरित- ६३ सह्नीति १३, १०२, १२० सह्नी० = सह्नीति १३२ समराइच्चकहा
वै० प० को० चवैदिकपदानुक्रमकोष- वैयाकरणभूषणसार- १५ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ७, २२, १२४ वैराग्य-चैराग्यशतक- ११९ वोपदेव- ५, ७, ४५, ५९, ६९, ९५, १०७ १०९, ११०, १२५, १२८, १३६ १४३, १५५ वो० चवोपदेव- व्यवहःरमूत्र- श	संक्षि० = संक्षिप्तसार- संजीविनी र६ संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- सं० = संजीविनी- १३६, १४८ सण० = सनत्कुमारचरित- सहनीति १३, १०२, १२० सहनी० = सहनीति १३२ समराइच्चकहा सर्वस्वः
वै० प० को० चवैदिकपदानुक्रमकोष- व वैयाकरणभूषणसार- १५ वैयाकरणभिद्धान्तकौमुदी ७, २२, १२४ वैराग्य-चवैराग्यशतक- ११९ वोपदेव- ५, ७, ४५, ५९, ६९, ९५, १०७ १०९, ११०, १२५, १२८, १३६ १४३, १५५ वो० च्चोपदेव- ११५ व्यवहःरमूत्र- ३१ शतपथज्ञाह्मण-(माध्यन्दिक्शाखीय-) ३५,११३ शब्दकल्प-चशब्दकल्पद्रुमकोश- १२	संक्षि० = संक्षिप्तसार- संजीविनी त्रह संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- सं० = संजीविनी- सग० = सनत्कुमारचरित- सहनीति सहनीति सहनी० = सहनीति सह० = सहनीति समराइच्चकहा सर्वस्वः स=समराइच्चकहा
वै० प० को० चवैदिकपदानुक्रमकोष- वैयाकरणभूषणसार- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ७, २२, १२४ वैराग्य-चैराग्यशतक- दोपदेव- ५, ७, ४५, ५९, ६९, ९५, १०७ १०९, ११०, १२५, १२८, १३६ १४३, १५५ वो० च्चोपदेव- व्यवहःरमूत्र- श्राह्मकृत्यवहःरमूत्र- श्राह्मकृत्यवहःरम् विवास	संक्षि० = संक्षिप्तसार- संजीविनी र६ संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संजीविनी १३६, १४६ सण० = सनत्कुमारचरित- ६३ सह्नीति १३, १०२, १२० सह्नी० = सह्नीति १३२ सह्० = सह्नीति १३२ समराइच्चकहा १५५ सायण-३-११, १४,१५, १६, २६, २६,
वै० प० को० = वैदिकपदानुक्रमकोष-	संक्षि० = संक्षिप्तसार- संजीविनी त्रि संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- सं० = संजीविनी- स्वानत्कुमारचरित- सहनीति १३, १०२, १२० सहनी० = सहनीति १३२ सह० = सहनीति १३२ समराइच्चकहा १५५ सर्गण- ३-११, १४,१५, १६, २६, २६, २६, ३०-३२, ३५, ४५,४६, ५३, ५५,
वै० प० को० चवैदिकपदानुक्रमकोष- वैयाकरणभूषणसार- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ७, २२, १२४ वैराग्य-चैराग्यशतक- दोपदेव- ५, ७, ४५, ५९, ६९, ९५, १०७ १०९, ११०, १२५, १२८, १३६ १४३, १५५ वो० च्चोपदेव- व्यवहःरमूत्र- श्राह्मकृत्यवहःरमूत्र- श्राह्मकृत्यवहःरम् विवास	संक्षि० = संक्षिप्तसार- संजीविनी त्रह संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- सं० = संजीविनी- सण० = सनत्कुमारचरित- सह्नीति सह्नीति सह्नीति सह्नीति समराइच्चकहा सर्वस्वः स=समराइच्चकहा सायण- ३-११, १४,१५, १६, २६, २६, २६, ६०, ६०, ६०, ६६, ७९, ६६,
वै० प० को० = वैदिकपदानुक्रमकोष- वैयाकरणभूषणसार- थैपाकरणभिद्धान्तकौमुदी ७, २२, १२४ वैराग्य-=वैराग्यशतक- शे०, ११०, १२५, १२६, १३६ १४३, १५५ वो० == वोपदेव- व्यवहःरसूत्र- शातपथन्नाह्मण-(माध्यन्दिनशाखीय-)३५,११३ शाब्दकल्प-=शब्दकल्पद्रुमकोश- शाब्दरानावली शन्ना० == शतपथन्नाह्मण- (माध्यन्दिनशाखीय-)६, ७७, ७९, १३	संक्षि० = संक्षिप्तसार- संजीविनी त्रि संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- सं० = संजीविनी- स्वान्ति स्वान्ति सहनीति सहनीति सहनीति समराइच्चकहा सर्वस्वः स=समराइच्चकहा सायण- ३-११, १४,१५, १६, २६, २६, २६, ३०-३२, ३५, ४५,४६, ५३, ५५, ५९, ६०, ६६-७१, ७६, ७९, ६६, ६९, ९२, १०१, १०३, १०४, १०९-
वै० प० को० = वैदिकपदानुक्रमकोष- वियाकरणभूषणसार- १५ वैयाकरणभूषणसार- १५ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ७, २२, १२४ वैराग्य-=वैराग्यशतक- ११९ वोपदेव- ५, ७, ४५, ५९, ६९, ९५, १०७ १०९, ११०, १२५, १२६, १३६ १४३, १५५ वो० = वोपदेव- ११५ वो० = वोपदेव- ११५ वा० = वापदेव- ११६ वा० = व	संक्षि० = संक्षिप्तसार- संजीविनी त्रह संजी० = संजीविनी १०, १७, ३९, ६७ संबो० = संबोधप्रकरण- सं० = संजीविनी- सण्० = सनत्कुमारचिर्ति- सह्नीति सह्नीति सह्नीति समराइच्चकहा सर्वस्वः स्निस्तः स्निस्तः स्निस्तः स्निस्तः स्निस्तः स्निस्तः स्निस्तः स्निस्तः स्निर्मायण- ३-११, १४,१५, १६, २६, २६, २६, ६०, ६०, ६०, ६६, ७९, ६०, ६०, ६०, ६०, १२६, १०४, १०९, १०९, १९९, १०९, १०९, १०९, १०९, १०९

संक्षेपसहिता ग्रन्थग्रन्थकारसूची

सायणाचार्यः "	७७	हरिवंशपु० = हरिवंशपुराण	र- १००
सा॰=सायण- ७, १२, १४,	२४, ३०,३२,	हरिवंश० = हरिवंशपुराण-	. १८, २२, २६,
६९, ११५,१५६ टि०		४२, ७५, ७९, १०	००, १११, ११६,
सुत्त निपात	ч	११९, १३२, १	४५, १४७, १५१,
सुधा	· ३१	१६०, १६१	
सुपा —सुपासनाहचरिअ सुश्रुतसंहिता सुश्रुत-—सुश्रुतसंहिता	५, ८७, ८८ १२८ ७८, ९६ ८३, १३६	हरिवं० == हरिवंशपुराण- ९८, १००, १०३ ११८, १३२, १४१, १४२, १४४, १४५, १४८-५२, १५६-१५८ टि०	
सूअ० —सूअगडांगसुत्त सेतुबन्ध	54, 544 30	हरि० ==हरिवंशपुराण-	६१,१४८
सैण्टपीटर्सबर्गकोश -	७७	हितोपदेश-	४५
सैण्टपीटर्सवर्गसंस्कृतकोश-	∕ ३०	हितोपदेशीय-	११५
सैण्टपीटर्स० = सैण्टपीटर्सबर्गकोः		हितो ० == हितोपदेश-	१४९
स्कन्द- स्वामि-	१५० १४१	हिन्दीरूसीशब्दकोश-	३४
		हिम्न्स् आव् दि ऋग्वेद	३५
₹	t. Via Ve	हेमचन्द्र-	५, ५५, १२०
हरिवंशपुराण- २६, ४४, ४५, ४७, ४९, ५७, ६२, ७१, ९३, ९४ टि०, ९६,		हे० == हेमचन्द्र- ११५	, १२१, १२३, १३२
९७ ९९ १२५ १४५ १६२		होम० == होमर-	११

सहायकग्रन्थसूची

- अभिज्ञानशाकुन्तलम्—महाकविकालिदासप्रणीतम्, चौखम्बा, १९५५ ई० ।
- २. अमरकोषः—अमरसिंहरचितः (व्याख्यासुधायुतः, निर्णयसागरमुद्र०, १९१५ ई० । ,, — ,, (अमरकोषोद्घाटनसहितः), ओरिएण्टल बुक एजेन्सी, पूना, १९४१ ई० ।
- ३. अवेस्ता—राजाराम, श्रीमद् दयानन्द ऐंग्लो-वैदिक कालेज, लाहौर, १९०१ वि०।
- ४. आख्यातचन्द्रिका—भट्टमल्लप्रणीता
- ५. ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषदः, पञ्चमं संस्करणम्, निर्णयसागरमुद्र०, १९४८ ई० ।
- ६. उणादयः (वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीगताः)।
- ७. ऋग्वेदसंहिता—सायणभाष्योपेता, वैदिकसंशोधनमण्डल, पूना, **१**९३३—१९५१ ई०।
- ८. कथासरित्सागरः—सोमदत्तप्रणीतः, निर्णयसागरमुद्र०, १९३० ई०।
- काशकृत्स्नधातुव्याख्यानम्—(चन्नवीर), अनु० युधिष्ठिरमीमांसकः, २०२२ वि० सं० ।
- १०. काशिकाविवरणपञ्जिका—जिनेन्द्रवृद्धिकृता, राजशाही, १९१६ ई० ।
- ११. काशिकावृत्ति:—वामनजयादित्यविरचिता, चौखम्बा, १९५२ ई०।
- १२. किरातार्जुनीयम्—घण्टापथटीकासंवित्तम्, निर्णयसागरमुद्र०, १९२६ ई० ।
- १३. कुमारसंभवम्—संजीविनीटीकायुतम्, कालिकाता, वि० संवत् १९०७ ।
- १४. क्रियारत्नसमुच्चयः गुणरत्नसूरिविरचितः, वीरसंवत् २४३४।
- १५. क्षीरतरङ्गिणी—डॉ० ब्रूनो लीबिश-संपादिता, १९३० ई०।
- १६. गणरत्नमहोदधिः—वर्धमानकृतः, एग्लिङ्गसंपादिता, मोतीलाल बना०, १९६३ ई०।
- १७. चतुर्भाणी—डा० मोतीचन्दसंपादिता।
- १८. तद्धितान्ताः केचन शब्दाः—डॉ० भागीरथप्रसादित्रपाठी 'वागीशः शास्त्री', मोतीलाल बना०, वाराणसी, १९६७ ई०।
- १९. तन्त्रवात्तिकम् कुमारिलभट्टविरचितम्, आनन्दाश्रमः, पुण्यपत्तनम्, १९३१ ई०।
- २०. तैत्तिरीयसंहिता-भट्टभास्करविरचितभाष्यसहिता, मैसूर।
- २१. निरुक्तम्—यास्ककृतम्, शिवदत्तशर्मसंपादितम्—खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बयो, सं० १९८२।

- २२. नैषधीयचरितम् —श्रीहर्षविरचितम्, प्रकाशटीकायुतम्, निर्णयसागरमुद्रणा०, १९४२ ई०।
  - " जीवातुटोकासिहतम्, चौखम्बा, १९५४ ई०।
- २३. न्यायदर्शनम् (वात्स्यायनभाष्यविराजितम्), चौखम्बा, १९४२ ई०।
- २४. पञ्चतन्त्रम्—विष्णुशर्मा, खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बयी, १९२३ ई० ।
- २५. पदमञ्जरी
- २६. पाइअसद्महण्णवो—हरगोविन्ददास त्रिकमचंद सेठ, प्राकृत ग्रन्थ परिषद्, वाराणसी, १९६३ ई०।
- २७. पाणिनिसूत्रपाठस्य तत्परिशिष्टग्रन्थानां च शब्दकोशाः—श्रीधरशास्त्रिपाठक-सिद्धेश्वरशास्त्रिचित्रावाभ्यां संगृहीताः, भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम् पुण्यपत्तनम्, १९३५ ई० ।
- २८. पाणिनीयधातुपाठसमीक्षा—डॉ० भागीरथप्रसादित्रपाठी, वाराणसेय सं० वि० वि०, १९६५ ई० ।
- २९. पातञ्जलयोगसूत्रम्
- ३०. प्रसङ्गपारिजात—चेतनदास, अयोध्या।
- ३१. बुद्धचरितम् अश्वघोषप्रणीतम्
- ३२. बुन्देलखण्ड की प्राचीनता डॉ० भागीरथप्रसादित्रपाठी 'वागीश शास्त्री,' विद्वद्गोष्ठी, बो० ३।११५, शिवाला, वाराणसी, १९६५ ई०।
- ३३. बृहत्संहिता—भट्टोत्पलकृतविवृतिसहिता, वाराणसेयसंस्कृतविश्ववि०, १९६८ ई०।
- ३४. भगवद्गीता—अष्टटीकाविराजिता, निर्णयसागरमुद्र०, १९३६ ई०।
- ३५ भट्टिकाव्यम्—जयमङ्गलकृतटीकायुतम्, निर्णयसागरमुद्र०, १९३६ ई०।
- ३६. भारत में आर्य और अनार्य—डॉ० सुनीति कुमार चटर्जी।
- ३७. भागवतपुराणम्—गीताप्रेस, २००६ संवत् ।
- ३८. भारतीय साहित्य (पत्रिका)—भाषाविज्ञानपीठ, आगरा विश्वविद्यालय, आगरा।
- ३९. भाषा—जो० वैन्द्रियेज्, अनु० जगवंश किशोर बलबीर, हिन्दी समिति, सूचना विभाग, लखनऊ, १९६६ ई०।
- ४०. भाषा विज्ञान पर भाषण—एफ्० मैवस मूलर (भागद्वय), हिन्दी समिति, लखनऊ।
- ४१. मनुस्मृतिः—मन्वर्थमुकावलीयुता, चौखम्बा, १९३५ ई०।

- ४२. महाभारतम्—नीलकण्ठीयव्याख्यायुतम्, चित्रशालाप्रेस, पूना, १९३३ ई० ।
  " —मूलमात्रम्, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
  - " --४ खण्डेषु मूलमात्रम्, रायल एशि०, कालिकाता, १८३४-३९ ई०।
- ४३. महाभाष्यम्--प्रदीपोद्द्योतसहितम्, गुरुप्रसादशास्त्रिसंपादितम् ।
- ४४. म**हाभाष्यशब्दकोशः**—श्रीधरशास्त्रिपाठकसिद्धेश्वरशास्त्रिचित्रावाभ्यां संगृहीतः, पुण्यपत्तनम्, **१**९२७ ई० ।
- ४५. मालविकाग्निमित्रम्—चौखम्बा, १९५१ ई०।
- ४६. मेघदूतम्—संजीविन्यादिटीकात्रयोपेतम्, चौखम्बा, २००३ वि० सं०।
- ४७. मेदिनीकोशः—मेदिनिकरनिर्मितः, चौखम्बा, १९४० ई० ।
- ४८. यशस्तिलकम्—(श्रुतसागरसूरिकृतव्याख्यासमेतम्), निर्णयसागरमुद्र०, १९१६ ई० ।
- ४९. मृच्छकटिकम्—शूद्रककविप्रणीतम्, चौखम्बा, १९५४ ई० ।
- ५०. याज्ञवल्क्यस्मृतिः—(मिताक्षरा-वीरमित्रोदयटीकायुता), चौखम्बा ।
- ५१. रघुवंशमहाकाव्यम्—संजीविनीटीकाशोभितम्, वेङ्कटेश्वरयन्त्रालयः, मुम्बयी ।
- ५२. वाक्यपदीयम्—(१-२ खण्डात्मकम्), रघुनाथशर्मटीकायुतम्, वा० सं० वि० वि०, वाराणसी ।
  - (तृतीयकाण्डम्), हेलाराजकृतप्रकीर्णकप्रकाराटीकायुतम्, त्रिवेन्द्रम् १९४२ ई०।
- ५३. वाल्मीकीयरामायणम्—तिलकटीकासहितम्, निर्णयसागरमुद्र०, १९०२ ई० । ,, —िचन्नस्वामिशास्त्रिसंपादितम्, मद्रास, १९५८ ई० ।
- ५४. वेणीसंहारनाटकम्—पुण्यपत्तनसंस्करणम्, १८६७ ई० ।
- ५५. वैदिकपदानुक्रमकोषः--विश्ववन्धुशास्त्रिसंपादितः।
- ५६. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी—तत्त्वबोधिनीटीकासहिता, निर्णयसागरमुद्रणालयः, े १९२९ ई० ।
- ५७. वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा—नागेशकृता, कुञ्चिकाकलोपेता, चौखम्बा ।
- ५८. शतपथन्नाह्मणम्—सायणभाष्यसहितम्, गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास, कल्याण, वम्बई।
- ५९. शब्दकल्पद्रुमकोशः--राधाकान्तदेवसंपादितः।
- ६०. शिशुपालवधम्—सर्वेङ्कषाटीकायुतम्, निर्णयसागरमुद्र०, १९४० ई०।

- ६१ः शुक्लयजुर्वेदसंहिता—(उव्वटमहीधरभाष्यसहिता), निर्णयसागरमुद्रणालयः, १९२९ ई∙ ।
- ६२. सरस्वतीकण्ठाभरणम् (व्याकरणम्)—भोजदेवविरचितम्, मद्रपुरीयविश्व-विद्यालयः, १९३७ ई० ।
- ६३. सुश्रुतम्—डल्हणाचार्यकृतव्याख्यासहितम्, निर्णयसागरमुद्र०, मुम्बापुरी, १९३८ ई०।
- ६४. हिन्दी रूसी शब्दकोष संपादक अका० अ० प० बरान्निकोव, द्वि॰ संस्क॰, मास्को, १९५९ ई०।
- ६५. हिन्दी शब्दसागर-श्यामसुन्दरदास।

जमन-इँग्लिश्-भाषामया ग्रन्थाः

- 1. A Comparative Dictionary of Indo-Aryan Languages—by R. L. Turner.
- 2. A Concordance of Pāli-Dhātupāṭhas-by Dr. S. M. Katre.
- 3. A Concordance of Sanskrit Dhatupathas—by G. B. Palsule.
- 4. Alois Walde: Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen—von Julius Pokorny, Berlin und Leipzig, 1930-1932.
- An Introduction to Natural History of Language—by T. G. Tucker, London, 1908.
- 6. Cassell's New German Dictionary—Harold T. Betteridge, Fifth edition, 1961.
- 7. Hymns of the Rgveda—by Ralph T. H. Griffith, Chowkhamba Sanskrit series office, Varanasi, in two Volumes, Fourth edition, 1963.
- 8. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch—von Julius Pokorny, Francke Verlag Bern, 1959.
- 9. Language-by Leonard Bloomfield, Moti Lal Banarsidass, 1963.
- Lectures on the Science of Language—by F. Max Müller, in two Volumes, London, 1877.
- Mundari English Dictionary—by Manindra Bhusan Bhaduri, Calcutta University, 1931.

घात्वर्थविज्ञानम्

- 12 P. T. S. Pali-English Dictionary—by T. W. Rhys Davids of William Stede, 1921.
- Russian English Dictionary—by V. K. Müller, New York, E. P. Dutton & Company, Inc, 1952.
- 14. Sanskrit English Dictionary—Theodor Benfey, London, 1866.
- 15. Sanskrit Wörterbuch-Otto Böhtlingk und Rudolf Roth.
- 16. The Concise Oxford Dictionary, Fifth edition (1964).
- 17. The Principles of Semantics—by Stephen Ullmann, Glasgow, 1959.

शुद्धिपत्रम्

	•		
अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्कौ
√अग्र्	√अग्	२	२९
सेद	∗√सेद	११	૭
इ√	√ई	. १२	९
§इष्	§√इष्	१ ३	२
पु०	प्र॰	२१	३३
रुदती	रुदन्ती	४१	Ę
प्रकथनम्	प्रथनम्	४५	२३
√गुआध्	√∗गुआध्	५३	२९
१३-८	· २३ - ८	६१	२६
२२-१६	२३–१६	६३	२६
वार्थो न	नार्थी	८९	१३
तपःकृति,	तपःकृतिः	९५	३३
तु कथं हिता	तु हिता	११२	33
पीतेः	प्रीतेः	११९	ą
तष्टौ	तुष्टी	११९	4
गृहीता	ग्रहीता	१२१	२
ए त रेय-	ऐतरेय-	१२१	२४
इति	इ ति ।	१२७	१४
भर्जनरूपाऽर्थः	भर्जनरूपोऽर्थः	१२७	२४
स्थात्	स्यात्	१३०	२
प्लावयामास	प्लावयस्व	१३५	२३
विधि:	'विधिः	१३७	२९
रिक्थीशा-	रिक्थमनीशा-	१४२	३२
उव्व	उव	१४३	२ १
इति	इति ।	१५५	२०
	,		

